

ПРИЧОРНОМОРСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ЕКОНОМІКИ ТА ІННОВАЦІЙ

ГАБІТУС

Науковий журнал

Випуск 47

Видавничий дім
«Гельветика»
2023

Редакційна колегія:

Шапошникова Ірина Василівна – доктор соціологічних наук, професор

Лісеєнко Олена Василівна – доктор соціологічних наук, професор

Алісаускієне Мілда – доктор соціальних наук, професор

Бендаравечіне Ріта – доктор соціальних наук та порівняльної політики, асоційований професор

Ендріулайтієне Ауксе – доктор психологічних наук, професор

Тавровецька Наталія Іванівна – кандидат психологічних наук, доцент

Терешкінас Артурас – доктор соціальних наук, професор

Хижняк Лариса Михайлівна – доктор соціологічних наук, професор

Волошенко Марина Олександрівна – кандидат педагогічних наук, доцент

Кузьменко Вячеслав Віталійович – доктор філософських наук, професор

Деркач Лідія Миколаївна – доктор психологічних наук, професор

Асєєва Юлія Олександрівна – доктор психологічних наук

Науковий журнал «Габітус» включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з психологічних та соціологічних наук (спеціальності: 053. Психологія, 054. Соціологія) відповідно до Наказу МОН України від 17.03.2020 № 409 (додаток 1)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Електронна сторінка видання – www.habitus.od.ua

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Причорноморського науково-дослідного інституту
економіки та інновацій (протокол № 3 від 27.03.2023 року)**

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Науковий журнал «Габітус» зареєстровано
Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія KB № 22415-12315P від 22.11.2016 року)

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ 1**ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ****Tsymbol T.V., Sazonova V.V.**

CONCEPTUALIZING AND MEASURING AUTHORITARIANISM: CONTRIBUTIONS OF ADORNO, ALTEMEYER, DUCKITT, AND RAY FROM THE PRESENT-DAY PERSPECTIVE.....11

СЕКЦІЯ 2**СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ****Луцишин Г.І., Савка В.Є.**

ДЕМОКРАТІЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ІНСТИТУЦІЙНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ.....17

СЕКЦІЯ 3**СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ****Бороденко О.В.**

ТРАВМАТИЧНИЙ ДОСВІД: ІНДИВІДУАЛЬНИЙ, КОЛЕКТИВНИЙ, КУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТИ.....24

Мальцева О.В.

МЕДИКО-СОЦІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ ПАЛІАТИВНОГО (ХОСПІСНОГО) ДОГЛЯДУ В УКРАЇНІ.....28

Піменова О.О., Гапончук О.М.

МОТИВАЦІЯ ДО НАВЧАННЯ СТУДЕНТІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....36

Хижняк Л.М.

ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАТИВНИЙ СУПРОВІД ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ Й ЕКОЛОГІЧНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ В ЦИФРОВОМУ СУСПІЛЬСТВІ.....40

СЕКЦІЯ 4**ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ****Булах І.А.**

РЕСУРСНІ КОМПОНЕНТИ ОСОБИСТОСТІ НА РІЗНИХ ЕТАПАХ ФОРМУВАННЯ ВНУТРІШНЬОЇ КАРТИНИ ХВОРОБИ.....45

СЕКЦІЯ 5**ВІКОВА ТА ПЕДАГОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ****Власенко О.О.**

АНАЛІЗ РІВНЯ ФАХОВО-ІНФОРМАЦІЙНОЇ НАСИЧЕНОСТІ ПРОДУКОВАНОГО ПРОФЕСІЙНОГО ПОВІДОМЛЕННЯ З ПОЗИЦІЇ ПРОФЕСІЙНО-МОВЛЕННЕВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ МЕНЕДЖЕРІВ.....51

Гриньова Н.В. ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ.....	56
Кравчук Н.П. ПСИХОЛОГІЧНА ДІАГНОСТИКА ДИТЯЧОЇ ОБДАРОВАНОСТІ В ЗАКЛАДАХ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ.....	62
Мелоян А.Е., Погрібна А.О. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕМОЦІЙНОГО ВИГОРАННЯ ЯК СИНДРОМУ ПРОФЕСІЙНОГО СТРЕСУ ВЧИТЕЛІВ ШКІЛ-ІНТЕРНАТІВ ДЛЯ ДІТЕЙ З ВАДАМИ ІНТЕЛЕКТУ.....	67
Прокопов В.М. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОСОМАТИЧНОГО РОЗВИТКУ ДІТЕЙ, ЯКІ ПОЗБАВЛЕНІ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ.....	73
Пророк Н.В., Тиндик Я.М., Полякова В.І. ВІЙНА І ДІТИ: ДЕЯКІ ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ, ЯКІ ВІДВІДУЮТЬ ШКОЛУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	78
Черножук Ю.Г. ПРЕДМЕТНИЙ ІНТЕЛЕКТ СТАРШОКЛАСНИКІВ РІЗНОЇ СТАТІ.....	84
Shahinzade G.O. MENTAL HEALTH ISSUES OF CHILDREN DEPRIVED OF PARENTAL CARE.....	89

СЕКЦІЯ 6 ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

Васюк К.М. КОГНІТИВНО-СТИЛЬОВІ ОСОБЛИВОСТІ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ В МОЛОДІ.....	93
Вдовіченко О.В., Кондратьєва І.П. ПСИХОТЕРАПЕВТИЧНІ ПІДХОДИ В ПОДОЛАННІ ПОСТТРАВМАТИЧНОГО СТРЕСУ.....	100
Голярдик Н.А., Гевко О.І., Климків Р.І. ТРАВМИ ВІЙНИ: ТЕХНІКИ САМОЗЦІЛЕННЯ ДОРΟΣЛИХ І ДІТЕЙ (АНАЛІЗ ПРАКТИК РОБОТИ З ЕМОЦІЙНИМ ВИСНАЖЕННЯМ ВІД ПОДІЙ СЬОГОДЕННЯ).....	105
Казанжи М.Й., Ганічева А.Є. ЗНАЧЕННЯ ЦІННОСТЕЙ ПРОФЕСІЙНОЇ СФЕРИ ОСОБИСТОСТІ У ВИРАЖЕНОСТІ ЇЇ ПОТЕНЦІАЛУ САМОЗМІНЮВАННЯ.....	111
Маєр Ю.В. ПСИХОЛОГІЧНІ КОНЦЕПТИ РОЗВИВАЛЬНОЇ ПРОГРАМИ «ФОРМУВАННЯ РОЛЬОВОЇ ПОЗИЦІЇ СУЧАСНОЇ УСПІШНОЇ ЖІНКИ».....	116
Максимова Н.Ю., Красілова Ю.М. ВПЛИВ ВОЄНОГО СТАНУ НА ІНФОРМАЦІЙНЕ НАВАНТАЖЕННЯ ОСОБИ.....	121
Малазонія С.В., Лукіяничук А.М., Скидан Р.О. ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ МОТИВАЦІЙНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ В ДОСЛІДЖЕННЯХ СУЧАСНИХ ПСИХОЛОГІВ.....	127

Мілютіна К.Л., Єреп Д.О., Пічугіна Т.С. СЕКСУАЛЬНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ.....	132
--	-----

Соловйова І.І. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ САМООЦІНКИ І ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ.....	137
---	-----

СЕКЦІЯ 7

ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ

Мелоян А.Е., Лікарчук Є.В. ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ВІКАРНОЇ ТРАВМИ ТА ПОСТТРАВМАТИЧНОГО СТРЕСОВОГО РОЗЛАДУ У ПСИХОЛОГІВ, ЯКІ ПРАЦЮЮТЬ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВИХ КОНФЛІКТІВ.....	143
--	-----

Тиньков О.М., Долгополова О.В., Фаворова К.М. ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ІНЖЕНЕРНОЇ ПСИХОЛОГІЇ.....	148
--	-----

Черушева Г.Б., Плазова Т.І., Андрущенко Н.В. ПСИХОЛОГІЧНА ПІДТРИМКА УЧАСНИКІВ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ: АНАЛІЗ ВИКЛИКІВ ВОЄННОГО ЧАСУ.....	153
---	-----

СЕКЦІЯ 8

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Білюченко Ю.М. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНОСТІ В РІЗНИХ СТАТЕВО-ВІКОВИХ ГРУПАХ	158
--	-----

Волинець Н.В., Волинець П.П. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КОМАНДОУТВОРЕННЯ В НАВЧАЛЬНИХ ГРУПАХ КУРСАНТІВ-ПРИКОРДОННИКІВ.....	164
---	-----

Гапон Н.П., Худзіцка-Чупала А. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВОЛОНТЕРСТВА: МОТИВАЦІЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОЧІКУВАННЯ ВОЛОНТЕРІВ.....	171
--	-----

Збродько Т.І. ЧИ ЗАЛЕЖАТЬ ЕТИЧНІ УЯВЛЕННЯ ПСИХОЛОГІВ-КОНСУЛЬТАНТІВ ВІД ЗДАТНОСТІ ДО РОЗПІЗНАВАННЯ ЕТИЧНИХ ДИЛЕМ?.....	176
--	-----

Карпова Д.Є., Венцеславська Т.І. ПСИХОЛОГІЧНА ГОТОВНІСТЬ РОЗЛУЧЕНИХ ЛЮДЕЙ ДО ВСТУПУ В НОВИЙ ШЛЮБ І ПРІОРИТЕТИ ПРИ ВИБОРІ ПАРТНЕРА.....	183
---	-----

Литвин-Кіндратюк С.Д. ПРАКТИКИ ІНВЕКТИВИ В КОНТЕКСТІ ПОВСЯКДЕННОГО ТА ЕКСТРЕМАЛЬНОГО ІСНУВАННЯ В УМОВАХ ВІЙНИ.....	188
---	-----

Мілорадова Н.Е., Доценко В.В. ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА ПІД ЧАС ВІЙНИ.....	194
---	-----

Нерубасська А.О., Шепелева В.С. ВПЛИВ МУЗИКОТЕРАПІЇ НА ПСИХОЛОГІЧНИЙ СТАН ЛЮДИНИ.....	200
Шаумян О.Г. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ЖІНОК, ЯКІ ЗАЗНАЛИ НАСИЛЬСТВА.....	204
Шеремета С.Р. ПРОБЛЕМА ПОРУШЕНЬ ХАРЧОВОЇ ПОВЕДІНКИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ УКРАЇНСЬКИХ ПСИХОЛОГІВ.....	209

СЕКЦІЯ 9

ПСИХОФІЗІОЛОГІЯ ТА МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Лазебник Ж.В., Проскурня А.С. ПСИХОЛОГІЧНА АДАПТАЦІЯ ДО ДЕБЮТУ ЗАХВОРЮВАННЯ У ХВОРИХ НА ШИЗОФРЕНІЮ.....	215
НОВИЙ ВИД НАУКОВИХ ПОСЛУГ.....	222

CONTENTS

SECTION 1

THEORY AND HISTORY OF SOCIOLOGY

Tsymbol T.V., Sazonova V.V.

CONCEPTUALIZING AND MEASURING AUTHORITARIANISM: CONTRIBUTIONS OF ADORNO, ALTEMEYER, DUCKITT, AND RAY FROM THE PRESENT-DAY PERSPECTIVE.....11

SECTION 2

SOCIAL STRUCTURES AND SOCIAL RELATIONS

Lutsyshyn H.I., Savka V.Ye.

DEMOCRACY IN MODERN UKRAINE: INSTITUTIONAL TRANSFORMATIONS.....17

SECTION 3

SPECIAL AND BRANCH SOCIOLOGIES

Borodenko O.V.

TRAUMATIC EXPERIENCE: INDIVIDUAL, COLLECTIVE, CULTURAL ASPECTS.....24

Maltseva O.V.

THE MEDICAL AND SOCIOLOGICAL ASPECT OF THE PROBLEM OF PALLIATIVE (HOSPITAL) CARE IN UKRAINE.....28

Pimenova O.O., Haponchuk O.M.

MOTIVATION OF STUDENTS FOR STUDYING IN TIMES OF MARTIAL LAW.....36

Khyzhniak L.M.

INFORMATION AND COMMUNICATION SUPPORT FOR ENVIRONMENTAL POLICY AND ENVIRONMENTAL MANAGEMENT IN THE DIGITAL SOCIETY.....40

SECTION 4

GENERAL PSYCHOLOGY. HISTORY OF PSYCHOLOGY

Bulakh I.A.

RESOURCE COMPONENTS OF THE PERSONALITY AT DIFFERENT STAGES OF FORMATION OF THE INTERNAL PICTURE OF THE DISEASE.....45

SECTION 5

DEVELOPMENTAL AND PEDAGOGICAL PSYCHOLOGY

Vlasenko O.O.

ANALYSIS OF THE LEVEL OF PROFESSIONAL AND INFORMATIONAL RICHNESS OF THE PRODUCED PROFESSIONAL MESSAGE FROM THE PERSPECTIVE OF PROFESSIONAL SPEECH COMPETENCE OF FUTURE MANAGERS.....51

Hrynova N.V. STUDY OF THE EMOTIONAL INTELLIGENCE OF ATTENDERS HIGHER EDUCATION WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS.....	56
Kravchuk N.P. PSYCHOLOGICAL DIAGNOSTICS OF CHILDREN'S GIFT IN PRE-SCHOOL EDUCATION INSTITUTIONS.....	62
Meloian A.E., Pohribna A.O. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF EMOTIONAL BURNOUT AS A SYNDROME OF PROFESSIONAL STRESS OF TEACHERS OF BOARDING SCHOOLS FOR CHILDREN WITH INTELLECTUAL DISABILITIES.....	67
Prokopov V.M. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE PSYCHOSOMATIC DEVELOPMENT OF CHILDREN DEPRIVED OF PARENTAL CARE.....	73
Prorok N.V., Tyndyk Ya.M., Poliakova V.I. WAR AND CHILDREN: SOME PSYCHOLOGICAL FEATURES OF YOUNGER SCHOOLCHILDREN WHO ATTEND SCHOOL UNDER MARTIAL LAW.....	78
Chernozhuk Yu.H. SUBJECT INTELLIGENCE OF HIGH SCHOOL STUDENTS OF DIFFERENT GENDERS	84
Shahinzade G.O. MENTAL HEALTH ISSUES OF CHILDREN DEPRIVED OF PARENTAL CARE.....	89
SECTION 6	
PERSONALITY PSYCHOLOGY	
Vasiuk K.M. COGNITIVE-STYLE CHARACTERISTICS OF YOUTH EMOTIONAL INTELLIGENCE.....	93
Vdovichenko O.V., Kondratieva I.P. PSYCHOTHERAPEUTIC APPROACHES TO OVERCOMING POST-TRAUMATIC STRESS.....	100
Holiardyk N.A., Hevko O.I., Klymkiv R.I. TRAUMAS OF WAR: ADULT AND CHILD SELF-HEALING TECHNIQUES (ANALYSIS OF PRACTICES FOR DEALING WITH EMOTIONAL EXHAUSTION FROM TODAY'S EVENTS).....	105
Kazanzhy M.Y., Hanicheva A.Ye. THE IMPORTANCE OF THE VALUES OF THE PROFESSIONAL SPHERE OF THE INDIVIDUAL IN THE EXPRESSION OF HIS/HER POTENTIAL FOR SELF-CHANGING.....	111
Maier Yu.V. PSYCHOLOGICAL CONCEPTS OF THE DEVELOPMENT PROGRAM "FORMATION OF THE ROLE POSITION OF A MODERN SUCCESSFUL WOMAN".....	116
Maksymova N.Yu., Krasilova Yu.M. THE IMPACT OF THE WARTIME STATE ON THE INFORMATION WORKLOAD OF A PERSON.....	121

Malazoniia S.V., Lukiianchuk A.M., Skydan R.O.
 PSYCHOLOGICAL MECHANISMS OF FORMATION AND THE DEVELOPMENT
 OF MOTIVATION PROPERTIES OF PERSONALITY IN THE RESEARCH
 OF MODERN PSYCHOLOGISTS.....127

Miliutina K.L., Yerep D.O., Pichuhina T.S.
 THE SEX LIFE OF UKRAINIAN YOUTH UNDER THE CONDITIONS
 OF A FULL-SCALE INVASION.....132

Soloviova I.I.
 PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF RELATIONSHIP
 OF SELF-ASSESSMENT AND VALUE ORIENTATIONS OF PARTICIPANTS
 IN COMBAT ACTIVITIES.....137

SECTION 7

PSYCHOLOGY OF WORK

Meloian A.E., Likarchuk Ye.V.
 PECULIARITIES OF THE MANIFESTATION OF VICARIOUS TRAUMA
 AND POST-TRAUMATIC STRESS DISORDER IN PSYCHOLOGISTS
 WORKING IN MILITARY CONFLICTS.....143

Tynkov O.M., Dolhopolova O.V., Favorova K.M.
 BASIC CONCEPTS OF ENGINEERING PSYCHOLOGY.....148

Cherusheva H.B., Plazova T.I., Andruschenko N.V.
 PSYCHOLOGICAL SUPPORT FOR PARTICIPANTS IN THE EDUCATIONAL
 PROCESS: AN ANALYSIS OF THE WARTIME CHALLENGE.....153

SECTION 8

SOCIAL PSYCHOLOGY. LEGAL PSYCHOLOGY

Biliuchenko Yu.M.
 EMPIRICAL STUDY OF AGGRESSION IN DIFFERENT GENDER
 AND AGE GROUPS.....158

Volynets N.V., Volynets P.P.
 SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL FEATURES OF TEAMBUILDING
 IN EDUCATIONAL GROUPS OF BORDER GUARDIAN CADETS.....164

Hapon N.P., Khudzitska-Chupala A.
 SOCIO-PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF VOLUNTEERING RESEARCH:
 MOTIVATION AND ORGANIZATIONAL EXPECTATIONS OF VOLUNTEERS171

Zbrodtko T.I.
 DO ETHICAL BELIEFS OF CONSULTING PSYCHOLOGISTS DEPEND
 ON THE ABILITY TO RECOGNIZE ETHICAL DILEMMAS?.....176

Karpova D.Ye., Ventseslavska T.I.
 PSYCHOLOGISCHE BEREITSCHAFT VON GESCHIEDENEN MENSCHEN
 ZUM EINSCHLIESSEN EINER NEUEN EHE UND PRIORI-TÄTEN BEI
 DER PARTNERWAHL.....183

Lytvyn-Kindratiuk S.D. USE OF INVECTIVES IN THE CONTEXT OF EVERYDAY AND EXTREME EXISTENCE IN WAR CONDITIONS.....	188
Miloradova N.E., Dotsenko V.V. PECULIARITIES OF DOMESTIC VIOLENCE DURING THE WAR.....	194
Nerubasska A.O., Shepelieva V.S. INFLUENCE OF MUSIC THERAPY ON THE PSYCHOLOGICAL STATE OF A PERSON.....	200
Shaumian O.H. SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL STATE OF WOMEN WHO EXPERIENCED VIOLENCE.....	204
Sheremeta S.R. THE PROBLEM OF EATING DISORDERS IN THE RESEARCH OF UKRAINIAN PSYCHOLOGISTS.....	209

SECTION 9

PSYCHOPHYSIOLOGY AND MEDICAL PSYCHOLOGY

Lazebnyk Zh.V., Proskurnia A.S. PSYCHOLOGICAL ADAPTATION TO THE DEBUT OF THE DISEASE IN PATIENTS WITH SCHIZOPHRENIA.....	215
A NEW TYPE OF SCIENTIFIC SERVICES.....	222

СЕКЦІЯ 1 ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

CONCEPTUALIZING AND MEASURING AUTHORITARIANISM: CONTRIBUTIONS OF ADORNO, ALTEMEYER, DUCKITT, AND RAY FROM THE PRESENT-DAY PERSPECTIVE

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ТА ВИМІРЮВАННЯ АВТОРИТАРНОСТІ: НАПРАЦЮВАННЯ АДОРНО, АЛТЕМАЄРА, ДАКІТТА ТА РЕЯ З ТОЧКИ ЗОРУ СУЧАСНОСТІ

The resurgence of authoritarian tendencies in the 21st century revives research interest in the conceptualization and measurement of authoritarianism. Sociology and social psychology have a number of theories, concepts, and measures that have accumulated over time in the study of this phenomenon. This article examines approaches to the study of authoritarianism of four key researchers in the field: a research team led by Theodor Adorno, who were the first to propose a practical tool for measuring authoritarianism in surveys – the F-scale; Robert Altemeyer, who theoretically reinterprets Adorno's concept and offers his own Right-Wing Authoritarianism scale (RWA); John Duckitt, who departs from the idea of explaining authoritarianism as a personality structure and suggests treating it as an outcome of interaction among individuals in a social group; John Ray, who emphasizes the distinction between authoritarian attitudes and authoritarian behavior, offering his own scales to measure the behavioral aspect. After reviewing the work of these researchers, the authors conclude that Altemeyer's operationalization of authoritarianism through authoritarian submission, authoritarian aggression, and conventionalism is the most practically tested and theoretically substantiated understanding of the authoritarian phenomenon. Further research into the phenomenon of authoritarianism should take into account the following caveats: the relationship between authoritarian attitudes and authoritarian behavior remains understudied; some existing scales and concepts indicate and measure not the authoritarian phenomenon as a whole, but only its aspects (aggression, submission, etc.); manifestations of authoritarianism can be different at different levels of social interaction (micro- and macro-levels).

Key words: authoritarianism, measures of authoritarianism, authoritarian submission, authoritarian aggression, F-scale, ACT-scale, RWA-scale.

Відродження авторитарних тенденцій у XXI столітті стимулює дослідницький інтерес до концептуалізації та вимірювання

авторитарності. У соціології та соціальній психології сформувався значний доробок із теоретичного осмислення цього феномену та методик його вимірювання. У статті розглядаються підходи до авторитарності чотирьох ключових дослідників цього феномену: групи дослідників на чолі з Теодором Адорно, які першими запропонували практичний інструмент для вимірювання авторитарності в опитуваннях – Ф-шкалу; Роберта Алтемаєра, який теоретично переосмислює концепцію Т. Адорно та пропонує власну Шкалу авторитарності правого штибу (RWA); Джона Дакітта, який відходить від ідеї пояснення авторитарності крізь призму структури особистості та пропонує розглядати авторитарність як результат взаємодії індивідів у соціальній групі; Джона Рея, який робить акцент на розрізненні авторитарних настанов і авторитарної поведінки, пропонує власні шкали для вимірювання поведінкового аспекту. У результаті розгляду напрацювань цих дослідників автори роблять висновок, що запропонована Р. Алтемаєром операціоналізація авторитарності через авторитарне підкорення, авторитарну агресію та конвенціоналізм є найбільш практично доведеним і теоретично підкріпленим розумінням феномену авторитарності. Подальше дослідження феномену авторитарності має відбуватися з урахуванням таких застережень: зв'язок між авторитарними настановами й авторитарною поведінкою залишається малодослідженим; наявні шкали та концепції можуть позначати та вимірювати не феномен авторитарності комплексно, а лише окремі його аспекти (агресія, підкорення тощо); прояви авторитарності можуть бути відмінними на різних рівнях соціальної взаємодії (мікро- та макро-рівні).

Ключові слова: авторитарність, шкали авторитарності, авторитарне підкорення, авторитарна агресія, F-scale, ACT-scale, RWA-scale.

УДК 316.6
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.47.1>

Tsymbal T.V.

Candidate of Sociological Science,
Associate Professor,
Vice-Dean for Science and International
Relations at the Faculty of Sociology
Taras Shevchenko National University
of Kyiv

Sazonova V.V.

3rd-year PhD-student at the Department
of Theory and History of Sociology
Taras Shevchenko National University
of Kyiv

A year into the full-scale war in Ukraine has brought to light a number of issues and themes that were relegated to academic oblivion in sociology and other social sciences. Over half a century of peace in Europe rendered one of such issues – the issue of authoritarian attitudes and behavior – as merely a disturbing occurrence that resurfaced across Europe from time to time, but

quickly waned to unimportance, as was the case with a short-lived rise of Jörg Haider to power in Austria in the early 2000's, Viktor Orbán's right-wing radicalism in Hungary, which unfolds outside the political and economic powerhouses of the continent, and even eight attempts of the Le Pens to get French presidency, which have all failed. Treated as minor nuisances, such developments

did little to encourage vivid and sustained interest to authoritarianism research on the European terrain, although the world beyond Europe have been signaling on resurgence of the phenomenon for years.

The recent reports on the state of democracy indicate its worldwide decline, as the number of countries backsliding to authoritarianism has peaked in the last years, doubling the number of those progressing towards democracy [17]. Concern over this trend was recently voiced, unsurprisingly, from outside Europe by the newly elected president of the International Sociological Association Sari Hanafi in his agenda-setting article in *Current Sociology* [18]. Hanafi's plea referred to supplementing postcolonial approach with an anti-authoritarian one, thereby confining the issue of authoritarianism to the world beyond Europe.

A clash of two societies and political cultures that is unfolding in Ukraine has opened eyes for many on the dormant cruelty within Europe itself, which could be so quickly set free by authoritarian excuses. In the brutalities of this war, which included mass executions, torture, rapes, and other atrocities – all considered to be left behind in the 20th century, – authoritarianism is observed not as a political choice on a ballot, but as an unleashing mechanism for unfettered violence, a use it was once put to in the continent's past. Here authoritarianism is observed in its worst manifestation – as the enabler of violence. It has, regrettably, met the conditions propitious for this role.

The threat posed by the re-emergent specter of authoritarianism raises a number of questions, both social and sociological. Why does it happen again? Why do some people feel free and justified to exercise hateful and aggressive behavior toward others? Why do they follow violent orders? Why and how this spread of unconcealed aggressiveness and its social admissibility became possible? Have authoritarian political ideologies contributed to its proliferation? And more methodologically: How authoritarian ideologies (macro level) connect to the violent behavior of individuals and their authoritarian attitudes (micro level)? Can we measure authoritarian attitudes and how and under what conditions do they translate into authoritarian behaviors?

Questions of the kind have already been raised in the past in relation to the rise of Adolf Hitler to power, and academic response to them was deposited in the archives of sociology in the form of concepts, theories, research techniques, measurement scales, and research findings. In the 1930's, a group of German social scientists began studying the phenomenon of authoritarianism on the societal level, giving rise to once bountiful literature on and multiplicity of approaches to measuring individual authoritarianism and con-

necting it to political authoritarianism. Interest to this subject of research followed a non-linear path. While authoritarianism was one of the mainstream research topics during and in the aftermath of the Second World War, in the following decades research interests have shifted towards democracy. This decline of interest notwithstanding, individual researchers from several countries continued to investigate the phenomenon into the late 20th century, although it has never returned to prominence characteristic of its early days.

The above-cited decline of democracy and the mounting threat of authoritarian backlash, which is detectable nowadays, constitute a background which will reinvigorate academic interest in authoritarianism in the years to come. In particular, social scientists are mostly interested in the techniques of measuring and predicting authoritarian attitudes and behavior, a multiplicity of which have been developed over the last seven decades. The measurement scales applied within these approaches are not only numerous, but diverse as well. Their very diversity, while proving a wide range of options to choose from, manifests differences in the definition of the concept of authoritarianism, as well as in relating it to either attitudes or behavior. In addition to variation by reliability and validity, the measurement scales also differ by the societal contexts in which they were derived and tested so far. Thus, any researcher, intent on gauging individual authoritarianism, faces a hard choice, which necessitates more detailed inquiries into the theoretical and methodological underpinnings of available scales.

In this article we aim to provide a general overview of some existing approaches and techniques of measuring authoritarianism and discuss their weaknesses and strengths in terms of applicability in the contemporary context. In particular, the article will cover the work of Theodor Adorno, Robert Altemeyer, John Duckitt, and John Ray, who contributed to the study of authoritarianism by expanding on, criticizing, and improving each other's concepts. It is impossible to comprehensively treat all published works of the named authors, so we will focus only on those that constituted major milestones in the development of authoritarianism measures.

It is generally recognized that the first comprehensive attempt to understand the roots of authoritarian attitudes and behavior was made by Adorno, Frenkel-Brunswik, Levinson, and Sanford in the monograph "Authoritarian personality", first published in 1950 [16]. However, the concept of authoritarianism was addressed even earlier in the work of Erich Fromm who coined the concept of authoritarian character and defined it as a desire to abandon personal freedom in exchange for safety. Expanding the explanatory framework of psychoanalysis, he claimed that personality

is a product of the constant interaction of innate needs, on the one hand, and the pressures of social norms, on the other [9]. “Authoritarian personality” continued this line of thinking. Its title clearly implies how the authors treated individual authoritarianism. To them, it was a stable personal trait that characterized a person over his or her life course and, hence, can be treated as definitive of a specific personality type, called authoritarian personality. In order to comprehensively study this type of personality, the authors resorted to a variety of methods. Since methodology is not the major concern of our article, suffice it to say that they innovated by combining qualitative and quantitative research methods. On the quantitative stage, their respondents filled out questionnaires with three measurement scales, open-ended questions, and questions about life situations in addition to the Thematic apperception test and some other projective techniques. Thereafter, findings of the quantitative stage were validated by in-depth interviews.

Their findings pointed to nine dimensions of the authoritarian personality, which served to define authoritarianism for years, because the authors did not provide another clear definition of the concept. The dimensions included:

- Conventionalism: rigid adherence to conventional, middle-class values;
- Authoritarian submission: submissive, uncritical attitude toward idealized moral authorities of the ingroup;
- Authoritarian aggression: tendency to be on the lookout for, and to condemn, reject, and punish people who violate conventional values;
- Anti-intraception: opposition to the subjective, the imaginative, and the tenderminded;
- Superstition and stereotypy: the belief in mystical determinants of the individual’s fate; the disposition to think in rigid categories;
- Power and “toughness”: preoccupation with the dominance-submission, strong-weak, leader-follower dimension; identification with power figures; overemphasis on the conventionalized attributes of the ego; exaggerated assertion of strength and toughness;
- Destructiveness and cynicism: generalized hostility, vilification of the human;
- Projectivity: the disposition to believe that wild and dangerous things go on in the world; the projection outwards of unconscious emotional impulses;
- Sex: exaggerated concern with sexual “goings-on” [16].

Considering Adorno’s approach, it is important to keep in mind that the scale, which was developed by his research team, measured personal values and ideological preferences, rather than personality type. Known as the F-scale, where “F” stood for fascism, this multiple-item measure has several limitations that should be mentioned.

First, it included 30 items (statements), quite a large number to integrate it into surveys covering other aspects of respondents’ lives. Second, the wording of items referred to the mid-20th century – post WWII contexts. Thirdly, the F-scale was applied in a one-sided manner, in other words, all of its items were pro-trait statements, which increased the likelihood that the so-called yes-sayers, i.e., respondents prone to agree with everything, can negatively affect the validity of measurement by contaminating their scores. The latter aspect contributed to the measure’s high scores of internal consistency and reliability, the former being also boosted by its large number of items. In our study, which compared three different measures of authoritarianism, the F-scale overperformed the other two with Cronbach’s alpha and retest reliability being 0,85 and 0,73 correspondingly [19].

Regardless of all the criticism on theoretical and methodological grounds, the monograph of Adorno et al. laid foundations on which all future students of authoritarianism have capitalized. Its major and most consequential revision took place in the 1980’s in the works of a Canadian psychologist Robert Altemeyer. Altemeyer offered a new approach to authoritarianism and a new scale to measure it. In his 1981 book “Right-Wing Authoritarianism” he suggested a scale, which is now known under the same name as the title of the book – the RWA scale. Since then and to this day Altemeyer stays as an important and active authority in the authoritarianism research, while his RWA scale remains the most widely used measure in the research field. His further major publications included “Enemies of Freedom: Understanding Right-Wing Authoritarianism” (1988), “The Authoritarian Specter” (1996), “The Authoritarians” (2006) and “Authoritarian Nightmare” (2020) [1–4], all being influential contributions to the field of research. His original scale comprised 22 items (and additional two “warm-up” items at the beginning, which did not count into the score), while in a recent publication the author suggested even shorter 10-item version of the scale [20].

The crucial difference between Altemeyer’s and Adorno’s approaches derives from the former’s reliance on Bandura’s social learning theory. It follows from the theory, that the origins and explanation of individual authoritarianism should be sought in the complexity and variability of human reactions in different life situations. A key point in Bandura’s approach is the importance of constant interaction between behavior, cognition, and environment. Human behavior can be explained in terms of social stimuli that cause it and likely consequences of this behavior that sustain it [10]. Therefore, Altemeyer rejects the concept of authoritarian personality type as a rigid conceptual imposition on the dynamic real-

ity. Any individual can acquire authoritarianism in the course of life, and, accordingly, such traits should be rather treated as attitudes, which are changeable and dependent on personal experience. In fact, anyone can become authoritarian under certain life circumstances or, alternatively, depart from authoritarianism.

Altemeyer also departed from Adorno's approach by subdividing authoritarianism into three constituent subconcepts of authoritarian submission, authoritarian aggression, and conventionalism, although all three are listed among the nine dimensions of authoritarian personality. Adorno and his collaborators, as well as Altemeyer himself and other researchers concentrated mostly on authoritarian submission, because the main problem seemed to social scientists to lie in the authoritarian followers. While Adorno's approach was criticized for excessive complexity in measurement (9 personal traits, or dimensions), Altemeyer found that only 3 of the 9 traits really intercorrelate. He defined authoritarian submission as excessive submission to authority: "We would expect authoritarian followers especially to submit to corrupt authorities in their lives: to believe them when there is little reason to do so, to trust them when huge grounds for suspicion exist, and to hold them blameless when they do something wrong" [2]. Authoritarian aggression is a safe way to vent personal inner hostility, which is commonly used by authoritarian followers. The third aspect of authoritarianism is conventionalism – a strong belief that society (all individuals) must strictly follow the rules and laws established by the authorities.

Following this tripartite conceptual composition of authoritarianism, Altemeyer developed his RWA scale. Basically, it is a modified version of the original F-scale. Taking into account criticism of the F-scale, the author reduced its complexity, converted half of the items into contrait statements, and shortened it. It is important to bear in mind that RWA measures authoritarian attitudes and some of its items are context-dependent, varying with the prevailing ideology or cultural norms. While applied in other societal contexts, it can exhibit reduced internal consistency and falling-out of individual items from the general pattern. Another limitation was noticed by Altemeyer himself and other researchers: the scale works better to predict authoritarian followers than dominators.

RWA's development became a milestone in the authoritarianism research, as this measure replaced F-scale as the model and reference point for further contributions. An important example of such contribution is the Authoritarianism – Conservatism – Traditionalism scale (hereafter ACT) by John Duckitt. In contrast to F and RWA scales, this one completely avoids overlap between the aspects of authoritarianism. While

also distinguishing authoritarian aggression, authoritarian submission, and conventionalism as the three significant constituents of authoritarianism, Duckitt does not consider them as coherent and interrelated. In RWA many items were used to measure two or even all three aspects of authoritarianism simultaneously, as its author believed in the unidimensionality of the phenomenon. Duckitt, instead, develops three completely separate sets of 12 questions to measure each dimension, thereby admitting that authoritarianism is a multidimensional construct, whose components can vary partly independent of each other. This special attention to the dimensions has led to the swelling of questionnaire, the most reliable version of which included 36 items (12 per dimension), each subset being equally divided between protrait and contrait statements. Despite its good performance, the usability of such a long measure was problematic. To tackle the issue, Boris Bizumic and John Duckitt presented the Very Short Authoritarianism scale (further VSA), consisting of only 6 best-performing items (one protrait and one contrait per each dimension), selected from the original ACT scale [6].

Duckitt's operationalization of authoritarianism was based on his theoretical assumption that peculiarities of interpersonal interaction may well be explained by differences in personality structure (individual qualities and characteristics of interacting personalities). However, differences in individual personality structures are insufficient to account for collective or group behavior, which are rather more closely related to the modalities of group identification. Duckitt, like Altemeyer, believes authoritarianism can be operationalized through submissiveness, aggressiveness, and conventionalism [7], but suggests that each of these three aspects reflects the intensity of an individual's emotional connection with the social group, which he belongs to. In his opinion, the higher the intensity of identification with the group is, the stronger the need for group cohesion is. Therefore, he proposes to define authoritarianism as an individual or group concept of relations and a vision of how a group's relations with its individual members should be built. In the latest publication, he understands authoritarianism as "a morally absolutist and intolerant desire for the coercive imposition of particular beliefs, values, way of life, and form of social organization on individuals irrespective of their wishes and of any human costs involved" [5]. It implies that the groups or individuals who believe that the needs and values of individual members of the group should be secondary to the values and needs of the group are characterized by a higher level of authoritarianism. By advancing such an understanding of authoritarianism, the author eliminates another significant shortcoming of the "authoritarian personality" approach – its lack of

understanding of what exactly lies on the opposite side of the continuum where authoritarianism is just one of the poles. Duckitt contends that it is libertarianism – the belief that the values of individual freedom should take precedence over the values and needs of the group. The strength of such beliefs and, accordingly, the level of authoritarianism depend on the external circumstances in which the group finds itself. For example, if a group's unity is threatened, the importance of group cohesion increase dramatically. A key point, which should be highlighted in this Duckitt's approach is that by considering authoritarianism as a group phenomenon it gives importance to the social context within which the group finds itself and which has a direct impact on fluctuations in the level of authoritarianism among the group member.

Duckitt agrees with Altemeyer's division of authoritarians into authoritarian followers and authoritarian dominators. Altemeyer outlined four criteria to distinguish them: “[H]uge differences exist between these two parts of an authoritarian system in (1) their desire for power, (2) their religiousness, (3) the roots of their aggression, and (4) their thinking processes” [2]. Duckitt picks up this line of thought and continues, referring to the social dominance orientation (SDO) scale, that “RWA and SDO are factorially distinct, have different personality, genetic, and worldview origins, and are differentially reactive to different kinds of perceived threats with SDO more reactive to competitive threats to status and power differentials and RWA to threats to social order, stability, cohesion, and personal security” [5].

As a matter of fact, John Duckitt elaborates a new theoretical approach to the understanding of authoritarianism. This approach, however, is not supplemented by a new measure. The ACT and VSA scales, he proposed, are still only improved versions of the RWA scale, measuring attitudes rather than preference given to group, and biased to emphasize one side of authoritarianism – right authoritarian submission. Moreover, both of his scales, being ultimately derived from F and RWA, fall into the same trap of dependence on the social context and dominant ideology. In other words, ACT and VSA scales are reliable tools to monitor proliferation of the right-wing ideological values, rather than group-individual relations, and prove to be most effective in English-speaking liberal democracies.

One of the first researchers who focused on authoritarian behavior rather than attitudes and on authoritarian dominators was Australian psychologist John Ray. Most of his publications are methodological, dealing with practicalities of measuring authoritarianism. He was also one of the researchers, who tried to fix the original F-scale by constructing its balanced version. In contrast to Adorno, Altemeyer, and

Duckitt, Ray gave primary attention to authoritarian dominators, defining authoritarianism as “the desire or tendency to impose one's own will on others” [13].

Ray raised another critically important question – do those who adhere to authoritarian attitudes behave in an authoritarian way in reality? In short, his answer is “no”: “[A]ttitudes and behavior often do not go together. People who acknowledge prejudiced attitudes may or may not behave in a discriminatory way toward members of other ethnic groups. The same is true of people who deny prejudiced attitudes” [13]. Ray cited studies by Titus and Hollander, Sherell de Florance as well as his own study to show that there is only a “slight relationship between authoritarian attitudes (F scale score) and submissive behavior”, but not aggressive or domination behavior [11]. His own behavioral “Directiveness” scale consisted of 26 items and has shown high internal reliability (0,74) and predictive ability (0,54). The scale had a different structure from the other ones discussed in this article: it was a list of questions with three possible answers – “Yes”, “?”, and “No”. All questions referred to the personal preferences of respondents. Later Ray improved his Directiveness scale and presented a “Dominance” scale which aims to measure authoritarianism among general populations [11].

Directiveness scale did not correlate with attitudinal scales measuring racism or ethnocentrism. The author explained that the scale measures authoritarianism, which he reduces to only one personal trait – the desire to dominate and control. Such narrowing down of the concept raises a logical question – why directiveness means authoritarianism? Other researchers, who treated authoritarianism as a complex of covariate traits, always included directiveness or dominance as one of the core elements of the concept. Ray, however, refers to studies, which show that directiveness does not correlate with submissiveness (another core element of authoritarianism). Altemeyer also did not find correlation between RWA and SDO: “Social dominance scores and RWA scale scores correlated only weakly with each other – about 0,20. But in the first instance, it meant persons who scored highly on the social dominance test were seldom high RWAs, and high RWAs were almost never social dominators” [2]. At the same time, Altemeyer found respondents with high scores on both scales. Therefore, the approach which considers submissive and dominant behaviors as indicative of authoritarianism is not completely meaningless.

It seems more plausible that the discrepancy between their findings does not mean that either of the approaches is wrong, but rather that their measurements operate on different social levels and refer to different dimensions of social life. While all complex authoritarianism scales, like F,

RWA, ACT, VSA etc. measure personal attitudes on the macro level (in other words – ideology), behavior scales mostly concentrate on interpersonal relations.

To summarize, despite a plethora of studies, theories, and measurement scales, the fundamental questions regarding authoritarianism remain unanswered and contended even within a single tradition of research inaugurated by Adorno's pioneering F-scale. First, how authoritarianism can be defined? Second, how authoritarian attitudes and authoritarian behavior are related to each other? Third, do people identified as authoritarians behave and think in the authoritarian way in all spheres of their life? At the moment, Altemeyer's theoretical approach and operationalization of authoritarianism as a covariation of submissiveness, aggression, and conventionalism remains the most elaborated and well-tested treatment of the phenomenon. Both history and the present remind us once again that there are individuals who obey authority and behave cruelly toward others. But the best measurement scales, which are in existence today, mostly consist of items measuring political ideology (usually right-wing) and, therefore, attitudes. Another common problem with the scales is that they usually over-emphasize one of the traits (in most cases, submissiveness) within the whole construct.

The vast majority of empirical studies of authoritarianism are devoted to examining relationship between authoritarianism and social factors that impact its rise and/or spread. In such studies, however, situations are not uncommon when researchers end up with contradictory results. For example, social protests in a city change the level of authoritarian attitudes on the RWA scale, but fail to impact Directiveness scores, which are also treated as a measure of authoritarianism. It is clear that such contradictory conclusions result from the diversity of definitions of the concept rather than from flawed data collection procedures or incomprehensibility of reality.

To conclude, there are several common traps in the authoritarianism studies, of which the most significant are the following ones: overextension or excessive reduction of the concept (on the theory part) and application of measurement scales which operate at different levels of social reality (on the methodology part). Therefore, a researcher should ask three main questions while planning an empirical study of authoritarianism with a measurement scale: does the scale measure attitudes or behavior; does it measure the whole concept or only a part of it; and on which level of social reality it is focused? To summarize the approaches discussed in this article, we can divide them into the ones measuring the whole concept of authoritarianism, measuring only separate aspects of it, measuring attitudes, measur-

ing behavior, as well as approaches which focus on the macro or micro levels of social interaction.

BIBLIOGRAPHY:

1. Altemeyer R. Right-Wing Authoritarianism. Winnipeg : University of Manitoba Press, 1981. 364 p.
2. Altemeyer R. The Authoritarians. Winnipeg : University of Manitoba Press, 2006. 261 p.
3. Altemeyer R. The authoritarian specter. Harvard University Press, 1996. 374 p.
4. Altemeyer R. The other "authoritarian personality". *Advances in Experimental Social Psychology*. 1998. № 30. P. 47–92.
5. Duckitt J. Authoritarianism: Conceptualization, research, and new developments. *The Cambridge handbook of political psychology*. 2022. P. 177–197.
6. Bizumic B., Duckitt J. Investigating Right Wing Authoritarianism with a Very Short Authoritarianism Scale. *Journal of Social and Political Psychology*. 2018. Vol. 6. № 1. P. 129–150.
7. Duckitt J. Authoritarianism and group identification: a new view of an old construct. *Political Psychology*. 1989. № 1. P. 63–84.
8. Duckitt J., Fisher K. The impact of social threat on worldview and ideological attitudes. *Political Psychology*. 2003. № 24. P. 199–222.
9. Fromm E. Escape from freedom. Henry Holt and Company, 1994. 301 p.
10. Hjelle L., Ziegler D. Personality Theories: Basic Assumption, Research and Applications. McGraw-Hill Publishing Co, 1992. 624 p.
11. Ray J. Authoritarianism, Dominance and Assertiveness. *Journal of Personality Assessment*. 1981. № 45. P. 390–397.
12. Ray J. Authoritarianism of the left revisited. *Personality and Individual Differences*. 1985. Vol. 6. № 2. P. 271–272.
13. Ray J. Do authoritarians hold authoritarian attitudes? *Human relations*. 1976. № 4. P. 307–325.
14. Roiser M., Willing C. The strange death of the authoritarian personality: 50 years psychological and political debate. *History of the human sciences*. 2022. № 4. P. 71–96.
15. Smolik J. The Influence of the Concept of Authoritarian Personality Today. *Central European Political studies review*. 2088. № 10. P. 38–48.
16. The authoritarian personality / T. Adorno et al. New York : Harper and Row, 1950. 967 p.
17. Global State of Democracy Report 2022: Forging Social Contracts in a Time of Discontent. *The Global State of Democracy*. URL: https://idea.int/democracytracker/g sod-report-2022_
18. Hanafi S. Global sociology revisited: Toward new directions. *Current Sociology*. 2019. Vol. 69. № 1. P. 1–19.
19. Sazonova V. Shkaly avtorytarnosti yak instrument vyvchennia ukrainskoho suspilstva. Aktualni problemy sotsiologii, psihologii, pedahohiky. 2018. Vol. 37. № 2. P. 107–119.
20. Altemeyer R. A Shorter Version of the RWA Scale. *The Authoritarians*. URL: https://theauthoritarians.org/a-shorter-version-of-the-rwa-scale/#_ftnref2.

СЕКЦІЯ 2 СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

ДЕМОКРАТІЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ІНСТИТУЦІЙНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ DEMOCRACY IN MODERN UKRAINE: INSTITUTIONAL TRANSFORMATIONS

У статті розглядаються трансформації демократії як соціальної інституції в сучасному українському суспільстві, визначаються суперечливі чинники, які спричинили не лише успіхи, але й істотні ускладнення в модернізації цієї інституції, від якої значною мірою залежить і успіх усього суспільства на шляху до зближення з Європейським Союзом. Констатується, що більшість проблем, пов'язаних з інституційними змінами демократії, є характерними для моделі неорганічної модернізації. За неї суспільство не цілком готове до змін, а власне самі зусилля з модернізації окремих інституцій, інституційної системи загалом, розглядаються провайдерами інновацій як стимул до руху в бажаному напрямі всього суспільства. Серед проблем, які найістотніше ускладнюють модернізацію інституції демократії, найбільша увага приділена невідповідності систем цінностей: тієї, яка нині поділяється більшістю громадян України, та тієї, яка повинна забезпечувати ефективне функціонування сучасної моделі ліберальної демократії. Ще однією проблемою на цьому шляху виступають прагнення частини еліт до позірної, декларативної модернізації, у разі якої в організаційні форми та функціонування інституції демократії не вносяться істотні сутнісні зміни. Тому вона орієнтується на задоволення потреб лише частини суспільства, а не досягнення компромісу інтересів усіх його груп, спрямованого на прогрес суспільства. Результатом такого роду псевдотрансформацій є значний рівень недовіри громадян до владних структур, спричинений низькою ефективністю їхньої роботи.

Розвиток електронної демократії, громадянської освіти, які створюють умови для ширшої участі всіх членів суспільства в демократичних процедурах і нарощення їхньої громадянської компетентності, трактуються як найбільш перспективні шляхи модернізації інституції демократії в нинішній Україні, узгодження не лише цієї важливої інституції, але й суспільства з вимогами Європейського Союзу, на вступ до якого спрямовуються зусилля нашої країни.

Ключові слова: демократія, соціальна інституція, соціальний інститут, інститу-

ційні трансформації, модернізація, електронна демократія, громадянська освіта.

The article examines the transformation of democracy as a social institution in modern Ukrainian society, identifies contradictory factors that have caused not only success, but also significant complications in the modernization of this institution, on which the success of the entire society on the way to rapprochement with the European Union largely depends. It is concluded that most of the problems associated with institutional changes in democracy are characteristic of the inorganic modernization model, in which society is not fully ready for changes, and actually the very efforts to modernize certain institutions, the institutional system as a whole, are considered by innovation providers as a stimulus for changes in the desired direction of the whole society. Among the problems that most significantly complicate the democracy institution modernization, the most attention is paid to the inconsistency of value systems: the one that is currently shared by the majority of Ukrainian citizens, and the one that should ensure the effective functioning of the modern model of liberal democracy. Another problem on this path is the desire of elites part for an apparent, declarative modernization, in which significant substantive changes are not made to the organizational forms and functioning of democracy institution, and therefore it is oriented towards meeting the needs of only a part of society, and not on achieving a compromise of all its groups interests, aimed at the progress of society. The result of such pseudo-transformations is a significant citizens' mistrust level to government structures, caused by insufficient efficiency of their work.

The development of e-democracy and civic education, which create conditions for wider participation of all society members in democratic procedures and the development of their civic competence, are interpreted as the most promising ways of modernizing the institution of democracy in today's Ukraine, which should be carried out in accordance with the requirements of the European Union, the accession of which is directed efforts of our country.

Key words: democracy, social institution, social institute, institutional transformations, modernization, electronic democracy, civic education.

УДК 316.334.3 (321.7)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.47.2>

Луцишин Г.І.

д.політ.н.,
професор кафедри політології
та міжнародних відносин
Національний університет
«Львівська політехніка»

Савка В.Є.

к.соціол.н.,
доцент кафедри соціології
та соціальної роботи
Національний університет
«Львівська політехніка»

Орієнтація України на повернення в європейський простір, її вступ до Європейського Союзу, вимагає комплексної модернізації всієї системи суспільних відносин, зокрема владних, їх перебудови на основі принципів сучасної ліберальної демократії. Проте українське суспільство від часу здобуття державної незалежності перебуває у стані постійних суперечливих за своєю сутністю та спряму-

ванням трансформацій. Російська агресія ще більше ускладнила ситуацію з модернізаційними змінами України, зокрема з оновленням інституції демократії, яка навіть у країнах із стійкими демократичними традиціями під час війни зазнає істотних обмежень.

Метою статті є аналіз інституційних змін демократії в сучасному українському суспільстві, їхніх чинників і результатів.

Аналіз останніх публікацій. Інституційна проблематика у вивченні функціонування демократичних систем посідає одне із провідних місць від часів А. де Токвіля, М. Вебера, В. Парето. Особлива увага інституційному забезпеченню демократичного правління приділяється в роботах Й. Шумпетера, Ю. Габермаса, Н. Лумана, П. Бурдьйо, Ф. Фукуями. Актуальним аспектам інституційних змін демократії в сучасній Україні присвячені дослідження Є. Головахи, С. Макеєва, А. Романюка й інших авторів. Водночас низка питань інституційних трансформацій, які стосуються сутнісної наповненості та форм реалізації демократичних принципів у політиці сучасної України, на наш погляд, потребують уточнень.

Отже, актуальною проблемою в теоретико-методологічному й у прикладному вимірах є аналіз динаміки демократії як соціальної інституції в сучасній Україні, зокрема питань її інерційності та змінності, чинників, які спричиняють чи, навпаки, утруднюють її модернізаційні трансформації.

Виклад основного матеріалу. У веберівській традиції проблема інституційних трансформацій розглядається в рамках трикомпонентної схеми: поява нових цінностей, нової ідеології та, відповідно, нових образів світу, змодельованих ідеологами – інноваторами – розповсюдження і сприйняття, засвоєння громадськістю цих ідей і базованих на них взаємодій – якісні зрушення в інституціях і суспільстві загалом. Ця схема описує інституційну динаміку, спричинену внутрішніми змінами в самому суспільстві, що властиво так званій органічній модернізації. Проте інституційні трансформації, як окремих інституцій, так і інституційної системи суспільства загалом, можуть також мати неорганічний характер, бути спробою переорієнтувати їхню динаміку відповідно до якісно інших принципів, не завжди зважаючи на готовність об'єктів реформування до таких змін.

Модернізаційні зміни можуть ініціюватися внутрішніми та зовнішніми щодо інституцій і суспільств, у яких вони функціонують, чинниками. Переважно обидві групи чинників змін діють водночас, накладаючись одна на одну. До того ж їхня дія може як мати характер взаємодоповнення, так і бути різноспрямованою, навіть взаємно суперечливою. Під час проведення аналізу дії цих двох типів чинників (зовнішніх і внутрішніх) варто передусім звернути увагу на їх співвідношення. У разі органічної модернізації домінуватимуть власне внутрішні чинники динаміки, ті, які закорінені в самому суспільстві та продуковані, зокрема, і присутніми в ньому інституціями. У разі неорганічної модернізації переважатимуть зовнішні чинники, які йдуть від бажання окремих акторів «наздогнати» передові країни, перейнявши їхні правила гри та впровадивши їх у своїх

країнах, або і від іноземних агентів змін, які пропонують прийняти ці нові правила-інституції з надією, що вони не лише вкореняться на новому ґрунті, але й змінять все суспільне поле в бажаному напрямі.

Власне цю основну проблему неорганічної модернізації, ініційованої зовні, очевидно, мав на увазі Ф. Фукуяма, коли пишав про принципову відмінність в експорті з демократичних країн матеріальних і соціальних ресурсів, зокрема модернізованих інституцій: західний світ знає як транспортувати ресурси через міжнародні кордони, але правильне функціонування суспільних установ вимагає певної ментальності населення, інакше кажучи, «дозрілості» усього суспільства до змін [16].

Соціальні інституції, як «правила гри» (Д. Норт), завжди повинні бути раціоналізованими та легітимізованими в соціумі стандартами взаємодій між суспільними акторами, які дозволяють і їм і суспільству загалом досягнути компромісу щодо принципів для будь-яких взаємодій моментів: Заради чого діяти? Яких цілей ми повинні досягнути? Раціоналізованість тут означає передусім відповідність напрямів і способів, механізмів взаємодій соціокультурній ситуації суспільства, яке модернізується, та визначеним цілям модернізації, а легітимність нових взаємодій передбачає необхідність не лише підтвердження їх законами, але й, головне, визнання саме цих змін як необхідних і справедливих усіма суспільними акторами, чи хоча б найвпливовішими з них і, що особливо важливо в умовах демократії, структурами громадянського суспільства та самими громадянами. Цілком очевидно, що такого роду умови можуть складатися лише в соціокультурних середовищах, які поділяють відповідні системи цінностей.

Будь-які раціоналізовані взаємодії, якими є і соціальні інституції, базуються на цінностях, що визначають не лише цілі, яких треба досягнути, але і як саме слід діяти для досягнення поставлених цілей. Тому Ф. Фукуяма вважає, що саме норми, цінності та культура передусім забезпечують формування окремих інституцій [16], отже, додамо від себе, – роблять незворотними зміни в інституціях та, відповідно, у всьому соціумі. Саме тому один із провідних українських соціологів Є. Головаха стверджує: «Наше долучення до європейського соціального простору формально буде пов'язано із прийняттям у Європейський Союз, а неформально – коли ми почнемо наближатися до нього ціннісно» [14].

Генерально інституційні трансформації мають два складники, які безпосередньо пов'язані із цінностями, що домінують у суспільстві:

– трансформація системи цілей, для досягнення яких призначена певна інституція, та,

урешті, інституційна система суспільства загалом;

– зміни у принципах діяльності соціальних інституцій, ціннісних засадах, на яких ці інституції базуються і які визначають, як саме вони повинні діяти.

В обох випадках головною загрозою для модернізаційних трансформацій соціальних інституцій виступають саме небезпеки, пов'язані з декларативним, а не справжнім бажанням інноваторів до оновлення та їхнім прагненням до змін у загальносуспільних інтересах. Це протистояння за лінією: декларативність змін – воля до їх реального впровадження, найперше стосується базових для сучасної ліберальної демократії цінностей чесності та транспарентності.

Істотні розходження в розумінні базових для всього суспільства цінностей, цілей і власних групових інтересів значної кількості суспільних акторів закладені вже в самій природі фрагментованих і поляризованих суспільств, прикладом яких може служити пострадянська Україна. Варто взяти до уваги, що, наприклад, олігархічна меншість має/мала *de facto* багато ефективніші важелі впливу на суспільні процеси, ніж решта суспільства, і тому здатна нав'язувати власне бачення суспільних трансформацій, базованих на власній ціннісній системі, решті суспільства, принаймні на деякий час. Цілком очевидно, що усвідомлення саме цієї реальності та її небезпек для всього суспільства зумовило попит на антиолігархічні рухи в суспільстві та відповідну реакцію в нинішній політичній верхівці країни. Це знайшло свій вияв у внесенні Президентом 2 червня 2021 р. до Верховної Ради законопроекту «Про запобігання загрозам національній безпеці, пов'язаним із надмірним впливом осіб, які мають значну економічну або політичну вагу в суспільному житті (олігархів)» [10]. Відповідний Закон ухвалений Верховною Радою 23 вересня 2021 р. [7].

Водночас на прикладі цього Закону можемо спостерігати і сумніви політичної опозиції та частини громадськості в реальності пропонованих заходів, які вважаються цими акторами популістичними, а отже, і такими, що лише імітують досягнення визначених у проекті закону цілей, безсенсовними [15]. Цей приклад може служити ілюстрацією ще однієї небезпеки неорганічної модернізації – переважанням позірності, декларативності в нібито бажанні змін над справжнім прагненням акторів до реальних трансформацій. Такі загрози, у разі інституційних трансформацій демократії, виявляються у двох основних варіантах: прагненні зберегти застарілі організаційні форми інституцій, які перешкоджають реалізації демократичних принципів, та навпаки, у позірній зміні інституційних форм за збереження немодер-

нізованого їх наповнення. У вітчизняній інституційній соціології ці варіанти описані в концептах «подвійної інституціоналізації» В. Паніної та Є. Головахи [2] та «інституційних інкубусів» С. Макеєва [5]. Цілком очевидно, що основним мотивом такого роду декларативних «трансформацій» є зацікавленість еліт в ослабленні інституції, їхнє прагнення під видом модернізації зберегти *status quo*, що передбачає продовження її використання для своїх групових інтересів, що в корені суперечить принципам демократії.

Соціологам важливо оцінити реальність і готовність прагнення до змін не лише еліт-ініціаторів, але й самого суспільства, його пересічних громадян, які також не завжди керуються відповідною сучасній ліберальній демократії системою цінностей. Таких висновків дійшли дослідники проекту «Культурні цінності та прогрес людства», започаткованого в 1990-х рр. Ними було встановлено кореляції між успіхами та невдачами процесів демократизації ХХ ст. в різних країнах і соціокультурним тлом цих країн. Аналіз даних Усесвітнього опитування з дослідження цінностей, проведеного в 65 країнах, де проживає майже 80% населення світу, довів, що визначальними чинниками успішної політичної, соціальної й економічної модернізації в різних суспільствах є присутність у них відповідних систем цінностей і базованих на них моделей поведінки в усіх сферах суспільного життя, у політичній також. Координатор цього проекту Р. Інглахарт стверджував, що «цінності самовираження», передусім міжособистісна довіра, взаємна терпимість громадян, а також цінності політичної культури та громадянської участі, сприяють дієвій демократії й ефективному захисту життєво важливих національних інтересів [17].

Опитування громадян України, проведене в рамках Світового дослідження цінностей 2020 р., знову підтвердило, що ціннісне поле українського суспільства є суперечливим і характеризується повільним відходом від пострадянських орієнтацій. Основним висновком цього дослідження було те, що ціннісно-нормативна система в Україні виступає не рушієм розбудови держави та розвитку суспільства, а радше одним із бар'єрів у цьому напрямі [13, с. 13]. Аналогічна ситуація зафіксована й у сьомій хвилі Світового дослідження цінностей (2017–2022 рр.): українці стабільно мають низький рівень довіри до політичних суб'єктів, влади та системи правосуддя. Дещо вищий рівень довіри до благодійних організацій, церкви. Вище середнього українці довіряють армії (більше 60%) та сім'ї (більше 79%). Відповідно, серед українців високий рівень байдужості та незацікавленості політикою (сумарна кількість не дуже зацікавлених

і взагалі не зацікавлених – майже 64% опитаних) [17], що ускладнює процеси модернізації інституційної системи загалом та інституції демократії зокрема.

Деякі ризики присутні в обох варіантах модернізації – органічної та неорганічної, проте пасток неорганічної модернізації більше, оскільки політична система загалом і її інституції, а головне самі громадяни, не завжди виявляються готовими до змін. Така ситуація зумовлюється найперше деякою «неприродністю» для суспільства неорганічних модернізаційних змін, оскільки вони визрівають не в ньому, а привносяться в це соціокультурне середовище зовні. Тому найбільшою проблемою в разі неорганічної модернізації є незбіг панівної в соціумі, тієї, на якій будуються інституції, які вже діють у ньому, та бажаної для сучасних інституцій системи цінностей. Чим більшою є відмінність між поширеними в якомусь суспільстві цінностями та базованими на них інституціями та тими, які інноватори прагнуть упровадити, тим більшими стають і ризики їх неприйняття, отже, і неуспіху модернізації.

Ще одна проблема неорганічної модернізації є продовженням попередніх. Мається на увазі незбалансованість трансформації, відсутність у них системності, оскільки ініціаторам інновацій завжди доводиться «із чогось починати», обираючи не лише певну стартову позицію, але й шукаючи головну ланку інноваційних трансформацій, з якої треба починати зміни, і тому неминуче, принаймні деякий час, «відкладаючи» інновації в інших сферах суспільного життя, а отже, втрачаючи комплексність змін. Тут ми свідомо не розглядаємо ще й інші варіанти вибору початкової точки модернізації, зумовлені, наприклад, суб'єктивними, вузькогруповими, а не суспільно значущими, мотивами агентів змін.

Зміни інституцій генерально, на наш погляд, можливі в таких варіантах:

1) модернізація окремої інституції, набуття нею оновлених змісту та форми в якісно змінених суспільних умовах. Такий варіант стосується передусім базових інституцій, до числа яких належить інституція демократії;

2) заміна якоїсь застарілої/віджилої інституції новою, яка вже іншими методами, базуючись на інших цінностях і принципах, повинна б ефективніше регулювати окрему сферу суспільного життя. Такого роду зміни властиві переважно так званим частковим інституціям, які відіграють другорядну роль у суспільстві та можуть зникати із суспільного поля в разі якісних змін суспільства.

Обидва варіанти є найбільш ефективними та мінімально травматичними, у разі, якщо вони започатковуються та здійснюються на тлі сутнісного оновлення всієї суспільної системи, як результат її комплексних змін. Інакше кажучи,

імпульси трансформацій зароджуються в усіх сферах суспільного життя (можливо, нерівномірно і не з високим рівнем координації, але досить комплексно), а інституції системно змінюються, реагуючи на ці потреби часу. До того ж у процесі власної трансформації вони продукують і подають необхідні імпульси до підсилення змін усьому суспільству, виконують функції креаторів інновацій. Таким чином дотримується принцип системності та взаємозумовленості суспільних трансформацій.

Очевидно, у випадку з інституційними змінами демократії в сучасній Україні маємо справу зі своєрідним поєднанням обох варіантів змін: з одного боку, сучасна ліберальна демократія є якісно новою для вітчизняного суспільства, а отже, у її становленні маємо ознаки виникнення в Україні нової інституції. З іншого – у країні віддавна зберігалися принаймні елементи деяких демократичних традицій, а тому можна стверджувати факт оновлення, хоча і неповноцінно збережених, стандартів взаємодій демократичного характеру. Відповідно, така ситуація має двоякі наслідки: водночас ускладнює та полегшує інституційні трансформації демократії. Це можемо спостерігати, зокрема, на прикладі ситуації з відомими Революцією гідності, Помаранчевою та Революцією гідності, у яких збережені в суспільстві демократичні традиції виступали стимулом до змін і водночас, незважаючи на неодноразові спроби-повторення, не змогли реалізуватися в повномасштабних системних і якісних демократичних трансформаціях.

Надзвичайно важливим напрямом модернізації інституції демократії в сучасних суспільствах виступає зміна пропорцій у її змістовому наповненні. Традиційно демократія стосувалася переважно організації політичних процесів, тобто тих, у яких панівним суб'єктом виступала держава, а відносини демократії стосувалися передусім окремих правил взаємодії між нею та громадянами. Нині, з розширенням поля відповідальності, наприклад, місцевого самоврядування, територіальних громад чи волонтерських груп, актуалізується потреба в забезпеченні інституційних можливостей участі цих структур громадянського суспільства в демократичних процесах, а отже, необхідності оновлення не лише демократичних процедур, але і їхнього змістового наповнення. Це може вкладатися в рамки виділених двох варіантів: або створення нових інститутів-стандартів взаємодій для задоволення оновлених потреб суспільства [11], передусім пов'язаних із необхідністю долучення до участі в управлінні, зокрема й громадському самоуправлінні, широких мас громадян, або шляхом оновлення вже наявних. Прикладом такого роду можуть служити спроби впрова-

дження в сучасній Україні інституту деліберативної демократії, який дозволяє істотно розширити участь громад і окремих громадян в ухваленні управлінських рішень.

Цей шлях модернізації інституції демократії також передбачає, зокрема, доповнення її новим компонентом – інститутом електронної демократії (е-демократії). У чинному законодавстві електронна демократія трактується як «форма суспільних відносин, за якої громадяни й організації залучаються до державотворення та державного управління, а також до місцевого самоврядування шляхом широкого застосування інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) у демократичних процесах, що дає змогу: посилити участь, ініціативність і залучення громадян на загальнодержавному, регіональному та місцевому рівні до публічного життя; поліпшити прозорість процесу ухвалення рішень, а також підзвітність демократичних інститутів; поліпшити зворотну реакцію суб'єктів владних повноважень на звернення громадян; сприяти публічним дискусіям та привертати увагу громадян до процесу ухвалення рішень» [9]. Виходячи із цього визначення, електронна демократія має переважно процедурні, а отже, формальні щодо інституції демократії характеристики. Цей інститут покликаний шляхом використання сучасних інформаційних технологій забезпечувати швидкі й ефективні, максимально спрощені, а отже, відкриті взаємини між владою та громадянами, не змінюючи їхньої сутності, яка традиційно зводиться до необхідності залучення до процесів управління суспільством максимальної кількості учасників, зокрема і структур громадянського суспільства, збалансування та врахування їхніх інтересів в ухваленні рішень. Інакше кажучи, електронна демократія не виступає якоюсь окремою формою досягнення генеральної мети демократії – урахування інтересів громадян (джерело влади в демократичних режимах) під час ухвалення суспільно важливих рішень. Її завдання можна звести до створення необхідних умов, переважно технічного характеру, для залучення громадян до управління «<...> шляхом широкого застосування інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) у демократичних процесах» [9]. Тобто сам собою інститут електронної демократії набуває сенсу лише за умови його включення в систему інституції демократії, чіткого зорієнтування на досягнення основної мети демократії, суворого дотримання в його функціюванні принципів ліберальної демократії.

Але навіть такі «технічні» зміни в перебігу демократичних процедур мають деякий вплив і на їхнє сутнісне наповнення. Це може виражатися, наприклад, у тому, що спрощення доступу громадян до владних установ,

чиновників, зменшення формальності в їхніх взаємодіях спричинять активізацію громадян, набуття ними нових і нарощення вже сформованих громадянських якостей у практиці, а отже, розширюватиме поле поширення інституції демократії в суспільстві, збагачуючи її новими практиками. Тобто модернізація інституції демократії шляхом уведення в її систему нового компоненту, інституту е-демократії, полягає в оновленні не лише форми, але й деякою мірою сутності інституції загалом. Тому вона цілком може вважатися одним із варіантів осучаснення інституції демократії, узгодження її форми та сутнісного наповнення з вимогами сучасного суспільства. Принагідно зауважимо, що саме собою введення електронної демократії, якщо воно супроводжується недотриманням сутнісних принципів демократії, не може вважатися варіантом узгодження інституції демократії з вимогами сучасного суспільства, навпаки, може приховувати за «модернізованим фасадом» застарілі конструкції та зміст інституції.

Становлення інституту е-демократії в Україні супроводжується деякими труднощами, що зумовлює її дисфункціонування. Причинами цього можуть бути і наслідки тієї неорганічної модернізації, коли суспільство на культурно-психологічному рівні не готове до таких інституційних змін: низька обізнаність і поінформованість громадян щодо інструментів електронної демократії, неузгодженість політичної волі поміж державними посадовцями щодо поєднання та просування інструментів е-демократії, особливості громадянської культури українського суспільства, зокрема традиція закритості влади та пасивності громадян, консервація раніше усталених моделей спілкування громадян, особливо старшого покоління, із владою. Окрім цього, наявна велика кількість перешкод процедурного характеру: нестача фінансових і технічних ресурсів, брак інтерактивного контенту на вебсайтах органів державної влади та відповідних інструментів е-демократії [12]. Важливо зазначити, що низка дисфункцій інституту е-демократії є цілком природними. Вони зумовлені перехідним характером нинішньої ситуації, отже, не лише можуть бути подолані без ускладнень для нього й інституції демократії загалом, але й розглядатися як стимул для подальших інновацій, розвитку.

Результати щорічного всеукраїнського опитування стосовно вивчення динаміки розвитку державних електронних послуг, проведеного у вересні 2022 р. Київським міжнародним інститутом соціології, підтверджують наявність низки перешкод для ефективної інтеграції інституту електронної демократії в Україні. Незважаючи на те, що у країні, попри війну, продовжує збільшуватись кількість людей,

які скористалися електронними державними послугами (із 60% у 202 р.1 до 63% у 2022 р.), залишається ще велика частка тих, які не використовують такі можливості. Основними причинами для цього стали відсутність у людей такої потреби (71%), брак навичок (47%) і небажання їх розвивати (43%), відсутність пристрою, підключеного до інтернету (32%). Такі показники засвідчують неналежний рівень громадянської культури та наявність цифрового розриву [1].

Якщо ефективне технічне функціонування інституту електронної демократії забезпечує окрема організаційна структура – Міністерство цифрової трансформації, то забезпечувати належне культурно-психологічне тло покликаний інститут громадянської освіти. Цей інститут також зазнав багаторічних трансформацій, оновлень відповідно до вимог сучасного інформаційного суспільства. Натепер у Законі «Про освіту» формування громадянської культури прописане як одна із засад політики у сфері освіти. У цьому Законі закріплені громадянські та соціальні компетентності, пов'язані з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, з усвідомленням рівних прав і можливостей, які повинні формуватися інститутом громадянської освіти [8].

Зараз громадянська освіта має також велику кількість проблем, основними з яких є відсутність уніфікованої системи громадянського навчання та виховання, а також брак кваліфікованих педагогів. Окремою перешкодою на шляху становлення системи громадянської освіти можна вважати вилучення суспільствознавчих курсів із навчальних програм закладів вищої освіти, переведення їх у розряд необов'язкових. Проте можна стверджувати, що рівень громадянської освіченості з кожним роком зростає, очевидно завдяки нарощенню можливостей громадян для участі в демократичних процесах, хоча й усе ще залишається досить низьким. За результатами соціологічного дослідження, що фінансувалося Агентством США з міжнародного розвитку (USAID), в Україні, станом на 2019 р., загальна частка тих, кого можна вважати освіченим у громадянській сфері, становить 13%. Аналогічний показник у 2017 р. становив 8%, а у 2018 р. – 11% [6].

Позитивом у цій ситуації також є те, що проблема відсутності кадрів у сфері громадянської освіти зараз в Україні активно вирішується, із залученням самих педагогів до навчання, а чисельність організацій і програм провайдерів громадянської освіти обіцяє позитивні зрушення в регулюванні питання громадянської компетентності населення [4, с. 77].

Водночас шлях нарощення громадянських компетентностей через розширення можли-

востей участі громадян у демократичних процедурах без належного опанування ними відповідних цінностей і норм також створює деякі небезпеки. І ця проблема набуває особливої актуальності під час війни, коли у значній кількості громадян, які пройшли випробовування війною, може з'являтися, наприклад, спокуса «чорно-білого» бачення світу та спрощеного сприйняття суспільних взаємодій.

Висновки із проведеного дослідження. Інституційні трансформації демократії в сучасній Україні, спрямовані на її модернізацію, узгодження її до стандартів сучасної ліберальної демократії, можна трактувати як неорганічні за своїм характером. Цілком очевидно, що це ускладнює модернізаційні процеси, супроводжується багатьма ризиками. Першим із них можемо вважати деяку невизначеність у дійсності прагнень передусім суспільних еліт, але частково і суспільства загалом, їхню неналежну готовність до реальних змін, отже, незважаючи на більш ніж тридцятирічний досвід відродження суверенної державності, невідповідність результатів модернізації. Така невизначеність, у свою чергу, провокує подальші ризики, наприклад формування інституцій, демократичних за формою, проте з невідповідним їй змістовим наповненням.

Соціальні інституції завжди орієнтовані на таке розуміння сутності суспільних потреб, а отже, і відповідний спосіб їх задоволення, які в різних суспільствах можуть бачитися по-різному, залежно від типу суспільного устрою, панівної в ньому громадянської культури. У недемократичних суспільствах у трактуванні їхніх потреб і способів їх досягнення, а отже, відповідно й типі соціальних інституцій, очевидне домінування поглядів та інтересів суспільних еліт і політичних угруповань, які монополізували владу. Демократичні суспільства в розумінні своїх потреб схиляються до компромісу між поглядами та цінностями різних суспільних груп, прагнуть до толерування інтересів меншин, базування дії соціальних інституцій на принципі досягнення максимальної вигоди для всього суспільства, а не окремих його груп. Ігнорування цього зумовило нинішній результат українського досвіду модернізації інституційної системи суспільства, інституції демократії зокрема. Як показували довоєнні дослідження соціологів, у суспільстві спостерігався значний рівень недовіри до більшості інституцій і організаційних структур, що забезпечують їхнє функціонування. Очевидно, пояснення такої ситуації варто шукати, серед іншого, і в декларативності багатьох інституційних трансформацій демократії, які не забезпечувалися відповідними змінами її сутнісного наповнення.

Істотне зростання довіри громадян до дій влади, яке фіксується соціологами після

початку повномасштабної російської агресії, радше пояснюється його природною реакцією – прагненням до об'єднання навколо лідера, а не реальним усвідомленням успішності проведених владою реформ. Саме про це йшлося в інтерв'ю директора Інституту соціології Є. Головаха в липні 2022 р.: «<...> Люди тягнуться одне до одного, розуміючи, що на тлі того ворога, якого ми отримали, усе інше – дрібниці». На запитання «Люди, нарешті, повірили владі?» професор Є. Головаха відповів: «Не так. (виділення наше – Г. Л.; В. С.). Людям, щоб зрозуміти, чим ти володієш, треба із чимось порівнювати. І коли вони побачили, хто до них «прийшов у гості», <...> вони просто зрозуміли: те, що вони збудували, не так погано, як вони думали» [3].

Така думка, на наш погляд, найкраще відображає реальний стан справ у нинішній Україні, зокрема і із проблемами демократичних трансформацій: країна в екстремальних умовах продемонструвала свою єдність і здатність протистояти зовнішньому ворогу. Але перехід до звичного мирного життя повинен супроводжуватися виправленням очевидних помилок, яких припустилися влада і громадяни в налагодженні стосунків, які відповідали б принципам сучасної ліберальної демократії.

Тому актуальними напрямками подальших досліджень у цій сфері мають стати не лише систематичний моніторинг громадської думки, спрямований на вивчення усвідомлення всіма прошарками суспільства, зокрема й пересічними громадянами, власної відповідальності за демократичні трансформації, але й аналіз розширення можливих шляхів залучення громадян до демократичних практик, наприклад електронної демократії, які б формували в них відповідні компетентності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Думки і погляди населення України щодо державних електронних послуг : аналітичний звіт. *UNDP*. URL: <https://www.undp.org/uk/ukraine/publications/analitichnyy-zvit-dumky-i-pohlyady-naselennya-ukrayiny-shchodo-derzhavnykh-elektronnykh-poslugh> (дата звернення: 26.03.2023).
2. Головаха Є., Паніна Н. Пострадянська деінституціалізація і становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2001. № 4. С. 5–22.
3. Євген Головаха, директор Інституту соціології НАН України: «Як порівняти з «братським» народом – ми таки святі». *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3524730-evgen-golovaha-direktor-institutu-sociologii-nan-ukraini.html> (дата звернення: 26.03.2023).
4. Климанська Л., Мишок Р. Роль громадянської освіти в реалізації соціально-політичної інтернет-поведінки української молоді. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*. 2020. Vol. 8 (39). Iss. 231. P. 75–78.
5. Makeєв С. Інституційні інкубуси та еволюція суспільств. *Вісник Львівського університету. Серія «Соціологічна»*. 2011. Вип. 5. С. 3–9.
6. Опитування громадської думки для оцінки змін в обізнаності громадян щодо громадських організацій та їхньої діяльності. Pact. Inc. URL: https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2020/03/USAID_ENGAGE_CEP_Winter2020_UKR-2.pdf.
7. Про запобігання загрозам національній безпеці, пов'язаним із надмірним впливом осіб, які мають значну економічну та політичну вагу в суспільному житті (олігархів) : Закон України від 23 вересня 2021 р. № 1780–IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1780-20#Text> (дата звернення: 27.03.2023).
8. Про освіту : Закон України від 5 вересня 2017 р. № 2145–VIII : станом на 1 січня 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 27.03.2023).
9. Про схвалення Концепції розвитку електронної демократії в Україні та плану заходів щодо її реалізації : розпорядження Кабінету Міністрів України від 8 листопада 2017 р. № 797-р. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/797-2017-p> (дата звернення: 27.03.2023).
10. Рада ухвалила в першому читанні законопроект про олігархів. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3273669-rada-uhvalila-v-persomu-chitanni-zakonoproekt-pro-oligarhiv.html> (дата звернення: 26.03.2023).
11. Савка В. Соціальний інститут/соціальна інституція: спроба термінологічного розмежування та визначення. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства* : збірник наукових праць. Харків : ВЦ ХНУ імені В.Н. Каразіна. 2009. Вип. 15. С. 158–162.
12. Савка В., Мишок Р. Електронна демократія в Україні: інституційний аналіз. *Вісник Харківського національного інституту імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. 2019. № 41. С. 35–41.
13. Світове дослідження цінностей 2020 р. в Україні. URL: https://ucsp.org.ua/wp-content/uploads/2020/11/WVS_UA_2020_report_WEB.pdf (дата звернення: 26.03.2023).
14. Те, що Зеленський лідер військового часу, – безсумнівно. Чи буде він спроможний стати лідером мирних часів? – соціолог Євген Головаха. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2023/03/9/7392553/> (дата звернення: 26.03.2023).
15. Цимбалюк М. Президентський законопроект про олігархів – популістичний. *Інтерфакс-Україна*. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/blog/753057.html> (дата звернення: 27.03.2023).
16. Fukuyama F. *State-building: Governance and world order in the 21st century*. Ithaca, New York : Cornell University Press, 2003. 137 p.
17. *World Values Survey: Round Seven – Country-Pooled Datafile Version 5.0* / С. Haerpfer et al. (eds.). Madrid, Spain & Vienna, Austria: *JD Systems Institute & WWSA Secretariat*. 2022. DOI: 10.14281/18241.20 (дата звернення: 26.03.2023).

СЕКЦІЯ 3 СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ

ТРАВМАТИЧНИЙ ДОСВІД: ІНДИВІДУАЛЬНИЙ, КОЛЕКТИВНИЙ, КУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТИ

TRAUMATIC EXPERIENCE: INDIVIDUAL, COLLECTIVE, CULTURAL ASPECTS

У статті простежується зв'язок між індивідуальним, колективним і культурним травматичним досвідом. Викладаються теоретичні положення процесу конструювання культурної травми в сучасній соціології культури (зокрема, зіставляються різні підходи до визначення цього феномену, до оцінки його впливу на соціальні та культурні процеси). Культурна травма аналізується як соціокультурне явище та символічна структура. Показано ключову роль символу у процесі формування культурної травми (на прикладі символізації психічних симптомів травмованої людини – як-от біль, спустошеність, безвихідь, почуття провини, нав'язливі спогади). Переживання травми індивідом або спільнотою осмислюється як «пошук виходу» із символічного «лабіринту безнадії». Показано, що первинною основою формування кожної травми є комплекс психічних станів, що є характерними як для окремої людини, так і для спільноти. Простежується також роль символу в інтегруванні індивідуального та колективного травматичного досвіду, у його трансформації в культурну площину. Способи символізації травматичного досвіду показано на прикладах осмислення культурних травм минулого століття та сучасності в Україні та світі (Голодомор; Чорнобильська катастрофа; «німецька провина» за події часів нацизму; японська національна травма 1945 року, зумовлена трагедією бомбардування Хіросіми та Нагасакі; теракти 2011 року в Норвегії). Культурна травма розглядається як результат осмислення й обговорення певної події в суспільстві (соціальний аспект конструювання культурної травми), а також як результат символізації події (культурний аспект).

Ключові слова: соціологія культури, культурна травма, колективна травма, інди-

відуальний травматичний досвід, символ, травматичний наратив.

The article traces the connection between individual, collective and cultural traumatic experience. Outlines the theoretical basis of the process of cultural trauma construction in modern sociology of culture (in particular, different approaches to the definition of this phenomenon, to its influence on social and cultural processes have been compared). Cultural trauma have been analyzed as a socio-cultural phenomenon and a symbolic structure. The key role of the symbol in the formation of cultural trauma have been shown (using the example of the symbolization of mental symptoms of a traumatized person – such as pain, desolation, hopelessness, guilt, obsessive memories). Experiencing trauma by an individual or a community is interpreted as a “search for a way out” of the symbolic “labyrinth of hopelessness”. It is shown that the primary basis for the formation of each trauma is a complex of mental states that are characteristic of both an individual and a community. The role of the symbol in the integration of individual and collective traumatic experience, as well as in its transformation into the cultural plane, have been traced. Ways of symbolizing traumatic experience have been shown on the examples of understanding cultural traumas of the past century and the present in Ukraine and the world (Holodomor; Chernobyl disaster; “German guilt” for the events of the Nazi era; Japanese national trauma of 1945 caused by the tragedy of the bombing of Hiroshima and Nagasaki; 2011 terrorist attacks in Norway). Cultural trauma have been considered as a result of the understanding and discussion of a certain event in society (social aspect of the construction of cultural trauma), as well as a result of symbolizing the event (cultural aspect).

Key words: sociology of culture, cultural trauma, collective trauma, individual traumatic experience, symbol, traumatic narrative.

УДК 316.7 + 316.6:159.97
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.47.3>

Бороденко О.В.

к.філос.н.,
старший викладач кафедри соціології
та політології

Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Вступ. У сучасній соціології культури є дуже цікаве та перспективне поле досліджень, спрямованих на вивчення культурної травми (*trauma studies*). Початок було покладено завдяки теоретичним розробкам таких визначних соціологів, як П. Штомпка, Дж. Александер, Н. Смелзер, які дали визначення цього соціокультурного феномену, запропонували методи дослідження. За визначенням Дж. Александера, культурна травма – це ситуація, «коли члени якоїсь спільноти відчувають, що їх змусили пережити жахливу подію, яка залишає дуже відчутні сліди в їхній груповій свідомості, назавжди відбивається в їхній пам'яті та докорінно і незворотним чином змінює їхню майбутню ідентичність» [8, с. 16]. За Н. Смелзером, це «захоплива та задушлива подія, що <...> підриває або придушує один або декілька ключових елементів культури або культуру загалом» [16, с. 38].

Культурна травма – явище багатоаспектне, тому потребує зусиль представників різних дисциплін (передусім це соціологія, філософія, психологія, історія). З переліку найбільш перспективних напрямів вивчення культурної травми, що існують на Заході, виокре-

мості, назавжди відбивається в їхній пам'яті та докорінно і незворотним чином змінює їхню майбутню ідентичність» [8, с. 16]. За Н. Смелзером, це «захоплива та задушлива подія, що <...> підриває або придушує один або декілька ключових елементів культури або культуру загалом» [16, с. 38].

мимо психоаналітичний (К. Еріксон, К. Карут), лінгвістичний (Дж. Мітчелл, С. Сонтаг), «воєнний» (П. Аткинсон). На вітчизняних теренах дослідження травми лише набирають оберти (можна назвати, зокрема, змістовні публікації В. Огієнка, О. Пухонської, О. Шульги). Проте вивчено далеко не всі аспекти. Специфіка досліджень травми потребує, на нашу думку, більш глибокого розроблення питання про зв'язок між індивідуальним і колективним травматичним досвідом і їх утіленням у символіці культурної травми. Цим зумовлюється *актуальність нашого дослідження*. Об'єктом нашого розгляду є культурна травма; предмет дослідження – зв'язок між індивідуальним, колективним і культурним травматичним досвідом, наявність і характер якого дозволяють простежити специфіку формування культурної травми як соціокультурного феномену.

Основна частина. Польський дослідник П. Штомпка наводить перелік основних симптомів культурної травми: а) синдром недовіри до соціальних інститутів (до держави також); б) пасивність людей, зростання апатії (вона проявляється, наприклад, у відмові брати участь у громадському житті, голосувати на виборах); в) «орієнтація на сьогоднішній день», страх перед майбутнім; г) ностальгія за минулим, його ідеалізація; г) зростання почуття трижності, страху, недовіри до раціональних способів вирішення проблем; д) *«моральна паніка»*, тобто «поширення палких масових дискусій, суперечок, а також мобілізація соціальних рухів як реакції, зазвичай надмірної, неадекватної щодо події, що їх спричинила» [17, с. 42]. П. Штомпка також вказує на *два параметричні процеси*, що суттєво впливають на характер перебігу травми як «культурної хвороби»: 1) зміни в регіональному або глобальному оточенні суспільства (тенденції на світовому ринку, війни, фінансова допомога, створення або розпад коаліцій, навіть обрання того чи того президента у впливовій країні); 2) «естафета поколінь» (нове покоління часто вже не сприймає так болісно травматичні наслідки зазначеної події) [17, с. 45].

Необхідно підкреслити, що травматичні події в житті окремих людей, як і в житті великих або малих спільнот, набувають ознак культурної травми протягом деякого часу, коли стають частиною національної та/або світової культури. Проте особливо потужні події (війни, революції тощо) майже одразу вписуються в культурний контекст доби та певного соціуму. Індивідуальний досвід утілюється у спогади про пережите, опубліковані щоденники, інтерв'ю. Колективна травма знаходить вираз у художній літературі, мистецтві, публічних дискусіях у ЗМІ. Зазначимо, що визначальну роль тут відіграє символ. Кожна культурна травма – це *символічне явище*, що відрізняє її від колективної травми, яка є реальною соціальною подією. Культурна травма постає складовою частиною нарративів, формує зміст книжок і фільмів, музичних творів. Символічний характер культурної травми (як і соціальна зумовленість) робить її соціокультурним явищем.

У результаті проведеного аналізу перетворення реальної події на культурну травму Дж. Александер виокремлює основні стадії процесу, як-от: 1) *моральна оцінка події* з боку спільноти та формування почуття солідарності із жертвами; на цій стадії великий вплив мають так звані «фонові конструкції» (історичні, політичні, соціальні обставини); 2) формування *смыслового ядра* травми; 3) формування культурної структури, що включає іраціоналізацію й універсалізацію події, її *кодування* та *символізацію*, створення нового нарративу [8, с. 35–37].

Символ виконує важливі функції в будь-яких процесах культуротворчого характеру. Як зазначав ще Е. Дюркгейм, символізація властива кожному суспільству; вона виконує важливу роль соціальної інтеграції [9]. Завдяки своїм основним функціям (трансцендентна, інтегрувальна, смыслоутворювальна) символ *поєднує (інтегрує)* індивідуальний, колективний і культурний досвід в одну ціле [2, с. 14]; водночас *переводить (трансцендує)* реальні прояви травми в символічну площину, культурне поле. Особливе значення символу розкривається у спробах показати різні аспекти травматизації, «руйнування людського буття» [1, с. 98].

На нашу думку, індивідуальний, колективний і культурний травматичний досвід завжди прямо пов'язані один з одним, взаємно зумовлені, мають спільне коріння. Будь-яка травма породжується виразним і дуже болісним *відчуттям безвиході (hopelessness)*. Тому переживання травми – це сукупність спроб *«знайти вихід»* із лабіринту. Розглянемо деякі ключові «симптоми» травми (біль, почуття провини або сорому, нав'язливі спогади) та їхні прояви на трьох рівнях буття (окремої людини, соціуму, культури)¹.

Больовий шок. Будь-яка подія, що травмує психіку (смерть близької людини, втрата домівки, воєнний досвід тощо), переживається психічно здоровою людиною дуже болісно. Людині здається, що вона відчуває не лише душевний, але й фізичний біль [3, с. 24–25]. Такий стан індивідуального «переживання травми» дістав назву посттравматичного стресового розладу (ПТСР); його досить повно

переживання травми – це сукупність спроб «знайти вихід» із лабіринту. Розглянемо деякі ключові «симптоми» травми (біль, почуття провини або сорому, нав'язливі спогади) та їхні прояви на трьох рівнях буття (окремої людини, соціуму, культури)¹.

¹ П. Штомпка виділяє такі рівні культурної травми: 1) індивідуальний (стресові зміни «у масштабі особистої біографії людини»); 2) колективний, системи «дезорганізації або деструкції підлягають групі культури, системи норм, цінностей, переконань, які б поєднували колективи, аж до цілковитої втрати групової ідентичності»; 3) історичні травми, що охоплюють нації або все людство [17, с. 10].

описано в численних працях із психології, психіатрії, психосоматики.

Травмований сприймає наслідки удару як *руйнацію* свого світовідчуття (мрій, сподівань, планів, способу життя тощо), як особисту поразку. Тому біль поєднується з апатією, спустошеністю, розчаруванням. Часто людині здається, начебто вона опинилась раптом у безлюдній пустелі або потрапила на іншу планету [12; 14; 15]. Звичайно, такий психічний комплекс пронизує відчуття безнадії; підсвідомо постає питання: як знайти вихід із нової, страшної, незнайомої ситуації? Домінантність болю у психічній травмі підкреслює З. Фройд, який першим дав визначення цього явища: «травматичний вплив може чинити будь-яка подія, яка викликає *болісне* відчуття жаху, страху, сорому або *душевного болю*; і, зрозуміло, від сприйнятливості людини, яка постраждала, як і від певних умов, залежить імовірність того, що ця подія матиме характер травми» [7, с. 20] (курсив мій – О. Б.).

Р. Аерман зауважує, що головною причиною травми як у житті індивіда, так і в житті соціальної спільноти (колективна травма) є відчутний шок, спричинений подією. *Больовий шок* залишає слід в індивідуальній або колективній свідомості, він змінює перебіг подій, навіть долю індивіда або соціуму. Колективна травма, відбиваючись на долях людей, підсилює біль; усі травми мають кумулятивний ефект, який «лише поглиблює травму, у результаті чого почуття належності до спільноти, колективна й індивідуальна ідентичність розхитуються» [10, с. 51].

Усні та письмові спогади українців, які стали жертвами Голодомору, пронизують почуття болю, страху та розпачу. Ці почуття символізує *чорний колір*, що домінує в численних художніх творах, присвячених геноциду українського народу (наприклад, у графіці М. Гнатченка, плакатах В. Ветра, у фільмі «Голод-33» режисера О. Янчука) [5]. Теракти Андерса Брейвіка, учинені у 2011 році, стали дуже болючими для норвезької спільноти. Біль від колективної травми символізовано, зокрема, у проєкті меморіалу на острові Утойя (там під час стрілянини загинули 68 осіб). Створено 70-метрову розщелину, яка розділяє острів на дві частини (*символ рани*). За концепцією автора проєкту Ю. Дальберга, меморіал повинен відтворити фізичний досвід втрати.

Почуття провини або сорому. Жертва травматичної події неспроможна швидко збагнути розумом причини катастрофи, тому неусвідомлено шукає відповідь на питання «Чому це сталося?». І дуже часто людина необґрунтовано звинувачує себе, хоча причини часто криються у випадкових обставинах. Так, у праці «Мойсей та монотеїзм» З. Фройд аналізує почуття провини вигнанців, що опинились у пустелі. Вони звинувачували себе за зраду свого провідника

(за легендою, Мойсея було вбито внаслідок змови) [11].

Осмислення та визнання німецьким суспільством *колективної провини* за злочини нацистського режиму, що були скоєні у 30–40-х роках минулого століття, безумовно, дозволило сформуватись сучасній демократичній Німеччині, подолати важку історичну травму.

Усвідомлення німцями «колективної провини» дало поштовх для її символізації. У 1950-х, 1960-х, 1970-х роках з'являється низка видатних художніх творів А. Андерша, Г. Белля, Г. Грасса й інших письменників, у яких період нацизму символізовано як «колективну шизофренію», колективне «затмарення свідомості». У Гюнтера Грасса, наприклад, це «данцизька трилогія», що об'єднує романи «Бляшаний барабан» (1959 рік); «Собачі роки» (1963 рік); повість «Кіт і миша» (1961 рік). У Генріха Белля – символізовано колективне «блукання у темряві», втрата людиною своєї справжньої сутності (повість «Де ти був, Адаме?» (1951 рік); інші твори). У З. Ленца – роман «Урок німецької» (1968 рік), головний герой якого робить спробу «відімкнути сейф спогадів і розштовхати минуле, що дрімає» [4, с. 35].

Відчуття необхідності осмислити та спокунувати гріхи минулого стало підґрунтям формування соціокультурного простору Німеччини всіх повоєнних років. Травма «колективної провини» є спільною справою для декількох поколінь німців. Якщо розглядати її найбільш характерні символічні аспекти, можна виокремити таке: 1) події нацистського минулого, як і німецької історії загалом, часто описуються сатирично, з використанням гротеску та безжальної іронії (твори неоекспресіоністів, проза Г. Грасса, фільми Ф. Шльондорфа) на противагу помпезній величчю мистецтва 30-х років; 2) має місце використання символічних кодів так званого *партиципаторного мистецтва* («*мистецтво співучасті*»), якому притаманні такі риси, як колективність, комунікативність і процесуальність; 3) «травмованій» німецькій культурі повоєнних десятиліть (особливо це характерно для неоекспресіонізму) притаманне «*витіснення суб'єкта*» за межі дискурсу: у результаті колективний досвід виходить за межі суб'єктивного; суб'єкт відчужений від переживання історичного досвіду, оскільки в центрі твору опиняється не індивідуальний досвід, а переживання спільної травми.

Нав'язливі спогади. Травматична подія довго «не відпускає» свою жертву, змушує її блукати нетрями лабіринту, час від часу вертаючись назад. Як зазначав З. Фройд, «психічна травма або спогад про неї діє наче чужорідне тіло, яке після проникнення всередину ще довго залишається чинником, що діє» [7, с. 20].

Так, нав'язливі спогади про бомбардування Хіросіми та Нагасакі яскраво втілено у творах

художників *хібаку-ша* (людей, які пережили знищення японських міст). Індивідуальний і колективний біль символізує *чорний колір*. Червона барва, що також домінує, символізує вогонь, пожежу, яка знищила довоєнне щасливе життя, перетворивши його на апокаліптичну пустелю. Червоний і чорний кольори постають ключовими символами і в японському аніме, де висвітлюються трагічні події серпня 1945 року (наприклад, у фільмі «Босонігий Ген» Кейдзі Накадзави) [13].

Висновки. У результаті проведеного нами аналізу концепцій культурної травми, що містяться у працях сучасних соціологів, виявлено чіткий взаємозв'язок і взаємозалежність між індивідуальним, колективним і культурним травматичним досвідом. Будь-яка травматична послідовність ґрунтується на складному комплексі психічних станів, що поєднує індивідуальні почуття болю, провини, сорому, безнадії тощо. Наявність такого комплексу у значній частини соціальної спільноти формує так звану колективну травму. Розвиток колективного переживання травматичного досвіду, його осмислення й обговорення потребують «окультурення» травми. Цей перехід, трансформація травматичного досвіду, його втілення в різноманітні види дискурсу здійснюється завдяки символізації травми. Символ, який виконує свої основні функції (інтегративна, комунікативна, трансцендентна), постає визначальним чинником у процесі конструювання культурної травми.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бороденко О. Вигнанці та жертви технократичного соціуму в ранніх творах Андрія Платонова. *Наукові праці Чорноморського національного університету імені Петра Могили*. Серія «Філософія». Миколаїв : Видавництво ЧДУ імені Петра Могили, 2015. Т. 262. № 250. С. 94–99.
2. Бороденко О. Символізація міфічного простору у філософії Ернста Кассіра. *Людинознавчі студії* : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія». 2021. № 43. С. 14–18. DOI: 10.24919/2522-4700.43.2.
3. Галич М., Литвин В. Загальна характеристика посттравматичного стресового розладу в умовах

воєнного часу: діагностика та профілактика. *Юридична психологія*. 2022. № 1 (30). С. 22–28.

4. Ленц З. Урок німецької. Київ : Радянський письменник, 1976. 407 с.
5. Огієнко В. Посттравматичний стресовий синдром і колективна травма в особистих нарративах свідків Голодомору. *Україна модерна* : міжнародний інтелектуальний часопис. URL: <https://uamoderna.com/md/ogienko-holodomor-trauma> (дата звернення: 29.03.2023).
6. Пикало А. Питання про німецьку провину у філософії Карла Ясперса. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Серія «Філософія. Філософські перипетії». 2020. Вип. 63. С. 26–33.
7. Фройд З. Історії хвороб: Дора. Шребер. Чоловік-щур / пер. з нім. : Р. Осадчук]. Київ : КомуБук, 2019.
8. Alexander J. C. On the Social Construction of Moral Universals: The “Holocaust” from War Crime to Trauma Drama. *European Journal of Social Theory*. 2002. № 5 (1). P. 5–85.
9. Durkheim E. *Leçons de sociologie. Physique des mœurs et du droit*. URL: https://www.unige.ch/sciencessociete/socio/files/1214/0533/6006/Durkheim_1950.pdf (дата звернення: 20.03.2023).
10. Eyerman R. Social theory and trauma. *Acta Sociologica*. 2013. Vol. 56. № 1. P. 41–53.
11. Freud S. Moses and Monotheism. *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud* / ed. J. Strachey. London : Hogarth Press, 1964. Vol. 23. P. 7–237.
12. Post-Traumatic Stress Disorder (Biographies of Disease) / S. Krippner et al. Greenwood, 2012. 177 p.
13. Loo E. Japan Brings Barefoot Gen to Non-Proliferation Event. *Anime News Network*. 2007. URL: <https://www.animenewsnetwork.com/news/2007-04-30/japan-bringsbarefoot-gen-to-non-proliferation-event> (дата звернення: 26.03.2023).
14. Min Cheol Chang and Donghwi Park. Incidence of Post-Traumatic Stress Disorder after Coronavirus Disease. *Healthcare*. 2020. № 8 (4). P. 373. DOI: 10.3390/healthcare8040373.
15. Le trauma et le corps: Une approche sensorimotrice de la psychothérapie / K. Minton et al. Paris : De Boeck Supérieur, 2016. 496 p.
16. Smelser N.J. Psychological trauma and cultural trauma. *Cultural trauma and collective identity* / J.C. Alexander et al. Berkeley : University of California Press, 2004. P. 38.
17. Sztompka P. Trust: A Sociological Theory. Cambridge : Cambridge University Press, 1999.

МЕДИКО-СОЦІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ ПАЛІАТИВНОГО (ХОСПІСНОГО) ДОГЛЯДУ В УКРАЇНІ

THE MEDICAL AND SOCIOLOGICAL ASPECT OF THE PROBLEM OF PALLIATIVE (HOSPITAL) CARE IN UKRAINE

У статті досліджено медико-соціологічний аспект проблеми паліативного (хоспісного) догляду, а також процес становлення, сучасний стан і перспективи надання соціальної послуги паліативної (хоспісної) допомоги в Україні. На виконання поставленої мети розв'язано проміжні завдання: виявлено витоки запровадження паліативного догляду та хоспісної допомоги у другій половині ХХ століття, їхні міжнародні стандарти та базові принципи; розглянуто процес становлення паліативної допомоги в Україні та формування нормативно-правового забезпечення з надання цієї соціальної послуги; охарактеризовано сучасний стан законодавства України щодо регулювання паліативного (хоспісного) догляду; визначено актуальні проблеми міжсекторальної взаємодії в організації паліативної підтримки населення; виявлено завдання соціології здоров'я та медичної соціології щодо розроблення моніторингового інструментарію для оцінки якості надання цієї соціальної послуги з метою пошуку найбільш збалансованої моделі паліативної допомоги в Україні. Показано, що останніми роками догляд і допомога хворим із тяжкими невиліковними хворобами зазнали значних змін у масштабах усієї країни. Нині в Україні створено осередки позитивного досвіду, який має поширюватися, треба налагодити взаємне навчання й обмін напрацьованими алгоритмами самоорганізації медичних закладів, соціальних служб, недержавних структур у рамках соціального партнерства. Відзначено, що існують деякі проблеми, пов'язані з доступністю даної послуги для населення України, які оголила та продовжує ускладнювати війна.

На підставі медико-соціологічного аналізу у статті розкрито перспективні напрями подальшого вдосконалення надання соціальної послуги паліативної (хоспісної) допомоги, серед яких: налагодження взаємодії між медичними установами та соціальними закладами та службами; розширення міжсекторальної відповідальності в межах економіки турботи; введення заохочення та компенсації фізичним особам і неформальним надавачам паліативних послуг удома; розроблення засобами соціології здоров'я та соціології медицини чітких критеріїв якості й ефективності надання цього виду соціальних послуг, моніторингового інструментарію для обрахування доцільності витрачання організованими спеціалізованими структурами державних коштів для забезпечення програм паліативної (хоспісної) допомоги та їх адекватного перерозподілу між альтернативними надавачами послуги догляду; створення відкритого інформаційного простору для прозорості звітності щодо цих витрат і висвітлення статистичних даних про стан паліативної допомоги в Україні.

Ключові слова: соціологія здоров'я і медицини, соціальна послуга паліативної (хоспісної) допомоги, суб'єкти надання паліативних послуг, економіка турботи, критерії якості

та ефективності соціальних послуг, моніторинговий інструментарій у сфері паліативного догляду.

The article examines the medico-sociological aspect of the problem of palliative (hospice) care, as well as the process of formation, current state and prospects of providing social services of palliative (hospice) care in Ukraine. To fulfill the set goal, intermediate tasks were solved: the origins of the introduction of palliative care and hospice care in the second half of the 20th century, their international standards and basic principles were revealed; the process of establishing palliative care in Ukraine and the formation of regulatory and legal support for the provision of this social service are considered; the current state of Ukrainian legislation regarding the regulation of palliative (hospice) care is characterized; actual problems of intersectoral interaction in the organization of palliative support of the population are identified; identified the tasks of medical sociology and health sociology regarding the development of a monitoring toolkit to assess the quality of the provision of this social service in order to find the most balanced model of palliative care in Ukraine.

It is shown that in recent years, care and assistance to patients with serious incurable diseases have undergone significant changes on the scale of the entire country. Currently, centers of positive experience have been created in Ukraine, which should be spread, mutual learning and exchange of developed algorithms of self-organization of medical institutions, social services, and non-state structures within the framework of social partnership should be established. It was noted that there are certain problems related to the availability of this service for the population of Ukraine, which the war has exposed and continues to complicate.

On the basis of medical and sociological analysis, the article reveals promising directions for further improvement of the provision of social services of palliative (hospice) care, including: establishing cooperation between medical institutions and social institutions and services; expanding cross-sectoral responsibility within the care economy; introduction of incentives and compensation for individuals and informal providers of palliative care at home; development by means of sociology of health and sociology of medicine clear criteria for the quality and effectiveness of the provision of this type of social services, monitoring tools for calculating the expediency of spending state funds by organized specialized structures to ensure programs of palliative (hospice) care and their adequate redistribution between alternative providers of care services; creating an open information space for transparent reporting on these costs and highlighting statistical data on the state of palliative care in Ukraine.

Key words: sociology of health and medicine, social service of palliative (hospice) care, subjects of providing palliative services, economy of care, quality and efficiency criteria of social services, monitoring tools in field of palliative care.

УДК 351.84:364.442

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.47.4>

Мальцева О.В.

д.філос.н.,

доцент кафедри соціології та соціальної роботи

ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет»

Актуальність дослідження. Соціологія здоров'я і медицині як галузь соціології, що вивчає систему охорони здоров'я, закономірності формування ціннісних орієнтацій населення щодо здоров'я, хвороби, медичного обслуговування, якості життя хворої людини, створення належних умов для лікування, а також медично-соціального простору для гідного завершення життєвого шляху, нині здебільшого розвивається в напрямі дослідження функцій інститутів медицини й організацій охорони здоров'я, їх взаємодії з іншими соціальними структурами в контексті забезпечення стану сталого суспільного здоров'я. Насамперед ідеться про складноорганізовану соціальну систему, у межах якої медицина як соціальний інститут має взаємодіяти з іншими соціальними інститутами, як-от держава та недержавні структури, соціальна політика та соціальна робота, економіка охорони здоров'я тощо. Одним з ефективних інструментів реалізації цього завдання є наявність насиченого ринку соціальних послуг в Україні. Розвинений спектр різних видів соціально-медичної допомоги є запорукою соціального благополуччя громадян. Саме тому є потреба постійного вдосконалення системи надання соціальних послуг і запровадження в цій царині інновацій. Серед нових соціальних послуг, що дотепер перебувають у стадії становлення в нашій країні, варто виділити послугу паліативної (хоспісної) допомоги. На соціологію здоров'я та медицини покладається завдання пошуку найбільш збалансованої моделі паліативної (хоспісної) допомоги з розумним розподілом соціальних ролей і статусів між різними надавачами цієї соціальної послуги.

Постановка проблеми. Питання щодо збільшення кількості людей, які хворіють на невиліковні хвороби, осіб похилого віку, що перебувають у термінальному стані та потребують догляду, медичного супроводу та гуманного ставлення, неодноразово ставало на порядку денному соціології здоров'я та медицини від другої половини ХХ ст. Значним є внесок Толкота Парсонса, Роберта Мертона та Говарда Беккера в розвиток цієї галузі соціології. Також варто відзначити соціологів медицини Барні Глейзера й Ансельма Стросса, які досліджували соціальне ставлення до смерті та розглядали хворобу та фінальний етап життя людини як природно притаманні людському способу життя, як невід'ємні складові частини процесу соціалізації, через які в суспільство транслюється певний досвід переживання хвороби та вмирання, що є важливим соціальним надбанням, як і значущий досвід будь-якого іншого етапу соціалізації особистості.

За даними ООН, паліативної допомоги в усьому світі щороку потребують приблизно 58 млн людей, що помирають. Постійна палі-

ативна допомога має надаватися 60% невиліковно хворих, 80% із них (ті, які потерпають від надсильного болю) завдяки програмам паліативної допомоги можуть в останні дні життя зменшити свої страждання [1]. В Україні приблизно 500 тис. пацієнтів щороку потребують паліативної допомоги. Оскільки паліативна допомога надається не тільки хворим пацієнтам, але й їхнім близьким і родичам, загалом паліативну допомогу в нашій країні щорічно мають отримувати приблизно 1,5 млн осіб [2]. «Серед дорослих, які потребують паліативної допомоги, люди зі складними хронічними захворюваннями, як-от: серцево-судинні (38,5%), онкологічні (34%), хронічні респіраторні (10,3%), СНІД (5,7%) та цукровий діабет (4,6%)» [3]. Потреба в паліативній допомозі продовжує зростати. «Це пов'язано з пандемією COVID-19 та, більшою мірою, з війною. Відіграють роль такі чинники, як переміщення громадян, внутрішні також, труднощі з отриманням ліків, планового стаціонарного лікування, погіршення догляду у зв'язку з погіршенням можливостей родин. З іншого боку, війна є каталізатором розуміння необхідності паліативної допомоги в суспільстві» [3]. Тож наукове осмислення зазначеної проблеми передбачає проведення низки фундаментальних і прикладних досліджень у галузі соціології здоров'я та медицини.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. До проблеми надання паліативної допомоги безнадійно хворим зверталися науковці різних напрямів. У глобальному соціальному контексті варто виділити соціологів, економістів, суспільних експертів у галузі футурологічних розвідок, які розкрили у своїх дослідженнях взаємозв'язок аксіологічної гуманістичної складової частини та нових обріїв світового соціально-економічного розвитку охорони здоров'я. Турбота розглядається ними в термінах стійкої соціальної спроможності та практики, що «впливає на добробут і розквіт людського (або нелюдського/природного) життя, відіграє в умовах нових соціально-економічних викликів важливу роль» [4]. Ця діяльність здійснюється в інституціональному контексті та спрямована на підтримку, поліпшення або відновлення соціального благополуччя» [4]. *Догляд та піклування визначаються західними соціологами як важливі здобутки цивілізаційного суспільного розвитку* (З. Бауман, Л. Донскіс [5], М. Берг [6]). З. Бауман зазначав, що «<...> спочатку» <...> поліпшення умов людського життя розглядалося як обов'язок, що його мають виконувати держави та муніципалітети, <...> але пізніша історія в руслі загальної тенденції до індивідуалізації перенесла це завдання зі сфери державних турбот <...> до нової сфери «живої політики», передала і залишила на неподільну особисту відповідальність

окремих членів суспільства з доступними їм ресурсами» [5, с. 50–51]. Німецький соціолог М. Берг звертає увагу, що надання паліативної допомоги повертається до зацікавлених осіб – сімей і місцевих громад, а це непропорційно зачіпає такі групи людей, як батьки-одинаки, літні люди, особи з інвалідністю, представники етнічних меншин, маргіналізовані жителі неблагополучних районів тощо. Як наслідок, відповідальність держави щодо піклування розмивається, інтервенційні функції знижуються, а добровільний сектор стає дедалі більш відповідальним за надання соціальних послуг. Цей феномен М. Берг характеризує як «приватизацію турботи» [6]. Однією з перших Лондонська школа економіки та політичних наук ініціювала міждисциплінарну концептуалізацію паліативної допомоги як соціального субінституту, *дослідження глобальної економіки догляду, зазначивши наявність численних неформальних прихованих економік піклування та поставивши на порядок денний питання впорядкування та розгалуження системи допомоги невиліковно хворим на підставі соціологічних досліджень і аналізу якості наданих послуг.* Також варто відзначити колективну роботу «Маніфест турботи: Політика взаємозалежності» (2020 р.) [7], у якій застосовано міждисциплінарний підхід до аналізу проблеми догляду та турботи, зокрема паліативної (хоспісної) допомоги, яка зачіпає соціологічний, політологічний, державно-управлінський, економічний, правовий, соціально-гуманітарний аспекти. В Україні проведено *дослідження із цієї тематики в контексті соціології здоров'я та медицини, також є роботи соціально-медичного спрямування.* Г. Бондар, І. Вітенко, А. Гардашніков, З. Максимова, Д. Попова, О. Попович, С. Шалімов, І. Щепотін, З. Федоренко й інші проаналізували *особливості надання допомоги хворим на онкологію в термінальній фазі, ВІЛ/СНІД, дітям тощо в умовах хоспісного обслуговування.* Низка праць Б. Білинського, С. Бугайцова, Д. Дячук, Є. Московяк, І. Суровцевої та інших присвячена державному управлінню й організаційним питанням *щодо налагодження паліативної допомоги в Україні.* К. Дубич, К. Данилюк запропонували PESTL-аналіз для дослідження стану розвитку хоспісної допомоги в Україні. На підставі соціологічного аналізу та «сегментації макросередовища організації надання паліативної та хоспісної допомоги» вони виокремили чинники, що впливають на реалізацію державного управління цією системою в Україні, «основними з яких є: політичний; економічний; соціально-демографічний; технологічно-інноваційний; нормативно-правове й організаційно-інституційне забезпечення» [8]. Даній тематиці присвячені праці на стику соціології

та соціальної роботи. Значним кроком у *систематизації досягнень соціальної роботи зі створення закладів паліативної (хоспісної) допомоги в Україні* стало видання «Посібника по службах паліативної допомоги вдома в Україні та за кордоном» (2013 р.) за редакцією Д. Азізова, А. Коломийцева, В. Любов, Г. Сиромолот [9]. У посібнику виявлено *роль благодійних і громадських організацій у цій діяльності, наведено дані соціологічних опитувань, аналіз діяльності медичних установ і закладів соціальної сфери, які надають паліативну допомогу.* За фінансової підтримки Міжнародного фонду «Відродження» було видано брошури «Права паліативного пацієнта та механізми їх здійснення», у яких розтлумачено положення нормативно-правових актів, що регулюють відносини пацієнтів і державних служб, місцевих організацій, які здійснюють організацію паліативної допомоги. Проте проблема надання соціальної послуги паліативної (хоспісної) допомоги все ще лишається малодослідженою, немає системних соціологічних розвідок, які б урахували особливості її становлення в нашій країні, умови міжсекторальної взаємодії в її реалізації та додаткові можливості розвитку відповідно до змісту нових законодавчих актів.

Мета статті – дослідити медико-соціологічний аспект проблеми паліативного (хоспісного) догляду, а також процес становлення, сучасний стан і перспективи надання соціальної послуги паліативної (хоспісної) допомоги в Україні. На виконання поставленої мети розв'язано проміжні завдання: *виявлено витоки запровадження паліативного догляду та хоспісної допомоги у другій половині ХХ ст., їх міжнародні стандарти та базові принципи; розглянуто процес становлення паліативної допомоги в Україні та формування нормативно-правового забезпечення з надання цієї соціальної послуги; охарактеризовано сучасний стан законодавства України з регулювання паліативного (хоспісного) догляду; визначено актуальні проблеми міжсекторальної взаємодії з організації паліативної підтримки та перспективи її подальшого розвитку, а також завдання соціології здоров'я та медицини щодо розроблення чітких критеріїв якості й ефективності надання цього виду соціальних послуг, моніторингового інструментарію для адекватного перерозподілу державних коштів між альтернативними надавачами послуги догляду.*

Методологія дослідження. Роботу виконано на принципах міждисциплінарного підходу. У дослідженні використано історичний і нормативний методи, системний, структурно-функціональний аналіз, окремі методики статистичного аналізу, компаративістське узагальнення.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на інноваційний характер паліативної допомоги як різновиду соціальних послуг, запит на неї існував повсякчас, на що неодноразово звертали увагу соціологи здоров'я та медицини. З незапам'ятних часів люди намагалися забезпечити догляд і підтримку хворим, що вмирають. Лише в середині ХХ ст. в межах соціології здоров'я та медицини відбулося осмислення синтезу прийомів медикаментозної терапії, психосоціальних і духовних практик, які були здатні забезпечити потреби хворих у термінальному стані, та започатковано соціологічні дослідження інститутів соціальної сфери, на які покладалося завдання надання такої соціальної послуги на системних засадах. У 50-х рр. ХХ ст. з'явилися перші аналітичні соціологічні звіти про служби паліативної допомоги. А сам термін «паліативна допомога» було запроваджено в науковий обіг у 1975 р.

У витоків медико-соціологічних досліджень сучасної хоспісної терапії стояла Сесілія Сандерс, яка в 1967 р. заснувала в Лондоні хоспіс Святого Крістофера. Відомий вислів Сесілії Сандерс – *«Ми не можемо додати днів до життя наших пацієнтів, але ми можемо додати життя до їхніх днів»* – став міжнародним девізом паліативних закладів. Головними принципами в роботі із клієнтами першого хоспісу була «тотальна допомога»: підтримка хворих, робота із членам їхніх сімей, допомога в період тяжкої втрати. У цьому хоспісі вперше було сформовано міждисциплінарну команду, у якій соціологам відводилась роль збору й обробки інформації щодо задоволення потреб пацієнтів і членів їхніх родин, виділення вимірюваних показників, за якими можна було зробити висновки про ступінь ефективності наданих ним послуг. Завдяки зусиллям С. Сандерс були подолані негативні стереотипи щодо хворих, які вмирають, і їхніх родичів, за короткий проміжок часу сформовано новий вид соціальної підтримки на стику сфери охорони здоров'я та соціального захисту населення.

За визначенням Всесвітньої організації охорони здоров'я ООН, *«паліативна допомога – це комплекс медичних, соціальних, психологічних і духовних заходів, спрямованих на поліпшення якості життя людей, що є невиліковно хворими або життєвий прогноз яких є песимістичним, а також членів їхніх сімей»* [10]. *«Засади, на яких базується паліативна допомога:*

- позбавити болю й інших симптомів недуги; усунути або зменшити розлади життєдіяльності й інших важких проявів хвороби, а також сприяти утвердженню у хворого життєствердної позиції й адекватного ставлення до смерті;
- неможливість прискорити або відтермінувати смерть;
- надавати інтегровану медичну, психологічну, соціальну та духовну допомогу пацієнту

та членам його сім'ї як в умовах спеціалізованого медико-соціального закладу – хоспісу, так і вдома;

- якомога довше підтримувати повноцінне активне життя пацієнтів;
- навчити членів сім'ї пацієнта правил полегшення страждань хворого та надавати їм допомогу після смерті пацієнта, полегшуючи страждання, пов'язані зі втратою близької людини;
- використовувати мультидисциплінарний підхід для задоволення потреб пацієнтів і їхніх родичів;
- поліпшувати якість життя, а також, за можливості, позитивно впливати на перебіг захворювання; якомога раніше використовувати цей вид допомоги в поєднанні з такими видами лікування, що сприяють подовженню життя пацієнтів, як хіміотерапія, радіаційна терапія, антиретровірусна терапія, дослідження, що сприяють кращому розумінню та подоланню клінічних наслідків страждань» [10, с. 23–27].

В Україні активна діяльність з організації надання соціальної послуги паліативного догляду проводиться протягом останніх десятиліть. Уперше пакет нормативно-правових документів, якими регламентуються різні аспекти паліативної допомоги, зібрані Л. Брацюнь, О. Хомякова, К. Шаповал. Вони представили їх в інформаційному бюлетені ВГО «Українська ліга паліативної та хоспісної допомоги», що вийшов до I-го Всеукраїнського конгресу (вересень 2012 р.) цієї організації. На цьому етапі на громадському обговоренні вже перебував проект наказу Міністерства охорони здоров'я (далі – МОЗ) України «Про організацію паліативної допомоги в Україні», розроблений спільно МОЗ України, Лігою сприяння розвитку паліативної та хоспісної допомоги, експертами з різних регіонів. Згодом Наказом МОЗ України від 21 січня 2013 р. було встановлено порядок надання паліативної допомоги, яка забезпечується установами охорони здоров'я, за наявності в них ліцензій МОЗ на право здійснення господарської діяльності: у вигляді медичної практики та використання наркотичних засобів, психотропних препаратів і прекурсорів [11].

Механізм взаємодії двох відомств під час надання соціальної послуги паліативного догляду вдома було затверджено спільним наказом Міністерства соціальної політики та Міністерства охорони здоров'я України № 317/353 від 23 травня 2014 р. «Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів при наданні соціальної послуги паліативного догляду вдома невиліковно хворим». Щодо змісту, обсягу, норм і нормативів, умов і порядку надання соціальної послуги з паліативного догляду, а також показників її якості, то вони визначаються Державним стандар-

том паліативного догляду, який затверджений наказом Мінсоцполітики № 58 від 29 січня 2016 р. (далі – Стандарт). У Стандарті детально виписані шкали для оцінки потреби пацієнта в послугі паліативного догляду. В основу шкали покладено оцінку можливості виконання потенційним клієнтом елементарних дій (за такими групами критеріїв, як прийом їжі, купання, особистий туалет, одягання та взування, контроль дефекації, контроль сечовиділення, пересування тощо) та шкали оцінки можливості виконання складних дій (користування телефоном, приготування їжі, прання, ведення домашнього господарства тощо).

Сучасний стан нормативно-правового забезпечення паліативного догляду визначається Законом України «Про внесення змін до Основ законодавства України про охорону здоров'я щодо вдосконалення надання медичної допомоги» (2011 р.) та Законом України «Про соціальні послуги» (2019 р.). Окремо створено механізм надання соціальних послуг особам з інвалідністю й особам похилого віку, які страждають на психічні розлади (постанова Кабінету Міністрів України № 376 від 26 червня 2019 р.). Постанова Кабінету Міністрів України № 675 від 10 липня 2019 р. «Про затвердження Положення про центр медичної реабілітації та паліативної допомоги дітям» створила умови для відкриття органами місцевих адміністрацій центрів паліативної допомоги на базі будинків дитини.

Розрахунок потреби паліативної допомоги здійснюється на основі розроблених МОЗ України Методичних рекомендацій щодо розрахунку потреби населення в медичній допомозі від 15 листопада 2011 р. Однак ці розрахунки об'єктивно не відбивають потреби населення в паліативній допомозі. Натепер у нашій країні функціонують лише 7 хоспісів, 2 центри надання паліативної допомоги (Івано-Франківськ, Харків), а також понад 60 спеціалізованих паліативних відділень – приблизно 1 500 ліжок для обслуговування паліативних хворих за мінімальної потреби в 4 000 стаціонарних ліжок. Варто відзначити великий внесок у розвиток паліативної допомоги в Україні благодійної організації «Карітас» і Міжнародного фонду «Відродження», які доклали для цього суттєвих зусиль.

Отже, останнім часом в Україні запроваджено соціальну послугу з надання паліативної (хоспісної) допомоги. Проте згідно із класифікацією Міжнародного альянсу паліативної допомоги, який діє при ВООЗ, Україна належить до групи країн «з несистемною паліативною допомогою». До цієї групи також потрапили Вірменія, Куба, Єгипет, РФ, Пакистан. Даний факт свідчить про необхідність подальшої роботи з упровадження соціальної послуги паліативної (хоспісної) допомоги

й удосконалення взаємодії щодо цього органів центральної та місцевої влади, громадських і волонтерських організацій і рухів, міжнародних благодійних організацій і фондів, закладів охорони здоров'я та соціальних служб [9].

Серед перспективних напрямів щодо вдосконалення надання цієї соціальної послуги – створення служби паліативної допомоги на базі територіальних громад, лікарень або/й інтеграція із соціальними службами, які надають послугу «паліативного догляду вдома» [12, с. 23–26]. Значна місія покладається на соціальні служби, які можуть надавати нужденним безоплатні послуги. Пілотний проєкт такого типу вже було реалізовано в Києві, Сумах, Кропивницькому тощо. Важливою складовою частиною досягнення позитивних зрушень є спеціальне навчання працівників соціальних служб основ денного та паліативного догляду, щоб вони могли допомагати хворому та родині в повсякденних справах і догляді вдома, а також залучення неформальних піклувальників, які мають необхідні навички паліативної допомоги та можуть заохочуватися до цієї діяльності завдяки розподілу на їхню користь частини державних коштів.

Одна із провідних функцій у налагодженні системи паліативної (хоспісної) допомоги в Україні покладається на фундаментальні та прикладні дослідження в галузі соціології здоров'я та медицини. Для вирішення зазначених вище проблем треба активізувати такий значущий напрям зрушень, як розроблення засобами соціології чітких критеріїв якості й ефективності надання цього виду соціальних послуг, створення моніторингового інструментарію з метою обрахування доцільності витрачання організованими спеціалізованими структурами державних коштів для забезпечення програм паліативної (хоспісної) допомоги та їх адекватного перерозподілу між альтернативними надавачами послуги догляду. Варто створити відкритий інформаційний простір для прозорої звітності щодо цих витрат, «активніше залучати неформальних поставальників соціальних послуг догляду, чия діяльність не поступається, а деколи за якістю є більш переконливою, ніж допомога організованих структур» [12].

Це завдання є загальносвітовим викликом. Закордонні аналітики в галузі соціології здоров'я та медицини звертають увагу на феномен неоплачуваної роботи з догляду за хворими (наприклад, 76,2% загального числа годин неоплачуваної роботи з догляду за хворими виконують жінки). Недоліком є те, що «неоплачувані робочі години ігноруються в неоліберальній економічній моделі, не оцінюються, не включаються в економічну статистику і ніколи не враховуються в жодній макроекономічній політиці, вони просто сприймаються як належне» [4].

Виходить, що «економіка догляду», «економіка турботи» існувала завжди, функціонуючи як буфер у капіталістичній системі, працюючи як «плацента, що живить ринкову економіку та державу, але ніколи не визнавалася основою» [4]. Маркування «неформального сектору турботи» як «непрофесійного піклування» призводить до знецінення цих зусиль, які включають догляд за хворими, морально та співчутливо конституційовані практики підтримки.

Як свідчить медико-соціологічна аналітика, системи догляду в різних країнах мають свої національно-культурні особливості, однак їхні структури поєднує наявність *суб'єктного* (неоплачуваний догляд членів сім'ї або оплачуваний догляд соціальних працівників, найманих доглядальниць) і *об'єктного* (спеціалізований догляд за хворими дітьми, старими, інвалідами та немічними) вимірів. Тому соціальна політика таких країн має ставати на захист неоплачуваних сімейних опікунів, пропонуючи їм компенсації у вигляді грошових виплат, соціальних пільг тощо, та здійснювати загальну підтримку оплачуваних медиків, соціальних працівників, включаючи парапрофесіоналів. Наприклад, «у США понад 40 млн громадян надають безоплатну допомогу та підтримку літнім людям і дорослим з обмеженими можливостями. Вартість цієї неоплачуваної робочої сили оцінюється щонайменше у 306 млрд доларів на рік, що майже вдвічі перевищує реальні сукупні витрати на домашнє медичне обслуговування (43 млрд доларів США) та догляд удома для престарілих (115 млрд доларів США)» [4]. Отже, виходить, що лівова частка проблем щодо паліативного догляду хворих фактично перекладається на плечі «неформальних агентів турботи», участь яких у вирішенні цієї нагальної соціальної проблеми лишається неоціненою державою.

Такі ж проблеми проглядаються і в Україні. «У 2022 р. 965 організацій і фізичних осіб-підприємців уклали договори на надання послуг за напрямом «паліативна медична допомога дорослим і дітям» (692 – стаціонарної та 805 – мобільної). З початку 2022 р. за лікування Національна служба здоров'я України (далі – НСЗУ) виплатила цим закладам 3,28 млрд грн» [3]. «Зараз дуже багато служб, які надають паліативну допомогу та контракуються НСЗУ, а за фактом обов'язки свої не виконують, і пацієнти залишаються без допомоги. Кількість служб зростає, бо паліативний пакет добре оплачують. У зв'язку з війною кількість паліативних пацієнтів (переселенці, військові без рук і без ніг із трахеостомами та величезними пролежнями, кинуті дідусі та бабусі, родичі яких виїхали) значно збільшилася». Такі пацієнти потребують великої уваги з боку медичного персоналу, нарешті фінансове забезпечення для цього також з'явилося, але нерідко «допо-

мога» обмежується «дзвінками ввічливості», аби дізнатися, чи хворий ще не помер» [3]. Тож емпіричні дослідження в галузі соціології здоров'я та медицини здатні значно вплинути на загальну ситуацію з упровадженням паліативної (хоспісної) допомоги в Україні. На підставі цих даних можна здійснювати заходи з контролю якості надання соціальної послуги паліативної (хоспісної) допомоги, розробляти відповідні критерії, обговорювати засоби запровадження моніторингової діяльності для формальних учасників державних соціально-медичних програм, залучати ефективних неформальних піклувальників і перерозподіляти на користь останніх частину державних коштів із метою їх заохочення та соціальної підтримки.

Соціологічні досліди із проблеми паліативного (хоспісного) догляду стануть у пригоді й для більш докладного та прозорого сповіщення населення про сутність, динаміку змін і стан розвитку цієї інноваційної соціальної послуги. Нині відсутні актуальні, достовірні статистичні дані щодо паліативної та хоспісної допомоги на центральному, регіональному та місцевому рівнях; низьким є рівень поінформованості громадськості щодо такого виду допомоги (лише 3% населення розуміють сутність і значущість паліативної допомоги), не досить сформована громадська думка щодо необхідності, важливості розвитку системи паліативної та хоспісної допомоги [13–16].

Останніми роками Український центр суспільних даних (Аналітичний тренінговий і розробницький центр, що працює з великими масивами даних, з метою надання ефективних інструментів для ухвалення розумних суспільних рішень) розробив і рекомендує установам, що здійснюють надання соціальної послуги паліативного (хоспісного) догляду, методичні матеріали щодо соціологічних досліджень і ведення статистичної звітності. Серед головних методів рекомендуються найбільш поширені методи оцінювання потреб громади та форми поточної медичної статистичної звітності, а саме [17]:

– *аналіз документів* (кабінетний метод, який є швидким і дешевим порівняно з «польовими розвідками»; передбачає аналіз статистичних даних, попередніх звітів з оцінюванням потреб, статутних документів провайдерів послуг; метод дає змогу охопити та дослідити великий обсяг інформації, поданої в різних форматах, що дозволяє отримати як кількісні, так і якісні дані з документальних джерел, які належать державі, установі, окремій особі тощо; об'єктом дослідження є статутні документи установ, фото-, відео- й аудіоматеріали, вебсайти, періодичні видання, звіти, особисті щоденники тощо; на цій підставі розробляються різноманітні форми звітності);

– *зустрічі у громадах* (метод дає можливість збирати разом місцевих активістів для обговорення важливих питань щодо паліативної допомоги; під час таких зустрічей (оптимальна кількість – 10–40 осіб) фасилітатор спрямовує дискусію на питання про інтереси громади й окремих груп, сприяє продуктивному обговоренню проблемних зон та викликів);

– *опитування* (затратний за часом і матеріальними ресурсами метод, що дозволяє зібрати кількісні показники (масштаби проблеми, типові шляхи поведінки, рівень оцінювання паліативної допомоги у громаді тощо); опитування дозволяють охопити досить велику кількість людей за місцем їх проживання; застосовують очну форму (безпосереднє опитування респондентів у форматі та заповнення бланка анкети інтерв'юером), опитування за місцем «скупчення цільових груп» (використовують на роботі, у центрі надання соціальних послуг, у лікарні тощо), телефонне опитування, поштове опитування, інтернет-опитування);

– *фокус-групи та глибинні інтерв'ю* (якісні методи збору даних, що дозволяють зібрати більш детальну інформацію про ставлення населення до паліативної (хоспісної) допомоги, досвід користування різними соціальними сервісами, тобто оціночну, емоційну інформацію про послугу або проблему);

– *спостереження* (метод, який дозволяє дослідити особливості поведінки та проблеми різних груп населення громади в певних ситуаціях (у разі отримання паліативної (хоспісної) допомоги, консультаційних послуг тощо; пропонуються форми як структурованого, так і неструктурованого спостереження);

– *картування громади* (метод збору даних, який дає можливість у графічному вигляді відобразити інформацію про наявність і доступність послуг паліативної (хоспісної) допомоги для населення; відображена інформація може постійно оновлюватися та доповнюватися в разі потреби).

Проте, незважаючи на наявні методичні розробки, за матеріалами, підготовленими в рамках проекту «Удосконалення системи збору даних щодо паліативної допомоги» (2017 р.) за підтримки Міжнародного фонду «Відродження», Український центр суспільних даних зауважив недосконалість системи звітності з боку надавачів соціальної послуги паліативної (хоспісної) допомоги та визначив причини хаотичного обліку [18]. Серед можливих причин такого стану було названо відсутність у медичних закладах і структурах територіальних центрів соціального обслуговування профільних підрозділів паліативного догляду і, відповідно, дані про кількість осіб, які отримують/потребують соціальну послугу паліативного догляду, не фіксуються, урахування якісних оцінок наданої допомоги і поготів. Однією

із проблем, з якою стикаються фахівці в галузі соціології здоров'я та медицини, є потреба в додатковому бюджеті на проведення такої діяльності. Цілеспрямовані соціологічні дослідження та докладне ведення звітності щодо стану розвитку паліативної (хоспісної) допомоги, навіть за вже розробленими формами, потребують спеціального штату співробітників, до посадових компетентностей яких включено цей вид збору й обробки інформації.

Іншою причиною названо те, що послугу паліативного догляду неможливо виконати відповідно до вимог Державного стандарту. Отже, вирішення завдань щодо збору медико-соціологічних даних і соціально-медичних статистичних звітів, налагодження системних соціологічних розвідок, удосконалення форм звітності про організацію надання соціальної послуги паліативної (хоспісної) допомоги, регулювання бюджетних витрат на цю діяльність може помітно вплинути на якість надання цієї соціальної послуги, привести до коригування вимог Державного стандарту в даній царині. Результати медико-соціологічних досліджень мають бути використані в розробленні Стратегії розвитку паліативної допомоги на найближчі роки.

Висновки. Незважаючи на перші успіхи, натепер в Україні фактично відсутня розгалужена система надання паліативної допомоги. Для вирішення цієї проблеми необхідні комплексні заходи. Потребують систематизації нормативно-правові документи, що регламентують діяльність із надання паліативної (хоспісної) допомоги. Є нагальна потреба у створенні концептуальних і програмних документів, які розмежують діяльність державних, громадських, волонтерських інституцій із надання паліативної (хоспісної) допомоги. Стратегію розвитку паліативної допомоги в Україні на період до 2027 р., яку було розроблено ще у 2018 р., досі не імplementовано належним чином. Найближчим часом має бути розроблена й ухвалена Державна цільова програма розвитку паліативної (хоспісної) допомоги в Україні. Новітні розробки в галузі соціології здоров'я та медицини мають сприяти невідкладному налагодженню взаємодії між медичними установами та соціальними закладами та службам, розширенню міжсекторальної відповідальності в межах економіки турботи; уведенню заохочення та компенсації фізичним особам і неформальним надавачам паліативних послуг вдома. Прикладні соціологічні дослідження необхідні для формування чітких критеріїв якості й ефективності надання цього виду соціальних послуг, розроблення моніторингового інструментарію з метою обрахування доцільності витрачання організованими спеціалізованими структурами державних коштів для забезпечення програм паліативної

(хоспісної) допомоги й адекватного перерозподілу їх між альтернативними надавачами послуги догляду; налагодження в межах національного інформаційного простору звітності щодо цих витрат і статистичних даних про стан паліативної (хоспісної) допомоги. Ці кроки дадуть можливість наблизити якість соціальної послуги з надання паліативної (хоспісної) допомоги в Україні до загальносвітових стандартів, розроблених ВООЗ ООН.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Доповідь Спеціального доповідача (СД) з питань охорони здоров'я, A/65/255 (6 серпня 2010 р.). Генеральна Асамблея ООН (ГА ООН). URL: <http://daccess-ddsny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N10/477/91/PDF/N1047791> (дата звернення: 21.03.2020).
2. Проект Концепції Державної програми розвитку паліативної та хоспісної допомоги в Україні на 2010–2014 рр. URL: http://www.moz.gov.ua/ua/portal/dn_20080627_0.html (дата звернення: 21.03.2020).
3. Полякова Д. Нормативно-правові та організаційні засади надання паліативної допомоги в Україні. *Український медичний журнал*. 2023. № 1. С. 1–4.
4. Суровцева І. «Переоцінка догляду»: виклики сучасної економіки турботи. *Східна Європа: економіка, бізнес та управління*. 2022. Вип. 1 (34). С. 191–195.
5. Бауман З., Донскіс Л. *Плинне зло. Життя без альтернатив*. Пер. з англ. Київ : Дух і літера, 2017. 216 с.
6. Berghs M. The Global Economy of Care. URL: https://www.researchgate.net/publication/263931753_The_Global_Economy_of_Care (дата звернення: 02.04.2023).
7. The care manifesto: The politics of interdependence : The Care Collective / A. Chatzidakis et al. URL: https://www.uhn.ca/Research/Research_Institutes/The_Institute_for_Education_Research/Events/Documents/Care-Manifesto-Readings.pdf (дата звернення: 02.04.2023).
8. Дубич К., Данилюк К. PESTL-аналіз сучасного стану державного управління паліативною та хоспісною допомогою в Україні. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2017. № 5. URL: <http://www.dyu.nauka.com.ua/?op=1&z=1075> (дата звернення: 02.04.2023).
9. Посібник по службах паліативної допомоги вдома в Україні та за кордоном / за ред. Д. Азізова та ін. Київ : Карітас ; РА «Арт-Мак», 2013. 136 с.
10. Дефініція паліативної допомоги. ВООЗ. 2002. URL: www.who.int/cancer/palliative/definition/en (дата звернення: 21.03.2020).
11. Охорона здоров'я і права людини : ресурсний посібник. Київ : Центр здоров'я та прав людини ім. Ф.-К. Баню та Фонд відкритого суспільства, 2015. 234 с.
12. Мальцева О. Інноваційні соціальні послуги в Україні: паліативний (хоспісний) догляд. *Університетська наука – 2020 : Міжнародна науково-технічна конференція, м. Маріуполь, 20–21 травня 2020 р. Маріуполь : ДВНЗ «ПДТУ», 2020. Т. 3. С. 75.*
13. Створення системи паліативної і хоспісної допомоги в умовах реформування охорони здоров'я в Україні: медичні та соціальні аспекти / Ю. Вороненко та ін. *Наука і практика : міжвідомчий медичний журнал*. 2014. № 1 (2). С. 63–75.
14. Розвиток паліативної та хоспісної допомоги в Україні: організаційні, юридичні та медичні аспекти / Ю. Губський та ін. *Реабілітація та паліативна медицина : науковий практичний журнал*. 2015. № 1. С. 68–74.
15. Нові підходи до системи надання соціальних послуг в Україні / І. Тарабукіна та ін. *Реабілітація та паліативна медицина : науковий практичний журнал*. 2016. № 2 (4). С. 40–48.
16. Розбудова системи паліативної допомоги в територіальній громаді : навчальний посібник / А. Костенко та ін. ; за заг. ред. О. Купенко. Суми : ФОП Цьома С.П., 2021. 135 с.
17. Звіт за результатами дослідження щодо впровадження системи паліативної допомоги людям / А. Царенко та ін. Київ : ВБО «Всеукраїнська Мережа ЛЖВ», 2010. 117 с.
18. Надання соціальної послуги паліативного догляду – хаос офіційної статистики (27.11.2018). *Український центр суспільних даних. Охорона здоров'я*. URL: <https://socialdata.org.ua/nadannya-socialnoi-poslugi-paliativ/> (дата звернення: 02.04.2023).

МОТИВАЦІЯ ДО НАВЧАННЯ СТУДЕНТІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ MOTIVATION OF STUDENTS FOR STUDYING IN TIMES OF MARTIAL LAW

Стаття присвячена дослідженню мотивації до навчання студентів в умовах воєнного стану. Мотивація до навчання студентів розглядається як складний комплекс мотивів, що включає цілі, інтереси, прагнення, пізнавальні потреби, ідеали та мотиваційні настанови. Акцентовано увагу на тому, що реалії сьогодення, у яких здійснюють навчальну діяльність студенти, є складним викликом для нашого суспільства. Розглянуто теоретичні аспекти обґрунтування мотивації до навчання в комплексі соціо-гуманітарного знання. З'ясовано основні чинники розвитку мотивації до навчання в сучасних студентів, а також проаналізовано чинники, які знижують мотивацію до активного навчання в освітньому процесі.

Також у статті представлено емпіричне дослідження проблеми мотивації до навчання студентів в умовах воєнного стану. Дослідження було проведено серед студентів 1–4 курсів навчання Луцького національного технічного університету. Для досягнення мети дослідження була сформована анкета із блоками питань про: мотиви навчання в університеті, мотиви активної навчальної діяльності, причини зниження активної навчальної діяльності.

Реалізоване дослідження показало, що провідними мотивами навчання в університеті є: бажання стати висококваліфікованим фахівцем і бажання бути матеріально забезпеченим у майбутньому. Також виявлено, що найбільше спонукають студентів до активної суб'єктної навчальної діяльності такі мотиви: здобувати нові знання, уміння, навички та бажання досягнути успіху у своїй професії. Установлено чинники, які знижують мотивацію до навчання студентів у сучасних реаліях, зокрема такі: особливість взаємодії з викладачем, власні індивідуальні особливості та воєнний стан в Україні.

Ключові слова: мотивація, мотивація до навчання, внутрішня мотивація, зовнішня

мотивація, студентська молодь, особистісно-професійний розвиток, воєнний стан.

This article is devoted to the study of motivation for student learning in times of martial law. Motivation for student learning is considered as a complex set of motives that includes goals, interests, aspirations, cognitive needs, ideals, and motivational orientations. This work emphasizes that the present realities, in which students conduct their educational activities, are a challenge for our society. The theoretical aspects of substantiating the motivation to study in the complex of socio-humanitarian knowledge were considered. The main factors of developing motivation for modern students to study were identified, and the factors that lower motivation for active studying in the educational process were analyzed.

This work also presents an empirical research on the issue of motivation for student studying in the conditions of a state of war. The study was conducted among students from the 1st to 4th year of study at the Lutsk National Technical University. To achieve the research goal, a questionnaire was formed with blocks of questions about motives for studying at the university, motives for active learning activities, as well as reasons for the decrease in active learning activities.

The research showed that the leading motivations for studying at the university are the desire to become a highly qualified specialist and the desire to be financially secure in the future. It was also found that the following motivations encourage students to be active participants in the learning process: acquiring new knowledge, skills and the desire to succeed in their profession. Factors that decrease student motivation to study in modern realities were identified, including the peculiarities of interaction with the teacher, individual characteristics, and martial law in Ukraine.

Key words: motivation, motivation to study, internal motivation, external motivation, student youth, personal-professional development, martial law.

УДК 316:37.015.3:005.32

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.47.5>

Піменова О.О.

к.соціол.н.,
доцент кафедри соціогуманітарних технологій
Луцький національний технічний університет

Гапончук О.М.

к.пед.н.,
старший викладач кафедри соціогуманітарних технологій
Луцький національний технічний університет

Постановка проблеми. Українське суспільство переживає нині особливо складний час. Адже повномасштабна війна, яка охопила нашу державу, спричинила тяжкі наслідки для українців і суттєво змінила їхнє життя. Можна стверджувати, що пошук стратегій для відбудови України вже нині є вирішальним кроком, який вимагає консолідації практично на всіх рівнях його функціонування. Одним із таких напрямів, на нашу думку, є сприяння особистісно-професійному розвитку когорти сучасних студентів – майбутніх фахівців. Прагнути досягнути високого рівня професіоналізму в обраній галузі, набути важливих компетенцій майбутньої професії – надважливе завдання для студента, який навчається в умовах воєнного стану. Яким чином це можливо? Відповідь на це питання знаходимо у формуванні мотивації до навчання як ключового чинника успішності студентів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження проблеми мотивації завжди було в центрі уваги науковців. Зокрема, соціально-економічні аспекти аналізу мотивації окреслені у працях таких учених, як Ч. Бернارد, Ф. Герцберг, Д. Макгрегор, А. Сміт, Ф. Тейлор; соціально-психологічний напрям представлений дослідженнями Д. Аткинсона, М. Клеганда, А. Маслоу, К. Халла, Х. Хекхаузена; соціологічне осмислення мотивації знаходимо у працях таких учених, як Е. Дюркгейм, М. Вебер, Дж. Коулман, К. Мангейм, П. Штомпка. Важливо зазначити, що мотивація як базова основа навчальної діяльності в умовах воєнного стану є предметом дослідження багатьох вітчизняних науковців (К. Андросович, Т. Голубенко, І. Діордіца, А. Квятковська, О. Ковальова, В. Корнієнко, І. Кипич, Т. Корнішева, І. Крамаренко, Ю. Лахмотова, М. Левченко, А. Мельник, Н. Родінова, Л. Сіра, Н. Скрипник, Л. Хомен-

ко-Семенова, С. Феденко, А. Форостян, В. Шкраб'юк, А. Цапко).

Постановка завдання. Метою дослідження є аналіз особливостей мотивації до навчання студентів у сучасних реаліях, а саме під час воєнного стану.

Виклад основного матеріалу дослідження. Під мотивацією ми розуміємо стимул, який приводить людину до дії або спонукає її до досягнення певної мети. У соціологічному словнику знаходимо таке визначення мотивації: «1) осмислення індивідом ситуації, вибір і оцінка різних моделей поведінки, передбачення її результатів і формування на цій основі мотивів; 2) відносно стабільна система мотивів, яка визначає поведінку соціального суб'єкта» [4, с. 185–186].

Навчальна мотивація, як стверджують О. Васюк, С. Виговська, А. Виговський, «визначається як вид мотивації, що включена в діяльність учіння, навчальну діяльність. Мотивація навчання складається зі спонукань (потреби, сенс навчання, його мотиви, цілі, емоції, інтереси), що постійно змінюються і вступають у нові відносини одне з одним» [1, с. 90]. Важливо зазначити, що навчальна діяльність студента залежить від складного комплексу мотивів, що включає цілі, інтереси, прагнення, пізнавальні потреби, ідеали та мотиваційні настанов. Цей комплекс формує навчальну мотивацію, яка характеризується стійкістю та динамічністю. Одна з основних ролей навчальної мотивації полягає в тому, щоб сприяти конструктивному ставленню студента до навчання, а саме – усвідомленому та відповідальному.

Важливо розрізнати внутрішню та зовнішню мотивацію. Внутрішня мотивація зазвичай пов'язана з особистим задоволенням від виконання дії або з переконанням важливості цієї дії. Це означає, що людина буде здійснювати певну діяльність, оскільки сама вірить у її значущість чи відчуває задоволення від процесу, а не тому що хтось її за це похвалить чи нагородить. Зовнішня мотивація – це стимул для досягнення цілей, який походить зовні, а не із внутрішніх переконань і потреб людини. Зовнішня мотивація може бути у вигляді похвали, нагороди, престижу, грошей.

Внутрішня навчальна мотивація студентів характеризується тим, що студенти відчувають внутрішню потребу в навчанні та зростанні, незалежно від зовнішніх чинників, як-от винагорода чи покарання. Наприклад, студент, який відчуває задоволення від отримання нових знань, розв'язування складних завдань і розвитку своїх навичок, є внутрішньо мотивованим.

Зовнішня навчальна мотивація студентів вирізняється тим, що студенти здійснюють свою діяльність під впливом таких зовнішніх чинників, як винагорода, покарання, схва-

лення від батьків або викладачів. Наприклад, студент, який ставить за мету отримати високу оцінку чи отримати похвалу від батьків, є зовнішньо мотивованим.

Важливо зазначити, що внутрішня мотивація є більш ефективною, оскільки студенти, які мають внутрішню мотивацію, здатні досягати високих результатів і мати довготривалі успіхи в навчанні. Зовнішня мотивація може бути корисною на початку навчання, але якщо студенти не зможуть знайти внутрішню мотивацію, то їхнє навчання може зазнати цілковитої невдачі в майбутньому.

Розвиток мотивації студентів до навчання залежить від багатьох чинників, серед яких можна виділити такі:

- особистість студента: інтереси, цінності, потреби, здібності, характер, самооцінка й інші психологічні характеристики;
- структура та зміст навчальної програми: важливість і цікавість матеріалу, доступність і зрозумілість, можливість вибору предметів;
- викладачі: професіоналізм, зацікавленість у навчанні студентів, якість лекцій і практичних занять;
- соціальне оточення: підтримка з боку батьків, друзів, співробітників, колег, менторів;
- технічне оснащення та можливості навчального закладу: наявність сучасної техніки, доступ до бібліотек, лабораторій та інших ресурсів;
- можливість взаємодії із практичними заняттями та роботою в команді;
- рівень розвитку мотивації до навчання від інших студентів і загальної атмосфери у групі;
- висока вимогливість студентів до своїх досягнень і підвищення рівня навчання;
- система винагород і мотиваційних заходів з боку навчального закладу.

Ми вважаємо, що виявлення особливостей мотивації студентів є особливо актуальним в умовах війни з кількох причин: 1) війна впливає на психологічний стан студентів, що може призвести до зниження мотивації до навчання (якщо студенти відчувають страх, тривогу та депресію, це погіршує їхню здатність зосереджуватись і навчатись); 2) умови війни можуть впливати на доступність і якість освіти (знищення шкіл і університетів, перерви в навчанні через евакуацію або переселення – усе це робить практично неможливим здобуття якісної освіти); 3) війна може вплинути на фінансову ситуацію сімей студентів (члени родини можуть втратити роботу, майно та засоби до існування, а це стає перешкодою для оплати навчання та призводить до зниження мотивації студентів).

Для досягнення мети дослідження нами була сформульована анкета із блоками питань про: мотиви навчання в університеті, мотиви активної навчальної діяльності, причини зни-

ження активної навчальної діяльності. Анкетування проходило у формі онлайн-опитування (CAWI) шляхом заповнення студентами опитувальника, створеного у Google-формі.

Дослідження проводилось серед студентів 1–4 курсів навчання Луцького національного технічного університету. Для проведення цього дослідження була обрана вибірка за принципом «снігової кулі». Відповідно, першим кроком було те, що обрали початкову групу респондентів. Наступний крок – після опитування цієї групи респондентів ми просили допомогти їх обрати наступних кандидатів. Надалі відбір респондентів відбувався серед тих студентів, які були запропоновані першими респондентами. Дослідник О. Сердюк обґрунтовує принцип «снігової кулі» так: «Кожен представник цільової групи запрошує до участі в дослідженні одного чи декількох наступних представників цільової групи, або надає їхні контактні дані. Вибірка поповнюється доти, поки не почне надходити потрібна інформація або досягне необхідної кількості. Кількість учасників постійно змінюється через те, що нові учасники запрошуються особами, що вже беруть участь у дослідженні, це називається ефектом снігової кулі» [2, с. 46].

Сучасна українська дослідниця Світлана Сальнікова стверджує: «Цей метод належить до стихійного методу відбору та пов'язаний зі способом отримання інформації, який не контролюється дослідником, а залежить суто від волі респондента. Деякою мірою він «перегукується» зі спрямованим методом, проте в ньому немає можливості особистого рекрутингу. Через спонтанність характеру стихійного методу відбору його аналогом можемо вважати англомовний accidental sampling» [3, с. 92].

У вибірці взяли участь 137 студентів. А саме: 46 студентів першого курсу, 35 студентів другого курсу, 27 студентів третього курсу та 29 студентів четвертого курсу.

Проведене дослідження показало, що важливими мотивами навчання в університеті для студентів у сучасних реаліях (табл. 1) є бажання стати висококваліфікованим фахівцем (36%) та бажання бути матеріально забезпеченим у майбутньому (26%). Значно менша зацікавленість спостерігається в тому, щоб отримати диплом (15%), а також стати ерудованою людиною (11%). Одним із мотивів здобуття вищої освіти є прагнення не йти на службу в армію (8%). Малозначними виявились такі мотиви, як спілкування з однолітками (2%), бажання не бути гіршим за інших (1%) і отримувати стипендію (1%). Отже, незважаючи на складні умови нашого суспільства загалом і навчальної діяльності зокрема, особистісно-професійний розвиток залишається пріоритетним для сучасного студента.

Також у результаті опитування було виявлено, що найбільше спонукають студентів бути діяльними суб'єктами навчальної діяльності (табл. 2) такі мотиви: здобувати нові знання, уміння та навички (47%), бажання досягнути успіху у своїй професії (30%), дещо меншим (20%) є інтерес до предмета. Також з'ясували, що отримання високих оцінок не є актуальним мотивом до активної навчальної діяльності (3%). Отже, у результаті проведеного аналізу відповідей респондентів можна стверджувати, що розвиток внутрішньої мотивації є вагомим чинником для активного навчання, саме такий тип мотивації домінує в сучасних студентів.

У результаті нашого дослідження були виявлені чинники, які знижують мотивацію до навчання студентів у сучасних реаліях. Зокрема,

Таблиця 1

«Що Вас більше спонукає до навчання в університеті?» (%)

Стати висококваліфікованим фахівцем	36%
Бути в майбутньому матеріально забезпеченим	26%
Бажання отримати диплом	15%
Бути грамотною, ерудованою людиною	11%
Не йти на службу в армію	8%
Спілкування з однолітками	2%
Не бути гіршим за інших	1%
Отримувати стипендію	1%

Таблиця 2

«Що найбільше заохочує Вас до активної участі в навчальному процесі?» (%)

Можливість здобуття нових знань, умінь і навичок	47%
Досягнення успіху у своїй професії	30%
Інтерес до предмета	20%
Отримання високих оцінок	3%

«Що має значний вплив на зниження бажання до активної участі в навчальному процесі?» (%)

Взаємодія з педагогом (професійність викладача, емпатичність, ставлення до студентів і відповідальність)	39%
Власні індивідуальні особливості	25%
Воєнний стан в Україні	24%
Організація навчального процесу (навчальний розклад, розклад дзвінків, розташування аудиторій)	11%
Атмосфера у студентській групі	1%

значна кількість опитаних (39%) стверджує, що це є особливість взаємодії з викладачем (його професійність, емпатичність і ставлення до студентів), наступними, досить вагомими чинниками, на думку студентів, є власні індивідуальні особливості (25%) і воєнний стан в Україні (24%), на зниження активної участі в навчальному процесі, на думку студентів (11%), також впливає організація навчального процесу (навчальний розклад, розклад дзвінків, розташування аудиторій), практично не впливає атмосфера у студентській групі (1%).

Висновки із проведеного дослідження. Результати проведеного дослідження дають змогу зробити такі висновки. У складних умовах воєнного стану провідні мотиви навчальної діяльності сучасних студентів такі: пізнавальний і професійно-ціннісний. Пізнавальний мотив проявляється в бажанні здобувати нові знання, уміння та навички, а професійно-ціннісний мотив – у прагненні стати висококваліфікованим фахівцем і досягнути успіху у своїй професії. Установлено, що

воєнний стан в Україні впливає на зниження бажання до активної участі в навчальному процесі.

Перспективи дослідження вбачаються в подальшому ґрунтовному аналізі мотиваційної сфери студентської молоді, чинників і механізмів формування їхньої позитивної навчальної мотивації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Мотивація навчальної діяльності студентів : монографія / О. Васюк та ін. Київ : Компринт, 2018. 188 с.
2. Методи дослідження залежностей = Introduction to Research Methods in Substance Use and Abuse : матеріали електронного навчального курсу / авт.-уклад. : О. Сердюк, В. Бурлака ; Харків. нац. ун-т внутр. справ; Ун-т Вейна ; Мічиган. ун-т. Харків : Константа, 2018. 160 с.
3. Сальнікова С. Вибірка в соціологічному дослідженні : підручник. Луцьк : Вежа-Друк, 2021. 252 с.
4. Соціологія: словник термінів і понять. Київ : Кондор, 2006. 372 с.

ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАТИВНИЙ СУПРОВІД ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ
Й ЕКОЛОГІЧНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ В ЦИФРОВОМУ СУСПІЛЬСТВІINFORMATION AND COMMUNICATION SUPPORT FOR ENVIRONMENTAL
POLICY AND ENVIRONMENTAL MANAGEMENT IN THE DIGITAL SOCIETY

Стаття присвячена проблемі оцінки стану та шляхів підвищення ефективності інформаційно-комунікативного забезпечення екологічної політики й екологічного менеджменту в умовах цифровізації різних сфер суспільного життя. Екологічна політика й екологічний менеджмент потребують відповідної інформації та комунікацій на основі сучасних інформаційно-комунікаційних технологій. Процес соціально-економічних змін відбувається заради економічного зростання (ресурсної бази) та забезпечення високих стандартів якості життя, зокрема й екологічних. Метою є забезпечення оптимального природокористування, комплексного освоєння природних ресурсів, збереження та відтворення екосистем, енергозбереження, ресурсозбереження, екологічно чистого виробництва в поєднанні зі сталим споживанням. Визначено інформаційно-комунікативні ризики екологічної політики в сучасному світі, яка базується на моделі сталого розвитку, що проголошена Організацією Об'єднаних Націй стратегічним курсом, який реалізують 192 держав світу, зокрема й Україна. Виокремлено основні напрями інформаційно-комунікативного супроводу екологічної політики та види відповідної інформації, серед яких: 1) правова інформація як частина системи екологічного законодавства (елементами останнього виступають природоресурсне законодавство та природоохоронне законодавство); 2) дані офіційної статистики держав, міжнародних організацій і аналітичних центрів; 3) екологічні рейтинги регіонів держав; 4) дані міжнародних проєктів опитування громадської думки, зокрема й з екологічних питань (наприклад, Євробарометр). Наведено переваги, можливості й обмеження окремих напрямів інформаційно-комунікативного супроводу екологічної політики й екологічного менеджменту на різних рівнях: наднаціональному (Організація Об'єднаних Націй, Саміт сталого розвитку та Європейський Союз); державному (національному), регіональному.

Ключові слова: екологічна проблема, екологічна політика, екологічний менеджмент,

екологічна інформація, екологічне знання, екологічний рейтинг.

The article is devoted to the problem of assessing the state and ways to improve the effectiveness of information and communication support for environmental policy and environmental management in the conditions of digitalization of various spheres of social life. Environmental policy and environmental management require appropriate information and communications based on modern information and communication technologies. The process of socio-economic changes takes place for the sake of economic growth (resource base) and ensuring high standards of quality of life, including environmental ones. The goal is to ensure optimal use of nature, comprehensive development of natural resources, preservation and reproduction of ecosystems, energy conservation, resource conservation, ecologically clean production in combination with sustainable consumption. The information and communication risks of environmental policy in the modern world, which is based on the model of sustainable development declared by the UN as a strategic course implemented by 192 countries of the world, including Ukraine, are determined. The authors singled out the main directions of informational and communicative support of environmental policy and types of relevant information, including: 1) legal information as part of the system of environmental legislation (elements of the latter are natural resource legislation and environmental protection legislation); 2) data of official statistics of states, international organizations and analytical centres; 3) environmental ratings of regions of states; 4) data from international public opinion survey projects, including on environmental issues (for example, Eurobarometer). The advantages, opportunities, and limitations of certain areas of information and communication support for environmental policy and environmental management are given at different levels: supranational (UN, Sustainable Development Summit and the European Union); state (national), regional.

Key words: environmental problem, environmental policy, environmental management, environmental information, environmental knowledge, environmental rating.

УДК 316.334.5

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.47.6>

Хижняк Л.М.

д.соціол.н., професор,
професор кафедри прикладної
соціології та соціальних комунікацій
Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна

Екологічна криза, екологічна катастрофа, екологічні ризики, екологічна небезпека – ці характеристики нестабільного екологічного розвитку (особливо в сучасній Україні в умовах російсько-української війни) роблять екологічну інформацію суспільно необхідною, привертають увагу пересічних громадян, науковців і практиків до екологічних проблем і шляхів їх вирішення, до питань екологічної політики в контексті гармонізації відносин в системі «Людина – Інформація – Природа».

Протягом останніх років активно формувався інформаційна база щодо проблем еколо-

гічної політики й екологічного менеджменту. Науковцями визначено особливості формування екологічної політики у процесі екологізації сучасної економіки [7]; представлено порівняльні характеристики екологічної політики Європейського Союзу й України [11; 17]; відзначено активізацію екологічної дипломатії як відповідь на глобальні екологічні проблеми [4]; уточнено сутність і зміст, концепції ідентифікації екологічної політики держави [6]; правові засади екологічної політики та відповідальності за екологічні злочини [18]; роль екологічних цінностей у європейському просторі [12].

У полі зору соціологів традиційно представлена екологічна складова частина суспільного розвитку, суспільна рефлексія екологічної проблематики. О. Стегній розробив основи соціології довкілля і на матеріалах соціологічного моніторингу дійшов висновку: у свідомості українців економічні цінності все ще беруть гору над екологічними, що є наслідком соціально-економічної кризи [15]. Ідентифікація екологічних проблем, ухвалення управлінських рішень щодо їх вирішення спирається на широке коло різної інформації, не тільки соціальної. Окрім того, ефективний екологічний менеджмент теж вимагає відповідної інформаційної бази, узагальнення досвіду в цій царині, урахування особливостей екологічних проблем цифрового суспільства та ставлення до них.

Мета статті – визначити теоретичний формат інформаційно-комунікативного супроводу екологічної політики й екологічного менеджменту в цифровому суспільстві.

Екологічна політика є складником соціальної, економічної політики і, як будь-яка політика, базується на певному теоретико-методологічному й організаційному забезпеченні, причому останні реалізуються у відповідному інформаційно-комунікативному просторі. Існує думка, що в Україні «екологічна політика поступово набуває ознак повноцінної державної політики та відповідної сфери державного управління, де держава не просто декларує загальні цілі, а визначає завдання за відповідними напрямками для можливості проведення моніторингу ефективності державно-управлінських рішень та, за необхідності, подальшого їх коригування» [13, с. 194].

Водночас цифровізація різних сфер суспільного життя, зокрема й екологічної, вносить корективи в інформаційний процес забезпечення екологічної політики. Тріада інформації в сучасному світі поширюється і на екологічну інформацію, що виступає товаром, продуктом споживання й засобом виробництва в медійній сфері, формується ринок інформаційних екологічних послуг із боку статистичних, маркетингових, соціологічних організацій. До того ж сучасні комунікаційні платформи, соціальні мережі дозволяють інформування щодо екологічної ситуації в конкретному часопросторі зробити не тільки більш оперативним, багатоканальним, а ще й інтерактивним. Формується інформаційно-комунікативний супровід екологічної політики й екологічного менеджменту, що впливає на суспільну рефлексію екологічної проблематики, екологічну свідомість і екологічну поведінку індивідів, груп, спільнот різного рівня.

В описі основних екологічних проблем України/регіонів/областей представлено такі напрями, як: 1. Зміна клімату. 2. Забруднення

атмосферного повітря. 3. Проблеми водних ресурсів. 4. Деградація та забруднення ґрунтів. 5. Проблеми, пов'язані з експлуатацією надр. 6. Збереження біорізноманіття. 7. Поводження з відходами. 8. Проблеми окремих територій (нелегальний видобуток бурштину, стан довкілля Донбасу, зона відчуження) [1, с. 7–55].

Аналітики називають такі пріоритети екологічної політики України напрямками екологічної політики для активності громадськості, бізнесу, влади, як: «1) зміна клімату; 2) забезпечення екологічно збалансованого природокористування; охорона природних ресурсів і природних комплексів і систем: атмосферного повітря, вод, земель і ґрунтів, лісів, надр, біологічного та ландшафтного різноманіття, ПЗФ/екомережі; 3) надзвичайні ситуації природного та техногенного характеру; 4) відходи та небезпечні хімічні речовини; 5) біологічна безпека; 6) інтеграція екологічної політики й удосконалення системи інтегрованого екологічного управління; екологічна освіта та навчальна підготовка, доступ до інформації з питань навколишнього середовища та процесу ухвалення рішень; 7) регіональна екологічна політика; 8) екологічні збори» [Там само, с. 72–73].

Нині вкрай затребуваною стає правова інформація, адже за аналітичними оцінками, «деякі важливі екологічні стратегічні документи не містять актуальних планів реалізації, тобто механізму впровадження і, відповідно, не можуть бути належним чином реалізовані (наприклад, Основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2020 р., затверджені Законом України від 21 грудня 2010 р. № 2818–IV (втрата чинності 1 січня 2020 р.); Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020», схвалена Указом Президента України від 12 січня 2015 р. № 5/2015 тощо)» [Там само, с. 72].

Інформаційно-комунікативний супровід екологічної політики базується на використанні різних видів інформації. 1. Право на екологічну інформацію є складовою конституційного права людини на інформацію [5]. Правова інформація є частиною системи екологічного законодавства (елементами останнього виступають природоресурсне законодавство та природоохоронне законодавство). Серед основних засад державної екологічної політики України названо «упровадження новітніх засобів і форм комунікацій і ефективної інформаційної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища» [9]. У Додатку до Основних засад (стратегії) державної екологічної політики України на період до 2030 р. наведено показники оцінки реалізації державної екологічної політики та їх цільові значення на період оцінювання [Там само]. 2.

Дані офіційної статистики держав, міжнародних організацій і аналітичних центрів дозволяють проводити порівняння екологічних ситуацій, рішень у різних країнах і регіонах світу. 3. Екологічні рейтинги регіонів держав стають інформаційним підґрунтям ухвалення рішень щодо локальних екологічних проблем. Проте в сучасному глобалізованому світі межа між локальним і глобальним досить умовна. 4. Дані міжнародних проектів опитування громадської думки, зокрема й з екологічних питань (наприклад, Євробарометр).

Інформаційно-комунікативний супровід екологічної політики й екологічного менеджменту відбувається на різних рівнях: наднаціональному (ООН, Саміт сталого розвитку та Європейський Союз); державному (національному), регіональному. Наднаціональний рівень передбачає включення до міжнародних аналітичних досліджень національної екологічної інформації, що відповідає міжнародним стандартам. На державному рівні ризики екологічної інформації виникають у разі порушення принципів оперативності, достовірності, об'єктивності. На регіональному рівні екологічна інформація має враховувати нерівномірність регіонального розвитку, співвідноситися з гострою проблемою нерівності, зокрема й цифрової.

Окреслимо базові елементи інформаційно-комунікативного супроводу екологічної політики й екологічного менеджменту в сучасному українському суспільстві:

1. Дані Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України, яке на своєму порталі публікує низку доступних для широкого загалу інформаційних матеріалів, серед яких Доповіді про стан довкілля, Екологічні показники, Екологічний моніторинг довкілля [10].

2. Екологічний портрет громадянина України – джерело інформації про ставлення громадян до довкілля, охорони природного середовища та природокористування. Екологічний портрет українця розробив ресурсно-аналітичний центр «Суспільство і довкілля» (неприбуткова громадська організація). Вони провели соціологічне опитування про ставлення українців до захисту довкілля та їхню роль у покращенні екологічної ситуації. Опитано 2 000 мешканців України, старші за 15 років на всій території України, окрім непідконтрольних українській владі районів Донецької, Луганської областей і АР Крим. Для дослідження використовувалась методологія Євробарометра. Результати опитування: 93% українців вважають, що охорона довкілля важлива особисто для них, але кожен десятий нічого для цього не робить. Майже 71% громадян включено в одну або кілька екологічних практик, найпоширеніша з яких – зменшення споживання енер-

гії (44%). Проте кожен десятий байдужий до стану довкілля та практично нічого не робить для його збереження. Екологічний портрет українця розкривають такі десять основних характеристик, отриманих за результатами дослідження: 1. Охорона довкілля особисто важлива для громадянина. 2. Віра в можливість особисто відігравати роль у захисті довкілля. 3. Переконавання, що за великими підприємствами основна відповідальність за виправлення шкоди довкіллю. 4. Усвідомлення, що екологічні проблеми впливають на життя та здоров'я. 5. Активізувати участь громадян, влади та бізнесу в охороні довкілля. 6. Орієнтація на зовнішній контроль екологічної ситуації в Україні: ЄС має контролювати запровадження європейських стандартів і надавати допомогу. 7. Підвищення штрафних санкцій – це спосіб вирішення екологічних проблем. 8. Фактор тривожності щодо екологічного стану – повені та посухи, а не зміна клімату. 9. Орієнтація на зменшення споживання води й електроенергії та байдужість до еко-маркування продуктів і надмірної упаковки. 10. Управління відходами та ресурсами є пріоритетом серед реформ [8].

Екологічна свідомість в Україні та ЄС має як спільні риси, так і деякі відмінності, зафіксовані в дослідженнях [2]: по-перше, українці демонструють значний розрив між екологічними цінностями та практикою; по-друге, угода про асоціацію між Україною та ЄС відповідає баченню громадянами реформ у сфері довкілля; по-третє, основним джерелом інформації про довкілля для громадян України є новини на телебаченні (63%), а кожен п'ятий отримує інформацію, спілкуючись із друзями чи родичами; по-четверте, з екологічних питань лідерами довіри є науковці як у ЄС, так і в Україні; по-п'яте, українці використовують ті самі джерела екологічної інформації – новини телебачення й інтернет: по-шосте, європейці послідовні у своїй позиції: оскільки довіряють науковцям, то найефективнішим способом розв'язання екологічних проблем вважають інвестиції в науку й інновації, тоді як українці вважають, що більш дієвим є підвищення штрафів. Громадська думка в Україні віддає перевагу правовим регуляторам екологічної політики, підвищенню штрафів за порушення екологічного законодавства. Зрештою, варто погодитися з О. Стегнієм, який зазначив: «Екологічна проблема, яка сприймається конкретною територіальною спільнотою або соціальною групою як складова частина їхньої екологічної безпеки, стає також об'єктом їхнього інтересу і навпаки, якщо екологічна проблема не сприймається як така, вона не стає й об'єктом відповідного інтересу» [15, с. 50].

3. Екологічні рейтинги. Загальна схема управління та контролю в Україні у сфері охо-

рони навколишнього природного середовища базується на екологічних регіональних рейтингах (нині доступні дані станом на січень 2019 р.). Екологічний рейтинг областей України 2022 р. Фокусом побудовано на офіційних даних, опублікованих держустановами: Держстатом, Держводагентством, Національним інститутом раку. Статистичні звіти традиційно запізнюються, тому оперували показниками за 2020 р.: кількість викидів в атмосферу від стаціонарних і пересувних джерел забруднення; утворення відходів I–III класів небезпеки (це, наприклад, батарейки та ртутні прилади); обсяг забруднених стічних вод; кількість захворювань на злоякісні новоутворення; зростання/зниження викидів в атмосферу від пересувних джерел забруднення на одну особу; утворення відходів загалом (I–IV класів небезпеки). Кількість набраних кожною областю балів підсумували та визначали лідерів і аутсайдерів рейтингу [3].

4. Інформаційно-методичні матеріали з екологічної проблематики Інституту екологічного управління та збалансованого природокористування [14, с. 134].

В інформаційно-комунікативному супроводі екологічної політики можна виділити деякі основні тренди.

По-перше, фіксується зміна акцентів в екологічному менеджменті: а) успішний екологічний менеджмент має спиратися на екологічний аудит. Необхідний перехід від застосування еко-аудиту як контролю за природоохоронним законодавством до розгляду його як частини екологічно ефективної економічної діяльності на різних рівнях (підприємства, галузі, регіону, країни). До складу еко-аудиторської команди має входити, окрім інших фахівців, соціолог, PR-менеджер; б) активне використання PR-технологій (лобіювання еко-законів, спрямованих на усталений соціально-екологічний розвиток, проведення PR-кампаній на основі аналізу екологічних звітів і дозволів, а також соціологічних даних щодо стану екологічної свідомості громадян); в) готовність до екологічних криз, розроблення заходів запобігання таким і подолання можливих негативних соціальних наслідків; г) розвиток екологоорієнтованого соціального підприємництва.

По-друге, усвідомлення необхідності поєднання соціального паспорта (підприємства, регіону) і екологічного паспорта в екологічному менеджменті, що дозволить детально аналізувати екологічну ситуацію в нерозривному зв'язку із соціальною ситуацією, що склалася, визначати першочерговість вирішуваних соціальних і екологічних завдань, їхній вплив на стан навколишнього середовища.

По-третє, важливим є як державний, так і громадський контроль екологічної ситуації, особливо відкритість, правдивість, релевант-

ність і оперативність інформації щодо екологічних характеристик конкретних суб'єктів екологічно небезпечної діяльності, джерел екологічної небезпеки або окремих природних комплексів.

По-четверте, набуває розвитку екологічний рух, який характеризується переходом від традиційних форм природоохоронної роботи до екологічних ініціатив. Найбільш ефективним результатом є планування та реалізація нових, спільних міжсекторальних проєктів, спрямованих на вирішення соціальних і екологічних проблем.

По-п'яте, відмічається активізація роботи громадських організацій, які впливають на національну та місцеву кліматичну політику; сприяють адаптації українських громад до зміни клімату; пропагують сталу і відновлювану енергетику, стале споживання; кліматичну освіту та просвіту; захищають біорозмаїття та природні екосистеми [16].

По-шосте, екологічне прогнозування й екологічна безпека як елементи екологічної політики та її реалізації екологічним менеджментом передбачають застосування мобільного екологічного моніторингу як частини соціального (зокрема, соціологічного) моніторингу, що може надати оперативну інформацію щодо екологічних загроз, проблем і шляхів їх вирішення.

Висновки. Екологічна політика в сучасному світі базується на моделі сталого розвитку, що проголошена ООН стратегічним курсом, який реалізують 192 держав світу, зокрема й Україна. Метою екологічної політики є забезпечення оптимального природокористування, комплексного освоєння природних ресурсів, збереження та відтворення екосистем, енергозбереження, ресурсозбереження, екологічно чистого виробництва в поєднанні зі сталим споживанням. Екологічна політика й екологічний менеджмент потребують відповідної інформації та комунікацій на основі сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, що є в розпорядженні цифрового суспільства. Процес соціально-економічних змін відбувається заради економічного зростання (ресурсної бази) та забезпечення високих стандартів якості життя, зокрема й екологічних.

Можна стверджувати, що нині інформації про екологію більше, ніж знань про те, що докільця є суспільним благом, і технологій стосовно того, як забезпечувати природокористування відповідно до цінностей сучасного суспільства. Ми дійшли загальної висновку, який полягає в необхідності усвідомлення пересічними громадянами й акторами всіх рівнів державного та соціального управління визначної ролі екологічного багатства в сучасному суспільстві; подальшій його концептуалізації на рівні наукового знання (соціологічного

також); розроблення новітніх інформаційно-комунікативних технологій впливу на екологічну суспільну свідомість. Це може стати перспективою подальших розвідок вивчення екологічних проблем.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Базове дослідження стану та напрямів розвитку екологічної політики України та перспектив посилення участі організацій громадянського суспільства у розробці та впровадженні політик, дружніх до довкілля : аналітичний звіт, період: 2018 р. – січень 2019 р. Київ, 2019. URL: https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2019/12/baseline-research_report_publishing-dec-2019.pdf.
2. Андрусевич Н. Екологічна свідомість в Україні та в ЄС: топ-5 подібностей та відмінностей. 2018. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2018/09/24/7087297/>.
3. Екологічний рейтинг областей України 2022 / О. Батурін та ін. URL: <https://focus.ua/uk/ratings/504721-ekologicheskij-reyting-oblastey-ukrainy-2021>.
4. Бохан А. Активізація екологічної дипломатії у форматі конвергенції держав. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2017. № 6. С. 59–69.
5. Бровко Н., Терещук М. Право на екологічну інформацію як складова конституційного права людини на інформацію. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2022. № 55. С. 23–26.
6. Гаєвський І. Екологічна політика держави: сутність, основні концепції та підходи. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія «Державне управління»*. 2019. Т. 30. (69). № 4. С. 42–46.
7. Довгаль О., Панова І. Екологічна політика в процесі екологізації економічного розвитку. *Проблеми економіки*. 2018. № 4 (38). С. 380–385.
8. Екологічний портрет громадянина України: порівняння з ЄС та рекомендації : аналітичний документ. *Ресурсно-аналітичний центр «Суспільство і довкілля»*. 2018. URL: <https://www.rac.org.ua/uploads/content/485/files/envprotraitandeu2018.pdf>.
9. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 р. : Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text>.
10. Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України. URL: <https://mepr.gov.ua/timeline/Ekologichnij-monitoring.html>.
11. Мусієнко В., Давидова І. Порівняльна характеристика екологічної політики Європейського Союзу та України. URL: <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/12/135-1.pdf>.
12. Пєра Т. Екологічні цінності в політиці ЄС. URL: <https://elibrary.ivinas.gov.ua/4847/1/Ekologichni%20tsinnosti%20v%20politytsi.pdf>.
13. Державна екологічна політика України та правовий механізм її формування і реалізації / Л. Сергієнко та ін. *Економіка, управління та адміністрування*. 2019. № 3 (89). С. 191–200. DOI: 10.26642/ema-2019-3(89)-191-200.
14. Системи екологічного управління: сучасні тенденції та міжнародні стандарти. Посібник / С. Берзіна та ін. Київ : Інститут екологічного управління та збалансованого природокористування, 2017. 134 с.
15. Стегній О. Соціологічна рефлексія екологічної проблематики: проміжні результати 25-річного спостереження. *Український соціум*. 2016. № 3 (58). С. 42–57.
16. Українська кліматична мережа. Звіт про діяльність за 2021 р. Київ, 2022. URL: https://ucn.org.ua/wp-content/uploads/2022/03/Річний-звіт-УКМ-2021_compressed-6.pdf.
17. Шпак Ю. Екологічна політика: загальні принципи і основні рамки Європейського Союзу. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2018. № 9. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1697>.
18. Socio-economic and legal aspects of environmental crime in Ukraine / М. Deineha et al. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2017. № 5. Vol. 3. P. 276–280.

СЕКЦІЯ 4

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

РЕСУРСНІ КОМПОНЕНТИ ОСОБИСТОСТІ НА РІЗНИХ ЕТАПАХ ФОРМУВАННЯ ВНУТРІШНЬОЇ КАРТИНИ ХВОРОБИ

RESOURCE COMPONENTS OF THE PERSONALITY AT DIFFERENT STAGES OF FORMATION OF THE INTERNAL PICTURE OF THE DISEASE

У статті розглядаються ресурсні компоненти особистості на різних етапах формування внутрішньої картини хвороби. Проводиться аналіз теоретико-методологічних робіт і визначення основних підходів до проблеми ресурсів особистості та формування внутрішньої картини хвороби пацієнта. Сучасна психологічна наука підкреслює важливість для підтримання балансу між адаптаційними можливостями людини та наявністю недуги внутрішньої картини хвороби. Саме тому у статті зроблено акцент на те, що в сучасному суспільстві, коли людство переходить на новий етап розвитку, дедалі більше затребуваною стає концепція якості життя, пов'язаної зі станом здоров'я, внутрішньою картиною хвороби та ресурсами особистості. У статті показано, що через безсимптомний перебіг і незворотність патологічних змін зорових функцій саме глаукома формує певну картину хвороби та потребує відповідних ресурсів для покращення якості життя за незворотності захворювання.

Основну увагу приділено тому, що у групі з першою стадією глаукоми (з відповідною внутрішньою картиною хвороби) існують кореляційні взаємозв'язки між такими ресурсними компонентами, як: вплив зорових порушень на якість життя особистості, часова перспектива, орієнтація на результат, локус-життя, рівень фрустрації й агресивності, реактивної тривожності, настрою й орієнтація на процес.

У статті показано, що у групі із третьою стадією глаукоми (відповідною внутрішньою картиною хвороби) існують кореляційні взаємозв'язки між такими ресурсними компонентами, як: фізична активність, рівень реактивної тривожності, показник резилентності, показник психічного здоров'я та впливу зорових порушень на якість життя, рівень стресу, агресивності та ригідності та настрою, орієнтованість на процес, часова перспектива та рівень фрустрації, локус контролю-Я, орієнтованість на результат, рівень депресії.

Ключові слова: ресурси, внутрішня картина хвороби, особистість, глаукома, ресурсні компоненти.

The article deals with the resource components of personality at different stages of formation of the internal picture of illness. The author analyses theoretical and methodological works and identifies the main approaches to the problem of personality resources and the formation of the patient's internal picture of illness. Modern psychological science emphasises the importance of maintaining a balance between a person's adaptive capabilities and the presence of a disease of a certain internal picture of the disease. That is why the article focuses on the fact that in modern society, when humanity is moving to a new stage of development, the concept of quality of life related to health, internal disease picture and personal resources is becoming increasingly popular. The article shows that, due to the asymptomatic course and irreversibility of pathological changes in visual functions, it is glaucoma that forms a certain picture of the disease and requires appropriate resources to improve the quality of life in case of irreversibility of the disease.

The main attention is paid to the fact that in the group with the first stage of glaucoma (with the corresponding internal picture of the disease) there are correlations between such resource components as: the impact of visual impairment on the quality of life of the individual, the time perspective, the result orientation, the locus of the life, the level of the frustration and the aggression, of the reactive anxiety, the level of the mood, the process orientation.

The article shows that in the group with the third stage of glaucoma (with the corresponding internal picture of the disease) there are correlations between such resource components as: the physical activity, level of the reactive anxiety, the resilience index, the index of mental health and the impact of visual impairment on the quality of life, level of the stress, the aggression, the rigidity and the mood, the process orientation, the time perspective and the level of the frustration, the locus of control-Self, the result orientation, the level of the depression.

Key words: resources, internal picture of disease, personality, glaucoma, resource components.

УДК 159.923: 617.7

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.47.7>

Булах І.А.

аспірант кафедри клінічної психології
Одеський національний університет
імені І.І. Мечникова

Вступ. Порушення рівноваги, балансу між адаптаційними можливостями людини та мінімальними умовами середовища поступово, але досить упевнено призводить до зростання кількості людей, обтяжених тими чи іншими захворюваннями. Як наслідок, людина має пристосовувати власні життєві цілі та методи їх

досягнення до тих обмежень, які диктує їй стан здоров'я.

Тобто вплив психологічного чинника, особливо великий, що відбувається через те, що внутрішня картина хвороби людини залежить від стадії перебігу хвороби, що пов'я-

зано і з особистісною специфічністю особистості [1].

Отже, можливість дослідження базисних переконань як характеристики внутрішньої картини хвороби в контексті ресурсної сфери пацієнта пояснюється тим, що людям властиво тлумачити події, що відбуваються, так, щоб підтримувати стійкість і стабільність суб'єктивної картини світу, особливо в ситуації хворобливого стану.

Завдання дослідження:

1. Розкрити сутність понять «ресурси» та «внутрішня картина хвороби» у психологічній науці.

2. Встановити особливості взаємозв'язку ресурсних компонентів особистості на різних етапах формування внутрішньої картини хвороби.

1. Теоретичне обґрунтування проблеми. Нині в Україні акцент із лікування хвороб переноситься на профілактику їх і пропаганду способів збереження та зміцнення здоров'я завдяки ресурсам особистості.

У сучасний період розвитку суспільства вважається вкрай важливим для успішного функціонування адаптивність пацієнта, що здебільшого здійснюється завдяки усвідомленому використанню своїх психологічних, духовних і соціальних ресурсів. Це пов'язано з тим, що психологічні якості людини, які розглядаються як ресурси, дають змогу більш ефективно діяти та досягати успіху, долати стреси та справлятися із життєвими труднощами.

Так, у психологічній науці ресурси прийнято розглядати як джерела чи засоби для підвищення якості життя пацієнта, як чинник подолання кризових подій, спричинених різними обставинами життя з певним недугом. Особистісні ресурси пацієнтів – це внутрішні та зовнішні змінні, що сприяють психологічній стійкості особистості, це можливості особистості, які вона актуалізує для адаптації до стресових ситуацій і життєвих подій, які спричиненні хворобою [3].

Психологічні ресурси – це смислові ресурси, засоби побудови динамічної взаємодії з обставинами життя, міра суб'єктивного контролю над ними або залежності від них, стійкі очікування позитивних або негативних наслідків подій, стратегії взаємодії зі складністю та невизначеністю, гнучкість або ригідність цілепокладання, характеристики зв'язку зусиль із результатами діяльності, наявність яких надає суб'єкту відчуття опори й упевненості в собі, задоволеність життям, внутрішнє право на активність і ухвалення рішень.

У психологічній науці внутрішньою картою хвороби називають поєднання сприйняття та відчуття, емоцій, афектів, конфліктів, психічних переживань і травм, загальне самопочуття, уявлення людини про свою хворобу, про її причини.

Р.А. Лурією внутрішня картина хвороби розглядалася як сукупність уявлень людини про своє захворювання, результат творчої активності, яку проробляє пацієнт на шляху усвідомлення своєї хвороби, яка залежить від тяжкості хвороби, її тривалості, а також від характеристик особистості. На думку вченого, деякі позиції щодо своєї хвороби ведуть до поліпшення стану, профілактики рецидивів, полегшення тяжкості страждань, а також зняття тривоги, покращення якості життя пацієнта [5].

2. Методологічна основа дослідження. Так, відповідно до системного підходу, В.А. Скумін уважав, що внутрішня картина хвороби – це складна система ставлення пацієнта до захворювання та його лікування, до оточення, до власної особистості, до навчання та роботи, до майбутнього, до своїх вітальних функцій, ресурсів, загалом до життя, яка розглядається ним крізь власну хворобу [2].

Водночас психологічні ресурси особистості пацієнта є системою взаємозалежних компонентів індивідуально-середовищного характеру, використання яких може ефективно впливати на покращення якості життя за наявності хвороби. Цілоком обґрунтовано розглядати ресурси особистості в системі соціально-психологічних проявів, оскільки особливості особистості, як і кризові події, які переживає хвора людина, не обмежуються лише рівнем внутрішнього простору людського існування, а виходять у сферу соціальних зв'язків.

У рамках функціонального підходу внутрішня картина хвороби описує стан і особливості внутрішнього світу людини, стиль і спосіб її життєдіяльності, на основі чого формується здатність до збереження компенсаторних і захисних властивостей хворої людини [2].

Е.В. Михайленко наголошував на тому, що ресурси – це комплекс здібностей пацієнта, реалізація яких дає змогу зберігати баланс адаптаційно-компенсаторних механізмів. Налагоджена робота цього комплексу забезпечує психічне, соматичне та соціальне благополуччя пацієнта і, відповідно до спрямованості особистості, створює умови для відкриття нею своєї унікальної ідентичності та подальшої самореалізації навіть в умовах хвороби [6].

У рамках структурного підходу М.В. Сокольська вважала, що внутрішня картина хвороби – це системоутворювальний компонент структури особистості, частина конструкту її світогляду, а основна закономірність формування цього компоненту структури полягає у спрямованості до органічного злиття різних його компонентів для поліпшення якості життя [10].

У руслі структурного підходу вивчення внутрішньої картини хвороби в контексті її ресурсів визначає необхідність вивчення рези-

летності та стресостійкості, психоемоційних станів особистості, смислів і базових прагнень пацієнта.

Згідно із соціальним підходом, Н.І. Питецька розглядає внутрішню картину хвороби як соціокультурний феномен, як механізм прагнення вдосконалення здоров'я на рівні індивіда, групи та суспільства [8].

Так, Н.В. Родіна зазначає, що внутрішня картина здоров'я є ситуативно зумовленою, тобто має соціальну складову частину. На думку вченої, виражений фізіологічний дискомфорт або почуття тривоги в ситуації ізоляції або агресії, як реакції на хворобу, призводять до розчарування, фантазійного або псевдологічного експресивного реагування, до нездатності прийняти реальні обставини та втрати ресурсів для подолання хвороби [9].

Загалом, внутрішня картина хвороби являє собою важливий рівень системи відносин пацієнта в соціальній ситуації розвитку його захворювання та включає такі аспекти: ставлення людини до своїх відчуттів, почуттів і емоцій, до себе як особистості загалом; ставлення до інформації про свій діагноз; ставлення до оточення, включно з думкою пацієнта про те, як до нього та його хвороби ставляться інші люди; ставлення до власних можливостей і ресурсів, які спрямовані на підтримку якості життя або подолання хвороби; ставлення до соціальних ситуацій, у які включений пацієнт (навчання, роботи, лікувального процесу тощо); ставлення до минулого, сьогодення та майбутніх перспектив його життя [3].

Водночас у зарубіжній літературі ресурси розглядаються в аспекті взаємодії особистості хворого з навколишнім середовищем як такі, що знижують дії стресових чинників, що пов'язані із хворобою. З погляду американських учених, ресурси впливають на здібності особистості відновлювати сили, на її «психологічну живучість», життестійкість [6].

Згідно з діяльнісним підходом, В.Н. Мясіщев розглядав внутрішню картину хвороби як результат адаптації особистості до умов життя, які продиктовані захворюванням, тобто внутрішня картина хвороби істотною мірою бере участь у регуляції психічної діяльності та поведінки пацієнта [7].

Зауважимо, що ресурси відображають міру подолання особистістю заданих обставин. Р. Лазарус уважав, що пошук необхідних ресурсів – це стратегія долання, яка реалізується у вигляді широкого діапазону динамічних психоемоційних реакцій на різні стресові ситуації [4].

Представники особистісного підходу вважали, що внутрішня картина хвороби – цілісний, складний психологічний феномен, що відображає особливості глибинних переживань пацієнта у зв'язку із хворобою, її особистіс-

ний сенс. Так, Р. Сапольскі розглядав варіанти внутрішньої картини хвороби через показники взаємозв'язку стресу та депресії, оскільки тривале перебування у стресовому стані із-за хвороби призводить з початку до постійно зниженого самопочуття, як наслідок – до депресії. На думку вченого, у стані стресу закріплюються також прояви нестійкого настрою, іноді з ознаками депресії, виникає підвищена втомлюваність, прагнення викликати до себе співчуття, що можуть бути пов'язані з емоційним виснаженням на тлі хвороби [1].

С.А. Хазова в рамках особистісного підходу вважала, що ключовим для розуміння ресурсу повинен буди момент його сприйняття й усвідомлення як ресурсу, тобто в ментальному досвіді суб'єкта повинні стійко зв'язуватися: подолання даного конкретного об'єкта або властивості та корисність цього подолання для ефективності діяльності, тобто усвідомлене обрання ресурсів має бути результатом досвіду проживання важких життєвих ситуацій [11].

3. Методи дослідження. Неспецифічний опитувальник SF-36, німецька версія методики VF-14, методика часової перспективи Ф. Зімбардо (ЗТРТ), методика на визначення рівня стресу (автор В.Ю. Шербатих), опитувальник «Шкала депресії» В. Зунга, методика суб'єктивної оцінки реактивної й особистісної тривожності (автори Ч.Д. Спілбергер і Ю.Л. Ханін), тест «Сенсножиттєві орієнтації» (методика СЖО) (автор Д.А. Леонтьєв), методика «Діагностика психічних станів» (автор Г. Айзенк), методика САН, авторська анкета, що спрямована на дослідження резилентності.

4. Результати дослідження. Емпіричне дослідження показало, що у групі з першою стадією глаукоми існує прямий кореляційний взаємозв'язок між показником рівня впливу зорових порушень на якість життя особистості та такими показниками, як: «Часова перспектива» ($r = 0,376, p < 0,05$), «Результат» і «Локус-Життя» ($r = 0,456$ та $r = 0,314, p < 0,05$). Показник рівня впливу зорових порушень на якість життя має зворотний кореляційний взаємозв'язок із показником рівня реактивної тривожності ($r = 0,369, p < 0,05$). Отже, у респондентів за значного впливу зорових порушень на їх життєдіяльність, коли забороняється виконувати діяльність із певним рівнем напруження та все більше дій стають протипоказані, зростають напруга, занепокоєння, що може спричинити порушення уваги, підвищену стомлюваність і швидко виснажуваність. Саме тому респонденти демонструють тепле, сентиментальне ставлення до минулого, воно представляється в райдужному світлі порівняно з теперішнім за наявності глаукоми, тобто вони орієнтовані на минулу результативність як ресурс для того, щоб жити. Водночас, хоча респонденти

і вірять, що людині дано контролювати своє життя, вільно ухвалювати рішення та втілювати їх у життя, але в їх випадку безглуздо щось загадувати на майбутнє.

Виявлено, що у групі з першою стадією глаукоми між показником рівня реактивної тривожності та рівня локусу контролю життя ($r = 0,369$, $p < 0,05$) існує зворотний кореляційний взаємозв'язок. Отже, такі респонденти більш чутливі до різноманітних зовнішніх стресорів-подразників, тому їхній рівень реактивної тривожності значно вище, що призводить до зневіри в можливість реалізації планів у майбутньому, вони починають вірити, що свобода ілюзорна, і тому планування безглузде.

Підкреслимо, що у групі з першою стадією глаукоми також виявлені значні кореляційні зв'язки в середині методики СЖО на рівні $p < 0,05$ і $p < 0,01$. Так, можна зробити висновок, що чим більше респонденти з початковою стадією глаукоми втрачають контроль над власним життям, тим більше вони зневірюються у власних силах та спроможності будувати свій побут відповідно до власних потреб, саме тому минуле здається більш результативним і надає сенсу жити далі.

Емпіричне дослідження показало, що у групі з першою стадією глаукоми рівень фрустрації має прямий кореляційний взаємозв'язок із рівнем агресивності ($r = 0,3797$, $p < 0,05$), зворотний кореляційний взаємозв'язок із рівнем настрою й орієнтованістю на процес ($r = 0,411$ та $r = 0,323$, $p < 0,05$), тобто якщо в житті респондентів дуже часто реальність не відповідає очікуванням, такий тривалий фрустраційний стан може призвести до агресивних імпульсів, афективної поведінки у вигляді злоби чи гніву, тоді респонденти будуть охоплені загалом негативними або токсичними переживаннями, що і не дає можливості отримувати насолоду від процесу життя в теперішньому.

Водночас у групі із третьою стадією глаукоми існує сильний зворотний кореляційний взаємозв'язок між показником фізичної активності та рівнем реактивної тривожності ($r = 0,563$, $p < 0,01$), більш слабкий із показником резилентності ($r = 0,328$, $p < 0,05$), тобто деякі особливості перебігу хвороби можуть впливати на загальне функціонування респондентів, чим знижують їхній рівень оцінки свого стану здоров'я: у даному разі респонденти найчастіше реагують на зовнішні стресори напругою, занепокоєнням, нервозністю, що призводить до поступової загальмованості процесу відновлення функціонального стану й емоційної стійкості після стресових, шоківих подій.

Виявлено у групі із третьою стадією глаукоми прямий кореляційний взаємозв'язок між показником фізичної активності та показником ригідності і локусом контролю Я ($r = 0,338$ та $r = 0,361$, $p < 0,05$), тобто респонденти компен-

сують внутрішній дискомфорт, покращують загальний стан фізичного здоров'я за допомогою поведінкової стереотипії й упертості, контролю власного життя, коли всі вдачі приписують собі, тоді як за невдачі можуть бути відповідальні інші, а все це формує азогнозичне ставлення до хвороби.

Необхідно зазначити, що у групі із третьою стадією глаукоми між показником психічного здоров'я та впливу зорових порушень на якість життя, а також рівнем стресу існує зворотний кореляційний взаємозв'язок ($r = 0,442$ та $r = 0,426$, $p < 0,05$). Водночас останні дві шкали також корелюють одна з одною ($r = 0,960$, $p < 0,01$) – взаємозв'язок сильний і прямий. Отже, такі респонденти вважають, що симптоми, які проявляються на даній стадії, впливають на виконання окремих дій, а відповідні погіршення у фізичному стані призводять до зниження соціальної активності та сформують відчуття психічного неблагополуччя, що формує внутрішню картину хвороби. Тоді у відповідь на сильний стресовий фактор (їх захворювання), який не вдалося компенсувати, проявляється виражене напруження емоційних і фізіологічних систем організму.

Установлено, що у групі із третьою стадією глаукоми існує прямий кореляційний взаємозв'язок між показником психічного здоров'я та такими шкалами методики СЖО, як: «Результат» і «Локус-Я» ($r = 0,368$ та $r = 0,331$, $p < 0,05$), тобто в разі орієнтації на вагомні минулі результати, що принесли задоволення та відчуття власної продуктивності, респонденти починають більше вірити в те, що вони сильні особистості, які можуть подолати будь-які перепони в житті. У даному разі респонденти із третьою стадією глаукоми оцінюють власне психічне здоров'я на високому рівні, уважають, що їхня хвороба не обмежує їхні соціальні контакти та можливість займатися різними справами.

Підкреслимо, що у групі із третьою стадією глаукоми в середині методики СЖО також виявлені значні кореляційні зв'язки на рівні $p < 0,05$: рівень цілеспрямованості респондентів може зростати завдяки пошуку того, що надасть емоційної насиченості, цікавості та наповнить їхнє життя сенсом, тому вони все більше починають розуміти які ресурси та терміни необхідні для досягнення результатів у теперішньому й особливо в майбутньому, починають повертати собі свідомий контроль над життям, намагаються переконати себе в тому, що лише вони спроможні ухвалювати рішення та відповідати за їх виконання.

Було встановлено, що у групі із третьою стадією глаукоми наявний прямий кореляційний взаємозв'язок між показником впливу зорових порушень на якість життя та рівнем депресії ($r = 0,384$, $p < 0,05$), а остання шкала корелює

з рівнем стресу ($r = 0,339, p < 0,05$) – взаємозв'язок слабкий і прямий. Отже, за високого рівня впливу зорових порушень на якість життя підвищується рівень стресу, для успішного подолання якого бажана допомога психолога або психотерапевта. Водночас на основі напруження емоційних і фізіологічних систем організму із-за стресу можна засвідчити тенденцію до підвищення рівня депресії та те, що психічна сфера перебуває під контролем афективних елементів розладу.

Установлено існування у групі із третьою стадією глаукоми зворотного кореляційного взаємозв'язку між рівнем реактивної тривожності та резилентності ($r = 0,350, p < 0,05$). Отже, респонденти – чутливі особистості, ось чому деякі стимули будуть розрізнятися як небезпечні для самооцінки та самоповаги, що може не відповідати реальній загрозі. Зважаючи на дані особливості, наявність глаукоми призвела до цілковитого нівелювання здатності вистояти в несприятливій ситуації, мобілізуватися, тоді як підтримка родини є кінцею в разі зіткненням із проблемами, спричиненими хворобою і не тільки.

Було виявлено, що у групі із третьою стадією глаукоми між рівнем агресивності та ригідності та настроєм спостерігається зворотний кореляційний взаємозв'язок ($r = 0,379$ та $r = 0,396, p < 0,05$ відповідно), тобто респонденти під час адаптації до життя із хворобою поступово починають контролювати власну агресивну активність та імпульсивні прояви, тому демонструють більш ригідний контроль, що проявляється в незалежності функціонування пізнавальних процесів і допомагає стабілізувати рівень власного емоційного стану, покращити настрій. Водночас шкала «Агресивність» корелює зі шкалою «Процес» ($r = 0,363, p < 0,05$) – взаємозв'язок слабкий і зворотний, тобто оскільки респонденти із третьою стадією глаукоми перебувають у пошуку того, що наповнить їхнє життя сенсом, більше починають цінити минуле життя, саме тому намагаються контролювати власні агресивні імпульси, через які виникали труднощі у спілкуванні з людьми або в досягненні бажаного.

Нарешті, емпірично встановлено, що у групі із третьою стадією глаукоми виявлено існування зворотного кореляційного взаємозв'язку між шкалою «Часова перспектива» і рівнем фрустрації ($r = 0,330, p < 0,05$), оскільки в разі загальної фрустрованості (як тла із-за хвороби) відсутня сфокусована тимчасова перспектива, рівень фрустраційних реакцій знижується завдяки уникненню труднощів і невдач, відкиданню окремих моментів, витиснення переживань, наприклад відчуття суму або відчаю.

Висновки. У психологічній науці ресурси розглядаються як система взаємозалежних

компонентів індивідуально-середовищного характеру, система соціально-психологічних проявів, комплекс здібностей і навичок пацієнта, засоби побудови динамічної взаємодії з обставинами життя, міра їх суб'єктивного контролю або залежності від них, стійкі очікування позитивних або негативних наслідків подій, стратегії взаємодії зі складністю та невизначеністю, гнучкість або ригідність цілепокладання, характеристики зв'язку зусиль із результатами діяльності, наявність яких надає людині змогу зберігати баланс адаптаційно-компенсаторних механізмів у стресогенних умовах, що пов'язані із хворобою. Тоді як «внутрішня картина хвороби» – це складна система психічних переживань, стан і особливості внутрішнього світу, стиль і спосіб життєдіяльності пацієнта стосовно захворювання та його лікування, ставлення до оточення, до власної особистості, до навчання та роботи, до майбутнього, до своїх вітальних функцій, ресурсів, загалом до життя, тобто соціокультурний феномен, як механізм прагнення вдосконалення здоров'я, поліпшення якості життя.

Установлено особливості взаємозв'язку ресурсних компонентів особистості на різних етапах формування внутрішньої картини хвороби: у групі з першою стадією глаукоми існують кореляційні взаємозв'язки між такими ресурсними компонентами, як: вплив зорових порушень на якість життя особистості, часова перспектива, орієнтація на результат, локус життя, рівень фрустрації й агресивності, реактивної тривожності, настрою й орієнтація на процес. Підкреслимо, що у групі з першою стадією глаукоми також виявлені значні кореляційні зв'язки в середині методики СЖО на рівні $p < 0,05$ та $p < 0,01$. Водночас у групі із третьою стадією глаукоми спостерігаються кореляційні взаємозв'язки між такими ресурсними компонентами, як: фізична активність, рівень реактивної тривожності, показник резилентності, показник психічного здоров'я та впливу зорових порушень на якість життя, рівень стресу, агресивності та ригідності та настрою, орієнтованість на процес, часова перспектива та рівень фрустрації, локус контролю-Я, орієнтованість на результат, рівень депресії. Підкреслимо, що у групі із третьою стадією глаукоми в середині методики СЖО також виявлені значні кореляційні зв'язки на рівні $p < 0,05$.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Богучарова О.І. Внутрішня картина здоров'я як умова формування особистості (спроба проб лематизації). *Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка Академії педагогічних наук України*. 2002. Т. IV. Ч. 1. С. 11–20.
2. Психологія здоров'я людини / І.Я. Коцан та ін. Луцьк: РВВ «Вежа», 2011. 430 с.

3. Критерії психологічної діагностики і типологія внутрішньої картини здоров'я. *Психологічні перспективи* : збірник наукових праць Волинського національного університету імені Лесі Українки. Луцьк, 2009. Вип. 14. С. 15–24.
4. Литвиненко О.Д. Внутрішня структура адаптаційного потенціалу як системи адаптивностей. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія»*. 2018. Вип. 7. С. 59–63.
5. Лурія Р.А. Внутрішня картина хвороб і ятрогенних захворювань. URL: <http://medmat.pp.ua/10/27864.html>.
6. Михайленко Е.В. Особистісні ресурси як чинник адаптації – реадaptaції моряків рибпромислового флоту до змінених умов життєдіяльності. Одеса, 2007. 24 с.
7. Мясичев В.Н. Психічні стани та стосунки людини. *Огляд психіатрії та медичної психології*. 1996. № № 1–2. С. 20–24.
8. Пітецька Н.І. Критеріально значущі фактори ризику серцево-судинних захворювань у хворих на артеріальну гіпертензію. *Український терапевтичний журнал*. 2008. № 3. С. 57–60.
9. Родіна Н.В. Психологія стресу, копінг-поведінки і здоров'я : навчально-методичний посібник для студентів ВНЗ III–IV рівнів акредитації. Одеський національний університет імені І.І. Мечникова. Донецьк : Східний видавничий дім, 2015. 164 с.
10. Сокольська М.В. Особистісне здоров'я професіонала. Харків, 2012. 500 с.
11. Хазова С.А., Дор'єва О.А. Ресурси суб'єкта: теорія і практика дослідження. URL: <https://cutt.ly/HMJq6Jd>.

СЕКЦІЯ 5

ВІКОВА ТА ПЕДАГОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

АНАЛІЗ РІВНЯ ФАХОВО-ІНФОРМАЦІЙНОЇ НАСИЧЕНОСТІ ПРОДУКОВАНОГО ПРОФЕСІЙНОГО ПОВІДОМЛЕННЯ З ПОЗИЦІЇ ПРОФЕСІЙНО-МОВЛЕННЕВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ МЕНЕДЖЕРІВ

ANALYSIS OF THE LEVEL OF PROFESSIONAL AND INFORMATIONAL RICHNESS OF THE PRODUCED PROFESSIONAL MESSAGE FROM THE PERSPECTIVE OF PROFESSIONAL SPEECH COMPETENCE OF FUTURE MANAGERS

У статті визначено, що процес продукування професійного повідомлення потребує дотримання визначених вимог і наявності сукупності навичок у майбутнього менеджера. Однією з вимог, що ставиться до професійного повідомлення, є високий рівень фахово-інформаційної насиченості. Цей показник відображає здатність респондента продукувати повідомлення з використанням фахових термінів, з відповідною за змістом інформацією та мінімальним обсягом, для отримання потрібної в комунікації реакції від співрозмовника.

Акцентовано увагу на тому, що особливо важливий цей показник саме у професійних управлінських документах, інформація з яких має сприйматися швидко й однозначно, що забезпечується вживанням фахової термінології.

Емпіричне дослідження майбутніх менеджерів, проведене автором, відбувалося за допомогою письмового виконання ситуаційних завдань. Оцінка надана шляхом аналізу управлінських документів, що були складені респондентами, на основі запропонованих проблемних ситуацій в організації. Загальна кількість респондентів становила 252 абітурієнти закладів вищої освіти України за спеціальністю «менеджмент».

Проведене емпіричне дослідження дозволило визначити рівень фахово-інформаційної насиченості професійних повідомлень майбутніх менеджерів. Більшість респондентів (від 91 до 100% – за різними групами) не можуть сформулювати досить фахово-інформаційно наповнене професійне повідомлення. Водночас рівень продукування фахово-інформаційно насиченого повідомлення в бакалаврів є вищим.

Визначено, що загальний рівень фахово-інформаційної насиченості повідомлення є заниженим для наявності високого рівня професійно-мовленнєвої компетентності, тому потребує підвищення обізнаності майбутніх менеджерів із цього питання.

Ключові слова: професійне повідомлення, управлінські документи, менеджер, фахо-

во-інформаційна насиченість, професійно-мовленнєва компетентність.

The article defines that the process of producing a professional message requires compliance with certain requirements and the set of skills in the future manager. One of the requirements for a professional message is a high level of professional and informational richness. This indicator reflects the respondent's ability to produce a message using appropriate technical terms and sufficient information in order to obtain the desired reaction from the interlocutor in communication.

It is emphasized that this indicator is especially important in professional management documents that should be perceived quickly and unambiguously, which is ensured using professional terminology.

Empirical research of future managers was carried out in the form of written performance of situational tasks. The assessment was carried out by analyzing management documents compiled by the respondents based on the suggested problem situations at the organization. The total number of respondents was 252 management applicants to Ukrainian universities.

The conducted empirical research allowed determining the level of professional and informational richness of professional messages of future managers. The majority of respondents (from 91 to 100% – by different groups) cannot formulate a professional message filled with enough professional information. At the same time, the level of production of professionally and informationally rich messages among Bachelors is higher.

It is defined that the general level of professional and informational richness of the message is not sufficient for the high level of professional speech competence. Therefore, it is necessary to increase the awareness of future managers on this issue.

Key words: professional message, management documents, manager, professional and informational richness, professional speech competence.

УДК 159.953

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.47.8>

Власенко О.О.

к.е.н., доцент,
докторант

Університет Григорія Сковороди
в Переяславі

Процес продукування професійного повідомлення потребує дотримання визначених вимог і наявності сукупності навичок у майбутнього менеджера. Наявність відповідної

обізнаності менеджера відображає професійно-мовленнєва компетентність.

Актуальність вивчення цього питання постає в можливості емпіричного дослідження рівня

фахово-інформаційного насичення продукovanого професійного повідомлення в майбутніх менеджерів, як одного з показників, що характеризує їхню професійно-мовленнєву компетентність.

Питання аналізу інформаційної насиченості повідомлення цікавило чимало вчених, серед яких І. Бенбасат, Н. Валгіна, І. Гальперін, Д. Гарсія, Л. Добраєв, Т. Єщенко, І. Кочан, К. Лім, М. Пентиліук, О. Селіванова, Т. Сидоренко, Л. Стороженко, І. Соколова, Н. Чепелева, В. Шийка, О. Юферева й інші. Однак емпіричне дослідження рівня продукування фахово-інформаційно насиченого професійного повідомлення в майбутніх менеджерів не проводилось, не відомий їх рівень цього показника професійно-мовленнєвої компетентності.

Метою цього дослідження є аналіз результатів емпіричного дослідження рівня фахово-інформаційного насичення продукovanого професійного повідомлення в майбутніх менеджерів.

Комунікація, як у середині, так і зовні підприємства, відбувається за допомогою професійного мовлення. Професійне мовлення може бути письмовим і усним. Відображення рівня продукування професійного мовлення менеджера слугує професійно-мовленнєвою компетентністю, яка відбиває здатність продукувати, за допомогою доречних професійних мовних засобів, інформаційно насичене, відповідно структуроване професійне висловлювання та вербально сприймати, осмислювати та розуміти професійно центровану інформацію, що надана співрозмовником, з оцінкою та релевантною її інтерпретацією.

Для досягнення своєї мети інформаційне, професійне повідомлення має відповідати цілі повідомлення, мати відповідну структуру та бути інформаційно насиченим. Цей підхід визначили Т. Сидоренко та Л. Стороженко, які до основних вимог написання тексту відносять «змістовність і лаконічність, глибину та повноту розкриття теми», а загальними вимогами до тексту в них є «стислість (підбір слів, що передають саме ті думки, які автор хотів висловити; відсутність у реченні зайвих слів)» [2, с. 82, 83].

Підтримуємо думку К. Лім та І. Бенбасат, які вважали, що «текст є переважною формою організаційної інформації». Вони поділили інформацію, що міститься в документі, на пояснювальну й описову. Саме описова інформація, на їхню думку, веде до здатності робити правильні висновки під час ухвалення рішень в управлінні підприємством [6, с. 99].

Поділяємо думку Н. Чепелевої, яка вважала «однією із провідних ознак тексту його інформативність, яка визначається як здатність твору нести певне повідомлення» [4, с. 9].

Мета створення професійного повідомлення – це донесення до співрозмовника інформації. Інформаційна насиченість тексту – це загальна кількість корисної для адресатів і прагматичної інформації, що в ньому міститься.

Інформаційна насиченість тексту розглядається з позиції корисності та некорисності інформації для визначеної категорії отримувачів інформації, на яку спрямований текст.

Показник фахово-інформаційної насиченості професійного повідомлення відображає здатність респондента продукувати повідомлення за допомогою фахових термінів, з відповідною за змістом інформацією та мінімальним обсягом, для отримання потрібної в комунікації реакції від співрозмовника.

Відповідні фахові терміни вживаються для зменшення обсягу наданої інформації та збільшення швидкості її сприйняття. В управлінні це терміни, що вживаються в галузі, де працює організація, і особливі категорії та терміни менеджменту.

Згодні з І. Соколовою, яка вважала, що ступінь інформативності тексту – це «міра корисності даного повідомлення для реципієнта, а засоби забезпечення максимальної інформативності тексту, у свою чергу, оцінюються нами в тому ступені, у якому вони ефективні для здійснення прагматичної мети тексту» [3, с. 142].

У дослідженні зважаємо на вимогу, що «інформацію слід подавати стисло, логічно, зрозуміло. Однак надмірно захоплюватися лаконічністю не варто, оскільки це призводить до додаткових запитань, пояснень і уточнень, а отже, до подальшого листування, затягує практичне розв'язання питань» [1, с. 96].

Виходячи з визначеного підходу, виокремлюємо три градації показника фахово-інформаційної насиченості професійного повідомлення:

1. Низький рівень фахової інформативності тексту. Свідчить про брак у повідомленні інформації, що потребує отримувач для продукування відповідної реакції на нього.

2. Належна фахова інформативність тексту. Свідчить про отримання з повідомлення потрібної кількості інформації для продукування відповідної реакції. Характеризує оптимальне співвідношення фахових, професійних слів у тексті й інформації, яку потребує респондент для продукування, беручи до уваги, що професійно-ділова інформація має бути лаконічною. Отже, та частина тексту, на яку респондент не звертає уваги під час продукування відповіді, є незначною і не потребує значних зусиль для опрацювання.

3. Надлишкова фахова інформативність тексту. Свідчить про значну кількість слів, професійних термінів і категорій у тексті та наяв-

ність інформації, що не стосується питання, яке цікаве респонденту, однак водночас присутня інформація, яку потребує респондент для продукування відповідної реакції на повідомлення. Отже, респондент витрачає додатковий час на опрацювання цієї інформації, що знижує рівень оперативності реагування на отримане професійне повідомлення.

В оцінці цього показника професійно-мовленнєвої компетентності в майбутніх менеджерів виходимо із твердження «повнота (достатність) інформації означає, що вона містить мінімальний, але достатній склад для ухвалення рішень» [5, с. 7].

У нашому емпіричному дослідженні брали участь абітурієнти, що навчались на IV курсі бакалаврату (перший, бакалаврський рівень ЗВО IV рівня акредитації) та на I курсі магістратури (другий, магістерський рівень ЗВО IV рівня акредитації) за спеціальністю 073 «Менеджмент». Емпіричне дослідження рівня фахово-інформаційної насиченості професійного повідомлення проводилося за допомогою письмового виконання ситуаційних завдань, за розробленими автором Кейсами, за відсутності готових тестів і методик, які могли б оцінити фахово-інформаційну насиченість продукованого професійного повідомлення. Оцінка відбувалася шляхом аналізу управлінських документів, які були складені респондентами, на основі запропонованих у цих Кейсах проблемних ситуацій в організації. Запропоновані ситуації є поширеними в пересічній діяльності більшості організацій. Документи, що розробляються респондентами, є професійними документами, з якими стикається більшість менеджерів у своїй професійній діяльності. Загальна кількість респондентів – 252 абітурієнти закладів вищої освіти України, з них 126 магістрів і 126 бакалаврів.

Перший Кейс-стаді побудований на аналізі листа-відмови, що має скласти респондент, відповідно до ситуації, що представлена. Оцінка проходила згідно з вимогами, що ставляться до таких документів. Цей лист аналізувався з позиції наявності та правильності формулювання необхідної інформації відповідно до мети документа. Уся інформація мала бути зрозумілою та достатньою для розуміння сутності повідомлення. Бралася за основу структура документа, кожна структурна частина аналізувалася із позиції достатності, недостатності та надлишкової насиченості інформацією повідомлення для продукування очікуваної, відповідної реакції на нього.

Залежно від ступеня інформативності від другого до шостого пунктів відповідь оцінювалася від 0 до 10 балів. З позиції достатня фахова інформативність тексту – 10 балів; надлишкова фахова інформативність тексту – 5 балів; недостатня фахова інформативність

тексту – 0 балів. Отже, максимальній бал за цим кейсом – 50.

Отримана сума балів інтерпретувалась відповідно до таких даних: від 46 до 50 балів – дуже високий рівень фахово-інформаційної насиченості професійного повідомлення; від 41 до 45 балів – високий рівень фахово-інформаційної насиченості професійного повідомлення; від 31 до 40 балів – середній рівень фахово-інформаційної насиченості професійного повідомлення; від 21 до 30 – низький рівень фахово-інформаційної насиченості повідомлення; менше 21 – дуже низький рівень фахово-інформаційної насиченості професійного повідомлення.

Дослідження результатів показало, що більшість респондентів (73%, $n = 185$) мають низький рівень фахово-інформаційної насиченості професійного повідомлення, 27% ($n = 67$) – дуже низький рівень цього показника. Це свідчить про необхідність підвищення рівня обізнаності із цього питання в навчальному процесі з даного фаху. Однак під час порівняння двох груп: бакалаврів і магістрів, спостерігається така тенденція (рис. 1).

Рівень продукування фахово-інформаційно насиченого повідомлення в бакалаврів вище. До низького рівня в них належать 85% ($n = 107$) респондентів, а до дуже низького лише 15% ($n = 19$). У магістрів до респондентів із низьким рівнем фахово-інформаційної насиченості повідомлення належать 62% ($n = 78$), а до дуже низького рівня – 38% ($n = 48$).

Для підтвердження цих емпіричних даних розраховуємо коефіцієнт Фішера та Стьюдента. Коефіцієнт Фішера становить 1,27, що менше за f -критичне за кількості ступенів свободи $p < 0,05$; $p < 0,01$. Це підтверджує H_0 – нульову гіпотезу, відповідно до якої групи бакалаврів і магістрів є однорідними вибірками в межах своєї групи.

Коефіцієнт Стьюдента дорівнює 3,69, що більше за t -критичне за кількості ступенів свободи $p < 0,05$; $p < 0,01$. Відповідно до цього ми не приймаємо H_0 – нульову гіпотезу, що говорить про нерівність дисперсій цих двох вибірок, тобто відмінності порівнюваних величин статистично є значущими. Отже, рівень продукування фахово-інформаційно насиченого повідомлення в цих двох групах респондентів різний.

Таким чином, можна зробити висновок, що в обох групах неналежний рівень продукування фахово-інформаційно насиченого повідомлення, однак у бакалаврів він вищий. Відбувається це завдяки наявності більш високого рівня теоретичних знань з основних дисциплін зі спеціальності «менеджмент».

Друга методика, що аналізує продукування фахово-інформаційно насиченого професійного повідомлення, була побудована на ситу-

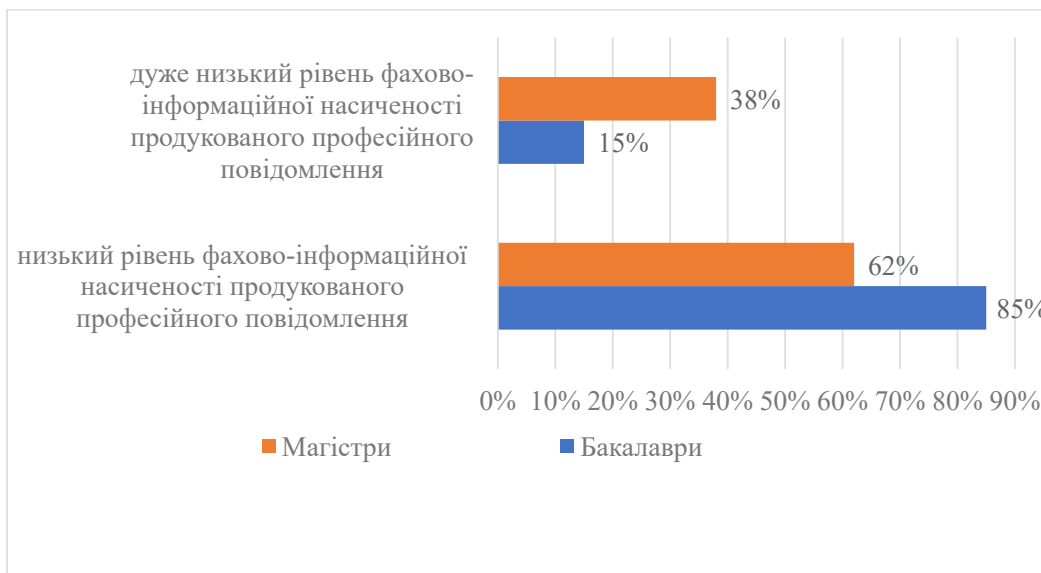

Рис. 1. Рівень фахово-інформаційної насиченості продукovanого професійного повідомлення

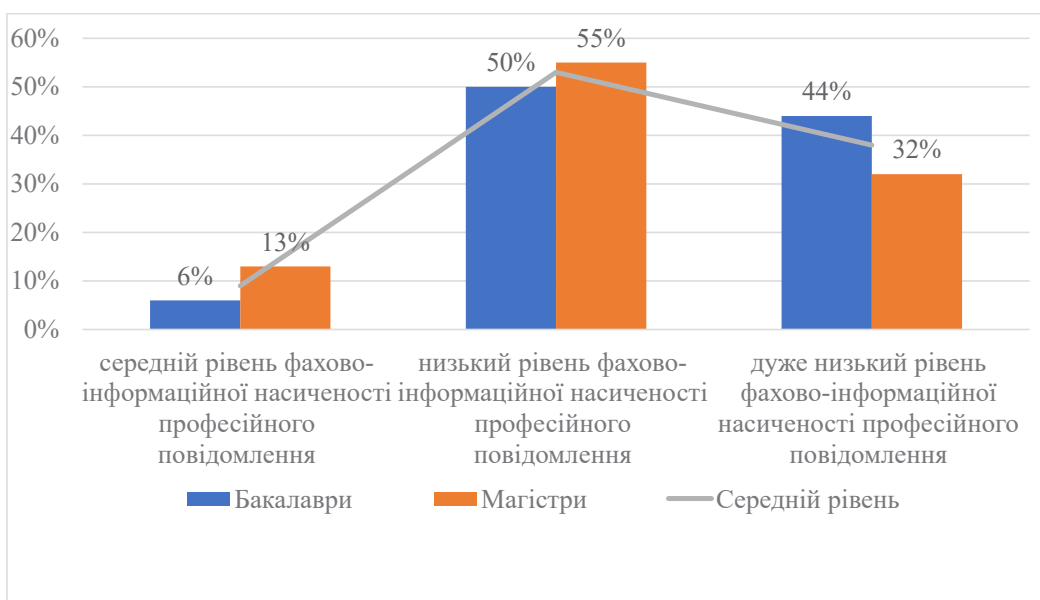

Рис. 2. Рівень фахово-інформаційної насиченості продукovanого професійного повідомлення

аційній вправі, що потребує складання наказу по підприємству.

Інформаційна насиченість тексту означеного наказу аналізувалась за такими вимогами: у заголовку наказу обов'язково має бути вказано основний аспект змісту, що передає сенс тексту та відповідає на питання «Про що?»; текст наказу повинен відображати обставини видання наказу (у нашому кейсі – «Згідно із програмою підвищення ефективності системи управління на 2021 р.»); у тексті наказу повинно зрозуміло відобразитися всі заходи підвищення ефективності; у наказі має зазна-

чатися хто та яким чином відповідає за впровадження заходів; зазначається термін виконання запланованих заходів; у наказі має бути названо тих, хто контролює виконання впроваджених заходів.

Уся інформація повинна бути зрозумілою та достатньою для сприйняття вимог і рекомендацій для визначених дій.

Залежно від ступеня інформативності, від першого до шостого пунктів, відповідь оцінювалась від 0 до 10 балів. З позиції достатня інформативність тексту – 10 балів; надлишкова інформативність тексту – 5 балів; недо-

стаття інформативність тексту – 0 балів. Отже, максимальний бал за цим кейсом – 60.

Отримана сума балів інтерпретувалась згідно з такими даними: від 56 до 60 балів – дуже високий рівень фахово-інформаційної насиченості професійного повідомлення; від 50 до 55 балів – високий рівень фахово-інформаційної насиченості професійного повідомлення; від 40 до 49 балів – середній рівень фахово-інформаційної насиченості професійного повідомлення; від 30 до 39 – низький рівень фахово-інформаційної насиченості професійного повідомлення; менше 30 балів – дуже низький рівень фахово-інформаційної насиченості професійного повідомлення.

Дослідження результатів показало, що більшість респондентів (53%, $n = 133$) мають низький рівень фахово-інформаційної насиченості професійного повідомлення, 38% ($n = 95$) – дуже низький рівень цього показника. Лише 9% ($n = 24$) мають середній рівень фахово-інформаційної насиченості професійного повідомлення. Це свідчить про необхідність підвищення рівня обізнаності із цього питання в навчальному процесі з даного фаху. Аналіз рівнів показників за досліджуваними групами респондентів (бакалаври та магістри) засвідчив, що розподіл практично однаковий (рис. 2).

За цим кейсом, до середнього рівня здатності продукувати фахово-інформаційно насичене професійне повідомлення належать 13% ($n = 16$) магістрів, до низького рівня – 55% ($n = 70$) респондентів, а на дуже низькому рівні лише 32% ($n = 40$) абітурієнтів із цієї групи. У бакалаврів до респондентів, що продукують повідомлення з низьким рівнем фахово-інформаційної насиченості, належать 50% ($n = 63$), а до дуже низького рівня 44% ($n = 55$). До середнього рівня віднесено лише 6% ($n = 8$) бакалаврів.

Для підтвердження цих емпіричних даних розраховуємо коефіцієнт Фішера та Стюдента. Коефіцієнт Фішера становить 1,07, що менше за f -критичне за кількості ступенів свободи $p < 0,01$. Це підтверджує H_0 – нульову гіпотезу, відповідно до якої групи бакалаврів і магістрів є однорідними вибірками в межах своєї групи.

Коефіцієнт Стюдента дорівнює 2,52, що менше за t -критичне за кількості ступенів свободи $p < 0,01$. Відповідно до цього ми приймаємо H_0 – нульову гіпотезу, що говорить про рівність дисперсій цих двох вибірок, тобто відмінності порівнюваних величин статистично не є значущими. Отже, фахово-інформаційна

насиченість професійного повідомлення в цих двох групах респондентів однакова.

Це свідчить про те, що більшість респондентів (від 91 до 100% – за різними групами) не можуть сформулювати досить інформаційно наповнене професійне повідомлення, отже, ця здібність потребує розвитку.

Висновки із проведеного дослідження. Показник фахово-інформаційної насиченості професійного повідомлення відображає здатність респондента продукувати повідомлення за допомогою ахових термінів, з відповідною за смыслом інформацією та мінімальним обсягом, для отримання потрібної в комунікації реакції від співрозмовника. Особливо важливий цей показник саме у професійних управлінських документах, інформація з яких має сприйматися швидко й однозначно, що і забезпечується вживанням фахової термінології.

Проведене емпіричне дослідження дозволило визначити рівень фахово-інформаційної насиченості професійних повідомлень майбутніх менеджерів. Більшість респондентів (від 91 до 100% – за різними групами) не можуть сформулювати належно інформаційно наповнене професійне повідомлення. Рівень продукування фахово-інформаційно насиченого повідомлення в бакалаврів вище.

Подальше дослідження цього напрямку є дуже доцільним, оскільки ця обізнаність є необхідною для складання будь-якого професійного повідомлення з менеджменту та є навичкою, необхідною для наявності високого рівня професійно-мовленневої компетентності майбутніх менеджерів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ділове спілкування : навчальний посібник / О. Авраменко та ін. ; за наук. ред. О. Авраменко. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2015. 160 с.
2. Сидоренко Т., Стороженко Л. Структуризація тексту : навчальний посібник. Київ : ДУТ, 2017. 132 с.
3. Соколова І. Засоби підвищення інформативності інформаційно-рекламних текстів (на матеріалі англомовних текстів). *Вісник Луганського національного педагогічного університету*. 2008. № 10 (149). С. 138–149.
4. Чепельєва Н. Текст і читач : посібник. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2015. 124 с.
5. Юферева О. Конспект лекцій до курсу «Теорія масової інформації». Запоріжжя : ЗНТУ, 2015. 76 с.
6. Lim K.H., Benbasat I. The Influence of Multimedia on Improving the Comprehension of Organizational Information. *Journal of Management Information Systems*. 2002. Vol. 19. Issue 1. P. 99–127.

ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ

STUDY OF THE EMOTIONAL INTELLIGENCE OF ATTENDERS HIGHER EDUCATION WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS

У статті представлено результати дослідження емоційного інтелекту здобувачів вищої освіти з особливими освітніми потребами під час навчання в закладах вищої освіти. Розглянуто стан розвитку інклюзивної освіти в закладах вищої освіти на сучасному етапі (створення безбар'єрного освітнього середовища; надання навчальної, соціально-психологічної допомоги, інформаційно-консультативної підтримки; створення інклюзивні груп і команди соціально-психологічного супроводу здобувачів під час навчання в закладах вищої освіти). Окреслено роль емоційного інтелекту для здійснення ефективної професійної діяльності психолога – створює умови для ефективного позитивного впливу на емоційно-вольову сферу різних категорій клієнтів із метою її гармонійного зростання. Представлено огляд зарубіжних і сучасних вітчизняних наукових досліджень із проблеми формування та розвитку емоційного інтелекту та його складових частин. Розкрито зв'язок емоційного інтелекту з емоційною компетентністю, що полягає у здатності розвивати, застосовувати та перетворювати на практичні навички складники емоційного інтелекту (самоусвідомлення, мотивація, саморегуляція, емпатія та вміння підтримувати стосунки).

Презентовано результати психодіагностичного дослідження компонентів емоційного інтелекту (когнітивного, особистісного, поведінкового) здобувачів з особливими освітніми потребами з використанням методики «Діагностика емоційного інтелекту» (МЕІ) М.А. Манойлової; «Методики діагностики рівня емпатійних здібностей» В.В. Бойко; методики «Діагностика мотиваційних орієнтацій у міжособистісних комунікаціях» І.Д. Ладанова, В.А. Уразаєвої; «Методики діагностики перешкод у встановленні емоційних контактів» В.В. Бойко; методики «Діагностика комунікативного контролю» М. Шнайдера. У результаті проведення психодіагностичного дослідження було встановлено, що більшість досліджуваних мають середній рівень розвитку емоційного інтелекту. Наголошено на важливості проведення систематичної роботи з формування та розвитку емоційного інтелекту на основі тренінгової програми.

Ключові слова: інклюзивна освіта, емоційний інтелект, емоційна компетентність,

здобувачі вищої освіти, особливі освітні потреби.

The article presents the results of a study of the emotional intelligence of students of higher education with special educational needs during their studies at a higher education institution. The state of development of inclusive education in higher education institutions at the current stage is considered (creation of a barrier-free educational environment; provision of educational, social-psychological assistance, informational and advisory support; creation of inclusive groups and teams for social-psychological support of students during their studies in higher education institutions). The role of emotional intelligence for effective professional activity of a psychologist is outlined – it creates conditions for an effective positive influence on the emotional and volitional sphere of various categories of clients with the aim of its harmonious growth. An overview of foreign and modern domestic scientific research on the problem of formation and development of emotional intelligence and its components is presented. The relationship between emotional intelligence and emotional competence is revealed, which consists in the ability to develop, apply and transform the components of emotional intelligence into practical skills (self-awareness, motivation, self-regulation, empathy and the ability to maintain relationships).

The results of a psychodiagnostic study of the components of emotional intelligence (cognitive, personal, behavioral) of students with special educational needs using the "Diagnosis of emotional intelligence" (MEI) method by M.A. Manoilova are presented; "Methods for diagnosing the level of empathic abilities" V.V. Boyko; methods "Diagnostics of motivational orientations in interpersonal communications" I.D. Ladanova, V.A. Urazayeva; "Methodology of diagnosing obstacles in establishing emotional contacts" V.V. Boyko; of the "Diagnostics of Communicative Control" technique by M. Schneider. As a result of the psychodiagnostic study, it was established that the vast majority of the subjects have an average level of emotional intelligence development. The importance of conducting systematic work on the formation and development of emotional intelligence based on a training program is emphasized.

Key words: inclusive education, emotional intelligence, emotional competence, students of higher education, special educational needs.

УДК 159.9.07: [159.942:159.925]:
378.091.212-056.266 (045)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.47.9>

Гриньова Н.В.

к.психол.н.,
доцент кафедри психології
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини

Актуальність проблеми дослідження. Інклюзивна освіта в закладах вищої освіти України – це підхід до навчання та виховання, що передбачає створення умов для здобуття якісної освіти кожним здобувачем, також тих, хто має особливості розвитку, зокрема й осіб з інвалідністю, з обмеженими можливостями й інших категорій. Інклюзивна освіта передбачає можливість рівного доступу до освіти для

всіх здобувачів, незалежно від їхньої фізичної, розумової, емоційної чи іншої особливостей. Україна ухвалила Закон «Про вищу освіту», який передбачає врахування принципів інклюзивної освіти та забезпечення рівних можливостей для всіх здобувачів.

У закладах вищої освіти України з'явилися ініціативи щодо розвитку інклюзивної освіти. Університети і та коледжі працюють над ство-

ренням безбар'єрного середовища для навчання здобувачів з інвалідністю й іншими освітніми потребами: установлюють спеціальні пандуси, розширюють двері, створюють спеціальні кабінети для осіб зі зниженою рухливістю, а також надають аудіо- та відеозаписи лекцій для осіб із вадами слуху. Окрім того, заклади вищої освіти забезпечують осіб з інвалідністю й іншими особливостями необхідними технічними засобами, як-от комп'ютери із програмним забезпеченням для сліпих або слабозорих, спеціальні клавіатури та миші для осіб з обмеженою рухливістю тощо.

У багатьох вищих навчальних закладах України створюються центри інклюзивної освіти, соціально-освітньої інтеграції та реабілітації, де здобувачі з інвалідністю можуть отримати навчальну, соціально-психологічну допомогу, інформаційно-консультативну підтримку. Також створюються інклюзивні групи та команди соціально-психологічного супроводу здобувачів під час навчання в ЗВО [3].

Здобувачі вищої освіти з особливими освітніми потребами, які навчаються за спеціальністю 053 «Психологія», ОС «Бакалавр» в Уманському педагогічному університеті імені Павла Тичини, навчаються в інклюзивних групах відповідно до «Методичних рекомендацій щодо організації навчання осіб з особливими освітніми потребами в закладах освіти» та за «Індивідуальною програмою розвитку студента з особливими освітніми потребами» [3].

Мета дослідження – вивчити стан і особливості розвитку емоційного інтелекту здобувачів вищої освіти з особливими освітніми потребами, які навчаються за спеціальністю 053 «Психологія».

Виклад основного матеріалу. Для ефективного здійснення професійної діяльності психологу необхідно бути носієм психологічних знань, володіти ефективними психологічними методиками та технологіями, виявляти на високому рівні професійно важливі особисті якості: розуміння різних людей, уміння орієнтуватися в різних моделях їх життєдіяльності, уміння взаємодіяти з людьми, бачити їхню неповторність, приймати їхні переваги та недоліки. Продуктивність роботи психолога із клієнтом також будується на ефективному сприйнятті, управлінні та контролі як власних емоцій, так і емоцій своїх клієнтів. Тому ефективна діяльність психолога безпосередньо залежить від рівня розвитку емоційного інтелекту.

Сутність емоційного інтелекту (далі – EI), його структурні компоненти було розкрито у працях зарубіжних учених Р. Бар-Он, І. Говарда, Д. Гоулмана, Л. Кемерон-Бендлера, П. Лопеса, Д. Майера, Л. Морріса, П. Соловей, Дж. Стейна.

Вітчизняні вчені досліджували різні аспекти прояву та зв'язків емоційного інте-

лекту: М. Шпак, Т. Циганчук (психологічні механізми); А. Четверик-Бурчак (успішність життєдіяльності особистості); І. Філіппова (реалізація особистості), С. Дерев'яно, В. Зарицька, О. Темрук, Л. Колісник, Ж. Стельмашук, А. Ваколюк (розвиток емоційного інтелекту); Л. Ракітянська (зміст поняття «емоційний інтелект»); Е. Носенко (рефлексивна свідомість); О. Милославська (комунікативна компетентність); О. Льошенко (емоційна компетентність); О. Амплєєва, Ю. Бреус, М. Журавльова, Я. Куценко, Н. Жигайло, М. Стасюк (професійна підготовка, становлення й освіта психологів); Н. Гриньова, Є. Карпенко, Л. Колісник, Т. Перепелюк (діагностика емоційного інтелекту); С. Кас'янова (лідерські якості); Н. Дюмідова (емоційна креативність) тощо.

Формування та розвиток емоційного інтелекту в майбутніх психологів є дуже актуальним завданням. Майбутньому фахівцю важливо навчитися вести діалог із різними категоріями клієнтів, мати високу самооцінку, ефективну емоційно-вольову сферу, комунікабельність, важливі навички роботи в команді, самостійності в ухваленні рішень. Окрім того, високий рівень емоційного інтелекту й емоційної компетентності у психолога створює умови для ефективного позитивного впливу на емоційно-вольову сферу різних категорій клієнтів із метою її гармонійного зростання [1]. Ось чому вже в період навчання в ЗВО важливо побудувати систематичну роботу з формування та розвитку емоційного інтелекту.

Дослідження показують, що 2/3 основних компетенцій, необхідних ефективному лідеру, належать до категорії емоційної компетентності. На думку М. Рейнольдс, «розвиток емоційної компетентності робить людину професійнішою, а професіонала більш людяним» [3]. Незважаючи на широке коло досліджень проблеми емоційної компетентності, питання формування емоційної компетентності у студентів – майбутніх психологів не досить вивчені.

Уперше позначення EQ (emotional quotient) закріпив за поняттям «коефіцієнт емоційності», за аналогією з IQ – коефіцієнтом інтелекту в 1985 р. клінічний фізіолог Рувен Бар-Он. На відміну від звичного всім розуміння IQ (інтелектуального коефіцієнта), EQ починає розумітися як здатність правильно тлумачити ситуації, що виникають, і впливати на них, інтуїтивно відчувати потреби та наміри інших людей, розпізнавати їхні сильні та слабкі сторони, бути стресостійким і привабливим [4].

Емоційний інтелект (далі – EI) (англ. *emotional intelligence*) – психологічна концепція, уведена в науковий обіг Джоном (Джеком) Майером і Пітером Саловеєм в 1990 р. і популяризована в 1995 р. [8].

На думку Д. Гоулмана, емоційний інтелект є здатністю людини, що дозволяє тлумачити власні емоції й емоції оточення для того, щоб використати отриману інформацію для реалізації своїх цілей [6]. Емоційний інтелект, як уважає автор, включає п'ять складових частин: самосвідомість, самоконтроль, соціальне розуміння й управління взаєминами [6].

Американські психологи Дж. Майер і П. Саловей під цим поняттям розуміли «здатність ретельного розуміння, оцінки та вираження емоцій; здатність розуміння емоцій і емоційних знань; а також здатність управління емоціями, яка сприяє емоційному й інтелектуальному зростанню особистості» [8, с. 48]. Як можна побачити, емоційний інтелект охоплює групу ментальних здібностей, що сприяють усвідомленню та розумінню емоцій, своїх та інших людей.

Сучасне розуміння емоційного інтелекту зводиться до здатності переробляти інформацію, що міститься в емоціях. Особистість може розуміти важливість емоцій, усвідомлювати, як вони пов'язані одна з одною, застосовувати емоційну інформацію як основу для мислення й отримання рішень. У цій моделі емоційний інтелект складається з таких ментальних здібностей: асиміляції емоцій у мисленні; розрізнення та вираження емоцій; розуміння (осмислення) емоцій; усвідомлення регуляції емоцій [7].

Поряд із психологічними концепціями емоційного інтелекту існують концепції емоційної компетентності як «сукупності певних здібностей і вмінь, важливих для забезпечення емоційної регуляції повсякденних комунікативних ситуацій» [7]. К. Саарні до складу емоційної компетентності відносить здатності до: усвідомлення власних емоційних станів; розпізнавання емоцій інших людей; використання словника емоцій і різних форм їх вираження, прийнятних у даній культурі; прояву симпатії й емпатії як способів долучення до переживань інших людей; розуміння того, що внутрішній емоційний стан не завжди буває відповідним його зовнішньому вираженню; емоційної саморегуляції, зокрема власних негативних переживань; розуміння значущості емоційного опосередкування міжособистісних взаємин; адекватного вираження емоційного ставлення до партнерів у міжособистісному спілкуванні [7].

Отже, аналіз наукової літератури дає підстави стверджувати, що поняття «емоційна компетентність» – це здатність професіонала на високому рівні усвідомлювати та приймати власні почуття, а також почуття інших людей; усвідомлено керувати своїми емоціями у відносинах із дітьми та дорослими; розуміти внутрішній світ дитини та вибудовувати з нею конструктивні форми взаємодії.

Як структурні компоненти емоційної компетентності виділяють: когнітивний компонент (здатність усвідомлювати свої почуття й емоції, а також інших); особистісний компонент (високий рівень емпатії та гармонійність комунікативних орієнтацій); поведінковий компонент (здатність керувати своїми почуттями й емоціями, а також інших людей; високий рівень комунікативного контролю; відсутність перешкод у встановленні емоційних контактів).

Ми провели дослідження складових частин емоційного інтелекту серед здобувачів вищої освіти з особливими освітніми потребами, які навчаються на факультеті соціальної та психологічно освіти за спеціальністю 053 «Психологія». Усього в дослідженні взяли участь 27 здобувачів I–III курсів.

Когнітивний компонент вимірювався за допомогою методики «Діагностика емоційного інтелекту» (MEI) М.А. Манойлової (1 та 3 шкали). Особистісний компонент замірявся за допомогою «Методики діагностики рівня емпатійних здібностей» (В.В. Бойко) та методики «Діагностика мотиваційних орієнтацій у міжособистісних комунікаціях» (І.Д. Ладанов, В.А. Уразаєва). Поведінковий компонент досліджувався за допомогою «Методики діагностики перешкод у встановленні емоційних контактів» (В.В. Бойко), «Методики діагностики емоційного інтелекту» (далі – «MEI») М.А. Манойлової (2 та 4 шкали), «Діагностики комунікативного контролю» (М. Шнайдер).

У результаті дослідження когнітивного компоненту емоційного інтелекту за методикою «MEI» М.А. Манойлової були отримані такі результати (рис. 1): найменш розвиненим виявився когнітивний блок емоційного інтелекту, який представлений показником «усвідомлення своїх почуттів та емоцій» (3,6 бали) та «усвідомлення почуттів та емоцій інших людей» (3,2 бали). Це говорить про те, що досліджувані на низькому рівні здатні розуміти роль власних почуттів у спілкуванні; не досить обізнані про емоційні якості та психологічні характеристики станів особистості, їхню роль у професійній діяльності. Респонденти під час взаємодії один з одним ще не можуть сформулювати конструктивні відносини, не навчилися рефлексії та розуміння думок і почуттів іншої людини. Це заважає їм створити ясний образ партнера зі спілкування, що включає всі рівні психічного відображення. Унаслідок не досить розвинутої спроможності до прогнозування утруднена можливість приписувати емоційне забарвлення ситуації, налаштовуючись на переживання партнера по взаємодії.

На середньому рівні представлений показник «регуляція взаємин з іншими» (5,7 балів), що говорить про те, що досліджувані зазнають труднощів у передбаченні, як можуть вплинути на партнера зі спілкування зовнішні вирази

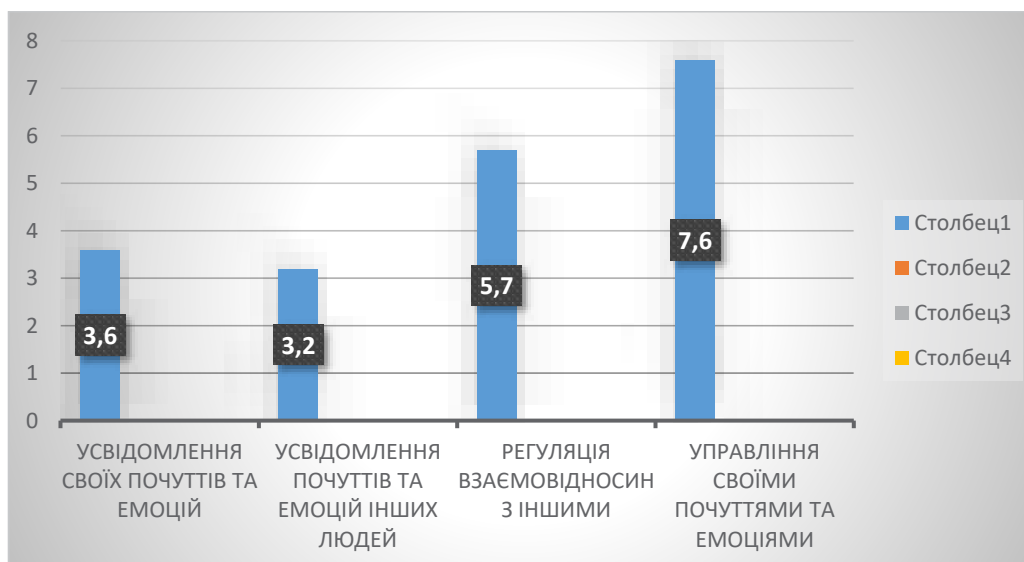

Рис. 1. Результати діагностики емоційного інтелекту за методикою МЕІ

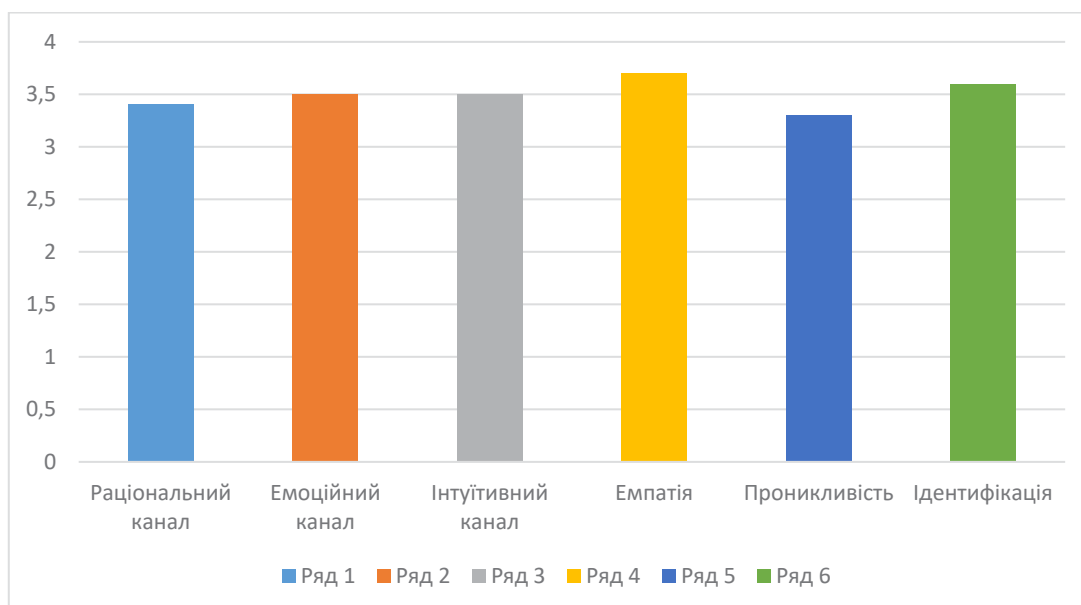

Рис. 2. Структура емпатійних здібностей

(поза, рухи) свого стану. Їм важко підтримувати хороший психологічний клімат у колективі, здійснювати сукупність індивідуалізованих гуманістичних впливів, спрямованих на запобігання несприятливим станам партнера зі спілкування.

Найбільш розвиненим компонентом емоційного інтелекту у здобувачів виявилася шкала «управління своїми почуттями й емоціями» (7,6 балів). Середнє значення за рівнем розвитку емоційного інтелекту становило 5,2 балів, що відповідає середньому рівню розвитку даної якості. Узагальнені дані емоційного інтелекту за методикою «МЕІ» представлені на рис. 1.

Отже, у здобувачів вищої освіти з особливими освітніми потребами – майбутніх психологів переважає інтраперсональна спрямованість (на власну особистість: рефлексія та саморегуляція), що може свідчити про несформованість професійної позиції та незрілість особистісної спрямованості на іншу людину.

Далі ми висвітлимо результати, отримані за методикою В.В. Бойко, які представлені на рис. 2.

Найбільш розвиненими компонентами емпатійних здібностей стали компонент «настанова, що сприяє емпатії» (3,7 бали),

компонент «ідентифікація» (3,6 бали), що говорить про переважання в досліджуваних наставов, що полегшують взаємодію, яка розширює діапазон емоційної чуйності й емпатійного сприйняття, досить розвинені вміння зрозуміти іншого на основі співпереживання, поставити себе на місце партнера.

Інтегративний показник емпатійних здібностей становить 21,2 бал, що говорить про низький рівень розвитку емпатійних здібностей у психологів. У результаті дослідження перешкод у встановленні емоційних контактів за методикою В.В. Бойко були отримані такі дані: найбільш вираженими перешкодами в установленні емоційних контактів стали неадекватні прояви емоцій (3,1 бали), невміння керувати емоціями, дозувати їх (2,1 бали) та небажання зближуватися з людьми на емоційній основі (2 бали) з 5 можливих балів. Також було встановлено, що емоції ускладнюють взаємодії студентів, про що свідчить інтегративний показник у 10,1 балів.

Діагностика мотиваційних орієнтацій у міжособистісних комунікаціях за методикою І.Д. Ладанова та В.А. Уразаєва показала, що досліджувані на середньому рівні продемонстрували орієнтацію на прийняття партнера у спілкуванні (20,1 балів) і орієнтацію на досягнення компромісу (23,5 бали), що виражається у прояві інтересу проводити час у розмові з партнером, виявляти повагу, інтерес й увагу до співрозмовника, прагнення догодити своєму співрозмовнику. Проте здобувачі неадекватно сприймають і розуміють партнера по спілкуванню (19,6 балів), що вказує на неможливість зрозуміти ситуацію та поведінку інших, відсутність бажання краще взаємодіяти й уникати конфліктів. Загальний рівень гармонійності комунікативних орієнтацій низький (28,7 балів). Результати представлені на рис. 3.

Далі ми провели діагностування студентів за методикою «Діагностика комунікативного контролю» М. Шнайдера. Результати показали, що цей показник практично не розвинений у досліджуваних – 4,1 бали з 10. Це можна пояснити не досить розвиненими вміннями керувати своїми емоціями, змінювати свою поведінку залежно від ситуації спілкування, а також співвідносити її з поведінкою інших людей.

Отже, отримані дані дослідження компонентів (когнітивний, особистісний, поведінковий) емоційного інтелекту у здобувачів з особливими освітніми потребами свідчать про те, що емоційний інтелект розвинений на середньому рівні, що доводить необхідність його подальшого розвитку під час навчання в ЗВО.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, результати діагностики емоційного інтелекту у здобувачів вищої освіти з особливими освітніми потребами – майбутніх психологів свідчать, що більшість досліджуваних мають середній рівень розвитку емоційного інтелекту. Найменш розвиненими виявилися показники когнітивного компоненту емоційного інтелекту – «усвідомлення почуттів і емоцій своїх та інших людей». Найбільш розвиненим компонентом емоційного інтелекту виявився показник «управління своїми почуттями й емоціями», що може пояснюватися наявністю у програмі підготовки психологів тренінгових занять. Для здобувачів характерна тенденція до яскравої виразності таких компонентів емпатійних здібностей, як «настанови, що сприяють емпатії» й «ідентифікація». Значення інтегрального показника емпатійних здібностей виявилось на низькому рівні. Головними перешкодами в установленні емоційних контактів виявилися: неадекватність у прояві емоцій, невміння керувати емоціями та дозу-

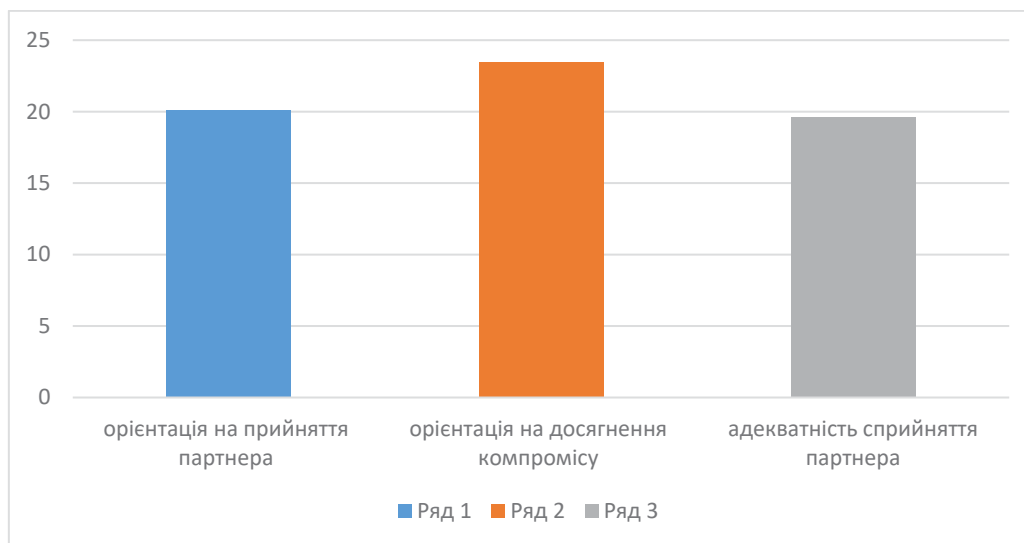

Рис. 3. Показники емоційної орієнтації в міжособистісній комунікації

вати їх, небажання зближуватися з людьми на емоційній основі.

Перспективи подальших досліджень убачаємо в розробленні тренінгової програми для підвищення рівня розвитку емоційного інтелекту здобувачів вищої освіти з особливими освітніми потребами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Перепелюк Т.Д., Гриньова Н.В. Діагностика проявів емоційного інтелекту під час переживання стресових ситуацій. *Наукові інновації та передові технології*. Серії «Державне управління», «Право», «Економіка», «Психологія», «Педагогіка». 2022. № 3 (5). С. 98–110.

2. Рейнольдс М. Коучинг: емоційна компетентність. Москва : Центр підтримки корпоративного управління та бізнесу, 2003. 112 с.

3. Чупіна К.О. Психолого-педагогічний супровід студентів з особливими освітніми потребами в умовах закладу вищої освіти. *Психологічний журнал*. Умань : ВПЦ «Візаві», 2021. Вип. 7. С. 74–84.

4. Bar-On R. Emotional and social intelligence: Insights from the Emotional Quotient Inventory. *Handbook of emotional intelligence*. San Francisco : Jossey-Bass, 2000. P. 363–388.

5. The Ability Model of Emotional Intelligence / D. Caruso et al. *Positive Psychology in Practice* / ed. S. Joseph. 2015. P. 543–558. DOI: 10.1002/9781118996874.ch32.

6. Goleman D. Why it can matter more than IQ. New York : Bantam Books, 2006. 384 p.

7. Saarni C. The development of emotional competence. New York : Guilford Press, 1999. 381 p.

8. Salovey P., Mayer J.D. Emotional intelligence. *Imagination, Cognition and Personality*. 1990. Vol. 9. P. 185–211.

ПСИХОЛОГІЧНА ДІАГНОСТИКА ДИТЯЧОЇ ОБДАРОВАНОСТІ В ЗАКЛАДАХ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

PSYCHOLOGICAL DIAGNOSTICS OF CHILDREN'S GIFT IN PRE-SCHOOL EDUCATION INSTITUTIONS

У статті розкривається актуальне питання щодо психологічної діагностики дитячої обдарованості в освітньому просторі закладів дошкільної освіти. Нині в сучасній науці немає єдиної розробленої діагностики, яку можна використовувати з конкретною категорією дітей, що й зумовлює актуальність дослідження. Показано, що з метою діагностики дитячої обдарованості використовується цілий спектр методик і методів дослідження. Тому в разі виявлення обдарованих дітей необхідно диференціювати: актуальний рівень розвитку обдарованості, досягнутий на даному віковому етапі; особливості конкретних проявів обдарованості в різних видах діяльності; потенційні можливості дитини до розвитку. Установлено, що обдарованість зазвичай визначається шляхом вивчення сфери її прояву, інтелектуального діапазону (сукупності інтелектуальних можливостей), сфери найвищих досягнень у реалізації здібностей, рівня фізичного розвитку, рівня працездатності, мотиваційного обґрунтування та його відображення в емоційному настрої та вольовій завзятості людини. Тобто діагностика обдарованості насамперед спирається на результати продуктивної діяльності (підсумки конкурсів, змагань, дані психолого-педагогічних обстежень). Проаналізовано різні методи та методики психологічної діагностики, які використовуються в роботі з обдарованими дітьми дошкільного віку для виявлення їхньої обдарованості, а також для її розвитку в умовах закладу дошкільної освіти. Діагностування обдарованості починають із дослідження темпераменту, рис характеру (інтересів, нахилів, здібностей тощо) та здійснюють поетапно: 1) спостереження; 2) виявлення психічного стану, нахилів та інтересів дітей; 3) визначення інтелектуального розвитку шляхом дослідження вербальних здібностей дітей; 4) опитування педагогів і батьків щодо виявлення талановитих дітей.

Ключові слова: обдаровані діти, діагностика, діагностика дитячої обдарованості,

діти дошкільного віку, заклади дошкільної освіти.

The article reveals the topical issue of psychological diagnosis of children's giftedness in the educational space of preschool education institutions. Currently, modern science does not have a single developed diagnosis that can be used with a specific category of children, which determines the relevance of the research. It is shown that in order to diagnose children's giftedness, a whole range of methods and research methods is used. Therefore, when identifying gifted children, it is necessary to differentiate: the actual level of development of giftedness achieved at this age stage; features of specific manifestations of giftedness in various types of activities; the child's potential for development. It has been established that giftedness, as a rule, is determined by studying the sphere of its manifestation, the intellectual range (set of intellectual capabilities), the sphere of the highest achievements in the realization of abilities, the level of physical development, the level of work capacity, motivational justification and its reflection in the emotional mood and willpower of a person. That is, the diagnosis of giftedness is based on the results of productive activities (results of contests, competitions and data of psychological and pedagogical examinations). Various methods and techniques of psychological diagnosis, which are used in work with gifted children of preschool age to identify their giftedness, as well as for its development in the conditions of a preschool education institution, are analyzed. Diagnosis of giftedness begins with the study of temperament, character traits (interests, inclinations, abilities, etc.) and is carried out in stages: 1) observation; 2) detection of children's mental state, inclinations and interests; 3) determination of intellectual development by researching children's verbal abilities; 4) survey of teachers and parents regarding the identification of talented children.

Key words: gifted children, diagnosis, diagnosis of child giftedness, preschool children, preschool education institutions.

УДК 373.2:159.922.76-056.45]:159.9.072 (045)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.47.10>

Кравчук Н.П.

к.пед.н.,
доцент кафедри психології та педагогіки розвитку дитини
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Дитяча обдарованість традиційно посідає одне із ключових місць серед найбільш цікавих і загадкових явищ природи. Інтерес до проблеми діагностики та розвитку нині дуже високий, що пояснено суспільними потребами в неординарних творчих особистостях, здатних змінювати навколишній світ. Раннє виявлення, навчання та виховання обдарованих дітей – одне з головних завдань удосконалення сучасної системи освіти. У свою чергу, діагностика дитячої обдарованості є невід'ємною частиною цілісного освітнього процесу.

Актуальність вибраної теми посилює низка суперечностей між потребою суспільства в ініціативних, творчих особистостях і низьким рів-

нем практичної реалізації втілення ідей щодо сприяння розвитку ініціативності в освітньому процесі; між величезним творчим потенціалом дітей і дотриманням вихователями шаблонів виконавської діяльності.

Побудова правильної стратегії роботи з обдарованою дитиною передбачає її всебічне вивчення. Однак, попри всю важливість цього завдання, головна увага дослідників звертається не на комплексне обстеження обдарованої дитини, а на виявлення самого феномену обдарованості. Тому основні функції вихователів і психолога в ЗДО полягають не тільки в констатуванні факту обдарованості, а й у створенні сприятливих умов, добори

змісту та форм організації життя та діяльності дітей, які впливають на збереження та зміцнення їхнього фізичного та психологічного здоров'я, для повноцінного розвитку творчої активності, нахилів, здібностей кожної дитини.

Під час проведення діагностики варто дотримуватись таких принципів виявлення обдарованих дітей, як: комплексний характер оцінювання різних аспектів поведінки та діяльності; тривалість ідентифікації; аналіз дій дитини в тих сферах діяльності, що максимально відповідають її нахилам і здібностям; використання тестів, тренінгових методик і методів діагностики. Окрім того, виявляючи обдарованих дітей, необхідно вивчати такі характеристики: інтелект, креативність, соціальну компетентність, психологічні здібності, характеристики оточення дітей, досягнення та захоплення дітей. Обдаровані діти найчастіше виявляються в таких сферах діяльності: інтелектуальній, творчій, комунікації та лідерстві, у різних видах діяльності та руховій сфері.

Результати досліджень сучасних науковців (О. Антонова, Н. Атаманчук, Н. Гавриш, С. Костю, К. Крутій, О. Кульчицька, Н. Лазарович, Н. Литвинова, В. Моляко, О. Музика, І. Стеценко, Л. Чорна, Т. Яценко й інші) доводять, що жодний метод чи методика діагностики не можуть претендувати на вирішальну роль у визначенні дитячої обдарованості. Під час проведення практичних досліджень потрібно врахувати довготривалість процесу виявлення обдарованих дітей, оскільки він пов'язаний із динамікою розвитку особистості. Не заперечуючи потребу в розробленні сучасних методів дослідження, спрямованих на діагностику дитячої обдарованості, науковці відмічають, що така робота може бути лише першим етапом у комплексному вивченні обдарованої дитини. Високо оцінюємо внесок науковців у вирішення цієї проблеми та вважаємо за необхідне узагальнити наявні в сучасній науковій літературі погляди на окреслене питання, яке й надалі залишається актуальним.

Метою статті є характеристика психологічної діагностики дитячої обдарованості в освітньому просторі закладів дошкільної освіти.

Проблема виявлення обдарованих дітей пов'язана з тим, що вибір методики роботи з обдарованою дитиною обов'язково передбачає вирішення питання про критерії обдарованості. Залежно від цього створюються спеціальні програми, розробляються конкретні методики діагностики для роботи з обдарованими дітьми, надаються їм підтримка і соціальний захист. Нині існують різні способи виявлення обдарованих дітей, однак є проблема діагностики та розвитку талановитих дітей на всіх етапах навчання, проблема розуміння дітьми своєї обдарованості й особистої відповідальності за творчу самореалізацію.

Дослідниці К. Крутій і О. Фунтікова визначають поняття «діагностика» (< грец. *diagnosis* (*dia* + *gnosis* = роз + пізнання)) як систему технологій, засобів, процедур, методик і методів висвітлення обставин, умов і чинників функціонування педагогічних об'єктів, перебігу педагогічних процесів, установлення їхньої ефективності та наслідків у зв'язку із заходами, що передбачаються або здійснюються [3, с. 71], а «психологічну діагностику» розглядають, як «психолого-педагогічне вивчення індивідуальних особливостей особистості дитини з метою з'ясування причин виникнення проблем у розвитку та навчанні; вияву сильних сторін особистості, її резервних можливостей, на які можна спиратися під час корекційної роботи; діагностики змін у психофізичному, сенсорному, особистісно-соціальному розвитку дитини» [3, с. 71].

Отже, зазначимо, що найбільш адекватною формою ідентифікації ознак обдарованості дитини є психолого-педагогічний моніторинг, який повинен відповідати низці вимог, як-от: *комплексний характер оцінювання різних сторін поведінки та діяльності дитини; тривалість процесу ідентифікації (аналіз поведінки дитини в тих сферах діяльності, які відповідають її схильностям та інтересам); експертна оцінка продуктів діяльності дітей, з урахуванням зони найближчого розвитку; проведення проблемних занять; використання тренінгових методів; багатократність і багатоетапність обстеження з використанням психодіагностичних процедур; діагностичне обстеження бажано проводити в ситуації реальної життєдіяльності; використання дослідницької діяльності; аналіз реальних досягнень дітей; валідні методи психодіагностики, аналіз продуктів діяльності, спостереження, бесіди, експертні оцінки вихователів і батьків* [9].

Психодіагностична робота з дошкільниками включає цілий спектр методик, як-от: створення ситуації вибору; методика «Дерево бажань» (В. Юркевич); методика «Класифікація» (Г. Шуберт, А. Іванова); методика «Четвертий зайвий» (модифікація І. Карабаєвої); методика «Домалюй фігури» (Е. Торренс, модифікація О. Дьяченко); методика «Де чие місце?» (О. Кравцова); спостереження; методики завершення речень (Л. Дерев'яно) для визначення творчих здібностей дошкільнят («Для мене найцікавіше <...>», «Мені подобається <...>», «Я не люблю, коли <...>» тощо) [7]; методики «Творча оригінальність» (за А. Симановським) – для визначення рівня оригінальності мальованих образів (10 аркушів); методика А. Біне – Т. Сімона – вивчення розумового розвитку, варіант Л. Термена – для визначення рівня сформованості інтелектуально-творчого потенціалу (здатність переключати увагу, швидко переходити

від вирішення одних завдань на виконання інших, водночас не припускаючись помилок); методика «Потяг» для діагностики емоційного стану дитини С. Велієвої; індивідуальні завдання в повсякденній роботі – «Придумай казку» – треба скласти нову казку з героями знайомих казок «Ріпка», «Колобок», «Коза-Дерева» тощо. А також треба використати інші персонажі, відповідно змінюються назва казки, герої, сюжетна лінія, мораль і кінцівка; преренесення об'єкта в невизначену обстановку; тест творчого мислення П. Торренса «Закінчи малюнок», у вигляді малювання на вільну тему, оцінка продуктів діяльності дітей, самостійно створених до творів (казок), виявлення таких показників, як оригінальність і унікальність; вправа «Чарівники» – пропонується за допомогою заготовок і різних матеріалів створити щось нове й оригінальне тощо. Для діагностики моторних здібностей використовують такі психомоторні тести: Тест Пурд'є; Тест спритності маніпулювання із дрібними предметами Крауфорда; Тест на основні рухові навички Д. Арнхейма й У. Синклера; Тест на зорово-рухову координацію К. Беррі; Тест спритності пальців О. Коннора, Міннесотській тест швидкості маніпулювання, Тест спритності Стромберга – вимірюється здатність контролювати та регулювати рухи різної амплітуди, координувати роботу рук, очей, відтворювати геометричні малюнки, конструювання тощо.

Відзначимо найбільш відомі в міжнародній практиці індивідуальні інтелектуальні тести, серед яких: Шкала інтелекту Станфорд – Біне, розроблена Л. Терменом і М. Мерріл; Векслерівська шкала інтелекту – включає як вербальні, так і невербальні субтести (вербальну шкалу та шкалу дії); Інтелектуальний тест Слоссона, призначений для вимірювання інтелекту дітей і дорослих, дає одну узагальнену оцінку інтелектуального розвитку на основі даних про словниковий запас, вербальні та математичні думки та пам'ять; Кауфманівська оцінна батарея тестів (оцінка розумових процесів і досягнень); Шкала дитячих здібностей Маккарті (узагальнена оцінка (загальний когнітивний індекс) і п'ять субоцінок (для вербальних, перцептивних, обчислювальних і моторних здібностей, а також пам'яті)). До групових тестів дослідження інтелекту належать: Тест когнітивних умінь (дає одну узагальнену оцінку (індекс когнітивних умінь) і чотири субоцінки: послідовність, аналогії, пам'ять і вербальне мислення); «Незалежний від культури» інтелектуальний тест Кеттелла – може бути використаний як загальний тест для виявлення здібностей людей із культурними обмеженнями; Тест когнітивних здібностей (Р. Торндайк і Е. Хаген) – дає три оцінки (вербальна, невербальна та кількісна).

Тестова методика виявлення обдарованості, розроблена співробітниками Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України (В. Моляко, О. Кульчицькою, Н. Литвиною, Л. Чорною), за основу якої взято методику Векслера (Векслер-тест) [1, с. 35–59], включає набір субтестів, адекватних дошкільному вікові. Оцінка виконання субтестів проводилася за такими показниками, як: швидкість – кількість відповідей; гнучкість – ступінь різноманітності відповідей; оригінальність; ступінь деталізації відповідей; легкість виконання дітьми запропонованих завдань.

Окрім того, у закладах дошкільної освіти (далі – ЗДО) створюються банки даних обдарованих дітей із різними видами обдарованості, як-от: психомоторна (швидкість, точність і спритність рухів, кінестетико-моторна та зорово-моторна координація тощо), інтелектуальна (високий показник коефіцієнта інтелекту IQ), творча, академічна (успішність навчання), соціальна (успішність у спілкуванні) та духовна (високі моральні якості, альтруїзм) обдарованість. Із цією метою проводиться попередня робота: анкетування та бесіди з батьками та вихователями; спостереження за дитиною у групі. Здійснюється перехід від методів «діагностики відбору» до методів «діагностики розвитку», тобто йдеться про поєднання діагностичних процедур, психокорекційних і розвивальних методів в умовах групових занять із дітьми та виявлення конкретних психологічних перешкод.

З метою оцінки соціальної компетентності обдарованих дітей використовуються *тести оцінки соціального розвитку* для визначення навичок спілкування, уміння налагоджувати контакти; *методика вивчення особистісних характеристик*, включає вивчення блоків показників-факторів: стурбованість під час тестування, загальну стурбованість, стабільність якості мислення, академічну самооцінку, контроль мотивації, потребу у знаннях, побоюванню щодо невдач; *методика вивчення оточення*: заохочення в сім'ї, освітній рівень батьків, міське (сільське) проживання, атмосфера у групі, визначальні події в житті, досвід щодо успіху, невдач; відсутність стресу, критики, оцінок; *життєві спостереження близьких людей* [8].

Підтвердження цього знаходимо в дослідженні Л. Дерев'янка, яка рекомендує «під час спостережень звертати увагу на: вид діяльності, який найцікавіший дитині; особливості поведінки до початку роботи (підвищений інтерес, захоплення, радість) і під час її проведення; стабільність, інтенсивність певної діяльності; прагнення до самостійності в розв'язанні проблемних ситуацій, у подоланні труднощів і невдач; підвищену наполегливість у досягненні результату; неординар-

ність думок, тверджень, шляхів розв'язання завдань; швидке опанування нових прийомів роботи; прагнення використовувати різноманітні матеріали, дізнаватися про нове, робити щось по-своєму; повернення до розпочатої діяльності після відпочинку» [7, с. 52–53].

Погоджуємось із думкою дослідниці Н. Атаманчук, що «до суттєвих факторів, які можуть призвести до помилкового діагностичного висновку, належать такі: вік дітей, чим менший вік дітей, тим частіше вони проявляють сором'язливість, страх перед незнайомими дорослими, легко відволікаються від виконання тестових завдань; у маленької дитини взагалі може бути відсутнім бажання добре виконати тестове завдання, або вона може сама доповнити інструкцію експериментатора; тривожність дітей; на дітей впливають особистісні особливості експериментатора: його вік, зовнішність, поведінка під час тестування, а також численні ситуативні чинники; особливості приміщень, у яких проходить обстеження, присутність інших людей, намагання батьків підготувати дитину до тестування, минулий досвід спілкування з експериментатором; велике значення має те ставлення до проблеми обдарованих дітей, їх виявлення та навчання, яке складається в суспільстві та відображається в засобах масової інформації; рівень розвитку здібностей не є фіксованим і змінюється як спонтанно, так і в результаті активних цілеспрямованих впливів» [1, с. 86].

З метою уникнення одномоментного висновку під час використання психодіагностичних методик необхідно *понижити вірогідність помилки, адже неправомірно здійснювати ідентифікацію обдарованої дитини на основі єдиної оцінки під час інтерпретації результатів тестування*. Так, високі або низькі показники обдарованості не свідчать про наявність або відсутність творчих здібностей дитини, оскільки вони можуть бути прихованими [4].

Сучасний рівень діагностики виключає методи виявлення «прихованої» обдарованості, як-от: попереднє обстеження дітей, а потім безперервне спостереження за їхніми успіхами протягом деякого часу (Рензуллі, Рейс і Сміт – принцип «турнікета»). Важливо зняти психологічні перешкоди, що заважають прояву та розвитку обдарованості, із цією метою можна використовувати різні групові методи психологічної допомоги: методи групової психокорекції та психотерапії, психологічні тренінги (наприклад, розвиток креативності й інтелектуального лідерства; розвиток нешаблонного мислення, інтуїції, підвищення значущості творчості тощо) [2].

Окрім цього, потрібно використовувати психометричні тести в роботі для опису індивідуальної своєрідності психічної діяльності, емоційних станів, особових якостей; відстежу-

вання динаміки конкретних показників психічного розвитку обдарованої дитини.

У сучасних дослідженнях зосереджено увагу на «комплексній оцінці обдарованості, яка відповідає б таким вимогам, як: комплексний характер оцінювання різних сторін діяльності дитини; тривалість процесу ідентифікації; аналіз поведінки дитини в тих сферах діяльності, які максимально відповідають її інтересам; оцінка продуктів діяльності дітей (малюнків, поробок тощо); психодіагностичне обстеження в повсякденному житті дітей» [5].

В оцінюванні результатів дослідження враховуються такі показники діяльності обдарованих дітей дошкільного віку: якість виконання завдання, нестандартність відповідей і оригінальність виконання творчих завдань, оригінальність думок, інтерес дітей до нового, багатоваріативні способи вирішення завдань, використання цікавих фактів, технічних і наукових ідей, рівень самостійності дітей; наявність таких особистісних якостей дитини, як емоційне світосприйняття та відчуття краси, характер ставлення до різних видів творчої діяльності; тривалість інтересу до завдання; розвиток мисленнєвої діяльності, критичного мислення; уміння опрацьовувати та приймати необхідну інформацію, удосконалення логічних операцій; виконавчу майстерність, розвиток творчого художнього мовлення тощо.

Цінним для нашого дослідження є використання методів «Програми розвитку інтелектуальних і творчих здібностей дітей старшого дошкільного віку «Природа – джерело обдарованості»», розробленої Н. Лазарович. Зокрема, для розвитку інтелектуальних здібностей дітей старшого дошкільного віку дослідниця радить використовувати продуктивні методи: спостереження, знаходження зв'язків і закономірностей у природі, аналіз і синтез предметів і явищ природи, методи конкретних ситуацій, інциденту, занурення, відкриттів; методи активізації пошуку: метод фокальних об'єктів, мозковий штурм, синектику; усний лабіринт; асоціацій; пошуку причин і наслідків подій; створення дитиною власних дослідницьких проектів. З метою організації навчальної діяльності проводяться такі форми роботи: експрес-дослідження, а також взаємне спілкування шляхом взаємного навчання в іграх: «Фантазії» та «Чарівні перетворення» [6, с. 175–202].

Дослідницька робота з обдарованими дітьми охоплює різні методи дослідження та здійснюється в таких напрямках: відбір змісту програмних завдань, що стимулює розвиток творчого потенціалу дітей; розроблення системи занять; дидактичних ігор; створення розвивального середовища у групах ЗДО; участь дітей у різних видах діяльності (зображувальна, конструктивна, ігрова, художн-

ньо-мовленнєва, театралізована); забезпечення суб'єкт-суб'єктної взаємодії вихователя, психолога та дітей під час організації творчої діяльності; спільна робота ЗДО із сім'єю. Усі методи та форми діяльності використовуються як самостійні (коли проводиться індивідуальна робота), робота в малих групах (у вигляді індивідуальних завдань під час гурткової роботи), а також під час проведення занять (комплексних, комбінованих, нетрадиційних, інтегрованих), у повсякденному житті дітей (під час прогулянок, екскурсій), проводяться і фронтально – з усіма дітьми групи.

Для реалізації завдань діагностики організовуються творчі гуртки «Дослідники-чомустики», «Вундеркінд», «Усезнайко» тощо. Основними напрямками гурткової роботи є: об'єднання дітей у групи за інтересами. Як-от: художньо-естетичний напрям; театралізована діяльність; дослідницька діяльність; гра в шашки; метод сендплей (пісочної гри); метод проєктів; складання конструкторів LEGO тощо. Кожен запропонований напрям сприяє активному спілкуванню дошкільників, формуванню комунікативних навичок, умінню висловлювати свою думку, бажання, наміри, прохання тощо.

Під час проведення діагностики в ЗДО реалізуються такі підходи: *особистісно зорієнтований підхід* – передбачає використання різних засобів, методів і методик навчання: короткі бесіди та розповіді; вправи й ігри, спрямовані на корекцію та розвиток уваги, пам'яті, мислення, сенсомоторних процесів, пізнавальної активності, етичні бесіди; рольове програвання ситуацій; психомоторні вправи тощо. Основне завдання – допомогти дитині пізнати себе, свої слабкі та сильні сторони, щоб сформулювати себе як сильно, гармонійно розвинену особистість; *компетентнісний підхід* – забезпечує поєднання знань, умінь і особистого досвіду, мотивів, ціннісних орієнтацій дітей і здатності вміннями практично розв'язувати реальні життєві проблеми та ситуації різної складності, які постають перед ними, та застосовувати їх у повсякденному житті; *діяльнісний підхід* – пов'язаний із формуванням здатності особистості використовувати здобуті знання на практиці, умінням вибирати, програмувати й оцінювати різні види та способи творчої діяльності, які відповідають її природі та задовольняють потребу в саморозвитку, забезпечують успішну адаптацію в соціумі. Тому варто спрямувати зусилля щодо усвідомленого сприйняття дитиною необхідних

знань про навколишню дійсність, надати можливість прожити їх та інтегрувати через будь-яку форму творчої діяльності, щоб вони стали частиною їх самих. Це дасть змогу розкрити шлях до самовдосконалення.

Висновки із проведеного дослідження. У підсумку можна наголосити, що процедури виявлення обдарованих дітей в освітньому просторі ЗДО мають бути екологічно валідними з погляду специфіки дитячої обдарованості та своєрідності ознак обдарованої дитини. Інакше кажучи, проблема діагностики обдарованих дітей має розглядатися як проблема створення умов для інтелектуального й особистісного зростання дітей у ЗДО, щоб виявити якомога більше дітей з ознаками обдарованості та забезпечити їм сприятливі умови для вдосконалення властивих їм видів обдарованості, з наданням дітям психологічної допомоги та підтримки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Атаманчук Н. Особливості діагностики обдарованості дітей. *Методичні основи діагностики академічної обдарованості учнів (з урахуванням специфіки освітніх галузей)* : збірник наукових праць. Київ : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2011. С. 82–87.
2. Буров О. Оцінювання обдарованості: проблеми кількісної міри. *Навчання і виховання обдарованої дитини: теорія та практика* : збірник наукових праць. Київ : Інститут обдарованої дитини АПН України, 2009. Вип. 2. С. 5–9.
3. Дошкільна освіта : словник-довідник: понад 1 000 термінів, понять та назв / упор. К. Крутій, О. Фунтікова. Запоріжжя : ТОВ «ЛІПС» Лтд., 2010. 324 с.
4. Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень / за ред. В. Моляко, О. Музики. Житомир : Рута, 2006. 320 с.
5. Костю С. Робота з обдарованими дітьми : навчально-методичний посібник для студентів денної/заочної форми навчання напряму підготовки «Практична психологія». Мукачево : МДУ, 2017. 81 с.
6. Лазарович Н. Обдарованість у дошкільному віці : навчально-методичний посібник. Берегово : ВНПЗ «Галицька академія», 2009. 220 с.
7. Обдаровані діти: Діагностика та супровід / упоряд. Т. Червонна. Київ : Шкільний світ, 2008. 128 с.
8. Психодіагностичні методики виявлення обдарованості дітей. URL: <https://www.pedrada.com.ua/article/1504-psihodagnostichn-metodiki-viyavlennya-obdaranost-dtey> (дата звернення: 27.03.2023).
9. Яценко Т. Психологічна діагностика обдарованих дошкільників. URL: <http://www.apppsychology.org.ua/data/jrn/v6/i8/27.pdf> (дата звернення: 25.03.2023).

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕМОЦІЙНОГО ВИГОРАННЯ ЯК СИНДРОМУ ПРОФЕСІЙНОГО СТРЕСУ ВЧИТЕЛІВ ШКІЛ-ІНТЕРНАТІВ ДЛЯ ДІТЕЙ З ВАДАМИ ІНТЕЛЕКТУ

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF EMOTIONAL BURNOUT AS A SYNDROME OF PROFESSIONAL STRESS OF TEACHERS OF BOARDING SCHOOLS FOR CHILDREN WITH INTELLECTUAL DISABILITIES

У статті представлено результати теоретичного аналізу й експериментального дослідження проблеми емоційного вигорання як синдрому професійного стресу вчителів шкіл-інтернатів для дітей із вадами інтелекту.

Натепер більшість дослідників визнають феномен емоційного вигорання регресом професійного розвитку, що призводить до негативних суб'єктивних чи об'єктивних змін особистості, діяльності та трудової поведінки фахівця.

Метою статті є висвітлення результатів дослідження психологічних особливостей емоційного вигорання як синдрому професійного стресу вчителів шкіл-інтернатів для дітей із вадами інтелекту.

В експериментальну групу нашого дослідження ввійшли вчителі шкіл-інтернатів для дітей із вадами інтелекту міст Слов'янська та Миколаївки. Для дослідження специфіки емоційного вигорання у вчителів шкіл-інтернатів для дітей із вадами інтелекту нами були сформовані дві контрольні групи. Підставою для цього послужили психологічні особливості учнівського контингенту та специфіка навчально-виховного процесу в освітніх закладах. У першу контрольну групу ввійшли вчителі загальноосвітніх шкіл-інтернатів міст Слов'янська, Краматорська та Лиману, до складу другої контрольної групи увійшли вчителі загальноосвітніх шкіл-інтернатів міста Слов'янська.

Для дослідження вираженості фаз і симптомів емоційного вигорання використовувалася методика діагностики емоційного вигорання В.В. Бойка. З метою діагностики схильності до професійних стресів була використана авторська анкета. Під час її розробки автори спиралися на дослідження Л.М. Карамушки, А.К. Маркової, Л.М. Мітіної, А.А. Реана й інших, які свідчать про екстремальність і напруженість педагогічної діяльності.

Серед учителів шкіл-інтернатів для дітей із вадами інтелекту, порівняно з іншими категоріями педагогів, статистично більш поширені ознаки емоційного вигорання. Виявлено відмінності в його проявах, які полягають у значній вираженості фази резистенції та її симптомів у вчителів шкіл-інтернатів для дітей із вадами інтелекту за однакової вираженості фаз напруги та виснаження, на відміну від інших категорій педагогічних працівників, у яких другу позицію посіла фаза виснаження, третю позицію – фаза напруги.
Ключові слова: емоційне вигорання, професійний стрес, фаза резистенції, фаза висна-

ження, фаза напруги, професійна діяльність, педагогічні працівники.

The article presents the results of theoretical analysis and experimental research on the problem of emotional burnout as a syndrome of professional stress among teachers of boarding schools for children with intellectual disabilities. Currently, most researchers recognize the phenomenon of emotional burnout as a regression of professional development, which leads to negative subjective or objective changes in the personality, activity and work behavior of a specialist. The purpose of the article is to highlight the results of research of the psychological characteristics of emotional burnout as a syndrome of professional stress among teachers of boarding schools for children with intellectual disabilities.

The experimental group of our study was made up of teachers of boarding schools for children with intellectual disabilities in Sloviansk and Mykolaivka. To study the specifics of emotional burnout among teachers of boarding schools for children with intellectual disabilities, we formed two control groups. The basis for this was the psychological characteristics of the student contingent and the specifics of the educational process in educational institutions. The first control group was made up of teachers of secondary school boarding schools in Sloviansk, Kramatorsk and Lyman, the second control group included teachers of secondary school in Sloviansk.

The method of diagnosing emotional burnout by V.V. Boika was used to study the severity of the phases and symptoms of emotional burnout. The author's questionnaire was used to diagnose susceptibility to professional stress. During its development, the authors relied on the research of L.M. Karamushki, A.K. Markovoi, L.M. Mitinoi, A.A. Reana and others, which testify the extremity and intensity of pedagogical activity.

Among teachers of boarding schools for children with intellectual disabilities, compared to other categories of teachers, signs of emotional burnout are statistically more common. Differences in its manifestations have been revealed, which consist in the significant expression of the resistance phase and its symptoms among teachers of boarding schools for children with intellectual disabilities with the same expression of the phases of tension and exhaustion, in contrast to other categories of pedagogical workers, among whom the exhaustion phase took the second position, and tension phase – the third position.

Key words: emotional burnout, professional stress, phase of resistance, phase of exhaustion, phase of tension, professional activity, teaching staff.

УДК 159.944:376.011.3-051

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.47.11>

2023.47.11

Мелоян А.Е.

к.психол.н.,
професор кафедри психології
ДВНЗ «Донбаський державний
педагогічний університет»

Погрібна А.О.

к.психол.н., доцент кафедри психології,
ДВНЗ «Донбаський державний
педагогічний університет»

Постановка проблеми. Специфіка видів праці суб'єкт-суб'єктного типу (до яких належить і професія «учитель») полягає у значній емоційній напруженості, інтенсивних міжосо-

бистісних контактах, роботі в режимі постійного зовнішнього та внутрішнього контролю, високого ступеня відповідальності за результати роботи, що доводить їх стресогенний

характер (О.А. Баранов, Л.В. Карапетян, О.М. Кокун, С.Д. Максименко, А.К. Маркова, З.М. Мірошник, Л.М. Мітіна, А.О. Реан, П. Біос (P. Bios), Е. Ерікссон (E. Ericson), Шконфелд Ірвін Сем (Shconfeld Irvin Sam) та інші). У роботі у школах-інтернатах для дітей із вадами інтелекту додається чинник взаємодії із «психологічно важким» контингентом дітей, який передбачає глибоку індивідуалізацію корекційно-педагогічного процесу залежно від клінічних форм патології, структурно-функціональних порушень у розвитку дітей, робить її суто специфічною щодо інших категорій педагогічних працівників.

Хронічна емоційна насиченість і стресогенність педагогічної діяльності зумовлюють високий ризик виникнення різного роду професійних деструкцій, деформацій, криз, стагнацій тощо (С.П. Безносков, Н.В. Гришина, С.О. Дружилов, Е.Ф. Зеєр, Л.М. Карамушка, С.Д. Максименко, А.К. Маркова, В.О. Орел, Е.Е. Симанюк, Т.С. Яценко й інші). Одним із найпоширеніших наслідків негативного впливу професії на особистість в останні десятиліття є емоційне вигорання. З позицій системного підходу (Ф.Є. Василюк, Л.Г. Дика, А.К. Маркова, С.Д. Максименко, Т.Г. Неруш, Ю.П. Поваренко, В.О. Орел та інші) даний феномен вивчається в контексті професійного становлення та реалізації особистості, акцентується увага на його проникненні в усі підструктури особистості (емоційну, мотиваційну, когнітивну) та порушенні їхнього оптимального функціонування [1–4].

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми та на які спирається автор. Аналіз багатьох досліджень, присвячених феномену емоційного вигорання, свідчить про кілька основних моделей даного синдрому, які досить докладно визначають проблематику зазначеного явища. Найбільш поширеною та науково обґрунтованою в західній психології натеper вважається трифакторна модель емоційного вигорання (К. Маслач, С. Джекссон). Згідно із цією концепцією, вигорання є тривимірним конструктом, що включає три основні компоненти: емоційне виснаження, деперсоналізацію та редукцію професійних досягнень. Автори зазначали, що взаємозв'язок і взаємовплив компонентів вигорання визначають своєрідність проявів і динаміку його розвитку в конкретного фахівця з урахуванням обставин професійної й особистісної життєдіяльності [5; 6].

Більшість досліджень, виконаних на пострадянському просторі, ґрунтуються саме на трифакторній моделі емоційного вигорання К. Маслач, С. Джекссон (В.В. Бойко, Н.Є. Водоп'янова, О.В. Грицук, Ю.П. Жогно, Л.М. Карамушка, Т.І. Ронгинська, О.О. Рукавішников, Т.М. Титаренко, Т.В. Форманюк,

О.М. Ходаківська, Т.М. Чебикіна й інші). У межах нашого дослідження варто зазначити динамічну теорію В.В. Бойка, яка є результатом інтегрування трикомпонентної моделі вигорання К. Маслач, С. Джекссон і концепції стресу Г. Сельє. Автор визначив емоційне вигорання як вироблений особистістю механізм психологічного захисту, який виникає у відповідь на окремі травмувальні дії та виступає у формі часткового або абсолютного виключення емоцій, виділив три фази його розвитку (фази напруги, резистенції, виснаження). Кожна фаза містить чотири симптоми, взаємодія яких утворює індивідуальну своєрідність проявів емоційного вигорання.

Натеper більшість дослідників визнають феномен емоційного вигорання регресом професійного розвитку, що призводить до негативних суб'єктивних чи об'єктивних змін особистості, діяльності та трудової поведінки фахівця (В.В. Бойко, Ж.П. Вірна, Н.Є. Водоп'янова, О.В. Крапівіна, Т.В. Копилова, К.С. Мілевич, Н.Б. Москвіна, В.О. Орел, О.С. Старченкова, С.В. Умняшкіна й інші). Ми, ґрунтуючись на проведеному аналізі літературних джерел, вважаємо, що емоційне вигорання не тільки перешкоджає позитивній професіоналізації та відбивається на психологічному здоров'ї та якості життя педагогів шкіл-інтернатів для дітей із вадами інтелекту, а і впливає на показники психологічного здоров'я та самопочуття учнів з особливими освітніми потребами. Саме це зумовило необхідність вивчення емоційного вигорання в даному педагогічному середовищі.

Постановка завдання. Метою статті є висвітлення результатів дослідження психологічних особливостей емоційного вигорання як синдрому професійного стресу вчителів шкіл-інтернатів для дітей із вадами інтелекту.

Виклад основного матеріалу. В експериментальну групу нашого дослідження ввійшли вчителі шкіл-інтернатів для дітей із вадами інтелекту міст Слов'янська та Миколаївки (Україна) у кількості 80 осіб. Для дослідження специфіки емоційного вигорання у вчителів шкіл-інтернатів для дітей із вадами інтелекту нами було сформовано дві контрольні групи. Підставою для цього стали психологічні особливості учнівського контингенту та специфіка навчально-виховного процесу в освітніх закладах. Першу контрольну групу склали вчителі ЗОШ-інтернатів міст Слов'янська, Краматорська та Лиману, до складу другої контрольної групи ввійшли вчителі ЗОШ міста Слов'янська. Кількість респондентів у контрольних групах дорівнювала їх кількості в експериментальній групі та становила відповідно 80 осіб у кожній із них. Дослідженням було охоплено 240 педагогічних працівників, середній стаж роботи яких – 15–20 років, середній вік – 40–45 років.

Результати дослідження частоти емоційного вигорання показали, що найбільш схильними до емоційного вигорання виявилися вчителі шкіл-інтернатів для дітей із вадами інтелекту (експериментальна група) – 71 людина з 80, що становить 88,8% і значно перевищує кількість фахівців із такими ж ознаками із загальноосвітніх шкіл-інтернатів ($p \leq 0,01$), а також із загальноосвітніх шкіл ($p \leq 0,001$). Педагогічні працівники даних освітніх закладів вирізняються фізичним і емоційним виснаженням, деперсоналізацією, виключенням почуттів і емоцій із повсякденного реагування та їх чергуванням із неадекватними емоційними реакціями. Постійна залученість в емоційно насичені контакти, які є суто специфічними у школах-інтернатах для дітей із вадами інтелекту, сприяє виникненню у професіоналів відчуттів втоми, напруги, пригніченості, що, у свою чергу, відбивається на їхній працездатності та продуктивності діяльності. Отже, ризиком виникнення емоційного вигорання у вчителів експериментальної групи ми вважаємо специфіку професійної діяльності в освітніх закладах для дітей з інтелектуальними порушеннями, яка полягає в корекційній спрямованості навчально-виховного процесу та взаємодії із психологічно «важким» контингентом (діти із психофізичними порушеннями) та їхніми батьками.

Особливості прояву емоційного вигорання у вчителів шкіл-інтернатів для дітей із вадами інтелекту ми вивчали шляхом порівняльного аналізу показників панівних фаз і симптомів вигорання, отриманих у досліджуваних трьох груп, за допомогою критерію ϕ -Фішера. Раніше виявлена нами категорія вчителів з вираженими ознаками емоційного вигорання була прийнята за 100% випадків: 71 особа зі шкіл-інтернатів для дітей із вадами інтелекту, 58 осіб із загальноосвітніх шкіл-інтернатів і 42 особи із загальноосвітніх шкіл. Порівняльний аналіз дозволив визначити, що в усіх загальноосвітніх установах, незалежно від їхньої спрямованості, найбільш вираженою фазою емоційного вигорання виявилася резистенція: вона спостерігається у 100% респондентів експериментальної групи та контрольної групи 2 (ЗОШ), а також у 94,8% педагогів загальноосвітніх шкіл-інтернатів. Зазначимо, що ця фаза статистично більш виражена в учителях шкіл-інтернатів для дітей із вадами інтелекту порівняно з їхніми колегами із ЗОШ-інтернатів ($p \leq 0,01$).

Отже, емоційне вигорання в досліджуваному педагогічному середовищі представлено переважно другою фазою, для якої характерне усвідомлене або несвідоме прагнення психологічного комфорту, виражене у спробах знизити тиск зовнішніх обставин за допомогою наявних засобів, відгородитися від негатив-

ного впливу стресових чинників тощо. Водночас проявляються негативні внутрішні настрої, емоційні настанови, які визначають не тільки ставлення до роботи, а й саму якість праці та її продуктивність.

У результаті дослідження вираженості інших фаз емоційного вигорання в учителів шкіл-інтернатів для дітей із вадами інтелекту порівняно з іншими категоріями педагогів ми отримали результати, які дають можливість засвідчити в них однаковий ступінь вираженості фаз напруги та виснаження, на відміну від респондентів контрольних груп, у яких фаза виснаження посіла другу позицію. Отже, у фахівців як експериментальної, так і контрольних груп спостерігається вичерпання енергетичних і емоційних ресурсів, падіння загального енергетичного тону й ослаблення нервової системи. Зазначимо, що в учителів шкіл-інтернатів для дітей із вадами інтелекту більшою мірою, ніж у педагогів контрольних груп, фіксується наростання негативізму, відчуття пригніченості, втоми, фізичних і психічних навантажень, апатії, безнадійності тощо. Дані негативні ознаки є проявами фази напруги, вираженість якої в респондентів експериментальної групи на статистично значущому рівні вище, ніж у педагогів ЗОШ-інтернатів ($p \leq 0,01$). Отже, специфіка роботи у школах-інтернатах для дітей із вадами інтелекту актуалізує у професіонала відчуття, що він не здатний вплинути на психотравмувальні обставини, докладає значно більше зусиль під час робочого дня, ніж в інших загальноосвітніх закладах.

Аналіз вираженості симптомів емоційного вигорання в експериментальній групі показав, що в учителів шкіл-інтернатів для дітей із вадами інтелекту найбільш поширеними виявилися такі симптоми: у фазі напруги симптом «переживання психотравмувальних обставин» (78,9%); у фазі резистенції «неадекватне вибіркоче емоційне реагування» (70,4%), «розширення сфери економії емоцій» (67,6%), «редукція професійних обов'язків» (52,1%); у фазі виснаження «психосоматичні та психовегетативні порушення» (50%). Найменш представлений у цій категорії респондентів симптом, який вказує на невдоволення собою (18,4%) у фазі напруги. Отримані результати дозволяють констатувати, що емоційне вигорання у фахівців даних освітніх закладів більшою мірою представлене симптомами, що належать до фази резистенції: виявлено вираженість трьох симптомів із чотирьох.

Аналіз результатів порівняння частоти появи симптомів емоційного вигорання в учителів освітніх закладів різних типів виявив значні відмінності в симптоматиці емоційного вигорання в педагогів шкіл-інтернатів для дітей із вадами інтелекту за фазами резистенції та висна-

ження. Зазначимо, що представленість симптомів напруги у фахівців шкіл-інтернатів для дітей із вадами інтелекту або не відрізняється від частоти проявів у вибірках колег, або значно поступається їм. Так, кількість випадків проявів симптому «загнаність у клітку» не відрізняється від їхньої кількості у вчителів загальноосвітніх шкіл-інтернатів і значно поступається вибірці вчителів загальноосвітніх шкіл ($p \leq 0,05$); представленість симптому «тривога та депресія» майже не відрізняється від показників представленості в учителів загальноосвітніх шкіл (відповідно 28,9 та 47,6%) та значно поступається кількості випадків, які спостерігаються в учителів ЗОШ-інтернатів ($p \leq 0,05$).

Отже, отримані під час порівняльної оцінки симптомів емоційного вигорання в учителів освітніх закладів різних типів результати підтверджують нашу думку про значне перевищення дії механізму захисту у вигляді повного чи часткового виключення емоцій над дією професійних стресових чинників у вчителів експериментальної групи. У педагогів контрольних груп у фазі напруги, що має динамічний характер, спостерігається поступове збільшення ознак тривожної напруги порівняно з колегами з експериментальної групи. Спираючись на дослідження в цій галузі, ми вважаємо, що емоційне вигорання в учителів ЗОШ та ЗОШ-інтернатів більшою мірою виникає на тлі поступового зниження внутрішніх ресурсів унаслідок витрати великої кількості зусиль на спроби впоратися із психотравматичними ситуаціями. У вчителів шкіл-інтернатів для дітей із вадами інтелекту, на нашу думку, більшою мірою спостерігається дефіцит особистісних і середовищних ресурсів, що зумовлює дію механізму захисту великої інтенсивності ще на етапі переживання психотравматичних обставин.

Зупинимось на розгляді результатів аналізу представленості симптомів, що належать до фази резистентності. Фахівці освітніх закладів для дітей із вадами інтелекту характеризуються вираженим симптомом «розширення сфери економії емоцій» – 67,6%, що майже не відрізняється від представленості у вибірці ЗОШ (81,0%) та на статистично значущому рівні ($p \leq 0,001$) перевищує кількість показників у вибірці вчителів загальноосвітніх шкіл-інтернатів (39,7%). Нами також виявлено переважання в даній категорії досліджуваних представленої симптому «редукція професійних обов'язків»: 52,1% проти 43,1% у педагогів ЗОШ-інтернатів та 33,3% у педагогів загальноосвітніх шкіл. В останньому порівнянні відмінності досягли статистично значущого рівня $p \leq 0,05$. Симптом «неадекватне вибіркове емоційне реагування» представлений майже таким самим показником, що й у вибірці вчителів загальноосвітніх шкіл-інтернатів, проте

значно поступається показникам, отриманим у вибірці педагогів ЗОШ ($p \leq 0,001$).

Отже, результати порівняльного аналізу вираженості симптомів емоційного вигорання у фазі резистентності дозволили констатувати особливості прояву синдрому в учителів шкіл-інтернатів для дітей із вадами інтелекту, які полягають у широкій представленості симптомів даної фази в респондентів. Так, вираженість симптому «редукція професійних обов'язків», яка характерна для педагогів експериментальної групи та контрольної групи 1, пояснюється специфікою роботи в освітніх закладах інтернатного типу: постійна взаємодія з «важкою» категорією дітей, яка передбачає тісніший емоційний контакт, ніж у загальноосвітніх школах, включеність у психологічні проблеми підопічних та їхніх сімей призводить до спроби спростити свої професійні обов'язки, щоб захистити себе від перенапруги.

Симптом «неадекватне вибіркове емоційне реагування», який проявляється в неадекватній економії й обмеженні емоційної віддачі завдяки виборчому реагуванню у процесі міжособистісної взаємодії, виявився характерним для всіх трьох груп респондентів. Отже, цей симптом є характерною ознакою емоційного вигорання в досліджуваному педагогічному середовищі. Порівняльний аналіз вираженості даного симптому у фахівців різних освітніх закладів показав його представленість переважно в учителів загальноосвітніх шкіл (97,6%). Необхідність працювати на результат в умовах постійного контролю (зрізи знань учнів, результати предметних олімпіад, ЗНО, тощо) з одного боку, низький рівень навчальної мотивації значної кількості учнів – з іншого, призводять до неадекватного виборчого реагування. Учителі починають діяти всупереч етичних норм і принципів: розділяти дітей на категорії та залежно від цього диференціювати свою емоційну віддачу, взаємодіяти із суб'єктами діяльності залежно від власного настрою, демонструвати «людські» емоції (роздратування, агресивність, розчарування, ворожість тощо).

В експериментальній групі у фазі виснаження найбільш вираженим виявився симптом «психосоматичні та психовегетативні порушення» (50%). Представленість даного симптому в педагогів майже не відрізняється від показників, отриманих у вчителів загальноосвітніх шкіл-інтернатів, і на статистично значущому рівні ($p \leq 0,001$) перевищує частоту появи у групі вчителів загальноосвітніх шкіл: 50 проти 10,7%. Подібна ситуація спостерігається із симптомом «емоційний дефіцит», поява якого в респондентів експериментальної групи майже не відрізняється від показників, отриманих у вчителів ЗОШ-інтернатів, та на статистично значущому рівні ($p \leq 0,05$).

перевищує показник, отриманий у контрольній групі 2 (ЗОШ) – 44,7 проти 25,0%. Цікавими виявилися результати порівняльного аналізу за симптомом «емоційна відстороненість»: частота появи даного симптому у групі вчителів шкіл-інтернатів для дітей із вадами інтелекту значно перевищує показник, отриманий у групі вчителів ЗОШ-інтернатів ($p \leq 0,01$; 28,9 проти 4,2%) і значно поступається за частотою появи у групі вчителів загальноосвітніх шкіл ($p \leq 0,001$; 28,9 проти 85,7%). Такі ж порівняльні тенденції спостерігаються й на прикладі симптому «особистісна відстороненість» (деперсоналізація): кількість випадків появи даного симптому в учителів шкіл-інтернатів для дітей із вадами інтелекту значно переважає над кількістю випадків, що відзначаються у групі вчителів загальноосвітніх установ інтернатного типу ($p \leq 0,05$, відповідно 36,8 проти 12,5%), і поступається частоті появи у вибірці вчителів загальноосвітніх шкіл (відповідно 36,8 проти 53,6%).

Отже, вираженість симптомів «психосоматичні та психовегетативні порушення» й «емоційний дефіцит» більшою мірою спостерігається в учителів експериментальної групи та контрольної групи 1. Педагоги на тлі падіння загального енергетичного тону відчують нестачу внутрішніх ресурсів для надання психологічної підтримки суб'єктам своєї діяльності. Професійна нереалізованість, відчуття рутини праці, необхідність урахувати фізичні, психологічні, фізіологічні особливості «важких» дітей на тлі низького зворотного зв'язку призводять до нездатності емоційного відгуку на потреби, стани суб'єктів взаємодії та появи психосоматичних і психовегетативних порушень. Варто зазначити, що такі порушення призводять до різноманітних дисфункцій і погіршують якість життя фахівця. Симптоми «емоційна відстороненість» і «особистісна відстороненість» у вчителів шкіл-інтернатів для дітей із вадами інтелекту зайняли проміжну позицію між показниками контрольних груп. Оскільки педагоги експериментальної групи взаємодіють зі значно «важчим» контингентом дітей і здійснюють корекційний вплив на розвиток їхньої особистості, показники за вказаними симптомами в них вищі, ніж у вчителів ЗОШ-інтернатів. Націленість суто на результат, високі освітні стандарти мінімізують емоційно теплі відносини в педагогічному процесі ЗОШ, незважаючи на те, що педагоги ЗОШ працюють із психологічно благополучними дітьми. Робота в такому режимі спочатку провокує неадекватне емоційне вибіркове реагування, а згодом – емоційну й особистісну відстороненість.

Отже, симптоматика емоційного вигорання різною мірою вираженості представлена в учителів загальноосвітніх закладів усіх типів, вод-

ночас спостерігається зумовленість вигорання специфікою роботи в тому чи іншому педагогічному середовищі.

Наступним напрямом нашої науково-дослідної роботи стало вивчення ступеня схильності вчителів шкіл-інтернатів для дітей із вадами інтелекту до професійного стресу порівняно з іншими категоріями педагогічних працівників. Для реалізації цього завдання нами було розроблено авторську анкету, яка враховує особливості професійної діяльності педагогів. Порівняльний аналіз ступеня схильності вчителів до професійного стресу ми здійснювали за допомогою критерію ϕ -Фішера.

Результати анкетування показали, що найбільш вразливою категорією серед досліджуваних виявилася група вчителів шкіл-інтернатів для дітей із вадами інтелекту. Представленість високих показників у цій вибірці становить 72,5%, що на статистично значущому рівні перевищує представленість аналогічних показників у групі вчителів загальноосвітніх закладів інтернатного типу ($p \leq 0,01$) і вчителів загальноосвітніх шкіл ($p \leq 0,001$). Відповідно, кількість низьких показників у групі респондентів шкіл-інтернатів для дітей із вадами інтелекту значно поступається їх представленості у групі вчителів із контрольних груп 1 та 2 (11,2% учителів шкіл-інтернатів для дітей із вадами інтелекту проти 27,5% учителів ЗОШ-інтернатів і 48,7% учителів загальноосвітніх шкіл). Отже, вчителі експериментальної групи більшою мірою, ніж їхні колеги з контрольних груп, демонструють високу ймовірність виникнення в них професійного стресу. Вони сприймають широкий спектр професійних явищ як стресогенні, водночас відзначаються емоційна напруга, тривожність, роздратованість, фізичний і психічний дискомфорт.

Результати створеної нами таблиці спряженості, за допомогою якої ми вивчали зв'язок між ступенем схильності до професійного стресу та наявністю ознак емоційного вигорання в учителів загальноосвітніх закладів різних типів, свідчать, що високі показники схильності до професійного стресу спостерігаються у 81,7% учителів шкіл-інтернатів для дітей із вадами інтелекту, у 72,4% учителів загальноосвітніх ЗОШ-інтернатів і в 57,2% учителів загальноосвітніх закладів усіх типів, у яких було діагностовано емоційне вигорання, виявились схильними до професійного стресу. Такі вчителі важко переносять інтелектуальні, вольові й емоційні навантаження, які характерні для педагогічної діяльності, відчувають стурбованість та напругу в більшості робочих ситуацій. Це впливає на їхній психоемоційний стан і відображається на продуктивності праці. Оскільки професійна діяльність педагогів наси-

чена великою кількістю стресогенних чинників, на перший план виступає здатність чинити опір професійному стресу. На думку Г. Сельє, у стресових ситуаціях людина використовує два види адаптаційних ресурсів – поверхневу та глибоку адаптаційну енергію. У разі тривалого стресу, що є складовою частиною будь-якої професії альтруїстичної спрямованості, спостерігаються мобілізація та витрати як поверхневих, так і глибоких адаптаційних резервів організму людини. У ситуаціях, коли адаптаційні ресурси людини щодо подолання стресової ситуації перевищені або вичерпані, виникає емоційне вигорання, яке спостерігається в цієї категорії респондентів. Отже, висока схильність до професійного стресу, що передбачає низьку стресостійкість, зумовлює появу емоційного вигорання як специфічного захисного механізму, що має деструктивний характер. Окрім цього, отримані результати дозволяють нам розглядати емоційне вигорання як стрес-синдром, особливості прояву якого залежать від внутрішньо-професійної специфіки педагогічної діяльності.

Висновки і перспективи подальших розробок у даному напрямі. Виходячи з вищевказаного, можна зробити висновок, що вчителі шкіл-інтернатів для дітей із вадами інтелекту найбільш схильні серед педагогів загальноосвітніх закладів до професійного стресу та його наслідків, особливо деструктивним із яких є емоційне вигорання. Як дисфункціональний механізм психологічного захисту вигорання залежить від специфіки професійної діяльності

педагогів: визначено статистично значущі відмінності в його прояві в учителів експериментальної групи порівняно з іншими категоріями педагогів. Перспективи подальших досліджень убачаємо в розробленні та впровадженні дієвих методів психологічного супроводу вчителів ЗОШ різних типів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Грицук О.В. Основні підходи у дослідженні структури й динаміки синдрому емоційного вигорання у вітчизняній та зарубіжній психології. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. Сковороди. Психологія*. 2012. Вип. 42 (1). С. 51–57.
2. Емоційне вигорання в професійній діяльності вчителів шкіл-інтернатів для дітей з вадами інтелекту : монографія / А.Е. Мелоян та ін. Слов'янськ : Вид-во Б.І. Маторіна, 2021. 201 с.
3. Погрібна А.О. До питання про емоційне вигорання у професіях суб'єкт-суб'єктного типу. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2016. Вип. 1. Т. 1. С. 76–80.
4. Ткачук Т.А., Шумейко І. Синдром професійного вигорання як проблема сучасної психологічної науки. *Технології розвитку інтелекту*. 2016. Т. 2. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tri_2016_2_1_16 (дата звернення: 12.03.2023).
5. Making a significant difference with burnout interventions: Researcher and practitioner collaboration / C. Maslach et al. *Journal of Organizational Behavior*. 2012. № 33. P. 296–300.
6. Burnout / C. Maslach et al. *Annual Review of Psychology*. 2001. V. 52. P. 397–422.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОСОМАТИЧНОГО РОЗВИТКУ ДІТЕЙ, ЯКІ ПОЗБАВЛЕНІ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE PSYCHOSOMATIC DEVELOPMENT OF CHILDREN DEPRIVED OF PARENTAL CARE

У статті розкрито особливості психосоматичного розвитку дітей, позбавлених батьківського піклування. Метою є конкретизація основних психологічних станів і психосоматичних розладів, які виникають у дітей, позбавлених батьківського піклування, в умовах закладів інтернатного типу. Проблема батьківської депривації в сучасних умовах набуває особливо гострого значення. Воєнні дії, що відбуваються в Україні, спричинили значне збільшення кількості дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Такі діти є вразливими до впливу навколишнього середовища, потребують цілеспрямованого виховного впливу психологів і педагогів. Проте несприятливий соціально-психологічний стан системи виховання закладів інтернатного типу є недосконалим і потребує розширення психолого-педагогічних методів роботи з такими дітьми щодо подолання наслідків деприваційних впливів. В умовах відсутності батьківського піклування відбуваються численні зміни у психологічному розвитку дитини, які супроводжуються відповідними соматичними розладами. Депривація спричинює порушення емоційної сфери (стереотипність емоційних проявів, знижена експресивність, низька емпатія, підвищена тривожність, страх, агресивність тощо); когнітивної сфери (ситуативність розумових операцій, знижений пізнавальний інтерес, порушення мовлення й абстрактного мислення); поведінкової сфери (низька комунікативність і контактність, негативізм до оточення, обмеженість моторики, нездатність засвоїти навички самообслуговування). У результаті проведеного аналізу виділено основні психосоматичні симптоми депривованих дітей: порушення сну, розлади травлення, коливання температури тіла, гіпокінез, порушення мовленнєвого розвитку, головні болі. Вивчення психологічних особливостей, а також наслідків психосоматичних розладів у дітей, які позбавлені батьківського піклування, сприятиме ефективній корекційно-реабілітаційній роботі.

Ключові слова: психічний розвиток, депривація, психосоматичний розлад, емоційне

реагування, деформація особистісних якостей.

The article reveals the peculiarities of the psychosomatic development of children deprived of parental care. The goal is to specify the main psychological conditions and psychosomatic disorders that occur in children deprived of parental care in residential institutions. The problem of parental deprivation in modern conditions takes on a particularly acute significance. The hostilities taking place in Ukraine have caused a significant increase in the number of orphans and children deprived of parental care. Such children are vulnerable to the influence of the surrounding environment, they need the targeted educational influence of psychologists and teachers. However, the unfavorable socio-psychological state of the educational system of boarding-type institutions is imperfect and requires the expansion of psychological-pedagogical methods of working with such children to overcome the consequences of deprivation. In the absence of parental care, numerous changes occur in the child's psychological development, which is accompanied by corresponding somatic disorders. Deprivation causes disturbances in the emotional sphere (stereotypical of emotional manifestations, reduced expressiveness, low empathy, increased anxiety, fear, aggressiveness, etc.); cognitive sphere (situational nature of mental operations, reduced cognitive interest, impaired speech, and abstract thinking); behavioral sphere (low communicativeness and contact, negativism towards others, limited motor skills, inability to learn self-care skills). Based on the analysis, the main psychosomatic symptoms of deprived children have been identified: sleep disorders, digestive disorders, body temperature fluctuations, hypokinesia, impaired speech development, and headaches. The study of psychological features, as well as the consequences of psychosomatic disorders in children who are deprived of parental care will contribute to effective correctional and rehabilitation work. **Key words:** mental development, deprivation, psychosomatic disorder, emotional response, deformation of personal qualities.

УДК 159.92

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.47.12>

Прокопов В.М.

аспірант кафедри загальної та вікової психології

Криворізький державний педагогічний університет

Вступ. У сучасному суспільстві гостро стоїть проблема повноцінного розвитку дітей, які позбавлені батьківського піклування, оскільки їх кількість стрімко зростає на тлі війни в Україні. За даними Міністерства соціальної політики [8], «із 24 лютого до 1 жовтня 2022 р. 4 661 дитина залишилася без батьківського піклування, зокрема, 250 дітей стали сиротами або залишилися без піклування, тому що їхні батьки загинули або зникли безвісти». Така статистика шокує, проте, на жаль, не є остаточною. За таких обставин створення умов для повноцінного розвитку цих дітей, забезпечення їх благополуччя є першочерговою про-

блемою держави та суспільства. Адже перебування в дитячих будинках та інтернатах, куди потрапляють діти таких категорій, негативно позначається на їхньому особистісному розвитку.

Діти, які живуть і ростуть в інтернатних закладах, мають труднощі з навчанням і розвитком соціальних навичок. Ці діти також набагато частіше демонструють ризиковану поведінку або страждають від депресії чи сильної тривоги, коли стають старшими. Особливо вразливими є діти до трьох років. Такі діти значно відстають у розвитку порівняно з однолітками, що виховуються в повноцінних сім'ях.

Психологічний стрес від батьківської депривації проявляється численними психосоматичними розладами. Зокрема, діти можуть мати захворювання серцево-судинної, травної й ендокринної систем, порушення сну, температури, емоційні розлади.

Конкретизація психологічних наслідків батьківської депривації для дітей, позбавлених батьківського піклування, їхніх особливостей і умов виникнення сприятиме ефективній корекційно-реабілітаційній роботі з подолання соматичних розладів.

Аналіз досліджень. Феномен депривації дітей, позбавлених батьківського піклування, і дітей інтернатних закладів відображено у працях Л. Артюшкіної, О. Безпалько, Р. Овчарової, І. Підласого, Я. Гошовського, Й. Лангмейера, І. Фурманова, Л. Волинець, Н. Дмитріюк. Питання психологічних особливостей розвитку дітей в умовах депривації висвітлювались у роботах І. Дубровіної, Є. Захарченко, Й. Лангмейера, З. Матейчика, І. Мухіної, А. Прихожан, О. Тимошенко, О. Красницької. Психосоматичні розлади як наслідок батьківської депривації вивчали Н. Дмитріюк, І. Манохіна, В. Пушкар, Т. Сняtkова, О. Хуртенко.

Мета статті полягає в розкритті основних психологічних аспектів психосоматичного розвитку дітей, позбавлених батьківського піклування.

Виклад основного матеріалу. Основа фізичного та розумового розвитку дитини раннього віку закладається батьками, які всебічно впливають на неї та формують напрями її розвитку. Діти, які проживають за межами власних сімей, зазвичай стикаються з тим, що відсутня увага, необхідна для їхнього належного розвитку, що в поєднанні з відсутністю довіреної особи призводить до можливих порушень у розвитку дитини. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» діти, позбавлені батьківського піклування, – «це діти, які залишилися без піклування батьків у зв'язку з позбавленням їх батьківських прав, визнанням батьків безвісно відсутніми або недеєдатними, оголошенням їх померлими, відбуванням покарання в місцях позбавлення волі, тривалою хворобою батьків, яка перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки, діти, від яких відмовилися батьки, діти, батьки яких не виконують своїх батьківських обов'язків із причин, які неможливо з'ясувати у зв'язку з перебуванням батьків на тимчасово окупованій території України, у районах проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки й оборони, та безпритульні діти» [10].

Як слушно зазначає С. Бичкова, сама ситуація, за якої діти залишаються без батьків-

ського піклування, а також обставини, за яких це відбувається, чинять на дитину негативний психологічний вплив. До основних порушень, які виникають у дітей унаслідок позбавлення батьків, автор відносить когнітивні розлади, пов'язані із самоповагою, ставленням до міжособистісних стосунків, особистою безпекою, розлади в соціальному й емоційному розвитку дитини. За твердженням С. Бичкової, такі діти характеризуються ознаками посттравматичного стресу [1]. Якщо неможливо встановити тісний емоційний зв'язок у системі «батьки – дитина» (через відсутність батьків, позбавлення батьківського піклування), виникає стан депривації, що негативно позначається на подальшому розвитку. Депривація чинить негативний вплив на дитину переважно через відсутність оптимального середовища та можливостей для розвитку.

Термін «депривація» походить від латинського слова *deprivatio*, що означає втрату чого-небудь. У широкому розумінні термін «депривація» уживається на позначення стану обмеження життєво важливих потреб. Популярним даний термін став після виходу монографії Дж. Боулбі «Материнська турбота та психічне здоров'я». Учений визначив депривацію як таку ситуацію, у якій індивід відчуває брак емоційних зв'язків, унаслідок чого виникають численні порушення психічного здоров'я. У науковій літературі поняття «депривація» трактується вченими по-різному. Д. Хебб зауважує, що депривація – це стан життя індивіда, пов'язаний із біологічно повноцінним, але психічно недостатнім середовищем [2, с. 43]. На думку Г. Саллівена, тісні емоційні стосунки з батьками в ранньому дитинстві є основою нормального психічного розвитку особистості. Тому всі відхилення та психосоматичні прояви автор приписував незадовільним стосункам із близьким оточенням на ранніх етапах розвитку особистості дитини [20]. Е. Еріксон провів широке дослідження наслідків когнітивної депривації в дітей. Основна ідея його теорії полягає в тому, що якщо дитина опановує якісь навички відповідно до вікового етапу розвитку, це створює відчуття впевненості в собі, яке стимулює її розвиватися далі. Але якщо дитина не опановує потрібні навички, наприклад, не навчиться читати чи спілкуватися в суспільстві, у неї буде низький рівень упевненості у своїй спроможності розвиватися та вчитися, тому вона робитиме це уповільненим темпом. Е. Еріксон уважав, що здорове Его «підштовхує дитину до наступного етапу розвитку» [12, с. 35]. Відповідно до теорії розвитку Ж. Піаже, кожна дитина проходить у своєму розвитку чотири послідовні стадії: сенсомоторну, доопераціональну, стадію конкретних операцій і стадію формальних операцій. Ці чотири етапи охоплюють не тільки інтелек-

туальний розвиток, але й розвиток навичок. Якщо один або декілька із цих етапів пропущені (унаслідок позбавлення батьківського піклування), навички можуть ніколи не розвинутися [11, с. 112].

У результаті проведеного аналізу зазначених підходів можна констатувати, що діти, які опинилися без батьків, в умовах депривації, мають порушення у своєму розвитку, які часто проявляються психосоматичними розладами. Психосоматичні розлади – це соматичні захворювання, у виникненні яких центральна роль належить психологічним чинникам, таким, зокрема, як невідреаговані емоції [15]. Феноменологія дитячої психосоматики породжується різноманітними зовнішніми умовами, тілесними (функціональними) особливостями, типологією психічних функцій, а також специфікою внутрішньої позиції самої дитини [14]. Проте в усіх випадках перебування в дитячих будинках і закладах інтернатного типу в дітей спостерігається посилення психосоматичних проявів.

Діти, позбавлені батьківського піклування, характеризуються уповільненим темпом психічного розвитку, біднішою емоційною сферою; слабкими навичками саморегуляції та конструктивної поведінки; заниженою самооцінкою; примітивністю «Я-концепції», імпульсивністю, ситуативністю мислення [4]. Такі діти перебувають в умовах, що суперечать їхньому повноцінному розвитку. Це, по-перше, чітка регламентованість і обмежене комунікативне коло, відсутність можливості вільного спілкування, довготривале незадоволення основних потреб (безпеки, уважного ставлення, турботи, емоційних контактів). Такі умови можуть призвести до виникнення так званого феномену «сирітської хвороби», яка із часом спричинює значні фізіологічні, психічні та соціальні проблеми [7, с. 38]. Дослідники [1; 6; 20] називають характерні для дітей цієї категорії психологічні ознаки, як-от: значна ситуативність розумових операцій, нерозвинена уява, відсутність пізнавальної ініціативи та цілеспрямованості, неспроможність фантазувати, замкнутість, тривожність, знижена самооцінка, заздрість, недовіра, агресивність.

Емоційна депривація негативно впливає на особистісний розвиток дітей-сиріт і дітей, які залишилися без батьківської опіки [9]. Можна виділити такі риси емоційного портрету таких дітей: одноманітність емоційно-експресивних засобів спілкування; знижений мінливий настрій; стереотипність емоційних проявів; неадекватні форми емоційного реагування; страх, тривожність; нестабільність емоційних контактів з оточенням; нерозуміння емоційного стану іншої людини. Усе це може призводити до психосоматичних проявів у таких дітей,

що лише погіршує їх і так важке психоемоційне становище.

А. Міллер (A. Miller), підсумовуючи свої власні спостереження, зазначає, що діти в дитячих будинках до 6 місяців характеризуються млявістю, схудлістю та блідістю, мають відносну нерухомість, мовчазність, несприйнятливості до подразників, як-от посмішка чи воркування, мають знижений апетит, відзначаються нездатністю набрати вагу належним чином, мають такі психосоматичні порушення, як часта дефекація, поганий сон, схильність до підвищення температури, відсутність звички смоктати [18]. Ці зміни, як зауважує автор, не спостерігаються в перші 2–4 тижні життя, але їх можна побачити навіть протягом кількох днів розлуки малюка з мамою.

Г. Джангел (G. Janghel) виявив, що сімейна депривація пов'язана зі зниженням мовних здібностей у дітей раннього віку. Це свідчить про те, що відсутність батьківського піклування опосередковує психічний і психосоціальний розвиток дитини [16]. Н. Макес (N. Mackes) зазначає, що депривація в ранньому дитинстві пов'язана з вищим рівнем розладів нервової системи та психічних розладів у дорослому віці. У дослідженні авторів були використані дані МРТ, зібрані від молодих людей, які мали батьківську депривацію в ранньому дитинстві, а потім були усиновлені. Виявилось, що в усиновлених депривованих дітей значно менший загальний об'єм мозку (TBVs), ніж у недепривованих усиновлених дітей (зменшення на 8,6%). У дослідженні також встановлено, що глобальне зниження TBV статистично опосередковує спостережуваний зв'язок між інституціоналізацією та низьким коефіцієнтом інтелекту (IQ) і вищими рівнями симптомів дефіциту уваги. Результати дослідження свідчать про те, що депривація в перші роки життя пов'язана зі змінами у структурі мозку дорослої людини, незважаючи на тривале перебування у прийомних сім'ях у наступні роки [17, с. 642]. Такі результати доводять той факт, що позбавлення батьківського піклування в дитячому віці провокує негативні фізіологічні та психічні зміни, які спостерігаються впродовж життя.

За визначенням І. Манохіної, у дітей, які виховуються в інтернаті, спостерігається низка порушень у розвитку взагалі та в емоційній сфері зокрема. Авторка зазначає, що півторарічна дитина з інтернату в соціальній поведінці та в інтелектуальному розвитку перебуває на рівні однорічної, а у два з половиною роки – насилу досягає рівня півторарічної. Із часом цей розрив лише зростає [7]. За даними І. Манохіної, практично половина дітей раннього віку з будинків малят ледь можуть ходити та говорити, хоча об'єктивно вони абсолютно здорові.

А. Тирка (A. Turka) вивчає батьківську депривацію та її вплив на розвиток здоров'я дитини, зазначає, що в депривованих дітей спостерігаються порушення когнітивних функцій і поведінки [20]. Серед негативних ефектів депривації в ранньому віці варто назвати відхилення в темпі фізичного, психічного та мовленнєвого розвитку, інтелектуальні розлади, неадаптивну поведінку, негативні психосоматичні стани, порушення емоційно-вольової сфери – агресивність, негативізм, тривогу, апатію тощо [5]. Н. Дмитріюк стверджує, що характерними проявами різних видів депривації в дітей є тривожність, депресія, страх, затримка мови, інтелектуальні розлади. Суттєвою складовою частиною, на думку автора, є саме психологічний аспект цих наслідків: обмеженість моторики дитини, відлученість від культури та соціуму, позбавленість із раннього дитинства материнської любові [3].

З позиції О. Хуртенко, у дітей, які ростуть в умовах фактичної відсутності батьківського піклування, спостерігаються: порушення фізичного та психічного здоров'я, деформація особистісних якостей дитини; неспроможність до повноцінного сімейного життя, виконання в майбутньому батьківських обов'язків; розвиток асоціальних настанов, неприйняття соціальних цінностей суспільства [13]. У процесі вивчення психологічних особливостей розвитку дітей, позбавлених батьківського піклування, А. Прихожан і Н. Толстих дослідили, що в них спостерігається недорозвинений механізм активної, ініціативної та вільної поведінки, для них характерна несформованість образу «Я» та поняття «ми» [11]. Й. Лангмеєр і З. Матейчек виділяють такий вид депривації, як психічна депривація. Під даним поняттям вони мають на увазі психічний стан, що виникає внаслідок таких життєвих ситуацій, у яких у суб'єкта відсутні можливості для задоволення його основних (життєвих) психічних потреб належною мірою впродовж тривалого часу. На думку авторів, психічна депривація є результатом браку сенсорних стимулів, соціально-комунікативних контактів, емоційних взаємин. Як зазначають Й. Лангмеєр і З. Матейчек, симптоматично психічна депривація охоплює великий діапазон проявів: від легких порушень, які не виходять за межі нормального емоційного стану, до дуже грубих порушень розвитку інтелекту й особистості. До характерних проявів різних видів депривації автори відносять тривожність, страх, депресію, замкненість, затримку мови, інтелектуальні розлади [3].

У дослідженні М. Шерідан (M. Sheridan) встановлено, що на ранньому етапі розвитку присутність батьків не тільки забезпечує маленьких дітей, але також забезпечує сенсорну, моторичну, мовну та соціальну стимуляцію, яка сприяє їх повноцінному розвитку та

навчанню. Відсутність батьків (або осіб, що їх замінюють) позбавляє дітей зворотної взаємодії, яка полегшує регуляцію збудження та дистресу, і обмежує можливості раннього навчання, що є критичним для розвитку типової нейронної архітектури мозку. Дані автора свідчать про стійкі характерні зміни в когнітивному та соціально-емоційному розвитку депривованих дітей [19].

Психосоматичні проблеми виникають тоді, коли дитині не вдається задовольнити свої потреби. Тоді формується постійне «негативне» емоційне збудження. Воно отримує відбиток у тілесних відчуттях, або в патологічному процесі. Виразом негативних емоцій є: підвищення артеріального тиску та частоти пульсу, почастищення дихання, зміна секреторної та моторної активності травного тракту, зміна тону сечового міхура, напруга скелетної мускулатури, підвищення згортання крові.

За даними лікарів і вихователів дитячих будинків і притулків, наслідками депривації для дітей є їхня нездатність до благополуччя. Часто в таких дітей спостерігаються гіпокінез (малорухливість), німота, апатія з порушенням спонтанної активності. Вони виглядають сумними, нещасними, безраднісними чи страждальними. Деякі діти виглядають зляканими та настороженими. Незважаючи на це, у цих дітей може бути затримка реакції на стимул (різкий звук, яскраве світло), що в нормальних дітей викликає страх або замкнутість.

Через постійне недоїдання в більшості із цих дітей маса тіла значно нижче, ніж має бути у відповідному віці, можуть спостерігатись порушення м'язового тону, недорозвинена тілобудова. Рівень гормону росту зазвичай нормальний або підвищений, що говорить про те, що порушення зростання в цих дітей вторинне щодо порушення харчування та нестачі калорій. У соціальному плані в дітей, позбавлених батьківського піклування, зазвичай буває аспонтанність і виражене зниження як ініціативи спілкування, так і реакції взаємодії з оточенням. Ці діти часто не виявляють властивих нормальним дітям засмучення, занепокоєння або протесту щодо сепарації від матері. Старші немовлята виявляють мало інтересу до навколишнього середовища. Вони не хочуть грати з іграшками, навіть якщо їх просять. Однак вони відразу чи поступово починають цікавитися та спілкуватися з особами, які доглядають їх у дитячому закладі. Це свідчить про нагальну потребу в емоційно-ціннісному контакті, брак якого спричиняє психосоматичні порушення.

Висновки. Проведений аналіз науково-теоретичних положень щодо психологічних особливостей психосоматичного розвитку дітей, позбавлених батьківського піклування, дає можливість окреслити кілька важливих напрямів у дослідженні. По-перше, багато вчених

звертають увагу на негативний вплив відсутності батьківської опіки на розвиток дітей. Це стосується як фізіологічного здоров'я, так і психологічного. У таких дітей спостерігаються явно виражені ознаки психосоматичних захворювань: зниження сенсорного та моторного розвитку, затримка мовленнєвого розвитку, емоційні порушення (тривожність, страхи, апатія, депресія), низька рухова активність та м'язові затиски, розлади травлення, коливання температури тіла тощо. По-друге, становище дітей, які не лише залишилися без батьків, але й потрапили в дитячий будинок чи інтернат, погіршується умовами перебування там. Нове соціальне оточення, регламентованість режиму дня, відсутність близьких людей погіршують емоційний стан дітей, що призводить до психосоматичного реагування. Порівняння розвитку дітей із сімей і з дитячих будинків майже завжди підтверджує більш уповільнений розвиток останніх у сфері інтелекту, почуттів і характеру. По-третє, наявність психосоматичних розладів і відсутність чіткої програми їх подолання призводять до загострення фізіологічного та психоемоційного стану депривованих дітей. Наслідками цього можуть стати більш глибокі незворотні особистісні розлади. Тому перспективою дослідження вважаємо розроблення програми подолання психосоматичних розладів дітей, позбавлених батьківського піклування, і оптимізації їхнього психоемоційного стану в умовах закладу інтернатного типу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бичкова С. Психологічні засади влаштування дитини, батьки якої позбавлені батьківських прав. *Урядова психологія*. 2020. № 1 (26). С. 47–55.
2. Гошовський Я. Ресоціалізація депривованої особистості : монографія. Дрогобич : Коло, 2008. 480 с.
3. Дмитріюк Н. Науково-практичний аспект проблеми депривованої особистості. *Актуальні проблеми психології*. 2015. Т. 1. № 42. С. 128–133.
4. Соціально-психологічний супровід депривованої дитини в контексті попередження девіантної поведінки: від депривації до життєздійснення / О. Кізь та ін. *Теорія та практика профілактичної роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки: український і міжнародний досвід* : колективна монографія. Тернопіль, 2018. С. 211–231.
5. Красницька О. Технологічні аспекти профілактики сімейної депривації вихованців інтернатних закладів спортивного профілю. *Збірник наукових праць Херсонського державного університету*. Серія «Педагогічні науки». 2016. Вип. 69 (3). С. 58–62.
6. Манохіна І. Використання соціально-педагогічних задач у процесі формування у майбутніх соціальних педагогів готовності до роботи з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування. *Проблеми сучасної педагогічної освіти. Педагогіка і психологія*. 2012. Вип. 37 (2). С. 16–22.
7. Манохіна І. Соціально-педагогічна робота з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування : навчальний посібник. Дніпропетровськ : Дніпропетровський університет імені Альфреда Нобеля, 2012. 276 с.
8. Захист сім'ї та дітей. *Міністерство соціальної політики України*. 2020. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/18836.html>.
9. Положення про дитячі будинки і загально-освітні школи-інтернати для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z1629-12>.
10. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : Закон України від 12.01.2006 р. № 3334-IV. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3334-15>.
11. Пушкар В. Деприваційні впливи умов виховання на психічний розвиток дитини. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка*. 2009. Вип. 74. Т. II. С. 110–114.
12. Сняткова Т. Зміст та організація освітнього процесу з дітьми раннього віку в умовах материнської депривації. *Освітній дискурс* : збірник наукових праць. 2021. Т. 33. № 5. С. 34–41.
13. Хуртенко О. Характеристика психолого-педагогічних умов виховання дітей-сиріт у дитячому будинку сімейного типу. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України*. Серія «Психологічні науки». 2017. № 3 (8). С. 240–251.
14. Черкасова А. Проблема психосоматичних розладів у дітей у сучасних умовах. *Український вісник психоневрології*. 2017. Т. 25. Вип. 1 (90). С. 160–161.
15. Opportunities for the prevention of mental disorders by reducing general psychopathology in early childhood / M.K. Forbes et al. *Behaviour Research and Therapy*. 2019. Vol. 119. P. 103.
16. Janghel Gaukaran. Psychological study in the deprived child: basic causes of deprivation and it's effect. *Indian journal of health and well being*. 2016. № 7. P. 330–333.
17. Young Adult Follow-up team. Early childhood deprivation is associated with alterations in adult brain structure despite subsequent environmental enrichment / N.K. Mackes et al. *Proc Natl Acad Sci USA*. 2020, Jan 7. № 117 (1). P. 641–649.
18. Deprivation and psychopathology in the Fragile Families Study: A 15-year longitudinal investigation / A.B. Miller et al. *Child Psychol Psychiatry*. 2021, Apr. № 62 (4). P. 382–391.
19. Early deprivation alters structural brain development from middle childhood to adolescence / M.A. Sheridan et al. *Sci Adv*. 2022, Oct. № № 7, 8 (40).
20. Childhood parental loss and adult psychopathology: effects of loss characteristics and contextual factors / A.R. Tyrka et al. *Int J Psychiatry Med*. 2008. № 38 (3). P. 329–344.

ВІЙНА І ДІТИ: ДЕЯКІ ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ, ЯКІ ВІДВІДУЮТЬ ШКОЛУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

WAR AND CHILDREN: SOME PSYCHOLOGICAL FEATURES OF YOUNGER SCHOOLCHILDREN WHO ATTEND SCHOOL UNDER MARTIAL LAW

У статті розглядаються результати дослідження психологічних особливостей (що стосуються емоційної та комунікативної сфер) дітей молодшого шкільного віку, які навчаються у 2022–2023 навчальному році в режимі офлайн у закладі загальної середньої освіти міста Києва. Описуються роботи вчених, які вивчали вплив подій війни на психіку дітей і розглядали психологічні наслідки перебування людей у стані хронічного чи гострого стресу. Акцентовано увагу на особливостях психодіагностики дітей молодшого шкільного віку в умовах воєнного стану. Проведене (за допомогою проєктивних малюнкових методів і методу спостереження) дослідження виявило, зокрема, у малюнках обстежених дітей ознаки, що свідчать: про падіння рівня активності, про астеничний стан; підвищену емоційну лабільність; знижений настрій; про невпевненість у собі. Показано, що підвищена тривожність і прояви астенії свідчать про формування психоастеничної акцентуації. Зафіксовано ознаки порушення спілкування та проблем спілкування. Підкреслено, що для виникнення тривожності індивід має отримати досвід переживання емоційного хвилювання, тривоги у зв'язку з реальною загрозою; цей досвід через деякий час переноситься і в ситуації невизначеної загрози; хронічна тривожність створює у психіці підґрунтя надчутливості до страхів (є одним із найнебезпечніших її наслідків); результатом цієї надчутливості до страхів може стати розвиток тривожних розладів, які можуть завдати багато шкоди психічному та фізичному здоров'ю людини. Такі особливості загального психологічного стану дітей, їхньої емоційної сфери та сфери спілкування (що значно зменшують адаптивні здатності) можуть бути результатом довгого перебування в несприятливій ситуації та дають уявлення про ступінь виснаження психіки в умовах воєнного стану.

Ключові слова: психологічні наслідки війни, діти молодшого шкільного віку, психодіагностика, тривожність, астеничний стан,

стрес, адаптивні здатності.

The article examines the results of a study of the psychological characteristics (relating to the emotional and communicative spheres) of primary school age children, who study in the 2022–2023 academic year offline in a general secondary education institution in the city of Kyiv. The works of scientists who studied the impact of war events on the children's psyche and considered the psychological consequences of people being in a state of chronic or acute stress are described. Attention is focused on the peculiarities of psychodiagnostics of children of primary school age under martial law. The research carried out (with the help of projective drawing methods and the method of observation) revealed, in particular, in the drawings of the examined children, signs that indicate: a drop in the level of activity, an asthenic state; increased emotional lability; low mood; about self-doubt. It is shown that increased anxiety and manifestations of asthenia indicate the formation of psychoasthenic accentuation. It is emphasized that: for anxiety to occur, an individual must experience emotional excitement, anxiety in connection with a real threat; this experience is transferred after some time in a situation of uncertain threat; chronic anxiety creates in the psyche the basis of hypersensitivity to fears (which is one of its most dangerous consequences); the result of this hypersensitivity to fears can be the development of anxiety disorders, which can bring a lot of damage to both mental and physical health of a person. Signs of communication impairment and communication problems were also recorded. Such features of the general psychological state of children, their emotional sphere and the sphere of communication (which significantly reduce adaptive abilities) can be the result of a long stay in an unfavorable situation and give an idea of the degree of mental exhaustion in the conditions of martial law.

Key words: psychological consequences of war, primary-school-age children, psychodiagnostics, anxiety, asthenic condition, stress, adaptive abilities.

УДК 159.923.2

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.47.13>

Пророк Н.В.

д.психол.н., с.н.с.

Інститут психології імені Г.С. Костюка
Національної академії педагогічних
наук України

Тиндик Я.М.

к.психол.н.,

асистент кафедри загальної психології
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Полякова В.І.

к.психол.н.

Інститут психології імені Г.С. Костюка
Національної академії педагогічних
наук України

Вступ. Повномасштабна війна Російської Федерації проти нашої країни кардинально змінила життя всіх українців – і дітей, і дорослих. Багато дітей стали свідками або жертвами психотравмивних подій жахливого характеру (зокрема, фізичного, сексуального чи психологічного насильства); втратили своїх близьких (що загинули на фронті чи під обстрілами); значна кількість дітей стали вимушеними переселенцями й отримали психологічні травми, пов'язані з раптовим переміщенням, втратою власної домівки, звичного життя, кола друзів, браком підтримки від значущих дорослих, низькою соціальною підтримкою, із проблемами у школі. Психологічні травми (зокрема,

і як реакція на відчуття спільної небезпеки) наші діти отримують не тільки від ракетних обстрілів, а й від очікування цих обстрілів, від перебування в укриттях. Породжена стресом війни психологічна травматизація дорослих негативно відбивається на дітях, спричиняє в них вторинну психологічну травму. Війна вплинула, зокрема, і на організацію навчання – більшість дітей навчаються онлайн. На жаль, війна стала для нас реальністю, у якій ми нині живемо; реальністю, яка змінила кожного.

Як саме ми змінилися? Вплив травми війни на психічне здоров'я людини вивчався багатьма дослідниками [4–7; 9 та ін.]. Узагальнені висновки: війна, як потужний стресор, викликає

руйнівний психологічний стрес (дистрес), який критично зменшує внутрішні ресурси, виснажує адаптаційну енергію, погіршує психологічний стан, знижує продуктивність діяльності та навчальні спроможності; найнебезпечніші наслідки стресового переживання травматичних подій (наслідки дистресу) – тривожні розлади, депресії, посттравматичний стресовий розлад – можуть впливати на людину впродовж усього її життя та стати причиною серйозних хвороб і неуспішності. Тому подолання негативних психологічних наслідків війни, недопущення розвитку її найнебезпечніших наслідків стає найактуальнішим завданням сучасної психології в Україні. Але рішення цього завдання не може бути успішним, якщо ми не будемо знати тих психологічних особливостей, які виникли в дітей під впливом війни.

Виклад основного матеріалу. Отже, у якому саме психологічному стані перебувають наші діти зараз, після року повномасштабної війни? Як спрацювали психологічні механізми адаптації до небезпек, до швидких змін у житті? Адже в лютому 2023 р. і дорослі, і діти вже зовсім інакше реагують на повітряні тривоги й інші загрози, аніж у перші дні війни, хоча ми продовжуємо жити в постійному стресі та переживаннях. Часто кажуть: «ми вже звикли», «уже пристосувалися», «набридло боятися» тощо. Багато учнів початкових класів у містах, які більш-менш захищені від атак ворога, відвідують школи. Як пристосувалися вони до нових умов життя та навчання? Дослідження адаптаційних порушень, які виникли під час війни в українських підлітків, зафіксувало тривожні факти: навіть діти, які перебувають у відносно безпечних умовах на території України, демонструють значні стресові реакції; їхня резильєнтність балансує в межах пригнічення чи збільшення, частина підлітків переживають почуття безсилля на тлі хронічної втоми [11].

Мета роботи – представити результати дослідження психологічних особливостей (що стосуються емоційної та комунікативної сфер) дітей молодшого шкільного віку, що навчаються у 2022–2023 навчальному році (під час воєнного стану) у режимі офлайн у закладах загальної середньої освіти міста Києва. У дослідженні, що проводилось за допомогою проективної методики «Людина під дощем» (модифікації тесту К. Маховер «Малюнок людини») і методу спостереження, взяли участь 42 учні 1-х і 2-х класів, віком від 6 до 8 років [2]. Хочемо звернути увагу на методичну проблему емпіричних психологічних досліджень, яку загострила війна. Багато практичних психологів, які працюють із дітьми, мають нині проблему «важкодоступності» дітей для проведення психологічного тестування. Основні причини: навчання онлайн; відсутність згоди батьків на психологічне тестування

їхніх дітей; ризик ретравматизації [6; 11]. Тому оптимальним варіантом реалізації мети дослідження є саме такий підбір методів. Особливості більшості наших досліджуваних: вони не бачили найстрашніших жахів війни (їх вчасно вивезли у відносно безпечні місця); під час повітряних тривог (іноді дуже частих) із класів вони переходять в укриття; хоча самі не здійснюють пошук інформації про воєнні дії, проте перебувають у тому ж інформаційному полі, що й дорослі.

У психологічній науці здійснено багато досліджень проблеми психологічного травмування під час екстремальної ситуації (якою є повномасштабна війна в Україні). І хоча в них накопичено багато цінної наукової інформації, емпіричного матеріалу, теоретичних узагальнень, спостерігається брак даних щодо особливостей переживання травми війни такою категорією дітей [1; 6; 7 та ін.]. Результати досліджень цієї проблеми, проведених за кордоном, не можуть бути екстрапольовані на українську вибірку. Основні причини: досліджувані пережили травматичні події різної інтенсивності та тривалості; важливу роль мають культурні, національні, кліматичні тощо відмінності. Окрім того, війна України проти РФ – це перша в історії людства війна, яка настільки широко представлена в медіапросторі. Окрім емоційного стресу (захисної реакції, спрямованої на дію психічних чинників, що викликають сильні емоції), багато людей у нашій країні переживають *інформаційний стрес* – стан підвищеної психічної напруги з явищами функціональної вегетосоматичної та психічної дезінтеграції, емоційними переживаннями та порушеннями працездатності внаслідок несприятливої взаємодії людини з інформаційним середовищем (надлишок інформації, особливо негативної, або ж її нестача) [3].

У процесі здійснення психологічної роботи з батьками та їхніми дітьми під час воєнного стану було виявлено провідні психотравматичні теми: страх (страх розлуки із близькими, страх втрати близьких, страх смерті, страх перед невідомим тощо), очікування ракетного обстрілу, переживання загибелі близьких, очікування нових втрат. Якщо сюди додати інформаційний стрес, вторинні психологічні травми, які накопичуються поступово, можна констатувати, що ми маємо справу з накопиченим стресом, основні особливості якого дослідив F. Parkinson [12]. На його думку, це стрес, який накопичується впродовж довгого часу (декількох місяців чи навіть років). Проблеми можуть виникати поступово, симптоми розвиватися непомітно; іноді вони чекають довгий час на якісь зміни в житті та маніфестують себе через вибухові реакції. Ці реакції можуть поступово розвиватися в посттравматичний розлад і/або існувати у вигляді посттравматичного стресу

(який характеризується розвитком окремих симптомів після стресової події, яка виходить за рамки нормального людського досвіду). F. Parkinсон виділяє такі прояви накопиченого стресу: заглушення та витіснення реакцій (цей процес проявляється в послабленні емоційних реакцій; відстороненості від інших людей; нечуттєвості до почуттів і проблем оточення тощо); ізоляція (іноді люди закриваються, усамітнюються, уникають спілкування та спільної діяльності); гнів (дратівливість, плаксивість, капризність; іноді проявляється у спалахах гніву, крику, вереску, причини яких незначні тощо); депресія (у дорослих проявляється у зневірі у смислі життя); нездатність чути чи розуміти (люди не можуть сфокусуватися на тому, що відбувається, не чують і не розуміють, що їм говорять; труднощі з концентрацією й ухваленням рішень); фізичні реакції (відчуття втомленості й апатії; психосоматичні реакції – головний біль, розлади сну, тривога тощо) [12]. Сучасні дослідження доповнюють цю картину накопиченого стресу. Наприклад, доведено, що психічний стан, спричинений стійкою, тривалою напругою та невизначеністю (яка характерна для подій війни), призводить до емоційної дезадаптації, дисфункції механізмів саморегуляції, зниження продуктивності пізнавальних процесів і загострення комунікативних проблем [6–8]. К. Макгонігал уточнила, чому невизначеність має такі ж руйнівні наслідки для психіки, як і безпосередні загрози: мозок виживання постійно оновлює інформацію про навколишній світ, робить висновки про те, що є безпечним, а що ні. І в його «розумінні» невизначеність – це те саме, що й небезпека [10]. Як показує психотерапевтична практика, «травма війни» може проявлятися по-різному: в одних випадках – дитина виявляє явні ознаки внутрішнього страждання (тобто її переживання помітні «неозброєним» оком і проявляються в поведінці), а в інших – у своїй поведінці вона не проявляє занепокоєння, не говорить про переживання [1; 6; 7]. Ця болюча (для самої дитини і для дорослих, які її оточують) тема витісняється зі свідомості, зокрема й тому, що дитина розуміє небажаність (заборонність) розмов про пережите.

У низці досліджень виявлено позитивні факти щодо наслідків перебування в екстремальній ситуації. Наприклад, науковці з Огайо (США) виявили, що більшість людей, які пережили війну, поступово пристосовуються до нової реальності, відновлюються, а деякі у відповідь на стресові обставини та події відчують піднесення, немовби в них відкривається «друге дихання» [5]. Цей феномен пояснюється теорією S. Hobfoll, відповідно до якої травма може призвести як до втрати, так і до отримання важливих ресурсів [9]. Адже наша психіка у процесі еволюції виробила механізми

адаптації, виживання, які допомагають людям навіть у дуже складних ситуаціях продовжувати жити. Наприклад, в екстремальних ситуаціях, коли стрес «зашкалює» і людина переходить у режим виживання, для того, щоб вона могла ефективно діяти для виживання, «вимикаються» емоції [4; 8]. А коли людина потрапляє в загрозливу «невідомість» – виникає реакція «біжи в безпечне місце». Тобто завдання нашого мозку в цих ситуаціях так обмежити наші стратегії поведінки, щоб зекономити енергію для виживання в умовах небезпеки [1; 3; 9]. Існують і нейропсихологічні механізми забування травматичних подій [4; 8]. Українці перевірили дію цих механізмів на собі: ми вже встигли забути багато важливих деталей, пов'язаних із війною. І такі реакції організму на життя у важких ситуаціях (під час війни також) є абсолютно нормальними, автоматичними й адаптивними [3; 5; 8].

Дослідники травм війни мають багато доказів того, що реакція психіки людини на події війни буває різною: від помірного та тимчасового стресу до важких психічних травм, які мають негативні наслідки для здоров'я, включаючи депресію, посттравматичний стресовий розлад тощо [1; 6; 9; 10]. Оскільки психіка дітей більш пластична, ніж психіка дорослих, вони можуть пристосовуватися до навколишнього світу набагато легше та швидше за дорослих. І хоча стани тривожності та невизначеності в них виникають іноді частіше, ніж у дорослих, проте діти здатні пережити їх самостійно, без важких наслідків для психічного здоров'я. Але це можливо за наявності сприятливих зовнішніх чинників, зокрема, підтримки з боку родини та соціального оточення [1; 6].

Війна, події якої переживають всі українці, триває вже понад рік і кожен, в той чи інший час (бо це залежить від багатьох, зокрема, індивідуальних чинників) потрапляє у стадію виснаження. Нагадаємо, що процес адаптації до стресової ситуації відбувається в такій послідовності: тривога; мобілізація; опір або резистенція; адаптація до стресової ситуації; якщо адаптації не відбувається, наступні стадії розвитку стресу – виснаження; хронічний стрес [1]. Як показали нейропсихологічні дослідження, у стадії виснаження окремі зони кори головного мозку, що відповідають за аналіз і опрацювання інформації, знижують свою активність [1; 4; 8]. Мозку складно обробляти інформацію, особливо ту, з якою ми стикаємося під час процесу навчання, під час інтелектуальної діяльності. Суб'єктивне відчуття цього описується словами: «читаю декілька разів і не можу зрозуміти про що», «не можу зосередитись», «почав тупити» тощо. Діти переживають ці процеси ще болісніше: у них може знизитися самооцінка, віра у свої можливості (адже вони не можуть зро-

бити те, що раніше виходило досить легко!). І як наслідок – разом з успішністю падає інтерес до навчання. Тому (не можемо про це не сказати) одне з важливих правил навчання під час війни – зниження рівня вимог до дитини. Вона має робити те, що їй по силах у дану мить.

У своєму емпіричному дослідженні за допомогою методики «Людина під дощем» ми зосередилися на вивченні емоційних проблем (зокрема, емоційної напруженості, психомоторного тону, тривожності) й особливостях сфери спілкування. А за допомогою методу спостереження досліджувались прояви соціальної поведінки: соціальну активність (прагнення до соціальної взаємодії; відкритість для контактів; сміливість у спілкуванні); поведінку в конфліктних ситуаціях (уміння домовлятися, поступатися; способи вирішення конфліктів). Зауважимо, що результати проєктивних методик обов'язково мають співвідноситися з даними інших методик. Чому ми акцентували увагу, зокрема, на оцінці тривоги/тривожності? Усі дослідники даної проблеми однак стайні: тривожність є найчастішим наслідком усього стресу.

Отже, проаналізуємо результати дослідження. Емоційні проблеми та загальний психологічний стан дитини відображаються передусім у формальних показниках малюнків: натиск на олівець, розмір малюнків, їх розміщення на аркуші, наявність штриховки, деталізація зображень [2]. У малюнках 56% дітей зафіксовано високу емоційну напруженість, підвищений психомоторний тонус (про що свідчать густо заштрихований із сильним натиском на олівець силует людини; хаотичні лінії із сильним натиском; зачорнення, тобто штриховка без жодного світлого проміжку). Нагадаємо, що стан емоційної напруженості виникає в разі необхідності пристосовуватися до неочікуваних змін ситуації чи внаслідок довгого перебування в несприятливій ситуації. Для цього стану характерні загальне збудження та відчуття, що щось треба робити, але не зрозуміло, що саме [1; 6].

У малюнках 72% дітей є ознаки, які свідчать про високу тривожність (чи особистісну тривогу; для більш точної диференціації необхідні дослідження за допомогою інших методик): наявність штрихових ліній; штриховка фігури людини; чисельність ліній, замість однієї (але з несильним натиском); великий розмір фігури. Зауважимо, що остання ознака характерна і для високої імпульсивності, яка пов'язана із тривожністю. У малюнках 28% дітей є ознаки, характерні для зниженого настрою з високою тривожністю та можливою низькою самооцінкою: густо заштрихована фігура людини дуже маленького розміру, яка розміщена в кутку, у нижній частині аркуша.

У малюнках 30% дітей, які брали участь у дослідженні, у зображеннях людини наявні ознаки зниженого рівня активності, ознаки астеничного стану: послаблений натиск, лінії не доводяться до кінця, мала кількість деталей, наприклад на малюнках відсутні навіть риси обличчя (просто овал). Це прояв несвідомої тенденції до економії сил, психічної енергії. Відсутність на малюнку таких рис обличчя, як очі, рот, чи порожні очі може свідчити також і про аутизацію (дитина «уходить» у себе, уникає спілкування). В астеничному стані (тобто стані нервового виснаження) різко підвищуються фізична й інтелектуальна втомлюваність, знижуються працездатність і продуктивність діяльності; погіршуються пам'ять, увага; з'являється дратівливість; дитина часто капризує, плаче; невпевнена в собі. На тлі загальної астенизації досить легко підвищується тривожність. Висока тривожність разом із проявами астениї дозволяє говорити про психоастеничну акцентуацію.

Сфера спілкування. Її можна оцінити за показниками змістового характеру, тобто за способом відображення окремих частин людського тіла й обличчя. На малюнках більшості дітей (60%) яскраво виражені ознаки проблем у спілкуванні (зокрема, невміння спілкуватися), ознаки невдоволення потреби у спілкуванні: кісті рук відсутні чи різко зменшені (майже відсутні). Але з комунікативною сферою пов'язана не тільки потреба у спілкуванні, а цілий комплекс дуже важливих соціальних потреб: у визнанні, любові й увазі до себе, у турботі, приналежності до групи. Тобто можна припустити, що в цих дітей є проблеми із вдоволенням названих потреб. Це призводить не тільки до емоційного дискомфорту: наслідком є і посилення тривожності, яка, у свою чергу, збільшує труднощі у спілкуванні та додатково заважає вдоволенню цих потреб. Виникає порочне коло.

У малюнках 40% досліджуваних бачимо ознаки, які говорять про зниження активності в контактах, уникання спілкування, відстороненість: руки сховані за спиною, сховані в карманах, уперті в боки; слабо промальовані риси обличчя. У цьому віці причиною відмови від спілкування може бути не тільки боязнь контактів і побоювання негативної оцінки. Це можуть бути ознаки надмірного перебування у віртуальному світі й ознаки аутизму. Але це припущення має бути перевірено іншими психодіагностичними методами.

Аналіз другої частини методики (малюнок людини, яка потрапила під дощ) показав таке. На малюнках 68% дітей проявляються ознаки сприймання зовнішніх труднощів як постійно важкої ситуації, від якої вони очікують неприємностей, і ознаки високої тривожності: дощ – у вигляді ліній (штрихи) по верху аркуша чи по

всьому аркушу; багато заштрихованих, важких, грозивих хмар; хмари по всьому верху аркуша; замальовані краплі дощу.

У 16% дітей зафіксовані прояви дуже високої тривожності чи гострої тривоги (небо – це густо заштрихована чорним чи темно-синім кольором верхня частина аркуша; для малювання людини під дощем використовувався тільки чорний колір) і ознаки страхів (зачернені очі), яких не було на попередньому малюнку. Впадають в око ознаки зниженого настрою в малюнках 32% дітей: у людей під дощем сумний вираз обличчя; сльози; темні кольори одягу. У більшості дітей, на малюнках яких були виявлені ознаки астенії, загальмованості, зниженого настрою, низької самооцінки, на другому малюнку разом із проявами економії енергії виявлено також ознаки сильної тривожності: густо заштриховані (із сильним натиском) чорним олівцем маленькі силуети в кутку аркуша.

Деякі слова про тривожність, тривогу. Негативні емоції – страх, злість, тривога тощо – це важливі, корисні, нормальні емоції, які мають функції попередження про небезпеку та мобілізації до необхідних для захисту від загроз дій. Тривога – це основа інстинкту самозбереження; це природна реакція організму на стрес, яка переживається (і проявляється) через почуття страху, невпевненості в собі, душевного дискомфорту та невизначеності, через передчуття чогось поганого. У нашому мозку функціонує комплексна система тривоги – нейроцепція. Це внутрішня система спостереження, яка шукає сигнали безпеки та небезпеки всередині тіла, у зовнішньому середовищі та між людьми та відповідає на запитання: «Зараз я перебуваю в безпеці чи небезпеці? Може, є загроза для життя?» [3]. Залежно від того, яка буде відповідь, змінюватиметься стан людини: функціонування вегетативної нервової системи, емоції, поведінка, осмислення реальності.

У нормі: коли минає загроза – зникає і тривога. А от якщо людина цілком занурюється в емоцію тривоги, не помічаючи, що вже перебуває в безпеці та загроз немає, – ця емоція перестає бути нормальною та переростає у тривожність. Почуття страху стає безпричинним та інтенсивним, присутнє постійно чи дуже часто, а тому дуже виснажує. Отже, тривожність – це негативний емоційний стан. Щоб виникла тривожність, індивід має отримати досвід переживання емоційного хвилювання, тривоги у зв'язку з реальною загрозою; досвід, який через деякий час переноситься і в ситуації невизначеної загрози. Те, що хронічна тривожність створює у психіці підґрунтя надчутливості до страхів, є одним із найнебезпечніших її наслідків. Адже результатом цієї надчутливості до страхів може стати роз-

виток тривожних розладів, які можуть завдати багато шкоди і психічному, і фізичному здоров'ю людини [1; 3; 6].

Основні прояви тривожності в дітей. Емоційні ознаки: дратівливість; неспокій; нетерплячість; проблеми з концентрацією уваги; постійне відчуття небезпеки; почуття страху. Поведінкові: напруженість; неспроможність розслабитися; уникання спілкування зі своїми однолітками або членами сім'ї; порушення сну; підвищена втомлюваність; втрата довіри до життя та людей [3].

Якщо пропустити або свідомо ігнорувати ці симптоми, можна отримати низку тривожних розладів (*тривожний розлад розлуки; соціальний тривожний розлад; панічний; посттравматичний стресовий розлад тощо*). Перелічимо тільки основні негативні психологічні наслідки тривожності та тривожних розладів: низька самооцінка та надмірна сором'язливість; програмування себе на невдачу; боязнь вирішувати важливі питання; порівняння власних слабких рис, умінь і особливостей із розвиненими якостями інших людей; пасивність і відсутність лідерських якостей; поява фобій; конфлікти з рідними, друзями, колегами; низькі результати в навчанні, роботі, спорті, бізнесі [1; 3; 12 та ін.]. Ці негативні психологічні наслідки можуть призвести до стійких особистісних змін, які заважатимуть дитині реалізувати себе в майбутньому та добряче знизять якість її життя. Це вагомі аргументи за те, щоб дуже уважно ставитись до ранніх ознак розвитку тривожних розладів і не допускати їх подальшого прогресування.

Висновки. Проведене дослідження виявило в більшості обстежених дітей високу тривожність, емоційну напруженість, проблеми в комунікативній сфері (зокрема, високу невдоволену потребу у спілкуванні; труднощі у спілкуванні; порушення спілкування). Також у малюнках обстежених дітей зафіксовано ознаки, що свідчать про: падіння рівня активності, астеничний стан; знижений настрій; невпевненість у собі. У деяких дітей наявна підвищена тривожність водночас із проявами астенії, що свідчить про формування психастеничної акцентуації. Такі особливості загального психологічного стану дітей, їхньої емоційної сфери та сфери спілкування (які значно зменшують адаптивні здатності) можуть бути результатом довгого перебування в несприятливій ситуації та дають уявлення про ступінь виснаження дитячої психіки в умовах воєнного стану.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків конфлікту : навчальний посібник. Київ, 2018. Т. 2. 240 с.

2. Остер Дж., Гоулд П. Рисунок в психотерапии. Перев. с англ. Москва, 2000.
3. Психологічна допомога дітям в умовах воєнного стану : довідник вихователів дошкільних навчальних закладів і вчителів загальноосвітніх навчальних закладів / Н. Пророк та ін. ; за ред. Н. Пророк. Київ : Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2022. 156 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/733352>.
4. Bandelow B., Michaelis S. Epidemiology of anxiety disorders in the 21st century. *Dialogues in Clinical Neuroscience*. 2015. № 17 (3). P. 327–335.
5. Bonnano G.A. Loss, trauma, and human resilience: have we underestimated the human capacity to thrive after extremely aversive events? *American psychologist*. 2004. № 59. P. 21.
6. Children of War. Helping with Traumatic Stress. A Guide for Parents, Teachers & Group Workers. URL: http://www.lifeinpalestine.org/files/palestine/english/trauma_english.pdf.
7. Coping with unconfirmed death: tips for Caregivers of children and teens. *NCTSN*. URL: http://www.nctsn.org/sites/default/files/assets/pdfs/Coping_with_Unconfirmed.pdf.
8. Herman J.P. Neural control of chronic stress adaptation. *Frontiers in behavioral neuroscience*. 2013. № 7. 61 p. URL: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fnbeh.2013.00061/full>.
9. Hobfoll S.E. Social and Psychological Resources and Adaptation. *Review of General Psychology*. 2002. № № 6, 4. P. 307–324. URL: <https://www.researchgate.net/publication/232556057>.
10. McGonigal Kelly. The Neuroscience of Change: A Compassion-Based Program for Personal Transformation. 2012.
11. Real and Virtual Space of Life Activities of Ukrainian Adolescents in War Conditions / O. Stoliarchuk et al. *International Journal of Computer Science and Network Security*. № 22 (6). P. 611–619. DOI: 10.22937/IJCSNS.2022.22.6.75.
12. Parkinson F. Post-trauma Stress: Reduce Long-term Effects and Hidden Emotional Damage Caused by Violence and Disaster Paperback. 2000.

ПРЕДМЕТНИЙ ІНТЕЛЕКТ СТАРШОКЛАСНИКІВ РІЗНОЇ СТАТІ

SUBJECT INTELLIGENCE OF HIGH SCHOOL STUDENTS OF DIFFERENT GENDERS

У публікації представлено результати дослідження предметного інтелекту юнаків і дівчат, які навчаються у старшій школі. Аналіз літератури за темою дослідження дозволив уточнити поняття «інтелект» і «предметний інтелект». Якнайкраще сутність інтелекту передає його формулювання як розумової діяльності, що передбачає цілеспрямоване пристосування, вибір і формування середовища реального світу, що має стосунок до життя людини. Предметний інтелект – це здатність, що забезпечує пізнання суб'єктом предметів матеріальної та духовної культури, об'єктів природи та взаємодію з ними.

До психодіагностичного комплексу, який був застосований на етапі емпіричного дослідження, увійшли Тест структури інтелекту Р. Амтхауера, Шкільний тест розумового розвитку (ШТУР), методика «Прогресивні матриці Равена». Кореляційний аналіз дозволив вивчити закономірні взаємозв'язки між параметрами інтелекту, а також установити, що зазначені зв'язки мають сутто додатний характер. На наступному етапі емпіричного дослідження досліджуваних було поділено на групи за ознакою статі. Першу групу (ГД) становлять дівчата (38 осіб), другу (ГЮ) – юнаки (22 особи). Після виконання ними запропонованих тестових завдань було визначено середні значення кожного з параметрів і здійснено їх порівняння за t-критерієм Стьюдента.

Якісний аналіз показав, що дівчата мають більший за юнаків словниковий запас, краще за них оперують вербальними символами, цікавляться тими видами діяльності, де можуть їх використати, частіше орієнтовані на вивчення іноземних мов, мають більший запас простих відомостей і знань із різних галузей, здатні успішно використовувати наявну інформацію для вирішення початкових та інших завдань. Вони також краще виокремлюють загальні та подібні властивості предметів або понять, виявляють відносини між об'єктами порівняння, переходять від наочно-дійових форм порівняння до порівняння абстрактного. У них більш високий рівень словесно-логічного мислення.

Ключові слова: інтелект, вид інтелекту предметний інтелект, юнаки, дівчата.

The publication presents the results of research of the subject intelligence of boys and girls who are studying at high school. The analysis of the literature on the topic of the study made it possible to clarify the concepts of "intelligence" and "subject intelligence". The essence of intelligence is best conveyed by its formulation as a mental activity that involves purposeful adaptation, selection and formation of the environment of the real world, which is relevant to human life. Subject intelligence is an ability that enables the subject to know objects of material and spiritual culture, objects of nature, and interact with them. The psychodiagnostic complex, which was applied at the stage of empirical research, included R. Amthauer's Test of the Structure of Intelligence, the School Test of Mental Development (SHTUR), the method "Raven's Progressive Matrices". Correlation analysis made it possible to study the regular relationships between intelligence parameters, as well as to establish that these relationships are exclusively positive. At the next stage of the empirical research, the subjects were divided into groups based on gender. The first group (GD) was made up of girls (38 people), the second (GU) – young men (22 people). After they completed the proposed test tasks, the average values of each of the parameters were determined and their comparison was carried out using the Student's t-criterion.

Qualitative analysis showed that girls have a larger vocabulary than boys, operate better with verbal symbols, are interested in those types of activities where they can use them, are more often focused on learning foreign languages, have a larger stock of simple information and knowledge from various fields, are able to successfully use available information to solve initial and other tasks. They also better single out general and similar properties of objects or concepts, reveal relationships between objects of comparison, move from visual-action forms of comparison to abstract comparison. They have a higher level of verbal and logical thinking.

Key words: intelligence, type of intelligence, subject intelligence, boys, girls.

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.47.14>

Черножук Ю.Г.

к.психол.н.,

доцент кафедри загальної

та диференціальної психології

ДЗ «Південноукраїнський національний

педагогічний університет імені

К.Д. Ушинського»

Постановка проблеми. Реформа української школи ставить за мету суттєве покращення якості освіти. У цьому контексті особливої актуальності набуває проблема вивчення інтелектуальної сфери учнів різного віку та різної статі та, зокрема, подібностей і відмінностей за предметним інтелектом між юнаками та дівчатами, які навчаються у старшій школі.

Для проведення відповідних психологічних досліджень треба насамперед уточнити психологічний зміст поняття «інтелект». Вивчення різних аспектів інтелекту було здійснено Г. Айзенком, Р. Амтхауером, А. Біне, Дж. Брунером, Л. Бурлачуком, Д. Векслером, Ф. Галь-

тоном, Г. Гарднером, Дж. Гілфордом, Ю. Гільбухом, Р. Кеттелом, У. Найсером, Г. Олпортом, Ж. П'яже, М. Смульсон, Ч. Спірменом, Р. Стернбергом, Л. Терстоуном, Е. Торндайком і багатьма іншими психологами. У результаті склалися вельми несхожі трактування інтелекту, з'явилися різні за методологією підходи до його дослідження. Охарактеризуємо деякі з них.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Представники психофізіологічного підходу (Г. Айзенк, Дж. Боген, Дж. Леві й інші) вивчають вроджені властивості мозку (задатки), що визначають інтелектуальність людини.

Г. Айзенк назвав їх сукупність «біологічним інтелектом» [4]. Прихильники *психогенетичного* підходу (С. Ванденберг, Дж. Лоелін, Ч. Ніколсон та інші) досліджують походження та співвідношення природних і культурних чинників інтелекту, питання його спадковості [цит. за 11]. Так, відкрито здатність розуму відбивати вимоги конкретної культури, доведено різний ступінь придатності окремих типів соціокультурного середовища для розвитку інтелекту, залежність рівня інтелектуального розвитку дітей від професійної приналежності батьків, суспільного статусу, доходів родини та місця проживання [3]. Однак, незважаючи на очевидні досягнення представників обох вищезазначених підходів, ми приєднуємося до думки А. Анастасі, яка вважає недоречним розмежовувати вплив на інтелект спадковості та навколишнього середовища. Доцільніше вивчати перше та друге в сукупності [Там само].

Науковці, які працюють у рідчій *когнітивного* підходу (Дж. Брунер, Дж. Міллер, У. Найсер та інші), трактують інтелект як систему обробки інформації. Інтелект допомагає людині ухвалювати правильні рішення та розв'язувати складні розумові завдання [9]. Дослідниками-когнітивістами здійснено вивчення стійких ментальних структур, а також інтелектуальних процесів, які дозволяють людині приймати, переробляти та зберігати інформацію [7]. На їхню думку, можливості інтелекту залежать насамперед від швидкості переробки інформації, а «гарний» інтелект – це «швидкий інтелект» [4]. Однак розуміння інтелекту, яке абсолютизує його швидкісні характеристики, є деякою мірою обмеженим, оскільки ментальна швидкість може по-різному впливати на успішність інтелектуальної праці.

У межах когнітивного підходу перебуває також «триархчна модель інтелекту» Р. Стернберга. Автор представляє інтелект як систему, що складається із трьох взаємозв'язаних рівнів. Їх функціонування може бути пояснене за допомогою трьох «субтеорій». Перша пояснює, як відбувається управління інтелектуальною діяльністю, різними перетвореннями інформації, формуванням реакцій, засвоєнням і використанням знань. Друга показує потенціал інтелекту у вирішенні нових і стереотипних завдань. Третя трактує взаємодію інтелекту з різними соціокультурними явищами [12]. Зазначена теорія є досить популярною та продуктивною у психології інтелекту, однак її критики закидають Р. Стернбергу два суттєві зауваження. По-перше, вони вказують на відсутність у його працях чітких критеріїв відбору параметрів інтелекту, по-друге, уважають, що автор не досить ураховує індивідуальні відмінності в розумових здібностях досліджуваних [5].

Близька до поглядів Р. Стернберга концепція інтелекту М. Смульсон. Згідно з її розу-

мінням, інтелект є інтегральним психічним утворенням, що відповідає за породження, конструювання та перебудову ментальних моделей світу шляхом постановки та розв'язування завдань. Інтелект має міжпроцесуальну та метакогнітивну природу, а також різні модальності залежно від завдань, що поставлені, і особливостей контексту, у якому вони вирішуються. Інтелект також є одним із гарантів «компетентнісного потенціалу особистості» [1].

Досить популярною впродовж багатьох років залишається «генетична психологія» Ж. П'яже, ідеї якого у свій спосіб вплинули на формування когнітивно-інформаційної парадигми. Дослідник описує інтелект як систему внутрішніх дій (операцій) з інформацією, що містять образи, символи та знаки предметів. Керують діями наявні ментальні структури, що формуються впродовж життя. Цей процес Ж. П'яже розділив на чотири стадії: перша (до 2 років) – стадія сенсомоторного інтелекту; друга (2–7 років) – доопераційна; третя (7–11 років) – конкретних операцій; четверта (11–15 років) – формальних операцій [цит. за 2]. Концепція Ж. П'яже є класичною. Проте нині вона піддається критиці. Так, дослідження Г. Костюка, інших психологів показали недоцільність жорсткої прив'язки окремих розумових дій до визначеного віку, показали, що ефективність інтелектуальної праці може бути пов'язана насамперед не з віком, а зі складністю та новизною розв'язуваного завдання [Там само].

Представники діяльнісного підходу вважають, що інтелект може виявляти себе та формуватися тільки в тій чи іншій діяльності (трудова, навчальна, ігрова тощо). Ефективність індивідуального інтелекту визначається двома головними умовами. Перша – наявність розвинених розумових дій (аналізу, синтезу, узагальнення, порівняння, абстрагування тощо), друга – їхня злагожденість. Процес мислення є інтегратором інтелекту, оскільки він підпорядковує собі всі інші пізнавальні процеси [2]. Представники діяльнісного підходу зробили вагомий внесок у психологічну науку. Однак, як стверджують їхні критики, зазначені дослідники ототожнюють поняття «інтелект» як сукупність розумових здібностей із поняттям «мислення» як розумову активність, де вони реалізуються, що не є правомірним [Там само].

Сучасні дослідники інтелекту виявляють неабиякий інтерес до його практичних сторін, або до «практичного інтелекту». Доведено, що, по-перше, він базується здебільшого не на логіці, а на інтуїції, по-друге, лише частково залежить від результатів навчання, по-третє, є більш ефективним, ніж «теоретичний» інтелект, для досягнення життєвого успіху [10].

Практичний інтелект представлений, зокрема, двома його компонентами – *соціально-інтелектом* і *емоційним інтелектом*. Соціальний інтелект (Г. Гарднер, Дж. Гілфорд, Е. Торндайк та інші) – це здатність розуміти інших людей, діяти мудро стосовно них, бути далекоглядними в міжособистісних відносинах. Першовідкривачем цього феномену був Е. Торндайк, якому і належить наведене визначення. У структурі психіки соціальний інтелект, на наш погляд, посідає проміжне місце між предметним інтелектом і неінтелектуальними характеристиками особистості [2]. Щодо структури соціального інтелекту, найбільш відому її репрезентацію пропонує Дж. Гілфорд. У його моделі інтелекту соціальний (поведінковий) інтелект представлений у вигляді системи поведінкових здібностей, які детально описані в [7].

Починаючи з 80-х рр. минулого століття все більшої популярності у світовій психології набуває «теорія множинності інтелектів» Г. Гарднера. Її автор відкидає думку про існування єдиного системоутворювального чинника інтелекту і, спираючись на результати досліджень представників різних наукових дисциплін, виокремлює низку «незалежних інтелектів» (лінгвістичний, логіко-математичний, просторовий, музичний, тілесно-руховий, міжособистісний, внутрішньоособистісний тощо) [5].

Погляди Г. Гарднера не поділяють низка інших дослідників. Так, А. Скар указує на недоцільність включення до інтелекту, наприклад, рухових або музичних здібностей, а Р. Херрнстайн і Ч. Мюррей зазначають, що підхід Г. Гарднера «нівелює відмінності між інтелектом та іншими людськими характеристиками» [цит. за 5]. На наш погляд, наведені зауваження є досить слушними. Однак слушно й те, що ідеї Г. Гарднера відкривають нові можливості для досліджень інтелектуальної сфери особистості. Зазначений дослідник також уважається першовідкривачем «емоційного інтелекту». Цей феномен розуміється ним як можливість усвідомлювати власні емоції, мотиви та поведінку, керувати ними, а також розуміти інших людей, уміти керувати їхніми емоціями [6]. Емоційний інтелект нині привертає пильну увагу багатьох дослідників (Р. Бар-Он, Д. Гоулмен, Е. Носенко й інші). Він також успішно застосовується для створення різноманітних психологічних практик.

Аналіз різних підходів до вивчення інтелекту показує, що єдино можливим для організації його емпіричного дослідження є пошук «робочого» визначення цього феномену. Якнайкраще, на наш погляд, визначив інтелект Р. Стернберг – «розумова діяльність, спрямована на цілеспрямоване пристосування, вибір

і формування середовища реального світу, що має стосунок до життя людини» [11]. «Предметний інтелект» – це здатність, що забезпечує пізнання суб'єктом предметів матеріальної та духовної культури, об'єктів природи та взаємодію з ними [2].

Виклад основного матеріалу дослідження. Його мета полягає в тому, щоб вивчити індивідуально-психологічні особливості предметного інтелекту юнаків і дівчат. Для проведення емпіричного етапу дослідження було створено вибірку досліджуваних, яка складалася з 50 учнів віком 16–17 років. Серед досліджуваних – 38 дівчат і 12 юнаків.

Для вирішення завдань дослідження були використані такі методи: *теоретичні* – зіставлення узагальнених наукових даних, за допомогою яких проведено теоретико-методологічний аналіз інтелекту; *емпіричні* – тестування, бесіда, спостереження, що були застосовані для вивчення індивідуально-психологічних особливостей інтелектуальної сфери досліджуваних; *статистичні* – кількісний (кореляційний) і якісний аналіз результатів емпіричного дослідження. З метою математичної обробки результатів дослідження було використано програму Microsoft Excel 2016 для Windows, для їх репрезентації – метод таблиць. До психодіагностичного комплексу нашого дослідження увійшли Тест структури інтелекту Р. Амтхауера, Шкільний тест розумового розвитку (далі – ШТУР) і методика «Прогресивні матриці Равена».

Кореляційний аналіз дозволив отримати дані стосовно характеру зв'язків між параметрами предметного інтелекту. Вони представлені в табл. 1.

Більшість параметрів у вибірці мають один з одним значущий додатний зв'язок на 1%-му рівні. У такий спосіб:

- ПІН-1 пов'язаний з АР, ЧЗ, ГС, ЗП, ПІ;
- ПІН-2 – з ЛВ, ПА, АР, ЧЗ, ГС, ЗП, ПІ;
- А – з ЛВ, ВЗ, АР, ЧЗ, ЗП, ПІ;
- КЛ – з ЛВ, ВЗ, ПА, ЗАГ, АР, ЧЗ, ГС, ПУ, ЗП, ПІ;
- У – з ЛВ, ПА, ЗАГ, АР, ЧЗ, ЗП, ПІ;
- ЧР – з ЛВ, ВЗ, АР, ЧЗ, ГС, ПУ, ПІ;
- СПІ – з ЛВ, ВЗ, ПА, ЗАГ, АР, ЧЗ, ГС, ПУ, ЗП, ПІ;
- РІ – з ЛВ, ЗАГ, АР, ЧЗ, ЗП, ПІ.

Низка параметрів додатно пов'язані на рівні 5%. Таким способом ПІН-1 пов'язаний із показниками ЛВ, ВЗ, ПА, ЗАГ, ПУ; ПІН-2 – із ЗАГ, ПУ; А – з ПА; У – з ВЗ і ПУ; ЧР – з ПА, ЗАГ, ЗП; РІ – з ПА; ПА з ЛВ.

Кореляційний аналіз дозволив вивчити закономірні взаємозв'язки між параметрами предметного інтелекту та встановити, що зазначені зв'язки є досить тісними та мають суто додатний характер. Цей факт, на наш погляд, пояснюється походженням відповід-

Таблиця 1

Статистично значущі кореляції показників (n = 50)

Показники	ЛВ	ВЗ	ПА	ЗАГ	АР	ЧЗ	ГС	ПУ	ЗП	ПІ
ПІН-1	346*	281*	305*	299*	459**	419**	367**	303*	463**	473**
ПІН-2	414**		360**	278*	432**	382**	349**	264*	406**	448**
А	373**	354**	297*		476**	491**			427**	452**
КЛ	513**	479**	483**	362**	574**	577**	395**	370**	574**	630**
У	395**	280*	351**	359**	567**	596**		324*	458**	540**
ЧР	551**	467**	280*	341*	629**	591**	591**	480**	327*	604**
СПІ	563**	453**	458**	419**	695**	688**	447**	421**	587**	693**
РІ	348**		290*	425**	465**	367**			383**	449**

Примітка. Тут і далі: 1) нулі та коми вилучені; 2) позначення: *** – зв'язок на рівні 0,01%, ** – на рівні 1% ($p < 0,01$), * – на рівні 5% ($p < 0,05$); 3) умовні скорочення: тест Амтхауера – ЛВ (логічний відбір), ВЗ (виключення зайвого), ПА (пошук аналогій), ЗАГ (визначення загального), АР (арифметичний рахунок), ЧЗ (визначення числових закономірностей), ГС (геометричне складання), ПУ (просторова уява), ЗП (запам'ятовування), ПІ-1 (предметний інтелект 1); ШТУР – ПІН-1 (поінформованість 1), ПІН-2 (поінформованість 2), А (аналогії), КЛ (класифікації), У (узагальнення). ЧР (числові ряди), ПІ-2 (предметний інтелект 2), тест Равена – РІ (рівень інтелекту).

Таблиця 2

Порівняння середніх показників юнаків та дівчат (n = 50)

Показники (PR)	Група	М	Група	М	t-крит.
1.	ЛВ	ГД	ГЮ	66	1,3
2.	ВЗ	ГД	ГЮ	71	3,65***
3.	ПА	ГД	ГЮ	45	2,23*
4.	ЗАГ	ГД	ГЮ	44	2,39*
5.	АР	ГД	ГХ	59	1,99
6.	ЧЗ	ГД	ГЮ	67	1,64
7.	ГС	ГД	ГЮ	38	0,77
8.	ПУ	ГД	ГЮ	42	1,01
9.	ЗП	ГД	ГЮ	50	0,34
10.	ПІ	ГД	ГЮ	61	1,68
11.	ПІН-1	ГД	ГЮ	49	2,83**
12.	ПІН-2	ГД	ГЮ	33	2,61*
13.	А	ГД	ГЮ	44	1,22
14.	КЛ	ГД	ГЮ	54	3,21**
15.	У	ГД	ГЮ	42	2,43*
16.	ЧР	ГД	ГЮ	31	1,75
17.	СПІ	ГД	ГЮ	55	0,55
18.	РІ	ГД	ГЮ	45	0,91

них властивостей інтелекту від єдиного джерела – чинника G [11].

На наступному етапі емпіричного дослідження старшокласників було поділено на групи за ознакою статі. У першу групу (далі – ГД) увійшли дівчата (38 осіб), у другу (далі – ГЮ) – юнаки (22 особи). Після виконання ними запропонованих тестових завдань було визначено середні значення кожного з параметрів і здійснено їх порівняння за t-критерієм Стьюдента. Результати представлені в табл. 2.

Аналіз таблиці свідчить, що, хоча за всіма параметрами інтелекту дівчата переважають хлопців, однак, статистично значуща різниця ($p < 0,05$, $p < 0,01$, $p < 0,001$) спостерігається лише за показниками вербального інтелекту. Це ВЗ (виключення зайвого), ПА (пошук анало-

гій), ЗАГ (визначення загального), ПІН-1 (поінформованість 1), ПІН-2 (поінформованість 2), КЛ (класифікації), У (узагальнення). Це підтверджує поширену у психології думку про те, що дівчата мають краще розвинені вербальні здібності, ніж юнаки. Причина, як вважається, полягає в тому, що у процесі еволюції жінка переважно виконувала ґендерні функції дружини та матері, що неможливо без розвинених словесних здібностей.

Дівчата мають більший за юнаків словниковий запас, краще за них оперують вербальними символами, цікавляться тими видами діяльності, де можуть їх використати, частіше орієнтовані на вивчення іноземних мов, мають більший запас простих відомостей і знань із різних галузей, здатні успішно використо-

увати наявну інформацію для вирішення начальних та інших завдань. Вони також краще виокремлюють загальні та подібні властивості предметів або понять, виявляють відносини між об'єктами порівняння, переходять від наочно-дійових форм порівняння до порівняння абстрактного. У них більш високий рівень словесно-логічного мислення.

Стосовно інших параметрів цікавість викликає те, що досліджувані різної статі мають майже однакові результати за показниками математичного та просторового інтелекту. У психологічній науці впродовж багатьох років панувала та деякою мірою продовжує панувати думка про те, що чоловіки випереджають жінок за розвитком математичних і просторових здібностей. Це також традиційно пояснюють гендерними особливостями осіб різної статі. Так, жінки впродовж століть не мали доступу до математичної освіти, а також часто були обмежені в пересуванні, а чоловіки, навпаки, вільно вивчали математику, були мандрівниками та мисливцями.

Однак дослідження останнього часу показують, що відмінності чоловіків і жінок, наприклад, у математичному інтелекті, не є суттєвими або взагалі відсутні. Це, зокрема, показує Дж. Хайд, яка вивчила матеріалі 242 досліджень, де оцінені математичні здібності 1 286 350 людей [8]. Водночас констатується, що досі наявні гендерні настанови, стереотипи та забобони, а також дискримінація за критерієм статі, часто заважають жінкам обирати «чоловічі» професії, досягати в них видатних успіхів.

Отримані нами результати також не підтверджують традиційну думку стосовно переваги чоловіків у просторовому інтелекті (параметри ГС і ПУ). Причини можуть бути з'ясовані в подальших дослідженнях на більших за кількість вибірках.

Висновки із проведеного дослідження. Проведене теоретико-емпіричне дослідження дозволяє зробити такі висновки:

1. Якнайкраще психологічну сутність інтелекту передає його розуміння як загальної

здатності до адаптації за допомогою вирішення нових, оригінальних розумових завдань.

2. Предметний інтелект – це здатність, що забезпечує пізнання суб'єктом предметів матеріальної та духовної культури, об'єктів природи та взаємодію з ними.

3. Кореляційний аналіз дозволив вивчити закономірні взаємозв'язки між параметрами предметного інтелекту та встановити, що зазначені зв'язки мають суто додатний характер.

4. Якісний аналіз показав, що дівчата суттєво переважають юнаків у розвитку вербального інтелекту. За рештою показників результати представників різної статі є приблизно рівними.

Дослідження буде продовжене на більших за чисельністю вибірках і включатиме питання взаємодії предметного інтелекту студентів різної статі з їхнім соціальним і емоційним інтелектом.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Смутьсон М. Психологія розвитку інтелекту. Київ : Нора-друк, 2003. 298 с.
2. Черножук Ю. Індивідуальні відмінності емоційності у співвідношенні з особливостями інтелекту : дис. ... канд. психол. наук. Одеса, 2006. 197 с.
3. Anastasi A. Psychological testing. New York ; London : Mcmillan Publ. Corp., 1996. 736 p.
4. Eysenck H.J. The structure and measurement of intelligence. Berlin ; New York : Springer, 1979. 253 p.
5. Gardner H. Frames of mind: The Theory of Multiple Intelligence. New York : Basic Books, 1983. 459 p.
6. Goleman D. Emotional intelligence. New York : Bantam Books, 1997. 353 p.
7. Guilford J. The nature of human intelligence. New York : Mcgraw-Hill Book Company, 1967. 538 p.
8. Hyde J. The gender similarities hypothesis. *The American psychologist*. 2005. V. 60. № 6. P. 581–592.
9. Schultz D., Schultz S. A History of Modern Psychology. Harcourt Brace Publishers, 1996. 511 p.
10. Practical Intelligence in Everyday Life / R. Sternberg et. al. Cambridge Univ. Press, 2000. 272 p.
11. Sternberg R. Intelligence applied: understanding your intellectual skills. San Diego : Harcourt Brace Jovanovich Inc., 1986. 358 p.
12. Sternberg R. Components of human intelligence. *Cognition*. 1983. № 15. P. 1–48.

MENTAL HEALTH ISSUES OF CHILDREN DEPRIVED OF PARENTAL CARE ПРОБЛЕМИ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

According to UNICEF living in an institution can have significant negative, life-long consequences for children's physical, psychological and emotional development. Science has proven that children develop best within a family environment, where they will get all the love and support, they need to survive and thrive. If the biological family is not able to take care of a child, due to poverty, disability, adversity or misperception, the children are given to institutions, or other families. This condition has own difficulties, children will develop risky behavior, also suffer from mental health problems, specially depression and anxiety disorders. Children deprived of family environment are accepted as vulnerable group members according to these reasons. They will have attachments problems in their later life, too. Emotional neglect also damages physical state, and development of the children. The main purpose of this article to investigate literature, articles, policy papers about this problem, and to do descriptive analyses.

Closed environment, frequent replacement of teachers, and adults who take care them, lack of necessary emotional support are the main reasons for the slow mental development of deprived children.

Key words: *child development, children deprived of parental care, mental health of deprived children, psychological and social support.*

За даними ЮНІСЕФ, перебування в інтернаті може мати значні негативні наслідки

для фізичного, психологічного й емоційного розвитку дітей, які триватимуть упродовж усього життя. Науково доведено, що діти найкраще розвиваються в сімейному оточенні, де вони отримують всю любов і підтримку, необхідну для виживання та процвітання. Якщо біологічна сім'я не здатна піклуватися про дитину через бідність, інвалідність, бідну або неправильне сприйняття, дітей віддають до інтернатних установ або інших сімей. Цей стан має свої труднощі, діти розвиватимуть ризиковану поведінку, також страждатимуть від проблем із психічним здоров'ям, особливо їм властиві депресії та тривожні розлади. Діти, позбавлені сімейного оточення, визнаються членами вразливої групи відповідно до цих причин. У них також будуть проблеми із прихильністю в майбутньому житті. Емоційна зневага також шкодить фізичному стану та розвитку дітей. Основною метою статті є дослідження літератури, статей, програмних документів щодо цієї проблеми та проведення описового аналізу. Закрите середовище, часта зміна вчителів і дорослих, які ними опікуються, відсутність необхідної емоційної підтримки є основними причинами повільного психічного розвитку депривованих дітей.

Ключові слова: *розвиток дитини, діти, позбавлені батьківського піклування, психічне здоров'я депривованих дітей, психологічний та соціальний супровід.*

УДК 159.9.2.316.37

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.47.15>

Shahinzade G.O.

PhD student at the Psychology department
Baku State University

Introduction. Referring to the State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, it was determined that the total number of registered children deprived of parental care increased from 1991–2006, and decreased from 2011 till 2022. The following table demonstrates these figures for each 5 years.

Based on the data Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan adoption of the children has decreased in Azerbaijan during the last 15 years.

According the second table total number of children who are adopted gradually reduced, but nearly 22% of this adoption was cancelled in 2021. Unfortunately the figure of cancelled adoption fluctuated during these years, respectively from 56 to 64.

Scientific and psychological studies show that the deprivation of parental care at an early age results in great negative effects on his intellectual, mental and personal development. Majority of the studies note that children brought up in orphanages have physical development problems, retardation in speech development, dependence and loss of interest in the environment. At the early school years, those children have serious problems in mastering educational materials, writing, arithmetic, reading skills. In addition, these children have difficulties in communicating with

adults. On the other hand, they have a strong need for attention and care, caress and kindness, pleasant attitude and positive emotional contact from adults. As a result, children feel useless, they lack confidence in themselves, and other people are perceived by them as unnecessary and insignificant, and no deep connection with people is formed.

Literature review. The articles and research papers in this field analyzed this problem in different aspects: social, psychological, pedagogical, and juridical aspects. But the numbers of these researches in Azerbaijan are limited, and there are gaps in this area.

In her article "Social psychological portrait of children deprived of parental care", G. Huseynova notes that children without parents divide the world into "ours" and "others". "They unite against others, show aggression in relation to them, try to use them for their own purposes. All "others" have their own special norms. However, children living in boarding schools are often separated and isolated even within their "own" groups; they are aggressive and even cruel towards other children. This position arises for various reasons, the most important of which is the unsatisfied need for love and emotional instability of a child deprived of parental care" [5].

Abandonment is a traumatic event for any person, regardless of age. When the abandoned person is a child, and the abandoner is a mother or father, the pain of abandonment is more severe. The severity of the suffering experienced by the child is not only affected by abandonment, but also by the form of abandonment and the events before and after the abandonment. Strong conflicts in the family, fear and violence (to the child or one of the family), etc. causes various traumas in children. Abandoning a child causes the strongest trauma to him. In order for the child to be able to deal with this trauma easily when abandoned, it is necessary to have strong social support from those around him. One of the factors affecting the trauma experienced by a child due to abandonment is the age criterion. If this situation continues for a long time, the child's development is weakened and creates the basis for the emergence of various problems. Due to the increase in mental development, children understand the problems in the family more easily as they get older. If a child of preschool age has difficulty establishing cause-and-effect relationships, at school age he is already aware of the situation in the family. In the period of adolescence, the absence of parents means the absence of parental control and model over the adolescent. This is one of the main causes of personality confusion and pathologies in adolescence. The following features are observed in majority of these children's mental health.

The feeling of deprivation is the most common feeling experienced by children deprived of parental care. The sense of deprivation these children feel is deepened when they see other children with their parents. At this time, even if the

child does not have a father or mother, he dreams of them and the time he will spend with them.

Low self-esteem – children without a parent see themselves as weaker, powerless than children with parents. In order to restore the self-confidence of such children, it is necessary to show them that they are superior to others in various fields (in which field they have skills).

Anxiety from sad looks – one of the most disturbing feelings for a person is that others look at him with pity. As orphaned children grow up, they feel pity from others and worry about it. We should treat such children as we approach other children.

Guilt and shame – deprived children feel shame when telling others that they don't have a mother or father. And for this they feel guilty.

Feeling of insecurity – children who are alone are insecure about life and people. Therefore, they find it difficult to relate to other people. Because they think that one day they will leave.

Feelings of anger – as children who are deprived of parental care move towards adolescence, feelings of anger begin to bubble up. Childhood feelings of guilt and shame give way to feelings of anger towards others. A teenager becomes angry with his parents, life and the God. This deep sense of anger causes him to be angry in front of others. This period is the period when teenagers and young people who are deprived of parental care need the most support.

Avoidance of responsibility – some children who are deprived of parental care blame the reason for all their failures in life on the absence of their parents. Thus, they absolve themselves of all responsibility and do not try to change themselves.

The need for role models – all children choose their parents as role models and repeat their

Table 1

Number of orphans and children deprived of parental care in boarding schools

	1991	1996	2001	2006	2011	2016	2021	2022
Number of children deprived of parental care in boarding schools-total of which	955	839	2 484	2 441	1 259	602	771	737
Nurseries	150	96	107	59	43	-	2	2
Children's home	50	101	139	438	351	23	49	64
Special boarding-school for children with limited health	90	105	280	280	162	82	28	51
Boarding homes for children with limited health	70	35	203	61	44	39	39	29
General educational boarding schools	595	502	1755	1603	659	458	653	591
<i>of which number boarding schools for orphans and children deprived of parental care</i>	505	293	368	330	398	401	449	441

State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, 2022.

Table 2

Number of adopted children

	2005	2010	2015	2019	2020	2021
<i>Number of adopted children-total</i>	803	798	805	660	234	283
girls	365	404	375	315	111	132
<i>Including, by age of children</i>						
Under 1 year old girls	134 65	204 113	166 85	175 89	57 28	54 29
1–5 years old girls	324 138	330 165	360 165	296 138	78 38	136 59
6–10 years old girls	198 97	148 70	176 79	115 58	53 25	56 26
11–17 years old girls	147 65	116 56	103 46	74 30	46 20	37 18
<i>Number of children whose adoption was cancelled girls</i>	56 19	59 30	66 30	82 23	59 25	64 23

State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, 2022.

behavior. When there are no parents, children can choose the wrong role models and lead their lives in the wrong direction. Therefore, in orphanages and boarding schools, there should be male and female teachers from whom children can get the right role models.

N. Osmanli, A. Babayev and M. Mammadov evaluated the mental health of children deprived of parental care and it was determined that the assessment of children’s psycho-social development, as well as the identification of protective and risk factors play an important role in supporting their mental development and increasing their quality of life in their research (N. Osmanli, A. Babayev and M. Mammadov, 2019). As a result of analysis, 32,3% of the children were evaluated as the total difficulties score, 18,4% of the children had emotional symptoms, 43,9% had conduct problems, 28,8% hyperactivity/inattention, 42,4% had peer relationship problems and 7,6% were abnormal in the pro-social behavior subtest [7].

N. Najafova studied the social aspect of this problem, and noted that children sent to orphanages and boarding schools usually treat aggressively to their parents and do not forgive them. There should be a rehabilitation center for such children to get used to their parents, to support relationship with them. The facts show that many of the children placed into families by the government try to run away after a short time. Children who grow up in orphanages, and boarding schools have difficulties interpersonal relationships. Some of these children have not been rehabilitated, they tend to commit crimes after leaving orphanages, and are represented in various criminal groups. In foreign practice, various social projects are realized. Sociologists and psychologists also support this idea, and to enlarge rehabilitation centers

programs. These rehabilitation centers can play a major role in preparing children for life and in their acquisition of socially important family habits [6].

Majority of studies and research in this field mention that children grow and develop best when they live in stable, dependable families providing them with care and support.

According to K. Marinova, deprivation, frustration and the presence of the mothers during the forming of a child’s personality result in decreasing of the child’s development. If the need of maternal care has not been satisfied, children cannot build up stable relation with others and have communication problems. Author mentioned that some of these children are apathetic children, who are selfish, and do not learn to share like other children. The problematic behavior can be observed as masturbating, swinging or hitting their heads [14].

A. Zlateva and N. Zdravkova reach a decision that children raised in institution demonstrate social, emotional and cognitive skills which does not correspond to their calendar age, their skills are lower than others. The authors find connection between low skills and living conditions, monotonous environment, and the non-individual approach to children [12].

Result and recommendation. The literature analyses determine that raising children outside their family has negative influence on their direct experience on his life later as a grown up. This influence can be reason of future mental and physical health issues. The literature review show that the institutional conditions of boarding schools reflect negatively on the emotional-social development of children. Institutions cannot provide children with the emotional support and care. The lack of family and deprivation leads to serious consequences in children’s mental development.

UNICEF suggest working together with the health system and social work services, to prevent abandonment, and separation of children from their families as a solution.

UNICEF also support the revision of primary child protection, child care, family protection, social services and social assistance legislation and development of regulations and minimum quality standards for all services and processes which form an effective social services system.

Moreover, working on increasing public awareness and understanding of how community-level services can deliver better outcomes for children, as well as on the general importance of living in a family environment for the development and the general well-being of children [15].

Conflict of Interest. No conflict of interest was declared by the authors.

Financial Disclosure. The authors declared that this study received no financial support.

BIBLIOGRAPHY:

1. Yetiştirme Yurdunda Kalan 16–18 Yaş Grubundaki Adölesanların Anksiyete Düzeylerinin Belirlenmesi / Akgün et al. *Hemar-G*. 2012. № 14 (1). P. 34–45.
2. Yetiştirme yurdunda kalan ve kalmayan kız ergenlerin yalnızlık düzeylerinin incelenmesi / Aral et al. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*. 2006. № 5 (15). P. 10–19.
3. Bulut. Korunmaya Muhtaç Genç Kızların Ruh Sağlığına Etki Eden Psikolojik Faktörler. *Kriz Dergisi*. 1995. № 3 (1–2). P. 104–113.
4. Bıyıklı. Yetiştirme Yurdundaki Çocukların Zihinsel ve Psiko-sosyal Gelişimlerinin İncelenmesi. *A.Ü Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*. 1982. № 20 (1). P. 87–98.
5. Hüseynova G. Valideyn himayəsində məhrum olunmuş uşaqların sosial psixoloji portreti. *Psixologiya Elmi-Tədqiqat İnstitutu*. 2022. URL: <https://psixologiyainstitutu.az/2022/11/22/valideyn-himay%C9%99sind%C9%99n-m%C9%99hrum-olmus-USAQLARIN-SOSIAL-PSIXOLOJII-PORTRETI/>.
6. Nəcəfova N. Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar sosial iş kontekstində. 2015.
7. Uşaqların psixi sağlamlılıqlarının dəyərləndirilməsi: Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar / N. Osmanlı et al. *Azərbaycan Məktəbi*. 2019. № 2.
8. Bir sosial sorumluluk projesi örneği: “Korunmaya muhtaç çocukları”, *Sosyal Bilimler Dergisi / N. Özdemir et al. Journal of Social Sciences*. 2008. № 32 (2). P. 283–305.
9. Kurum Bakımındaki Çocuk ve Ergenlerde Davranış ve Duygusal Sorunların Epidemiyolojisi; Ulusal Örneklemede Karşılaşılmalı Bir Araştırma / Z. Şimşek et al. *Türk Psikiyatri Dergisi*. 2008. № 19 (3). P. 235–246.
10. Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi haqqında : Azərbaycan Respublikası Qanunu. Bakı, 22 iyun, 1999.
11. Yıldırım Ş. Çocuk Evinde Kalan Çocukların İlişki Dinamikleri: İzmir Örneği. 2013.
12. Zlateva A., Zdravkova N. Mental characteristic study of children deprived of parental care through standard drawing methodologies application. *Trakia Journal of Science*. 2013. № 3. P. 303–308. URL: <http://www.uni-sz.bg>.
13. Karen R. *Becoming Attached: First Relationships and How They Shape Our Capacity to Love*. Oxford, New York : Oxford University Press, 1998.
14. Marinova K. The child from the children's home. *Problems of the emotional-social development*. Stara Zagora, 1999.
15. Children deprived of family environment. URL: <https://www.unicef.org/northmacedonia/children-deprived-family-environment>.

СЕКЦІЯ 6 ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

КОГНІТИВНО-СТИЛЬОВІ ОСОБЛИВОСТІ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ В МОЛОДІ

COGNITIVE-STYLE CHARACTERISTICS OF YOUTH EMOTIONAL INTELLIGENCE

У статті розглядається проблема когнітивних стилів у контексті емоційного інтелекту особистості (EI) на прикладі юнацького віку. Викладаються теоретичні підходи до розуміння когнітивних стилів, проводиться систематизація типологій когнітивних стилів і обґрунтування доцільних для дослідження в контексті емоційного інтелекту когнітивних стилів. У дослідженні основна увага приділяється чотирьом видам когнітивних стилів, зокрема, полезалежності – полenezалежності, інтернальному – екстернальному локусу контролю, гнучкому – ригідному пізнавальному контролю та толерантності до нереалістичного досвіду, тому що вони більшою мірою, ніж інші стилі, охоплюють міжособистісну взаємодію. Когнітивний стиль трактується в даному дослідженні як динамічний стереотип, зокрема й в оцінці поведінки й емоційних явищ. У результаті емпіричного дослідження емоційного інтелекту у групі осіб юнацького віку виділено три діагностичні групи з високим, низьким і середнім рівнем емоційного інтелекту особистості. Установлено, що наявні відмінності у проявах полезалежності у виділених групах. Так, серед осіб із низьким рівнем емоційного інтелекту домінує полезалежний когнітивний стиль, відповідно, особи із середнім і високим рівнем схильні до полenezалежності. Це відповідає вищому рівню аналітичності в міжособистісній взаємодії. Показники когнітивного стилю «Інтернальність локусу контролю» не досить виражені в осіб із високим рівнем емоційного інтелекту особистості за винятком інтернальності у сфері досягнень, де особи з високим рівнем емоційного інтелекту особистості проявляють свою чутливість. Когнітивний стиль «Толерантність до нереалістичного досвіду» зростає прямо пропорційно рівню емоційного інтелекту особистості, тобто особи з високим рівнем емоційного інтелекту особистості менше підвладні дії стереотипів у спілкуванні. Когнітивний стиль «Гнучкий – ригідний пізнавальний контроль», що визначає швидкість переходу між вербальними та сенсорно-перцептивними функціями, не показав статистично достовірних відмінностей у групах із різним рівнем емоційного інтелекту особистості. Отже, було підтверджено, що особи з різним рівнем емоційного інтелекту особистості мають відмінності в більшості когнітивних стилів. **Ключові слова:** динамічний стереотип, емоційний інтелект, інтернальний локус

контролю, когнітивний стиль, пізнавальний контроль, полезалежність – полenezалежність, толерантність.

The article analyzes the problem of the cognitive styles in the context of emotional intelligence on the example of young age. We discuss theoretical approaches to interpretation of cognitive styles, systematize of cognitive style's typologies, justify appropriate cognitive styles for the investigation in context of emotional intelligence. The investigation focuses on four types of cognitive styles in particularly "field-dependence – field-independence", "internal – external locus of control", "flexible or rigid cognitive control", "the tolerance to unrealistic experience", because they cover interpersonal interactions more than another cognitive styles. In this investigation a cognitive style is treated as dynamic stereotype, and it operates at the level of information processing including the evaluation of behavior and emotional phenomena. As a result of the empirical research of an emotional intelligence in the young age groups, we've made three diagnostic groups with high, middle and low levels of an emotional intelligence. It has been found, there were differences of the manifestation of field-dependence in these groups. The field-dependence cognitive style dominates in the group with a low emotional intelligence, and the persons with middle and high level of an emotional intelligence are likely to the field-independence cognitive style. It's corresponded a higher level of analyticity in interpersonal interactions. The level of the cognitive style "Internal locus of control" is low in persons with low emotional intelligence except the internality in the field of achieving, where the persons with high emotional intelligence demonstrate their sensitivity. The cognitive style "the tolerance to unrealistic experience" grows in proportion to the level of an emotional intelligence. The persons with high emotional intelligence are less subject to stereotypes in communication. The cognitive style "flexible or rigid cognitive control" determines a speed of transition from the verbal to the perceptive functions in a state of cognitive dissonance, and don't have statistically significant differences in the groups with different level of emotional intelligence. In this way it was confirmed that persons with different level of emotional intelligence have differences in their cognitive styles.

Key words: cognitive style, cognitive control, dynamic stereotype, emotional intelligence, internal-external locus of control, field-dependence – field-independence, tolerance.

УДК 159.95.942
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.47.16>

Васюк К.М.
к.психол.н.,
доцент кафедри психології
Донецький національний університет
імені Василя Стуса

У сучасному світі все більшої актуальної набувають проблеми комунікації, міжособистісної взаємодії, особливо в контексті глобальної цифровізації, збільшення частки дистанційного навчання, поширення впливу соціальних мереж та інтернет-ресурсів узагалі в середовищі не тільки молоді, а й людей старшого покоління. Але віртуальне спілкування не створює належного середовища для розвитку комунікативних здібностей і емоційного інтелекту. Дане поняття останнім часом набуває особливої популярності серед дослідників і завдяки відносній новизні, а також соціальній значущості, оскільки забезпечує адекватну оцінку емоційних проявів іншого, розуміння власних емоцій і почуттів.

Часто емоційний інтелект відокремлюють від когнітивної сфери особистості, вивчають його як автономне явище. Але систематизація досліджень емоційного інтелекту демонструє необхідність розглядати його саме у взаємозв'язку з когнітивними функціями особистості. Зважаючи на його багатоаспектність, характер цих зв'язків теж має бути системним та інтегральним, тому вважаємо доцільним проаналізувати емоційний інтелект не просто у зв'язку з окремими когнітивними процесами, а з типологічними характеристиками, зокрема з когнітивно-стильовими.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Когнітивний стиль має сталу традицію досліджень, починаючи з робіт Г. Олпорта, який визначав стиль як дуже широку здатність вибирати мотиви та цілі залежно не тільки від когнітивних особливостей, але і характерологічних рис [8]. На другому етапі досліджень поняття когнітивного стилю відокремлювалось від феномену інтелекту, як особливі способи обробки інформації, проте той чи інший спосіб не гарантував однозначно високого або низького рівня інтелектуального розвитку.

На третьому етапі, власне, було чітко виокремлено поняття «когнітивний стиль», яке ввів у науку Дж. Клейн у 50-х рр. ХХ ст., а остаточно теорія стилів була сформульована Р. Гарднером [6, с. 18].

За визначенням Г. Клауса, когнітивні стилі прямо впливають на процес переробки інформації, а якість такої переробки залежить від конфігурації параметрів у структурі конкретної особистості [2, с. 36].

О. Рябініна визначає когнітивний стиль як динамічний стереотип, який діє на рівні сприйняття та переробки інформації, але водночас не є суто набутих, його формування залежить і від уроджених особливостей ЦНС. Також виділяють два окремі підходи до визначення когнітивних стилів, які можна вважати парадигмальними [1, с. 83]:

– унітарний підхід декларує, що когнітивні стилі по суті є цілісним феноменом, який має

декілька поляризованих параметрів, залежно від теоретичного підходу кількість цих параметрів може варіювати. На практиці від 3 до 10 одиниць;

– множинний підхід трактує когнітивні стилі як автономні утворення, аргументує це тим, що рівень вираженості кожного має явну автономність один від одного.

Однозначно доведено, що когнітивні стилі складаються з декількох компонентів, які мають полярні характеристики. Кожен такий чинник або компонент має відносну автономність один від одного. Зважаючи на наявність великої групи таких чинників, однозначної класифікації когнітивних стилів не існує.

Так, Д. Уордел і Дж. Ройс виділяють три такі компоненти на основі співвідношення когнітивного й емоційного компонентів:

- суто когнітивні стильові характеристики;
- афективні стильові характеристики;
- когнітивно-афективні стильові характеристики [1, с. 84].

У дослідженнях Г. Віткіна, І. Шкуратової та інших з'являються метастилі, які заміщують усе розмаїття описаних конкретизованих когнітивних стилів:

- аналітичність – синтетичність;
- образність – вербальність;
- артикульованість – глобальність;
- цілісність – детальність тощо [1].

Загалом когнітивні стилі в сучасній класифікації виділялись поступово, були введені різними авторами. Найчастіше виділяють такі:

1. Полезалежність – полenezалежність.
2. Ригідний – гнучкий пізнавальний контроль.
3. Імпульсивність – рефлексивність.
4. Фокусуючий – скануючий контроль.
5. Толерантність до нереалістичного досвіду (низька або висока).
6. Вузкий – широкий діапазон еквівалентності.
7. Вузкість – широта категорії.
8. Згладжування – загострення.
9. Конкретна – абстрактна концептуалізація.
10. Когнітивна простота – складність.

Додатково у працях дослідників когнітивного стилю згадуються і такі його види:

1. Зовнішній – внутрішній локус контролю (інтернальність – екстернальність).
2. Вербалізація – візуалізація.
3. Фізіогномічність – буквральність.
4. Конвергентність – дивергентність тощо.

Варто зазначити, що не для всіх визначених категорій когнітивного стилю існують надійні, адаптовані для нашої культури методики. Тому для нашого дослідження були обрані деякі найбільш поширені в дослідженнях когнітивно-стильові показники.

Стиль «полезалежність – полenezалежність» окреслює синтетичний або аналітичний спосіб світосприйняття й оцінює здатність суб'єкта опиратися контексту, здатності виокремлювати просту фігуру зі складної (із тла). Цей когнітивний стиль є традиційним і первинним в історії вивчення проблеми, тому, на нашу думку, він має бути однозначно визначений у межах нашого дослідження.

Стиль «інтернальність – екстернальність» (внутрішній або зовнішній локус контролю) оцінює сприйняття людини себе як такої, що керується середовищем, або такої, що керує ним, а також оцінює загальну схильність сприйняття спиратися на зовнішні або внутрішні чинники [5]. Дана спрямованість визначає ставлення до оточення, включення інших у межі емоційної оцінки всього, що відбувається з людиною.

Аналіз толерантності до нереалістичного досвіду має значення для визначення здатності особистості сприйняти інформацію, що руйнує її стереотипні уявлення про світ, зокрема й щодо оточення, є важливим показником у сприйнятті інформації в міжособистісній взаємодії.

Аналіз ригідного або гнучкого пізнавального контролю є важливим для визначення схильності особистості до зміни стереотипів [5]. Як відомо, стереотипи досить поширені в оцінках партнерів у спілкуванні, особливо в питаннях соціальної ролі, групового статусу, етнічних, професійних і гендерних категорій.

Стиль «конкретна – абстрактна концептуалізація» визначає принцип диференціації уявлень про світ у когнітивній картині особистості [5].

Когнітивний стиль «фокусуєчий або скакуючий контроль», згідно з дослідженнями Р. Гарднера, Дж. Кляйна, Лінтона, Лонга, Ч. Носала, Дж.Т. Спенс і Ф. Хольцмана, характеризує обсяг охоплення аспектів ситуації, а також урахування її ознак у формуванні ставлення до неї. Уважаємо це особливо важливим для оцінки поведінки іншої людини, що дозволяє або фокусуватись на вузьких аспектах взаємодії, або бути здатним охоплювати широкі діапазони ситуацій у міжособистісній взаємодії [7].

Метою нашого дослідження було вивчення когнітивно-стильових особливостей осіб з різним рівнем емоційного інтелекту (на прикладі юнацького віку).

Об'єктом дослідження виступали когнітивні стилі.

Предметом дослідження – особливості когнітивних стилів в осіб юнацького віку з різним рівнем емоційного інтелекту.

Гіпотезу дослідження становить припущення про те, що особи юнацького віку з різним рівнем емоційного інтелекту будуть мати відмінності в рівні вираженості когнітивно-стильових характеристик.

Як досліджувані були залучені студенти 1–4 курсів Донецького національного університету імені Василя Стуса – 128 осіб, з них 36 чоловічої статі та 92 жіночої. Також використовувались такі методики дослідження: діагностика емоційного інтелекту Ст. Хола, методика «Включені фігури» К. Готтшальдта в модифікації використано для оцінки когнітивного стилю полезалежність – полenezалежність, методика «Рівень суб'єктивного контролю» (у модифікації А.Г. Грецова) – для діагностики показника «суб'єктивний контроль», когнітивного стилю «інтернальність – екстернальність», тест Роршарха – для визначення показника «толерантність до нереалістичного досвіду» шляхом оцінки реакцій на невизначені стимули, зокрема, наявність або відсутність нетипових інтерпретацій, а також методика вільних асоціацій (Gardner, Holzinan, Klein, Linton, Spence) – для дослідження показника «гнучкий – ригідний пізнавальний контроль» для аналізу гнучкості через оцінку варіативності в реакціях (групування).

У результаті діагностики рівня емоційного інтелекту за методикою Ст. Хола були отримані такі дані (табл. 1).

Як бачимо з таблиці, показники емоційного інтелекту в молоді не завжди однаково представлені в певних рівнях, зокрема, емпатія й емоційна обізнаність близькі до нормального розподілу, де домінують середні значення, а високі та низькі пропорційно розділені. У показниках розпізнавання й управління емоціями дещо домінує низький показник, хоча

Таблиця 1

Відсоткові значення показників емоційного інтелекту в осіб юнацького віку за методикою Ст. Хола (%)

Показник методики	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень
Емоційна обізнаність	18,8	56,3	24,9
Управління емоціями	32	53,1	14,9
Самомотивація	49,2	22,7	28,1
Емпатія	14,1	68	17,9
Розпізнавання емоцій інших	35,9	54,7	9,4
Інтегральний показник	29,7	50,8	19,5

середній рівень є в майже половини досліджуваних. Це говорить про те, що дана властивість у юнацькому віці розвинута не надто добре, отже, молоді люди не тільки не досить успішно розпізнають емоції в себе й інших, але і мають досить високий рівень ригідності, тобто уповільнене згасання емоції, що може провокувати емоційні порушення, а також прояв негативних рис характеру, як-от злопам'ятність і мстивість.

Найбільше низьких значень молодь продемонструвала в показнику самомотивації. Він відображає здатність довільно керувати своїми емоціями, тобто молодь має слабко розвинені вольові якості у сфері управління емоційною сферою. Інтегральний показник емоційного інтелекту дещо відхиляється від нормального розподілу в бік превалювання низьких значень, але домінує все одно середній показник. Отже, ми розділили нашу вибірку на три групи за рівнем емоційного інтелекту так: у групі з низьким рівнем 38 осіб (з них 12 чоловічої статі, 26 жіночої), із середніми показниками – 65 осіб (серед них 18 чоловіків і 47 жінок), з високими показниками – 25 осіб (з них 6 чоловічої статі, 19 жіночої).

Наступним етапом дослідження було визначення когнітивних стилів за методикою Готтшальдта та порівняння показника полезалежності – полenezалежності в осіб із різним рівнем емоційного інтелекту. Оцінка статистичної достовірності відмінностей між групами за показником методики проводилась за допомогою Н-критерію достовірності відмінностей

Краскела –Воліса. Загальний показник полезалежності – полenezалежності у групі представлений на рис 1.

Як бачимо, у юнацькому віці превалює полезалежний когнітивний стиль. Статистичний аналіз достовірності відмінностей з коефіцієнтом $H = 6,43$ і критичних значень $P_{0,05} = 5,991$ та $P_{0,01} = 9,21$ показав, що даний показник достовірний на рівні $P \geq 0,05$. Аналіз середніх арифметичних показників за методикою К. Готтшальдта у груп із різним рівнем емоційного інтелекту показав, що серед осіб із низьким і середнім рівнем емоційного інтелекту домінує полenezалежний когнітивний стиль. Тобто сприйняття їх аналітичне, структуроване, логічне. Але успішність у спілкуванні, емпатичність, ефективне розпізнавання емоцій інших базується якраз на синтетичному, образному, інтуїтивному сприйнятті, отже, надмірне використання логічного, раціонального мислення в оцінці емоцій і поведінки інших не настільки ефективно, як образно-інтуїтивне.

Наступний параметр когнітивного стилю – рівень суб'єктивного контролю – вивчався нами за допомогою методики «Рівень суб'єктивного контролю» в адаптації О. Грецової. Нижче представлена діаграма, яка демонструє представлені показників РСК в осіб з різним рівнем емоційного інтелекту.

Отримані результати свідчать, що окремі види інтернальності представлені по-різному залежно від рівня емоційного інтелекту. Загалом до високих показників інтернальності схильні особи з низьким і середнім рівнем

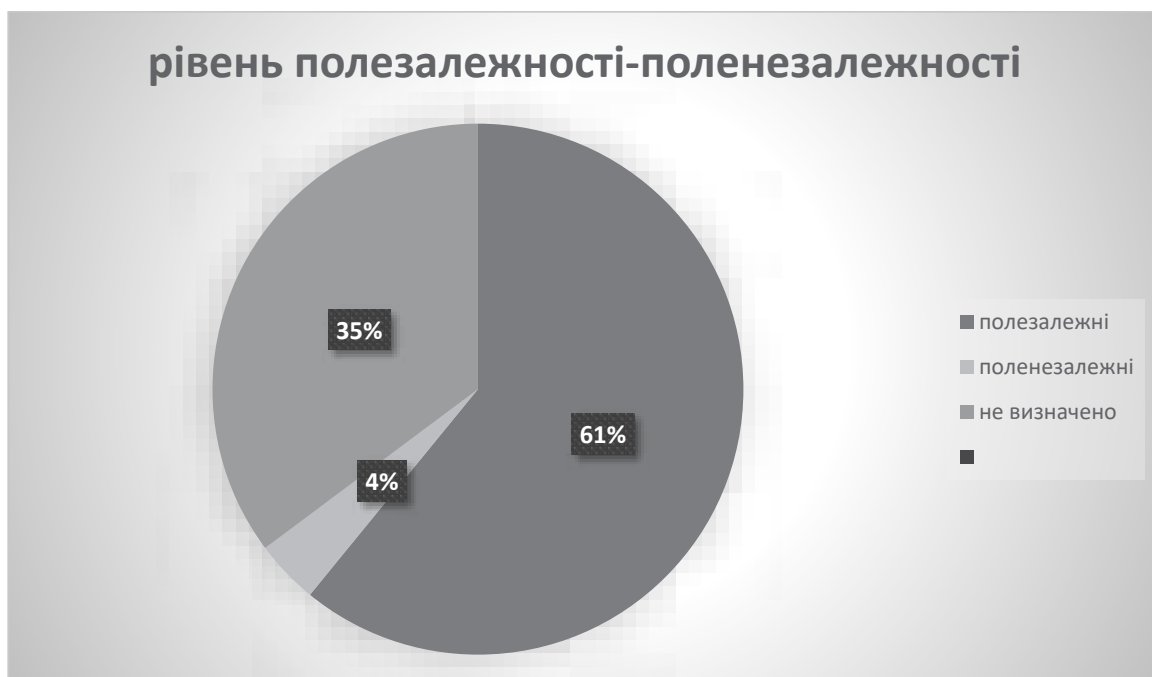

Рис. 1. Відсоткові значення показників полезалежності – полenezалежності за методикою К. Готтшальдта

емоційного інтелекту, можливо, це пов'язано з тим, що оцінки дій людини за високої інтернальності більше спрямовані на свою особистість, а емоційний інтелект передбачає більший акцент уваги на інших людей.

У разі оцінки досягнень або невдач ситуація дещо інша, тут інтернальність домінує якраз в осіб, що мають високий рівень емоційного інтелекту. Можливо, тому, що особи з високим емоційним інтелектом частіше скеровують свої вміння у сферу досягнень і тонше реагують на свою роль у них.

Велике значення для осіб із високим емоційним інтелектом мають сімейні стосунки, на цьому тлі кар'єрні успіхи, взаємодія з колегами мають менше значення. Що стосується власного здоров'я, то особи з високим емоційним інтелектом не надають особливого значення власним діям у забезпеченні здоров'я, тому це проявляється низьким відсотком інтернальності.

Для доведення нашої гіпотези про відмінності в рівні інтернальності залежно від рівня емоційного інтелекту ми використовували Н-критерій Краскела – Воліса для незалежних вибірок. У результаті були отримані такі критичні значення критерію (табл. 2).

Як бачимо з таблиці 2, більшість показників є достовірними, отже, за наявності різного рівня емоційного інтелекту буде відрізнятися і показник інтернальності, і загалом він вищий в осіб із низьким рівнем емоційного інтелекту. Вірогідно, причина цього полягає в тому, що інтернальні особистості інтерпретують події в межах власної відповідальності, вони більше зосереджені на відстеженні власних дій, їхньої правильності та моральності, а екстернальні особистості фокус уваги зміщують на інших, тому емоційний інтелект забезпечує їм більш тонке сприйняття емоційних переживань інших.

Також у дослідженні використовувався тест чорнильних плям Г. Роршарха для визначення

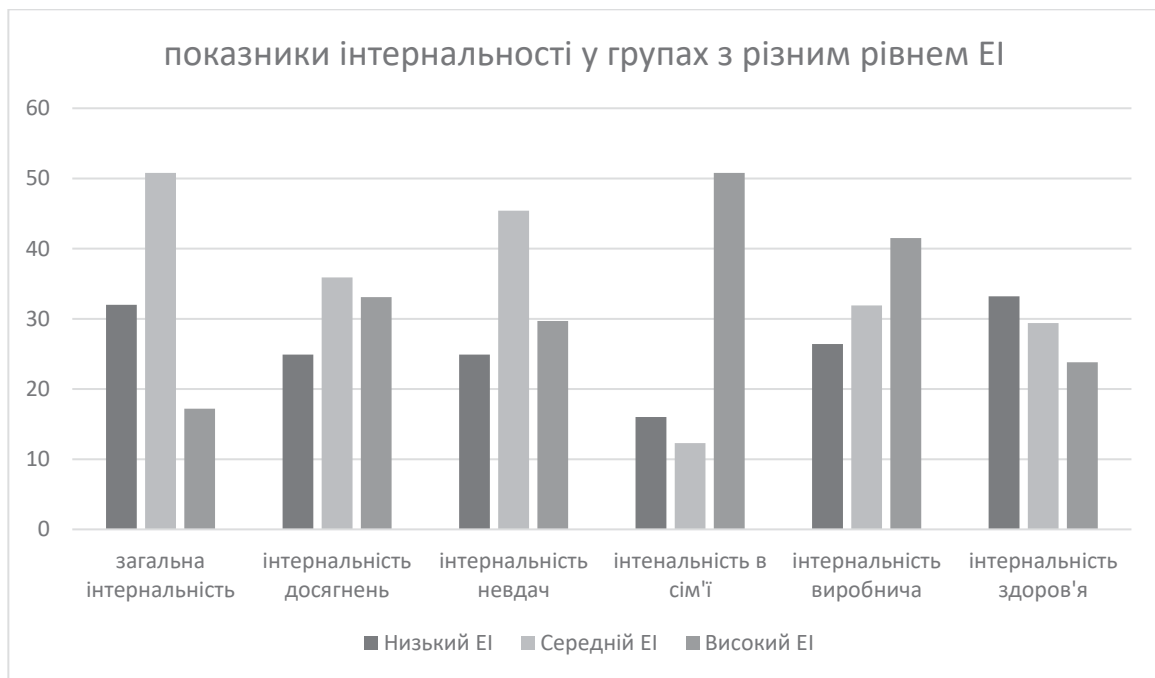

Рис. 2. Відсоткові значення високих показників інтернальності за методикою О. Грецової у групах з різним рівнем емоційного інтелекту

Таблиця 2

Показники емпіричних і критичних значень інтернальності залежно від рівня емоційного інтелекту

Показник інтернальності	Емпіричне значення	Критичне значення
Загальна інтернальність	6,87	P0,05 = 5,991 P0,01 = 9,21
Інтернальність досягнень	9,32	
Інтернальність невдач	9,02	
Інтернальність у сімейних стосунках	7,63	
Інтернальність виробнича	5,88	
Інтернальність щодо здоров'я	7,33	

когнітивного стилю «Толерантність до нереалістичного досвіду» шляхом оцінки реакцій на невизначені стимули, як-от наявність або відсутність нетипових інтерпретацій, а також дослідження показника «гнучкий – ригідний пізнавальний контроль».

З метою дослідження показника толерантності до нереалістичного досвіду ми оцінили типовість відповідей в описі плям за допомогою контент-аналізу. Контент-аналіз засвідчив переважну схильність досліджуваних типово реагувати на стимули тесту, тобто виділяти те, що більше впадає в око, ясні деталі, а також відсутність асоціацій із менш очевидними деталями. Найчастішими інтерпретаціями були такі або еквівалентні: «метелик» або «кажан» (для плям № № 1, 2, 5), «жінки» (для плями № 3), «монстр» (для плями № 4), «шкура» (для плям № № 5, 6), «жираф» або «пароплав» (для плями № 6), «зайці» (для плями № 7), якась тварина (для плями № 7), «олень» або «дракон» (для плями № 9), «Ейфелева вежа» (для плями № 10). Такі інтерпретації засновані на видимих характеристиках частини плями та характеризуються ігноруванням інших частин стимулу. Після цього порівнювалась частота використання нетипових, асоціативних образів у кожній із виділених за рівнем емоційного інтелекту груп. Частоту цього показника в кожного досліджуваного окремо приводити недоцільно через великий обсяг таблиці. Тому було проведено узагальнення та показаний той відсоток досліджуваних, який мав більше 3 проявів толерантності. Нижче показаний графік частоти цієї ознаки у групах із різним рівнем емоційного інтелекту.

Як свідчить графік на рис 3, цей показник когнітивного стилю різко збільшується зі зростанням рівня емоційного інтелекту, відповідно, такі особистості краще приймають те, що не відповідає їхнім стереотипним уявленням про

подію чи іншу особистість. Отже, вони гнучкіше реагують на нестандартну поведінку інших, у чому їм допомагає краще розуміння вчинків, емоційних реакцій і емпатія.

Також для діагностики ще одного когнітивного стилю – «гнучкого – ригідного пізнавального контролю» використовувався тест за Методикою вільних асоціацій (Gardner, Holzman, Klein, Linton, Spence). Гнучкість визначається за показниками довжини асоціативного ланцюга до першої паузи (обриву асоціацій), а також загальна кількість слів. Цей стиль характеризує швидкість переходу між вербальними і сенсорно-перцептивними функціями, тобто на що людина буде орієнтуватись, коли словесна інформація вступає в конфлікт із тим, що особистість бачить на власні очі, наскільки швидко вона сприймає цей дисонанс. У середньому довжина асоціативного ланцюга в осіб із низьким рівнем емоційного інтелекту становить 8,9 слів, із середнім рівнем – 11,3, а з високим рівнем – 13,4. Статистичний аналіз за допомогою критерію Краскела – Воліса не показав статистично достовірних відмінностей між групами, отже, емоційний інтелект не відіграє ролі у швидкості переключення на інший спосіб подачі інформації.

Отже, гіпотеза нашого дослідження підтвердилась частково, в осіб із різним рівнем емоційного інтелекту є відмінності в незалежності, а також у рівні інтернальності, особливо в ситуаціях взаємодії із близькими людьми, з якими є емоційний зв'язок, також в осіб із високим емоційним інтелектом вища толерантність до нереалістичного досвіду, що дозволяє їм гнучко реагувати на нестандартну поведінку оточення. У майбутньому доцільно було б провести більш системне дослідження з урахуванням усіх відомих на тепер когнітивних стилів.

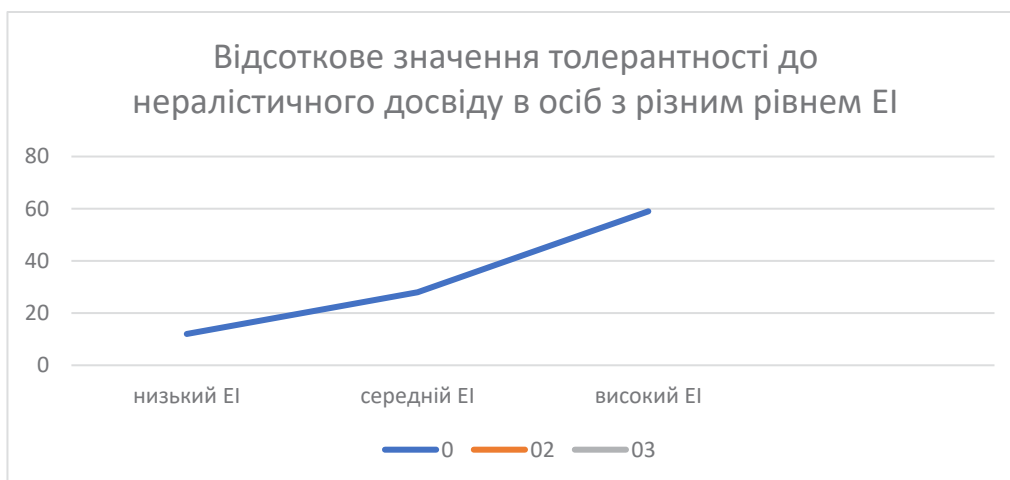

Рис. 3. Відсоткове значення показників толерантності до нереалістичного досвіду в осіб з різним рівнем емоційного інтелекту

ЛІТЕРАТУРА:

1. Васюк К.М., Рябініна О.В. Когнітивно-стильові особливості стереотипів соціальної активності в юнацькому віці. *Вісник Херсонського державного університету*. Серія «Психологічні науки». Херсон, 2015. Вип. 2. Т. 2. С. 82–86.
2. Заболотна Н.М. Когнітивний стиль «гнучкість – ригідність пізнавального контролю» у структурі стильової організації інтелектуальної діяльності студентів. *Проблеми сучасної психології*. 2015. № 30. URL: <http://journals.uran.ua/index.php/2227-6246/article/view/158051> (дата звернення: 18.03.2023).
3. Зарицька Н.В. Емоційний інтелект: аналіз наукових теорій. *Теорія і практика сучасної психології*. 2010. Вип. 10. С. 17–22.
4. Максименко С.Д. Роль когнітивно-стильових особливостей особистості в процесі навчальної діяльності. *Наукові записки*. Серія «Психологія і педагогіка». Тематичний випуск «Актуальні проблеми когнітивної психології». Острогоз : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2010. Вип. 14. С. 3–10.
5. Носенко Е.Л. Емоційний інтелект: концептуалізація феномену, основні функції : монографія. Київ : Вища школа, 2003. 126 с.
6. Gardner R.W. Cognitive style in categorizing behavior. *Journal of Personality*. 2022. P. 214–233.
7. Klein G.S., Witkin H.A. The personal world through perception. *Origins of cognitive style / C. Scheerer (Ed). Cognition: Theory, research, promise*. New York : Harper & Row, 1964. 456 p.
8. Allport G. *Personality & social encounter*. Boston : Beacon Press, 1960. 568 p.

ПСИХОТЕРАПЕВТИЧНІ ПІДХОДИ В ПОДОЛАННІ ПОСТТРАВМАТИЧНОГО СТРЕСУ

PSYCHOTHERAPEUTIC APPROACHES TO OVERCOMING POST-TRAUMATIC STRESS

Сучасна дійсність є невичерпним джерелом травматичних ситуацій. Під травматичними ситуаціями розуміють екстремальні кризові події, загрозливі ситуації, які мають сильний і негативний вплив на особистість і вимагають надзвичайних зусиль для подолання наслідків цього впливу. Травматична ситуація – це ненормальна ситуація або подія, яка піддає людину екстремальній, інтенсивній і незвичній загрози власному життю або здоров'ю чи близької людини й докорінно руйнує її відчуття безпеки. Психологічна підтримка є найефективнішим способом запобігання негативному впливу важкої психологічної травми на психічне здоров'я людини, зокрема й розвитку посттравматичного стресу. Складність вивчення травматичних ситуацій полягає в багатомірності їх кількості та причин виникнення. Так, до ситуацій, які можуть загрожувати життю людини або призвести до серйозних фізичних ушкоджень чи інвалідності, відносять ситуації, пов'язані зі сприйняттям фізичного насильства щодо інших людей, і ситуації, пов'язані із впливом або усвідомленням впливу шкідливих чинників навколишнього середовища. Психологічна травма проявляється в порушенні системи міжособистісних стосунків, ускладненні особистого життя, розриві важливих міжособистісних зв'язків, антисоціальної і девіантній поведінці. Спроби уникнути зіткнення зі спогадами про травматичні події ґрунтуються на фобіях щодо деяких аспектів власної пам'яті та внутрішнього життя. Отже, життєвий простір людини може бути сильно обмежений, оскільки багато аспектів зовнішнього світу спричиняють внутрішні переживання – внутрішні, інтрапсихічні, або зовнішні. Заходи з подолання негативного впливу цих чинників варто вживати під час реагування на катастрофу та продовжувати після завершення відновлювальних робіт. Ефективні заходи з реабілітації та психопрофілактики також передбачають визначення антистресових чинників, які зменшують патогенний вплив екстремальних подій.

Ключові слова: особистість, емоційний стан, переживання, почуття, посттравматичний синдром.

Modern reality is an inexhaustible source of traumatic situations, under which are understood such extreme critical events, threatening situations that have a powerful and negative impact on an individual and require extraordinary efforts to overcome the consequences of this impact. They can take the form of unusual circumstances or some events that expose an individual to an extreme, intense, extraordinary impact of a threat to life or health of both himself and his loved ones, and fundamentally violate the sense of security. Psychological help is the most effective means of preventing the negative impact of severe mental trauma on the mental health of an individual, including the development of post-traumatic stress. The difficulty of studying traumatic situations is that their number and sources are multidimensional. Therefore, they are defined as situations that threaten a person's life or may lead to serious physical injury or injury; interrelated with the perception of physical violence against other people; are related to exposure or information about exposure to harmful environmental factors. Mental trauma manifests itself in violations of the system of relations between people, complicates personal life, destroys significant interpersonal relationships, manifests itself in antisocial and deviant behavior. The attempt to avoid encountering memories of a traumatic event is based on a phobia of certain aspects of one's own memory, one's own inner life. Accordingly, a person's life space can be significantly limited – both internal, intrapsychic, and external, because many aspects of the external world are triggers of internal experiences. Measures to overcome the negative impact of these factors should take place in the process of eliminating the consequences of catastrophic events and continue after the completion of rescue operations. In order to carry out effective rehabilitation and psychoprophylactic measures, it is also necessary to determine anti-stress factors that lead to a decrease in the pathogenic impact of extreme events.

Key words: personality, emotional state, experiences, feelings, post-traumatic syndrome.

УДК 159.923:159.942.52 (045)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.47.17>

Вдовіченко О.В.

д.психол.н., професор,
декан соціально-гуманітарного факультету
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»

Кондратьєва І.П.

к.психол.н.,
доцент кафедри психіатрії,
медичної та спеціальної психології
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»

Постановка проблеми. Психологічна підтримка є найефективнішим способом запобігання негативному впливу важкої психологічної травми на психічне здоров'я людини, зокрема й виникненню посттравматичного стресу. Питання ідентифікації стресорів є важливим для вирішення проблеми організації необхідної медичної та психосоціальної допомоги постраждалим: «пускові» (найбільш патогенні) чинники, які з найбільшою ймовірністю можуть спричинити психічні розлади, виникнення посттравматичного стресового розладу (далі – ПТСР) також, необхідно подолати (або

зменшити їхній вплив), попередньо визначити групу ключових стресорів. Ці заходи варто впроваджувати негайно з моменту початку надання допомоги постраждалій особі.

Після визначення так званих підтримувальних патогенних чинників можна виділити групу вторинних стресорів, які пов'язані з екстремальними обставинами, але самі собою не призводять до виникнення ПТСР. Заходи з подолання негативного впливу цих чинників мають уживатися під час ліквідації наслідків катастрофи та продовжуватися після завершення рятувальної операції. Ефективні реабі-

літаційні та психопрофілактичні заходи також потребують визначення антистресових чинників, які зменшують патогенний вплив екстремальних подій.

Профілактика ПТСР у постраждалих від екстремальних подій повинна ґрунтуватися на міждисциплінарному підході та бути комплексною, включаючи медичні, психологічні та соціальні заходи.

Найважливішою умовою для кращого розуміння травматичного стресу є підвищення рівня контакту між психологами та їхніми клієнтами. Психолог повинен заохочувати клієнта до роздумів про зв'язок між травматичною подією та його/її минулим життєвим досвідом, про вплив травматичної ситуації на його/її життя в даний час і його/її думки про майбутнє, щоб сприяти більш глибокому осмисленню того, що сталося. Основна увага приділяється вирішенню невротичних конфліктів шляхом аналізу реакцій на травматичну подію.

Довготривала психологічна допомога включає такі етапи роботи: установлення довіри між клієнтом і психологом; надання клієнту необхідної інформації про процес подолання наслідків травматичного стресу; моніторинг загального стану клієнта з метою зменшення (зниження) накопичення напруги; повернення до повторюваних переживань, пов'язаних із травмою, інтеграція травматичного досвіду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У практиці надання психологічної допомоги виділяють три методологічні підходи.

Перший підхід ґрунтується на тому, що ефективність успішної корекції психічних розладів залежить від знання їх етіології (передумов) і патології (формування хворобливих симптомів).

Другий підхід ґрунтується на припущенні, що можна досягти загального поліпшення психічного стану впливом на конкретні симптоми психічних розладів. Прикладами першого підходу є патогенетична психотерапія і психоаналіз, прикладом другого підходу є техніка НЛП.

Третій підхід базується на вивченні структурних компонентів травматичного стресу та специфічних посттравматичних станів і впливі на них за допомогою різних психокорекційних методів. Такі стратегії базуються на роботі з конкретними психічними станами, які виникають під час його виникнення, а не із синдромом загалом. Інакше кажучи, якщо людина скаржиться на те, що «життя втрапило сенс», потрібно працювати над емоційним станом, а якщо її турбує безсоння або регулярні нічні кошмари, потрібно працювати над модифікацією підвищеної тривожності. Головне завдання психотерапевта – створити умови для поступової асиміляції травматичного досвіду.

Також цей підхід використовує спеціальні методи корекції психічного стану (раціональна, комунікативна, когнітивна, поведінкова, особистісно орієнтована терапія, гештальт-терапія, арт-терапія, творче самовираження тощо), форми лікування (індивідуальна, групова, сімейна) та врахування вікових категорій пацієнта (діти та підлітки, дорослі, люди похилого віку).

Необхідно враховувати тип психологічної травми:

- загроза цілісності життя й образу «Я» (наприклад, зґвалтування, фізичні та психологічні тортури, воєнний стрес);
- втрата близького оточення (сім'ї, близьких родичів, друзів);
- втрата добробуту внаслідок стихійних лих або вимушеного переміщення (житла, матеріальних цінностей).

Виклад основного матеріалу. Практичні психотерапевтичні підходи, які допомагають людям подолати посттравматичний стрес, різняться залежно від теоретичної школи, з якої вони вийшли. Тут можна виділити кілька напрямів [1–6], як-от:

- логотерапія В. Франкла;
- екзистенційна та гуманістична психотерапія Дж. Б'юдженталю;
- гештальт-терапія Ф. Перлза;
- соматична терапія психологічних травм П. Левіна;
- особистісно орієнтована психотерапія К. Роджерса;
- тілесно орієнтована психотерапія;
- процесуальна психотерапія А. Мінделя.

У логотерапії В. Франкла [4] відновлення втраченого внаслідок травми сенсу досягається шляхом поліпшення діяльності у світі й у відносинах з іншими людьми. Сенс не можна вигадати, його можна лише розпізнати і відкрити. Його не можна дати ззовні, оскільки він формується на перетині внутрішнього (відповідальність за вибір) і зовнішнього (вимоги життя, яке повинно мати сенс) аспектів людини. За В. Франклом, у роботі зі смыслом використовується поняття певних цінностей. Він визначає цінності людських стосунків як самотрансценденцію, у якій людина знаходить сенс власної долі; цінність творчості, або свободу свого ставлення до світу та своїх дій щодо нього; цінність досвіду, тобто досвіду набуття людських почуттів щодо явищ світу в усій їх неповторності, унікальності. Реалізація сенсу означає прийняття однієї із цих цінностей.

В екзистенційно-гуманістичній психотерапії Дж. Б'юдженталю вирішення травми відбувається у процесі розкриття суб'єктивності, розвитку відкриття та поглиблення рівня буття як клієнта, так і терапевта [1]. Під час дослідження психотерапія передбачає внутрішній пошук, спрямований на розуміння та зміну

компонентної системи «я і світ», розкриття особистісного потенціалу та побудову нового сенсу життя. Подолання травми вимагає роботи з екзистенційними «даностями», як-от «смерть», «свобода», «ізоляція» та «безглуздість», які становлять сенс переживання психологічної травми. У цьому контексті особливий інтерес викликає даність «тілесності».

Гештальт-терапія як терапія цілісного переживання використовує поняття контактної петлі, механізмів переривання, незавершених станів і організаційної саморегуляції під час роботи із травматичними ситуаціями. Терапія подолання травми спрямована на відновлення цілісного циклу задоволення потреб і подолання захисних механізмів, як-от проєкція, зворотна проєкція, внутрішня проєкція та злиття. Робота з потребами базується на здатності організму до саморегуляції. Окрім роботи з емоціями та тілом, гештальт-підхід також широко використовує діалогові техніки, спрямовані на зміну внутрішньої позиції людини. Це дає можливість завершити переживання травми на різних рівнях [2].

Згідно з розумінням соматичної травмотерапії Пітера Левіна, травма – це насамперед нейрофізіологічний процес, а людський організм має внутрішню здатність до саморегуляції та відновлення внутрішньої рівноваги та життєвої сили. У цьому контексті основною ланкою в боротьбі із психологічною травмою є нормалізація фізіологічних процесів в організмі людини. Оскільки психологічна травма виникає спочатку на фізіологічному та соматосенсорному рівні, то саме цей рівень є первинним доступом до травми. Робота над змістом травми може бути ефективною, якщо усунути нейрофізіологічну основу травматичного досвіду. Центральною ланкою в терапії П. Левіна є техніка, яку він називає «Соматичне переживання». Соматичне переживання – це процес тілесного розпізнавання відчуттів і почуттів, які дозволяють людині трансформувати травму та перетворити неадаптивні тілесні реакції на адаптивні. У результаті пам'ять про травму створює деякі соматичні межі та характеристики тілесного сприйняття відчуттів і емоцій, які є критично важливими для процесу психотерапії.

Свідома фіксація тілесних відчуттів є однією з основних терапевтичних технік, які допомагають розрядити сконцентровану енергію травми. Це відновлює нереалізовані та незавершені захисні й орієнтаційні реакції у травматичній ситуації. Травматичні переживання часто супроводжуються відчуттям тиску, важкості, холоду, нерухомості, млявості, напруженості та дискомфорту. Під час роботи виявляється безперервний цикл розрядки травматичного переживання, заміщення його ситуацією-джерелом і нового прояву симп-

томів травми, що потребують опрацювання. Спостереження за відчуттями в цих циклах регламентується терапевтом, але фактично сам цикл реалізує природний процес саморегуляції організму, порушений травмою. Специфіка травми не є важливою, важливі переживання та реакція на пов'язані з нею фізичні симптоми.

Люди, які переживають травматичний стрес, часто чіпляються за свої ірраціональні уявлення, вважають, що все має бути так, як було раніше, і що інші повинні поважати їх і ставитися до них справедливо. Зіткнувшись із невідповідністю між своїми уявленнями та реальністю, травмовані люди відчувають почуття тривоги, депресії, гніву, жалю до себе та ненависті. Завдання психолога – допомогти такій людині усвідомити та змінити свої ірраціональні переконання.

Раціональна емоційна терапія (далі – РЕТ) (за А. Еллісом) [3] ґрунтується на припущенні, що саме система переконань і сприйняття, а не активуючі події життя, мають прямий і фундаментальний вплив на емоційні результати. За допомогою раціональних ідей можна набути нової філософії життя та позбутися самозасуджувальних думок. Раціональна мотиваційна терапія базується на припущенні, що коли люди перебувають у стані паніки або депресії, то зміною свого погляду на речі вони можуть подолати свої руйнівні емоції та почати жити щасливішим, спокійнішим життям. Це метод психотерапії, заснований на раціональному та логічному переконанні клієнта замінити проблемне ірраціональне ставлення на раціональне перед обличчям «безнадійної» ситуації. Цей процес складається з таких етапів:

1. Перший етап – класифікація, тобто з'ясування параметрів події, зокрема й тих, які найбільше впливають на клієнта емоційно та спричиняють неадекватну реакцію.

2. Другий етап – визначення наслідків, насамперед емоційного впливу події. На цьому етапі відбувається робота з ірраціональними настановами. Ірраціональні настанови виражаються в термінах, що відображають крайній ступінь емоційної залученості клієнта (наприклад, жадливо, страшно, нестерпно), характер імперативних наказів (наприклад, необхідно, слід, повинен, обов'язок, борг), а також глобальну оцінку людей, об'єктів і подій. Відповідно до типів ірраціональних переконань, А. Елліс виділив чотири найпоширеніші групи ірраціональних настанов, які спричиняють проблеми, як-от:

- деструктивна поведінка;
- сумлінне ставлення до відповідальності;
- ставлення до обов'язкового задоволення власних потреб;
- глобальне оціночне ставлення.

Коли ірраціональні настанови у проблемній сфері визначені, мета цього етапу вважається досягнутою.

Третій етап – перебудова ірраціонального ставлення. Реструктуризація може відбуватися на одному із трьох рівнів: когнітивному (через докази), уявному або поведінковому (пряма дія).

Під час роботи на уявному рівні клієнт подумки занурюється у травматичну ситуацію. Клієнту потрібно якомога повніше використувати позитивні емоції (з позитивною уявою). Це повторюється доти, доки інтенсивність використовуваних емоцій не зменшиться.

Четвертий крок – формування адаптивної поведінки за допомогою домашніх завдань, які клієнт виконує самостійно.

Методика включає кілька послідовних вправ, що виконуються на різних рівнях (когнітивному, образному та поведінковому) для подолання ірраціональних суджень. Після проведення аналізу висловлювань клієнта терапевт пропонує уявити, що сталася жахлива подія, і запитує про емоції, які виникають у зв'язку з нею. Якщо клієнт відчуває депресію, гнів, тривогу або паніку замість смутку, жалю, занепокоєння або настороженості, йому пропонується знайти у своїх думках імперативи, як-от «зобов'язання» або «обов'язок».

Як тільки виникає негативна емоція, зверніть на неї увагу клієнта та нагадайте йому про причину її виникнення, тобто про те, що вона є результатом чогось, що природно впливає з бажання або прагнення, вимоги, наказу або обов'язку. Якщо це «наслідок», то це сильне відчуття тривоги, а не, наприклад, нервозність.

Працею над рівнем когнітивної усвідомленості клієнта психолог розвиває в нього запитальне мислення в таких напрямках:

1. Реальність існує незалежно від нас, і ми можемо спостерігати факти та розрізнати правильне та неправильне.

2. Якщо теорія не підтверджується фактами або логікою, вона повинна бути змінена.

3. Наука є гнучкою та догматичною.

4. Наука не розглядає теорії, які не можуть бути перевірені.

5. Не існує абсолютних стандартів правильної та неправильної, доброї та поганої поведінки.

6. Наука не дає абсолютних правил поведінки.

Спираючись на ці твердження, психологи можуть працювати із травмованими людьми над формуванням раціональних настанов. Вони повинні бути послідовними, логічними та наполегливими в переконанні клієнтів.

Психологічна допомога, у разі особистісно орієнтованої психотерапії [3], базується на принципі, що людина несе відповідальність за свої почуття й емоції. Люди відповідальні за

власний вибір, і це їхнє право бути нещасними або жити в минулому.

Основна мета цього виду психотерапії – змінити ставлення клієнта до того, що він пережив травматичну ситуацію у своєму житті. Типові стратегії психотерапевтичної допомоги містять такі взаємопов'язані положення:

1. Людина повинна самостійно ухвалювати рішення щодо своїх потреб у психологічній допомозі. Завдання психотерапевта – допомогти клієнту усвідомити незалежність його/її рішень і зробити його/її відповідальним за вирішення власних проблем. Він повинен допомогти клієнту усвідомити, що йому необхідно створити умови, які дозволять йому самому вирішувати свої проблеми.

2. Психолог заохочує вільне вираження почуттів щодо проблеми. Це досягається за допомогою дружнього та турботливого ставлення.

3. Терапевт визнає, приймає та прояснює ці негативні почуття. Терапевт реагує не на те, що говорить клієнт, а на почуття, які за ними ховаються. Завдання терапевта – створити атмосферу, у якій людина може розпізнати свої негативні емоції та прийняти їх як частину себе у словах і діях.

4. Після вираження негативних емоцій клієнт несміливо починає висловлювати позитивні імпульси, які сприяють підвищенню самосвідомості. Чим сильніше та глибше вираження негативних емоцій (якщо вони визнані та прийняті), тим більша ймовірність того, що будуть виражені позитивні емоції (любов, самоповага, бажання рости).

5. Психотерапевт визнає та приймає позитивні емоції, висловлені клієнтом, але не висловлює несхвалення. У такій взаємодії природно виникають усвідомлення, інсайт і несподіване розуміння свого внутрішнього життя.

6. Після того, як клієнт усвідомлює проблему, психотерапевт прояснює можливість вибору та брак сміливості рухатися вперед, а також допомагає клієнту зрозуміти почуття страху, яке він або вона відчуває в даний момент. Отже, цей вид психологічної допомоги є організованим і скоординованим процесом, у якому психотерапевт установлює рівноправні стосунки із клієнтом.

Процесна психотерапія Арнольда Мінделя [5] ґрунтується на ідеї, що нові ідентифікації та нові значення мають тенденцію виникати в несвідомих процесах. Тому він визначає первинні (свідомі) та вторинні (несвідомі) процеси.

У зв'язку із цим завданнями процесної терапії є:

– створити умови для виникнення та розпізнавання вторинних процесів (нових ідентифікацій);

– дати можливість цілісному процесу, як і його частинам, виразити себе;

- інтеграція частин;
- відновлення цілісності.

Принципами процесуальної психотерапії є спостереження за процесом, активність у спільному процесі, зворотний зв'язок і забезпечення повного вираження процесу.

Алгоритм роботи:

1. Дослідити процес.
2. Виявити несвідомі сигнали в усіх каналах.
3. Створити умови для вираження вторинних процесів.
4. Пройти через «краї» на піку кризи.
5. Визначити нові смисли.

Найпоширеніші методи роботи, які використовуються у процесній терапії, – «перемикання каналів», «робота з несвідомими рухами» та «підкріплення симптомів».

Висновок. Отже, будь-яка людина, що перебуває в безпосередній близькості від кризи або надзвичайної ситуації, вважається жертвою. Це пов'язано з тим, що не можна залишатися байдужим, навіть якщо постраждала не сама людина, а її близькі. Фахівці мають усвідомлювати, що, надаючи допомогу, вони часто діють у непередбачуваних і складних ситуаціях. Фахівці повинні бути психологічно залу-

чені в ситуацію, у якій вони надають допомогу. Думки та почуття психолога повинні бути зосереджені на людях, яким надається допомога, їхніх проблемах і ситуаціях. Обмежена в часі психотерапія – вид психологічної допомоги, що надається людям, у яких відстрочені реакції на травматичний стрес не є хронічними. Психологічний вплив здійснюється через емпатійну підтримку спогадів про травматичні події.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Б'юдженал Дж. Третя сила у психології. Гуманістична психологія : антологія : у 3 т. / за ред. Р. Трача, Г. Балла. Т. 1 : Гуманістичні підходи в західній психології ХХ ст. Київ : Пульсари, 2001. С. 80–90.
2. Левін Пітер. Зцілення від травми. Видавництво Ростислава Бурлаки, 2022. 156 с.
3. Психіатрія : підручник / О.К. Напрєєнко та ін. ; за ред. О.К. Напрєєнка. Київ : Здоров'я, 2001. 584 с.
4. Тофтул М. Г. Сучасний словник з етики. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. 416 с.
5. Mindell A. *The Quantum Mind and Healing: How to listen and respond to your body's symptoms.* Hampton Roads Publishing, 2004. 320 p.
6. *Perls Frederick S. In and Out the Garbage Pail.* Gestalt Journal Press ; Revised edition, 1969. 288 p.

ТРАВМИ ВІЙНИ: ТЕХНІКИ САМОЗЦІЛЕННЯ ДОРΟΣЛИХ І ДІТЕЙ (АНАЛІЗ ПРАКТИК РОБОТИ З ЕМОЦІЙНИМ ВИСНАЖЕННЯМ ВІД ПОДІЙ СЬОГОДЕННЯ)

TRAUMAS OF WAR: ADULT AND CHILD SELF-HEALING TECHNIQUES (ANALYSIS OF PRACTICES FOR DEALING WITH EMOTIONAL EXHAUSTION FROM TODAY'S EVENTS)

У статті йдеться про емоційне виснаження як реакцію на травматичні ситуації в дітей і дорослих під час війни, а також про професійне вигорання у фахівців, які надають допомогу постраждалим від таких подій.

Приділено увагу категорії пересічних громадян, які переживають моральне виснаження під впливом актуального інформаційного простору.

Надано визначення емоційного виснаження, досліджено його співвідношення із професійним вигоранням. Встановлено, що таке виснаження є професійним явищем і не є психіатричним захворюванням. Проведений детальний аналіз внутрішніх і зовнішніх ознак емоційного вигорання. Досліджений гендерний аспект застосування методик самозцілення. Вивчено характер навичок, які набуваються в результаті здійснення особою конкретних дій, передбачених відповідними методиками. Аналіз способів самодопомоги враховує стадії розвитку негативної психологічної реакції на травматичні події: від гострої стресової реакції до хронічного посттравматичного стресового розладу.

Досліджено конкретні практичні кроки методики самозцілення від емоційного виснаження для вищезгаданих фахівців-практиків, які безпосередньо надають допомогу іншим особам. Здебільшого вона передбачає заходи, спрямовані на покращення професійного середовища та правильну організацію робочого часу.

Особливу увагу приділено висвітленню методики самопомоги від психологічного виснаження для пересічних громадян, що не є фахівцями-практиками, яка заснована на зміні світогляду, веденні активного способу життя, застосуванні прийомів візуалізації.

Результати роботи доводять, що в науковій літературі питання емоційного вигорання вивчено здебільшого в контексті практичної діяльності фахівців, які безпосередньо працюють у форматі «людина – людина», – освітян, психологів, соціальних працівників, волонтерів, юристів, – оскільки вони зазнають морального виснаження під час виконання своїх професійних і громадських обов'язків. З'ясовано, що термін «емоційне виснаження» у сучасній науковій літературі еквівалентний терміну «професійне вигорання», що потребує перегляду та вдосконалення наукової термінології з урахуванням подій сьогодення.

Ключові слова: емоційне виснаження, професійне вигорання, травматична ситуація, самопомога, організація робочого часу.

This article deals with emotional exhaustion as a reaction to traumatic situations in children and adults during the war, as well as emotional burnout in professionals who provide assistance to victims of such situations.

Attention is paid to the category of ordinary citizens who experience emotional exhaustion under the influence of the current information space.

The definition of emotional exhaustion is provided, its relationship with professional burnout is investigated, it is established that such exhaustion is a professional phenomenon and is not a psychiatric disease. A detailed analysis of internal and external signs of emotional burnout was carried out. The gender aspect of the application of self-healing techniques from emotional burnout was studied. The nature of skills that are acquired as a result of a person's implementation of specific actions provided for by the relevant methods is studied. During the analysis of self-help methods, the stages of development of negative psychological reaction to traumatic events are taken into account – from acute stress reaction to chronic post-traumatic stress disorder.

In the course of the work, the specific practical steps of the method of self-healing from emotional exhaustion for the above-mentioned practicing specialists from the number of persons who directly provide assistance to other persons were investigated. Such a technique involves, for the most part, organizational measures aimed at improving the professional environment and proper organization of working hours.

Special attention is paid to the coverage of self-help methods for psychological exhaustion in ordinary citizens who are not practicing specialists. This technique is based on a change in outlook, leading an active lifestyle, and using visualization techniques.

The results of the work prove that in the scientific literature the issue of emotional burnout is studied, for the most part, in the context of the practical activity of specialists who work directly in the "person-to-person" format, namely educators, psychologists, social workers, volunteers, lawyers, who experience emotional exhaustion in in the course of performing their professional and public duties. It was found that the term "emotional exhaustion" in modern scientific literature is equivalent to the term "professional burnout", which requires a revision of the terminology taking into account the events of today.

Key words: emotional exhaustion, professional burnout, traumatic situation, self-help, organization of working time.

УДК 159.9.01:615.851 (477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.47.18>

Голярдик Н.А.

к.психол.н., доцент,
доцент кафедри психології, педагогіки та соціально-економічних дисциплін
Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

Гевко О.І.

старший викладач кафедри психології, педагогіки та соціально-економічних дисциплін
Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

Климків Р.І.

к.психол.н.,
викладач медичного права та медичної психології кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Львівська медична академія імені Андрея Крупинського

Актуальність. Від початку широкомасштабного збройного вторгнення до України багато людей зазнають страждань, спричинених руйнацією житла, втратою близьких родичів, позбавленням засобів до існування,

що не дає задовольнити базові потреби, зокрема необхідність безпечного буття. Такі травматичні події викликають стрес, є причиною психологічних травм, посттравматичного стресового розладу в людей різних соціаль-

них і вікових груп. Постійний дискомфорт відчувають і пересічні громадяни, які перебуваючи в актуальному інформаційному просторі, зазнають впливу негативних, а іноді й шокувальних новин. Варто зазначити, що емоційне виснаження, окрім постраждалих унаслідок бойових дій, властиве також працівникам соціальної сфери, професійні та громадські обов'язки яких пов'язані з наданням підтримки відповідним особам. До групи ризику можна віднести освітян, психологів, соціальних працівників, волонтерів, юристів. Напрацьована протягом останнього часу практика подолання негативних наслідків від подій сьогоднішнього дня показала, що одним із дієвих механізмів психологічної допомоги постраждалим є, зокрема, самопомога.

У наукових джерелах описані лише способи самопомоги в разі емоційного виснаження для фахівців зі згаданих вище категорій соціальної сфери, які працюють безпосередньо з людьми, проте немає такої методики для пересічних громадян і осіб, які постраждали від бойових дій. Але деякі напрацювання містяться в методичних рекомендаціях, якими послуговуються психологи у своїй практиці, волонтери та соціальні працівники, та в інших робочих матеріалах, нині не охоплених науковими дослідженнями.

Метою статті є дослідження як відображених у наукових джерелах методик самоцілення від емоційного виснаження, так і тих, що фактично розроблені фахівцями-практиками, але зафіксовані лише в робочих методичних матеріалах.

Виклад основного матеріалу. Практичні напрацювання, здобуті фахівцями-психологами під час надання допомоги особам, які страждають від емоційного виснаження, та скомпільовані на їхній основі результати дозволяють поділити рекомендації щодо методик відповідної самопомоги на три основні групи, залежно від суб'єкта: для осіб, які безпосередньо постраждали внаслідок бойових дій; для пересічних громадян, які перебувають у негативному інформаційному просторі; для фахівців-практиків, які зазнають емоційного виснаження внаслідок виконання своїх професійних або громадських обов'язків.

Видатний англійський психолог Майкл Дрейтон визначає психологічне виснаження як відчуття знесилення, цинічності, відстороненості та безнадійності. Це синдром, який концептуалізується, як результат хронічного стресу на робочому місці, з яким не вдалося впоратися. Він характеризується трьома внутрішніми ознаками, як-от:

- 1) відчуття виснаження;
- 2) підвищена психічна відстороненість від роботи, негативізм або цинізм, пов'язані з роботою;

3) зниження професійної працездатності.

М. Дрейтон також зазначає такі зовнішні ознаки емоційного професійного виснаження:

- зниження якості роботи;
- потреба більшого часу для завершення роботи (погана концентрація; тривожна необхідність багатократної переперевірки роботи);
- запізнення на робоче місце (проблеми зі сном);
- нехтування собою (погана гігієна або розпатланий вигляд);
- підвищена конфліктність;
- бажання постійної підтримки.

На думку М. Дрейтона, психологічне виснаження еквівалентне психологічному вигоранню (англ. *burnout*), яке стосується конкретно явищ у контексті професійної діяльності та не повинно застосовуватися для опису досвіду в інших сферах життя. Це не психічне захворювання, а явище, яке є прямим наслідком неблагополучного робочого місця й організаційних проблем [1].

Варто зазначити, що до психологічного виснаження схильні як чоловіки, так і жінки, що надає їм рівні права щодо застосування заходів відповідного самозахисту й отримання фахової допомоги. Українська дослідниця К. Резворович у своїй роботі «Нормативно-правові акти України як засіб забезпечення ефективного функціонування механізму гендерної рівності в Україні» визначає механізм реалізації гендерної рівності як систему способів і засобів, за допомогою яких забезпечуються рівні умови та можливості для дотримання принципу рівних прав людини в усіх сферах життєдіяльності без обмежень чи привілеїв за ознакою статі [2].

Статистичні дані, які вказують на поширеність посттравматичного стресового розладу (далі – ПТСР), залежно від статі, наведені в таблиці 1 (де 9% ДІ* – 95% довірчий інтервал; р – достовірність різниць).

Отже, напрацьовані методики самоцілення від психологічного виснаження можуть застосовуватися як чоловіками, так і жінками, без урахування ознак статі, оскільки мають універсальний характер і засновані на психології особистості як такої. Водночас С.М. Стоннінгтон фокусується на специфіці подолання психологічного виснаження саме в жінок-лікарів, беручи за основу особливості жіночої психіки та психологічні особливості лікарської професії [3].

Аналіз методик самопомоги враховує стадії розвитку негативної психологічної реакції на травматичні події, які наведені на рисунку 1.

Методиками самопомоги в разі емоційного виснаження можна послуговуватися лише на стадіях до розвитку гострого або хронічного посттравматичного стресового розладу.

У результаті застосування методик самоцілення від психологічного вигорання набуваються відповідні навички. Для їх характеристики доцільно взяти за основу напрацювання української науковиці А. Бойко, яка у своїй роботі “Innovative Development of Non-Formal Education in Ukraine: Definition of Soft Skills” визначає «софт-скілз» як некогнітивні навички, що включають критичне мислення, міжособові відносини, внутрішньоособові та громадські навички, медіа-й інформаційну грамотність [4]. Отже, уміння, які набуваються особою в результаті застосування методик самоцілення від емоційного виснаження, належать до категорії «софт-скілз».

У характеристиці стану психологічного виснаження, який виникає у пересічних громадян під час війни, можна виділити такі його основні ознаки:

- зосередженість на похмурих сторонах життя;
- надлишкову увагу до новин;
- малорухомий спосіб життя;
- звуження кола спілкування, «занурення в себе»;
- саможаління;
- постійну психологічну напругу;
- поганий сон;
- низький рівень гігієни, нехтування зовнішнім виглядом узагалі.

Для подолання цього негативного стану існують рекомендації у вигляді відповідних практичних кроків, які дозволяють нормалізувати власне психологічне самопочуття без допомоги психологів або інших фахівців. До них, зокрема, належать:

1. Зміщення фокуса уваги на світ, який нас оточує (регулярна концентрація на красі природи, спостереження за природними явищами: вітром, течією ріки, дощем тощо). Вітчизняна психологиня Т. Верба до практичних дій у рамках цієї рекомендації відносить також зосередження на поточних подіях, на тому, що людина бачить та чує саме тут і зараз. Варто зазначити, що для її дотримання доцільні регулярні прогулянки просто неба, зокрема й за містом або в лісі чи парку.
2. Спортивні тренування (ранкова зарядка, легкі пробіжки, вправи на турніку тощо).
3. Отримання нових позитивних вражень через подорожі як місцевими локаціями, так і іншими місцевостями України й іноземних країн.
4. Цікаве хобі.
5. Спілкування з рідними та близькими, їхня підтримка, висловлення ними свого позитивного ставлення.
6. Водні процедури.
7. Зосередження на позитивних сторонах

Таблиця 1

Відмінність у симптомах ПТСР між чоловіками та жінками, згідно з обстеженням за допомогою шкали PCL-5

Показник	Стать	Середня	95 % ДІ*	p
Симптоми інтрузії (запитання 1—5)	чоловіча	4,03	2,88—5,17	0,360
	жіноча	4,97	3,32—6,61	
	загалом	4,31	3,38—5,24	—
Уникнення (запитання 6, 7)	чоловіча	1,35	0,90—1,79	0,139
	жіноча	1,97	1,23—2,70	
	загалом	1,53	1,15—1,91	—
Негативні думки та емоції (запитання 8—14)	чоловіча	4,67	3,07—6,28	0,181
	жіноча	4,67	3,07—6,28	
	загалом	5,24	3,96—6,52	—
Надмірна реактивність (запитання 15—20)	чоловіча	4,61	3,41—5,82	0,490
	жіноча	5,34	3,70—6,99	
	загалом	4,83	3,87—5,80	—
Загалом	чоловіча	14,72	10,58—18,85	0,251
	жіноча	18,90	13,34—24,45	
	загалом	15,98	12,67—19,27	—

Джерело: <https://uvnnpn.com.ua/upload/iblock/77c/77c643e2c9087260508345602ed40467.pdf> (дата заернення: 20.03.2023)

Травматична подія	Гостра стресова реакція	Гострий стресовий розлад	Гострий ПТСР	Хронічний ПТСР
	перші хвилини та 3-4 дні після травматичної події	до 4 тижнів після травматичної події	від 1 до 3 місяців після травматичної події	від 1 року після травматичної події
<p>Симптоми</p> 	<ul style="list-style-type: none"> • нервово тремтіння; • ступор; • гіперзбудження; • істерика; • плач; • роздратування; • уникнення розповідей і спогадів про подію; • розповідь про подію, наче вона ще триває 	<ul style="list-style-type: none"> • агресія; • апатія, сум, плаксивість; • дисоціація (нечуттєвість щодо свого тіла та емоцій); • повторне переживання – «флешбеки» (відчуття, ніби подія знову відбувається в реальному часі); • нічні жахи; • порушення сну; • втрата або посилення апетиту; • різкі зміни настрою 	<ul style="list-style-type: none"> • спогади, відчуття та реакції такі самі сильні, як і під час події; • флешбеки, нічні кошмари; • емоційне оніміння або уникнення; • загострення хронічних хвороб; • ангедонія (зниження або втрата здатності отримувати задоволення); • деструктивна поведінка – вживання психоактивних речовин 	<ul style="list-style-type: none"> • симптоми такі самі, як при гострому ПТСР; • амнезія, порушення пам'яті; спогади, що травмують; • суїцидальна поведінка; • асоціальна поведінка; • галюцинації
<p>Вираження симптомів</p> 	<p>Симптоми можуть згаснути самостійно.</p> <p>Якщо симптоми не зникають, вони переходять у наступну стадію, стають більш вираженими.</p>	<p>Симптоми можуть згаснути самостійно, але краще звернутися по психологічну допомогу.</p> <p>Якщо симптоми не зникають, вони переходять у наступну стадію, стають більш вираженими.</p>	<p>Симптоми самостійно не згаснуть, потрібно звернутися по психіатричну допомогу.</p> <p>Без отримання допомоги симптоми переходять у наступну стадію, стають більш вираженими.</p>	<p>Без отримання належної комплексної терапії якість життя значно погіршується, можуть розвиватися інші розлади психіки.</p>

Рис. 1. Стадії розвитку негативної психологічної реакції на травматичні події

Джерело: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/traumatic-events-psychological-support-and-self-care-toolkit> (дата звернення: 20.03.2023)

життя, відмова від саможаління (до цієї рекомендації належить вправа «10 вдячностей», коли людина щовечора перелічує 10 подій чи фактів, які трапилися протягом дня, за які вона, на її думку, повинна подякувати).

8. Візуалізація (чітке уявлення бажаної цілі, її формулювання в теперішньому часі, визначення практичних кроків для досягнення своїх мрій).

9. Відмова від надлишкової вимогливості до себе, розумне потурання своїм слабкостям (максимальне використання можливостей покращити своє життя, наприклад носіння гарного одягу, використання красивого посуду тощо).

10. Звернення по допомогу до спеціаліста (психолога, психотерапевта, психіатра), якщо інші рекомендації не подіяли, і людина продовжує відчувати стрес, тривожність, проблеми зі сном, депресію [5].

У процесі вивчення методик самозцілення від емоційного виснаження, спричиненого негативними подіями сьогодення в дітей, встановлено, що такі методики, хоч і різняться залежно від вікової категорії (немовляти, діти молодшого шкільного віку, підлітки), проте мають спільні риси, а саме: активне залучення батьків, з якими в дітей має бути сформований стійкий емоційний зв'язок. У результаті дослідження цих методик варто зазначити, що основна увага приділяється забезпеченню доброго психологічного самопочуття дорослих членів родини, за посередництвом якого здійснюється позитивний емоційний вплив на дітей [6].

Якщо характеризувати методики самозцілення від морального виснаження, які можуть застосовуватися працівниками соціальної сфери, що контактують безпосередньо з людьми у своїй діяльності та, відповідно, переживають професійне вигорання, можна виділити основні рекомендації, напрацьовані протягом останніх десятиріч. Наявні наукові джерела містять в основному спільні погляди на кроки, які, на думку науковців, можуть допомогти фахівцям подолати емоційне виснаження.

Закордонні психологи М. Дрейтон [1], С.М. Стоннінгтон [3], Б.М. Смоллвуд [7], Д. Малешич [8], Р. Дживні, Д.Р. Вільямс [9] рекомендують фахівцям, які відчувають цинізм, безнадію, безпорадність, відстороненість, тривогу, сприймати вигорання як виснаження енергії – фізичної, емоційної, розумової та духовної – і намагатися підвищити її рівень шляхом відповідних практичних дій.

Фізична енергія:

- встановити чіткі межі робочого часу;
- регулярні перерви належної тривалості;
- фізичні вправи протягом таких перерв;
- повноцінне харчування.

Емоційна енергія:

- збільшення співвідношення між позитивними та негативними взаємодіями в бік перших;
- фокусування на успіхах, а не на проблемах;

– позитив і вдячність.

Розумова енергія:

- організація робочого дня у формі блоків часу (приблизно 90 хвилин), присвячених зосередженій роботі з мінімальними відволіканнями, що чергуються з перервами.

Духовна енергія:

- усвідомлення того, як і чому виконувана робота має значення, за допомогою отримання відгуків від клієнтів і кінцевих користувачів;
- розуміння своєї посади (чим чіткіші границі робочої ролі, тим менший ризик вигорання);
- добре розуміння меж своєї відповідальності;
- знання основного завдання організації, де працює відповідний суб'єкт.

Висновки проведеного дослідження. Аналіз результатів проведеного дослідження виявив, що реакція людини на травматичні події може розвиватися від гострої до хронічного посттравматичного стресового розладу. Причому застосування методик самопомоги в разі емоційного виснаження можливе лише до розвитку гострого ПТСР.

До категорій осіб, які можуть зазнавати емоційного виснаження, також належать, окрім пересічних громадян і тих, хто безпосередньо постраждали внаслідок бойових дій, фахівці, професійні та громадські обов'язки яких пов'язані з наданням відповідної допомоги зазначеним особам (лікарі, освітяни, юристи, співробітники волонтерських організацій, соціальні працівники). Розроблені методики самопомоги в разі емоційного виснаження для останніх мають організаційний характер і базуються на правильній організації робочого процесу, тоді як для пересічних громадян вони базуються на позитивізації власного складу мислення, застосуванні візуалізації, веденні активного та здорового способу життя.

У процесі дослідження встановлено, що наукова термінологія фактично ототожнює емоційне виснаження та професійне вигорання. З огляду на актуальність заявленої проблеми в умовах сьогодення, подальші наукові розвідки можна спрямувати на виявлення закономірностей і механізмів негативного впливу травматичних ситуацій на пересічних громадян, пошук і фіксацію наукових термінів, здатних розмежувати поняття емоційного виснаження та професійного вигорання.

Окрім того, одним із перспективних напрямів наукових пошуків, пов'язаних із цією проблемою, убачається вдосконалення методик самозцілення для дітей різних вікових груп.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Drayton M. Anti-burnout: How to create a psychologically safe and high-performance organisation. Oxfordshire : Taylor and Francis, 2021. 120 p. URL: <https://ereader.perlego.com/1/book/2061241/9> (дата звернення: 19.03.2023).
2. Резворович К. Нормативно-правові акти України як засіб забезпечення ефективного функціонування механізму гендерної рівності в Україні. URL: https://visnik.dduvs.in.ua/wp-content/uploads/2021/09/21_2_ua/HB_2-2021_23.10.21-125-130.pdf (дата звернення: 20.03.2023).
3. Stonnington C.M. Burnout in women physicians: Prevention, treatment, and management. Berlin : Springer Nature, 2020. 644 p. URL: https://discovered.ed.ac.uk/discovery/fulldisplay?vid=44UOE_INST:44UOE_VU2&tab=Everything&docid=alma9924423305202466&lang=en&context=L (дата звернення: 21.03.2023).
4. Voiko A. Innovative Development of Non-Formal Education in Ukraine: Definition of Soft Skills. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : збірник наукових праць. Київ : Інститут проблем виховання НАПН України. 2021. Вип. 25. С. 22–33. DOI: 10.32405/2308-3778-2021-25-1-22-33.
5. Верба Т. 10 порад, які допоможуть впоратися зі стресом під час війни. URL: <https://www.bdo.ua/uk-ua/blog-2/consulting/june-2022/10-tips-to-help-you-cope-with-stress-during-the-war> (дата звернення: 20.03.2023).
6. Травматичні події: психологічна підтримка та самопоміага. Довідник для фахівців і фахівчинь допоміжних професій соціальної сфери, які працюють з внутрішньо переміщеними особами та постраждалим населенням / Н. Несенюк та ін. Київ : Рада Європи, 2022. URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/traumatic-events-psychological-support-and-self-care-toolkit> (дата звернення: 21.03.2023).
7. Smallwood B.M. Productivity through wellness for live entertainment and theatre technicians: Increasing productivity, avoiding burnout, and maximizing the value of an hour. Oxfordshire : Taylor and Francis, 2020. 156 p. URL: <https://www.taylorfrancis.com/books/mono/10.4324/9781003000877/productivity-wellness-live-entertainment-theatre-technicians-brian-macinnis-smallwood> (дата звернення: 19.03.2023).
8. Malesic J. The End of Burnout: Why Work Drains Us and How to Build Better Lives. Oxfordshire: Taylor and Francis, 2022. 288 p. URL: <https://www.ucpress.edu/book/9780520391529/the-end-of-burnout> (дата звернення: 19.03.2023).
9. Jevne R., Williams D.R. When dreams don't work: Professional caregivers and burnout. Oxfordshire : Taylor and Francis, 2020. 200 p. URL: <https://www.taylorfrancis.com/books/mono/10.4324/9781315231143/dreams-work-ronna-jevne-donna-reilly-williams> (дата звернення: 20.03.2023).

ЗНАЧЕННЯ ЦІННОСТЕЙ ПРОФЕСІЙНОЇ СФЕРИ ОСОБИСТОСТІ У ВИРАЖЕНОСТІ ЇЇ ПОТЕНЦІАЛУ САМОЗМІНЮВАННЯ

THE IMPORTANCE OF THE VALUES OF THE PROFESSIONAL SPHERE OF THE INDIVIDUAL IN THE EXPRESSION OF HIS/HER POTENTIAL FOR SELF-CHANGING

У статті подано результати теоретичного аналізу й емпіричного дослідження значення цінностей професійної сфери особистості у вираженості її потенціалу самозмінювання. Установлено, що нині людині важливо перебувати в постійному русі, постійному розвитку, адаптуватися до швидких змін у світі, тому важливою характеристикою людини є здатність до самозмінювання. У сучасній психології важливим є погляд на природу самозмінювання, де особистісні зміни не стільки є результатом якихось подій чи змін соціальних ролей, а відбуваються завдяки активній ролі самої особистості. Цінності як мотиватори діяльності та поведінки відіграють неабияку роль у самозмінюванні. Згідно з метою та послідовними завданнями було підбрано психодіагностичні методики: опитувальник «Потенціал самозмінювання», авторами якого є В.Р. Манукян, І.Р. Муртазіна, Н.В. Гришина, і «Опитувальних термінальних цінностей» І.Г. Сєніна. Вибірку дослідження склали респонденти, які перебувають на першому етапі професійного становлення. Результати дослідження підтвердили значущість ціннісного виміру у формуванні потенціалу самозмінювання. Такі цінності, як високе матеріальне становище, креативність, розвиток себе, досягнення, духовне задоволення та збереження власної індивідуальності, мають зв'язок з усіма структурними компонентами самозмінювання. Установлено, що віра людини в можливість власного самозмінювання сприяє розвитку креативного мислення, пошуку шляхів вирішення деяких питань, такі люди більш зацікавлені у збереженні власної індивідуальності. Наведені результати засвідчують доцільність взяття до уваги у практиці профорієнтаційної роботи особливостей ціннісної сфери особистості та її потенціалу самозмінювання для визначення напрямку професійного розвитку.

Ключові слова: самозмінювання, потенціал самозмінювання, професійна сфера, цінно-

сті, ціннісні орієнтації, ціннісно-смыслова сфера.

The article presents the results of a theoretical analysis and empirical study of the importance of the values of the professional sphere of a person in the expression of his/her potential for self-changing. It is established that today it is important for a person to be in constant motion, constant development, to adapt to rapid changes in the world, so an important characteristic of a person is the ability to change oneself. In modern psychology, it is important to look at the nature of self-change, where personal changes are not so much the result of certain events or changes in social roles, but occur due to the active role of the individual. Values as motivators of activity and behavior play a significant role in self-change. According to the purpose and successive tasks, psychodiagnostic methods were selected: the questionnaire "Potential for Self-Change", authored by V.R. Manukyan, I.R. Murtazina, N.V. Grishina and "Terminal Values Questionnaire" by I.G. Senin. The study sample consisted of respondents who are at the first stage of their professional development. The results of the study confirmed the importance of the value dimension in shaping the potential for self-change. Values such as high material status, creativity, self-development, achievement, spiritual satisfaction, and preservation of one's own individuality are related to all structural components of self-changing. It has been found that a person's belief in the possibility of self-changing contributes to the development of creative thinking, the search for solutions to certain issues, and such people are more interested in preserving their own individuality. These results show that it is advisable to take into account the peculiarities of the value sphere of the individual and his/her potential for self-changing in the practice of career guidance to determine the direction of professional development.

Key words: self-changing, potential for self-changing, professional sphere, values, value orientations, value-sense sphere.

УДК 159.923.2:364-051
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.47.19>

Казанжи М.Й.

д.психол.н., професор
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»

Ганічева А.Є.

здобувачка другого (магістерського) рівня вищої освіти зі спеціальності 053 – Психологія
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»

Вступ. У сучасній психологічній науці все більш затверджується суб'єктивний погляд на природу самозмінювання, де особистісні зміни не стільки є результатом якихось подій чи змін соціальних ролей, а відбуваються завдяки активній ролі самої особистості. Феноменологія самозмінювання зачіпає широке коло питань – мотивацію, здатність і готовність до самозмінювання. Отже, варто зауважити, що в сучасній психології поняття «розвиток» і «зміна» дедалі частіше розглядаються з різними смисловими акцентами. Відповідно до цього великого значення набуває формування

потенціалу самозмінювання та визначення його ціннісного виміру.

Натепер ситуація в суспільстві вимагає від людини здатності до самозмінювання як способу прийняття виклику швидко змінюваної реальності з орієнтацією на автономність, незалежність і опору на власні сили [4, с. 291].

Самозмінювання – одна із центральних проблем досить широкого кола психологічної проблематики формування та розвитку особистості. Увага до феномену самозмінювання зумовлена його визначальною роллю в життєдіяльності особистості, активним включенням

людини у процес власної життєтворчості. Прояви активності особистості у процесі творення власного життя, усвідомлене проектування перспективи життєвого руху є одними із провідних умов подолання життєвих труднощів, зміцнення психологічного здоров'я та благополуччя сучасної людини. Вирішення завдань самозмінювання становить особливий простір фундаментальної психологічної науки [3, с. 68].

Окрім того, варто зауважити, що загалом під час самозмінювання особистості вкрай велике значення мають потенціал і ціннісні орієнтири. Як зазначає Кумар Ракеш Ранджан у своєму дослідженні спільного створення цінностей у концепції та вимірюванні потенціалу самозмінювання, сплеск наукового та практичного інтересу до теми створення й ідентифікації цінностей підкреслює двозначне розуміння його концептуальних меж і емпіричних складових частин [11]. Також В. Кумар та Вернер Рейнартц говорять про те, що необхідно створювати цінності постійно, оскільки це здатне впливати на різні сфери життя особистості. Тому дані науковці відзначають, що одним із найважливіших завдань особистості є створення своєї цінності та її формування завдяки ціннісним орієнтирам. Тобто людина повинна вимірювати, розвивати та керувати своїми цінностями [10].

Мета дослідження полягає у визначенні значення ціннісного виміру у формуванні потенціалу до самозмінювання особистості у професійній сфері.

Методи дослідження. Для досягнення мети дослідження нами використовувались теоретичні, статистичні й емпіричні методи дослідження. Серед теоретичних методів нами проведена систематизація наукових даних із досліджуваної проблеми на основі осмислення першоджерел; серед статистичних і емпіричних – письмове опитування, кількісний (кореляційний) аналіз даних, що був виконаний за допомогою комп'ютерної програми SPSS 16.0 for Windows, і якісний аналіз отриманих результатів (виділення типів).

Згідно з метою та послідовними завданнями було підібрано психодіагностичні методики: опитувальник «Потенціал самозмінювання», авторами якого є В.Р. Манукян, І.Р. Муртазіна, Н.В. Грішина, і «Опитувальних термінальних цінностей» І.Г. Сеніна.

Опитувальник діагностики потенціалу самозмінювання дозволяє виділити 4 найбільш значущі для розуміння показники самозмінювання, як-от: «Потреба в самозмінах» (прагнення до новизни, різноманітності, загалом позитивне ставлення до змін і спрямованість до них – «хочу змінюватися»); «Здатність до усвідомлених самозмін» (здатність до свідомої роботи над собою, утілення в життя задуманого – «треба змінюватися»); «Віра в можли-

вість самозмін» (імплицитні уявлення про можливість людей свідомо змінювати себе та своє життя); «Можливість самозмін» (особливості психічної ригідності/гнучкості в ситуаціях, що вимагають змін, – «можу змінюватися»). За результатами діагностики за даними показниками можна встановити загальний рівень потенціалу самозмінювання, його підсумковий показник.

Отже, за результатами застосування опитувальника «Потенціал самозмін» можна надати загальну характеристику потенціалу самозмінювання досліджуваних, бо його шкали належать до різнорівневих особистісних структур, завдяки цьому дозволяють зрозуміти, на що може спиратися людина, яка прагне зміни своєї особистості, і які її можливості загалом.

Інший використовуваний нами опитувальник – «Опитувальник термінальних цінностей», запропонований у 1991 р. І.Г. Сеніним і призначений для діагностики життєвих цілей (термінальних цінностей) людини. Варто зауважити, що він ґрунтується на 2-х припущеннях: по-перше, що життєві сфери тією чи іншою мірою представлені в житті кожної людини, мають для різних людей різний ступінь значущості; по-друге, що в кожній із них реалізуються різні для кожної людини бажання та прагнення, які є одним із компонентів спрямованості особистості [2]. На даному етапі ми зосередились на професійній сфері респондентів, хоча використання даного вимірювального інструменту дає змогу встановити цінності людини в різних сферах життєдіяльності.

Оскільки нас цікавило питання становлення професійної сфери особистості, то вибірку дослідження становили респонденти, які перебувають на першому етапі професійного становлення – натеper навчаються в Державному закладі «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського» (усього 60 осіб віком від 25 до 40 років).

Результати. Перед тим як ми перейдемо до безпосереднього викладення результатів емпіричного дослідження, зауважимо, що відкритість новому, відкритість досвіду є важливими характеристиками, як зазначав Карл Роджерс, які з'являються у процесі самозмінювання. Зникають захисти, нівелюються захисні реакції/ригідність людини, яка змінюється та починає по-іншому, неупереджено сприймати дійсність, навіть якщо вона є для неї не зовсім зрозумілою, не вміщується у стереотипні, схеми, що діяли раніше. Людина стає спроможною сприймати нове, від цього вона стає більш реалістичною та готовою до нового: нових людей, ситуацій, вирішення нових проблем тощо. І це означає, що вона по-іншому сприймає суперечності, готова їх сприймати та вирішувати [12]. Саме ці зміни є найбільш суттєвими, стимулюють і забезпечують станов-

лення в усіх сферах життєдіяльності, зокрема й у професійній.

За результатами первинних даних було проведено кореляційний аналіз між параметрами потенціалу самозмінування та показниками термінальних цінностей особистості у професійній діяльності. Значущі коефіцієнти кореляційних взаємозв'язків представлені в Табл. 1.

Як видно з таблиці, наявні тісні додатні зв'язки між самозмінуванням і термінальними цінностями (виняток шкала 4 «Можливість самозмін», яка демонструє від'ємні кореляції з потенціалом самозмінування).

Так, показник потреби в самозмінах додатно корелює на рівні 1% з такими термінальними цінностями у професійній сфері, як власний престиж ($r = 0,823$), високе матеріальне становище ($r = 0,861$), креативність ($r = 0,791$), розвиток себе ($r = 0,427$), досягнення ($r = 0,352$), духовне задоволення ($r = 0,537$), збереження власної індивідуальності ($r = 0,828$), а також від'ємно корелює на рівні 1% з активними соціальними контактами ($r = -0,342$). Це свідчить про те, що чим більше потреба опитуваних у самозмінуванні, тим більш значущі для них такі термінальні цінності, як власний престиж, високе матеріальне становище, збереження власної індивідуальності, розвиток себе, досягнення, духовне задоволення та креативність. Це є тими показниками, які здатні показати напрям результативності самозмінування. Зауважимо, що така термінальна цінність, як досягнення, має найменше значення з-поміж інших. Активні соціальні контакти мають непрямий зв'язок із потребами до самозмінування. Це свідчить про те, що активні соціальні контакти можуть зворотно

впливати на потребу опитуваних до самозмінування.

Показник здатності до усвідомлених самозмін додатно корелює на рівні 1% із такими термінальними цінностями у професійній сфері, як власний престиж ($r = 0,588$), високе матеріальне становище ($r = 0,897$), креативність ($r = 0,913$), розвиток себе ($r = 0,662$), досягнення ($r = 0,614$), духовне задоволення ($r = 0,756$) і збереження власної індивідуальності ($r = 0,990$). Тобто для респондентів важливо усвідомлювати, внутрішньо відчувати зміни в собі та водночас розуміти, що ці зміни відбуваються на краще, і це стосується багатьох цінностей особистості.

Показник віри в можливість самозмін додатно корелює на рівні 1% із такими термінальними цінностями у професійній сфері, як високе матеріальне становище ($r = 0,746$), креативність ($r = 0,864$), розвиток себе ($r = 0,687$), досягнення ($r = 0,780$), духовне задоволення ($r = 0,775$), збереження власної індивідуальності ($r = 0,929$), та додатно корелює на рівні 5% із цінністю активних соціальних контактів ($r = 0,296$). Це може свідчити про те, що коли людина вірить у можливість самозмін, то вона починає більше креативно мислити, шукати інші шляхи вирішення тих чи інших питань, більше цінує власну індивідуальність.

Показник можливості самозмін від'ємно корелює на рівні 1% із такими термінальними цінностями у професійній сфері, як високе матеріальне становище ($r = -0,575$), креативність ($r = -0,590$), активні соціальні контакти ($r = -0,559$), розвиток себе ($r = -0,896$), досягнення ($r = -0,671$), духовне задоволення ($r = -0,877$) і збереження власної індивідуальності ($r = -0,812$). Тобто даний компонент

Таблиця 1

Значущі коефіцієнти кореляції між параметрами потенціалу самозмінування та показниками термінальних цінностей особистості у професійній сфері

		Компоненти потенціалу самозмінування				
		Ш1	Ш2	Ш3	Ш4	ПСІ
Показники термінальних цінностей	ВлП	823**	588**			509**
	ВМС	861**	897**	746**	-575**	883**
	Кр	791**	913**	864**	-590**	911**
	АСК	-342**		296*	-559**	
	РС	427**	662**	687**	-896**	698**
	Дс	352**	614**	780**	-671**	665**
	ДЗ	537**	756**	775**	-877**	790**
	ЗВІ	828**	990**	929**	-812**	998**

Примітка: умовні позначення: 1) ** – значущий кореляційний зв'язок на рівні $p \leq 0,01$, * – значущий кореляційний зв'язок на рівні $p \leq 0,05$; 2) $n = 60$; 3) показники термінальних цінностей: ВлП – власний престиж, ВМС – високе матеріальне становище, Кр – креативність, АСК – активні соціальні контакти, РС – розвиток себе, Дс – досягнення, ДЗ – духовне задоволення, ЗВІ – збереження власної індивідуальності; 4) показники потенціалу самозмінування: Ш1 – шкала 1 «Потреба в самозмінах», Ш2 – шкала 2 «Здатність до усвідомлених самозмін», Ш3 – шкала 3 «Віра в можливість самозмін», Ш4 – шкала 4 «Можливість самозмін», ПСІ – підсумковий показник потенціалу самозмінування.

самозмінювання має прямий зв'язок із цими термінальними цінностями.

На основі отриманих результатів відповідно до кожної зі шкал компонентів потенціалу самозмінювання ми змогли вивести підсумковий показник потенціалу самозмінювання, що додатно корелює на рівні 1% із такими термінальними цінностями у професійній сфері, як власний престиж ($r = 0,509$), високе матеріальне становище ($r = 0,883$), креативність ($r = 0,911$), розвиток себе ($r = 0,698$), досягнення ($r = 0,665$), духовне задоволення ($r = 0,790$) і збереження власної індивідуальності ($r = 0,998$). Отримані результати показують, що чим вище в особистості потенціал до самозмінювання, тим більш вагомими для неї вищеперелічені термінальні цінності.

Розглянемо особливості цінностей у професійній сфері в осіб із високим (Гр. 1) і низьким (Гр. 2) рівнем загального показника потенціалу самозмінювання (рис. 1).

Відповідно до Рис. 1 можна зазначити, що в осіб із високим рівнем загального показника потенціалу самозмінювання спостерігаються високі значення показників ціннісних орієнтацій у професійній сфері (усі значно вище 50 процентилів), зокрема: власний престиж, високе матеріальне становище, креативність, розвиток себе, духовне задоволення та збереження власної індивідуальності. В осіб із низьким рівнем загального показника самозмінювання всі параметри термінальних цінностей значно нижчі (що статистично підтверджується обчисленням критерію Стьюдента), окрім показників «активні соціальні контакти» та «духовне задоволення». Такі показники, як креатив-

ність і розвиток себе, для цієї категорії осіб являють найменшу цінність. Даний результат співвідноситься з даними [1] стосовно того, що креативність узагалі можна розглядати як особистісний механізм збагачення потенціалу самозмінювання.

Профілі особистостей із різним рівнем загального показника потенціалу самозмінювання показують, що особистості з високим і низьким рівнем потенціалу самозмінювання характеризується своєрідним комплексом показників термінальних цінностей, які виражені у професійній сфері.

Варто зауважити, що дослідження ціннісних критеріїв у формуванні потенціалу самозмінювання, які частково висвітлювалось такими науковцями, як Брент А. Маттінглі, Гері В. Левандовські та Кевін П. Макінтайр, розкривають той факт, що добре це чи погано, але стосунки можуть вплинути на самооцінку людини та її потенціал самозмінювання. В емпіричному дослідженні науковцями було встановлено зв'язок потенціалу самозмінювання з любов'ю, якістю стосунків і деякими аспектами вірності, а також можливість впливати на потенціал самозмінювання через формування цінностей [6]. Отримані нами результати також співвідносяться з результатами роботи Лідії Ф. Емері, Ерін К. Хьюз і Венді Л. Гарднер, які вивчали можливість компромісів між ціннісними критеріями, що мають вплив на формування потенціалу самозмінювання особистості [8].

У контексті обговорення отриманих нами результатів доцільно навести результати дослідження Н.В. Хадсон і Р.К. Фрейлі щодо бажання людей змінюватися з віком, а також

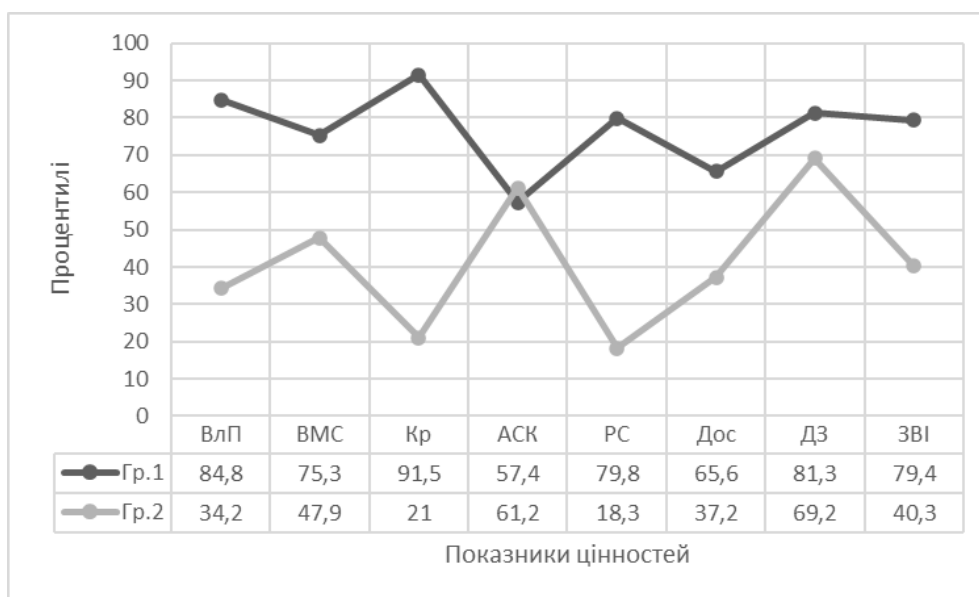

Рис. 1. Особливості цінностей у професійній сфері в осіб із високим і низьким рівнем загального показника потенціалу самозмінювання

їхніх психологічних особливостей [9]. Дане дослідження підтверджує, що в дорослому віці люди мають сильну схильність до формування свого потенціалу самозмінювання.

Водночас робота Б'янки Белліні прямо вказує на те, що зразковість може бути ключем до власних можливостей. Автор зазначає, що інші люди можуть впливати на формування потенціалу самозмінювання, оскільки вони поділяють той самий зразок індивідуальності. Це пояснюється тим, що існують можливості, що впливають з індивідуальності особистості, але вони ще не використані, оскільки людина не може їх досягнути, відповідно, першочергово потрібно, щоб інші досягнули їх і допомогли особистості їх зрозуміти [5]. Виходячи з вищеведеного, погоджуємось із науковцем Юта Чісіма, що наголошує, що формування потенціалу самозмінювання залежить і від ціннісних орієнтирів особистості, оскільки вони здатні впливати безпосередньо на саму особистість і, відповідно, формувати очікування щодо самозмін [7].

Висновки. Отже, у результаті дослідження значення ціннісного виміру у формуванні потенціалу до самозмінювання було встановлено наявність взаємозв'язків між потенціалом самозмінювання та термінальними цінностями особистості у професійній сфері. Зокрема такі цінності, як високе матеріальне становище, креативність, розвиток себе, досягнення, духовне задоволення та збереження власної індивідуальності, мають зв'язок з усіма структурними елементами, що входять до складу загального показника потенціалу самозмінювання. Установлено також, що віра людини в можливість власного самозмінювання сприяє розвитку креативного мислення, пошуку шляхів вирішення окремих питань, такі люди більш зацікавлені у збереженні власної індивідуальності. Наведені результати засвідчують доцільність взяття до уваги у практиці профорієнтаційної роботи особливостей ціннісної сфери особистості та її потенціалу самозмінювання для визначення напрямку професійного розвитку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Казанжи М.Й., Вдовіченко О.В. Креативність та рефлексія, як особистісні механізми збагачення потенціалу самозмінювання. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. Серія «Психологія». 2021. № 3. Т. 32 (71). С. 24–29.
2. Психодіагностика ціннісних орієнтацій (опитувач термінальних цінностей). URL: <https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/posibnuku/160/39.pdf>.
3. Скловський І.З., Перлей Г.О. Психологічне благополуччя осіб з різним рівнем самозмінювання. *Диференціальний підхід у дослідженні професійного самоздійснення особистості* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 24–25 березня 2022 р. Одеса : ФОП Бєлий А.Є., 2022. С. 67–74.
4. Сушенцева Л.Л. Професійна мобільність – сучасна потреба дорослої людини. *Концептуальні засади розвитку освіти дорослих: світовий досвід, українські реалії і перспективи* : збірник наукових статей. Київ : Знання України, 2018. С. 289–298.
5. Bellini B. Exemplariness as the Key to My Self-Possibilities. *How Change and Identity Coexist in Personal Individuality*. 2021. V. 116. P. 89–112.
6. “You make me a better/worse person”: A two-dimensional model of relationship self-change / Brent A. Mattingly et al. *Personal Relationships*. 2014. Vol. 21. P. 176–190.
7. Chishima Yuta. Effects on Identity Formation of Expectations for Self-Change. *The Japanese Journal of Educational Psychology*. 2016. Vol. 64. P. 352–363.
8. Confusion or Clarity? Examining a Possible Tradeoff Between Self-Expansion and Self-Concept Clarity / L.F. Emery et al. *Social Psychological and Personality Science*. 2023. Vol. 14 (1). P. 3–12.
9. Hudson N.W., Fraley R.C. Do People's Desires to Change Their Personality Traits Vary with Age? An Examination of Trait Change Goals Across Adulthood. *Social Psychological and Personality Science*. 2016. Vol. 7 (8). P. 847–856.
10. Kumar V., Reinartz W. Creating Enduring Customer Value. *Journal of Marketing*. 2016. Vol. 80 (6). P. 36–68.
11. Ranjan K.R., Read S. Value co-creation: concept and measurement. *Journal of the Academy of Marketing Science*. 2016. Vol. 44. P. 290–315.
12. Rogers C. *On Becoming a Person: A Therapist's View of Psychotherapy*. Boston : Houghton Mifflin, 1961. 367 p.

ПСИХОЛОГІЧНІ КОНЦЕПТИ РОЗВИВАЛЬНОЇ ПРОГРАМИ «ФОРМУВАННЯ РОЛЬОВОЇ ПОЗИЦІЇ СУЧАСНОЇ УСПІШНОЇ ЖІНКИ»

PSYCHOLOGICAL CONCEPTS OF THE DEVELOPMENT PROGRAM “FORMATION OF THE ROLE POSITION OF A MODERN SUCCESSFUL WOMAN”

У статті пропонується обґрунтування розвивальної програми «Формування рольової позиції сучасної успішної жінки». Також визначено зміст і структуру запропонованої розвивальної програми. Детально описані всі елементи розвивальної програми. У статті викладаються теоретичні основи із проблеми розвитку рольової позиції жінки. Представлено особливості рольової позиції. Попередні дослідження автора показали, що рольова позиція сучасної жінки має свої особливості та взаємозв'язки. Результати вивчення стану проблеми засвідчили необхідність посилення уваги до особливостей рольової позиції сучасної жінки. Розроблена розвивальна програма орієнтована на сучасних жінок дорослого віку. Сучасні жінки показують, що готові приймати виклик суспільства та реалізовувати у своєму житті велику кількість ролей. Жінка нині приймає на себе ролі, які раніше вважались чоловічими, та продовжує виконувати жіночі ролі. Рольова позиція жінки в таких умовах зазнає деяких змін. Розроблена розвивальна програма допоможе жінкам навчитись користуватись власним рольовим багажем, удосконалити вміння реалізовувати бажані ролі та відмовлятися від тих ролей, які нині для них обтяжливі, зайві. Розвивальна програма допоможе жінкам визначати значущі для них ролі та приділяти особливу увагу їх реалізації. Велика увага приділяється кар'єрному та професійному розвитку жінки, а також виконанню ролей у даній сфері діяльності. Сучасні жінки мають безмежні можливості для особистісного та кар'єрного розвитку та користуються ними. Важливо розвивати вміння налагодження стосунків із власними ролями та навчити обрати стратегію поведінки в рольовому конфлікті. Сучасні жінки зацікавлені розвитком власної особистості та готові до зміни своєї рольової позиції.

Ключові слова: роль, рольова позиція, особистість, сучасна жінка, успішна жінка,

розвивальна програма, розвиток рольової позиції.

The article offers a rationale for the development program “Formation of the role position of a modern successful woman”. The content and structure of the proposed development program are also defined. All elements of the development program are described in detail. The article describes the theoretical foundations of the problem of the development of a woman's role position. Features of the role position are presented. The author's previous research showed that the role position of a modern woman has its own characteristics and relationships. The results of the study of the state of the problem proved the need to increase attention to the peculiarities of the role position of a modern woman. The developed development program is aimed at modern adult women. Modern women show that they are ready to accept the challenge of society and realize a large number of roles in their lives. Women today take on roles that were previously considered male and continue to perform female roles. The role position of a woman in such conditions undergoes certain changes. The developed development program will help women learn to use their own role baggage, improve their ability to realize the desired roles and refuse those roles that are burdensome and unnecessary for them today. The development program will help women define the roles that are important to them and pay special attention to their implementation. Great attention is paid to the career and professional development of women, as well as to the performance of roles in this field of activity. Modern women have unlimited opportunities for personal and career development and use them. It is important to develop the ability to establish relationships with one's own roles and to learn how to choose a behavior strategy in a role conflict. Modern women are interested in the development of their own personality and are ready to change their role position.

Key words: role, role position, personality, modern woman, successful woman, development program, development of role position.

УДК 159.316. 316
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.47.20>

Маєр Ю.В.

здобувач наукового ступеня доктора філософії
Криворізький державний педагогічний університет

На сучасному етапі розвитку психологічної науки питання розвитку особистості, її рольового розвитку, рольової поведінки та взаємодії з іншими людьми є актуальними. Термін «роль» у науковий обіг був уперше введений у 20–30-х рр. ХХ ст. американськими вченими Дж. Мідом (1863–1931 рр.) та Р. Лінтоном (1893–1953 рр.). Р. Лінтоном «роль» була визначена як динамічний аспект статусу особистості, де під статусом він розумів права й обов'язки людини, тобто соціальну позицію особистості. Відповідно до його переконань, роль виступає демонстрацією соціальної позиції [1]. Дж. Мід наголошував на тому, що кожна людина бере на себе та протягом усього свого життя відіграє різні ролі у взаємодії з іншими

людьми. На його думку, саме засвоєння та реалізація прийнятих особистістю ролей і визначають структуру особистості [2]. Необхідно звернути увагу на дослідження Я. Морено, який описував рольовий розвиток із позиції спонтанного розгортання, зміни ролей, які є основою для розвитку «Я-концепції» особистості [3], а за нашим припущенням, і її рольової позиції. Дослідження теорії ролей знаходять своє відображення і в роботах Р. Парка, Е. Дюркгейма, Е. Вебера, Т. Парсонса, Р. Мертона, Ч. Кулі, Т. Шибутані, Е. Берна, Т. Сарбина, Г. Блумера, С. Харві, Е. Гоффмана й інших.

Велику увагу вивченню особливостей ролей особистості та її рольової позиції приділяли українські науковці, серед яких П. Горностаї,

З. Мірошник, Л. Карамушка, Н. Корабльова, Л. Орбан-Лембрик, І. Гордієнко-Митрофанова й інші. У своїх дослідженнях П. Горностай вивчав особливості рольової компетентності як одного з аспектів рольової поведінки, запропонував її власну структуру, до якої включив: рольову варіативність у вигляді різноманітності репертуару ролей особистості, багатства її рольової поведінки; рольову гнучкість як уміння легко переходити від однієї ролі до іншої; рольову глибину, тобто розвиненість глибинної структури ролей, рольові переживання; здатність до рольової децентрації та прийняття ролі інших [4; 5].

Значний внесок у дослідження рольової структури особистості та її рольової позиції зроблено З. Мірошник. У своїх роботах дослідниця розглядає особливості рольової структури особистості вчителя початкових класів і наголошує на тому, що рольова структура особистості – це психологічне утворення, у якому рольові профілі інтегровано в конструктивні моделі поведінки. У власних дослідженнях З. Мірошник визначила основні рольові позиції вчителя початкових класів і виконувани ним ролі, як-от: няня, дидакт, партнер, фасилітатор, наставник і знавець дитячої психології [6].

Необхідно також звернути увагу на дослідження І. Гордієнко-Митрофанової, яка визначає роль як модель поведінки особистості. Рольова структура виступає сукупністю моделей поведінки, які пов'язані одна з одною функціями особистості у взаємодії з іншими людьми [7]. Л. Карамушка запропонувала розподілити соціальні ролі на дві групи: соціальні ролі та професійно-функціональні ролі. Окрім того, як зауважує дослідниця, ролі можуть бути розподілені також за іншими критеріями: активністю, тривалістю, формальністю, кількістю залучених [8].

У результаті проведення аналізу значень поняття «роль», які були введені в науку різними дослідниками, ми можемо говорити про те, що роль розглядається як інструмент поведінки. Позиція особистості є відображенням міжособистісних стосунків особистості в її внутрішній структурі та виражає стійку систему відносин людини з аспектами навколишньої дійсності [9]. Виходячи з аналізу особливостей даних понять, ми пропонуємо власне визначення поняття «рольова позиція»: рольова позиція особистості – це комплексна характеристика особистості, яка є відображенням відношень у рольовому репертуарі особистості та знаходить свій прояв у реалізації програми рольової поведінки в різних сферах діяльності особистості.

У результаті розгляду позиції жінки в суспільстві можемо говорити про те, що сучасному українському суспільству ще важко переорієнтуватись і відсторонитись від прийнятих ген-

дерних стереотипів стосовно ролі жінки. Жіночими ролями прийнято вважати ролі матері, дружини, домогосподарки, берегині домашнього затишку. Водночас соціально-економічні зміни, що відбулись в Україні останніми роками, дають можливість жінкам не лише зберегти свої ролі матері, берегині, дружини, але й прийняти на себе ролі професіонала, науковця, творчої особистості. Сучасні умови розвитку суспільства, вимоги та можливості щодо ролі жінки в ньому засвідчили необхідність посилення уваги до проблеми рольової позиції сучасної жінки. Постає необхідність у розробленні розвивальної програми: «*Формування рольової позиції сучасної успішної жінки*», а розширення рольового репертуару сучасної жінки сприятиме її успішному саморозвитку.

Головною метою розробленої нами розвивальної програми є розвиток рольової позиції сучасної жінки через формування її конструктивної рольової поведінки та взаємодії. Розвивальна програма містить 4 основні етапи: мотиваційний, інформаційний, рольовий і рефлексивний, кожен із яких зумовлює напрями роботи для досягнення поставленої мети програми. Розглянемо детально кожний з етапів розвивальної програми.

Перший етап розвивальної програми – *мотиваційний*. Метою даного етапу є формування мотивації учасників до участі у програмі. Реалізація мети даного етапу відбувається за допомогою двох підетапів: знайомства та мотивації до участі у програмі. На етапі знайомства оголошуються принципи та правила роботи у групі, з якими погоджуються учасниці. Важливим аспектом даного етапу виступає створення позитивного мікроклімату й атмосфери взаємодовіри, без чого неможлива робота у групі. Мотиваційні функції, що реалізуються в розвивальній програмі, полягають у створенні та підтримці включення учасниць на кожному її етапі. Функції мотиваційного етапу можна вважати реалізованими, якщо будуть виконані такі завдання: визначення мотивів, потреб і очікувань учасниць від участі у програмі; формування настанов на продуктивну діяльність; створення атмосфери взаємодії, взаємодовіри та зацікавленості в учасницях; стимулювання мотивації учасниць за допомогою різних методів психологічного впливу (рольові ігри, мозковий штурм тощо).

На даному етапі розвивальної програми пропонуємо акцентувати увагу на необхідності участі в ній усіх учасниць, її ефективності для розвитку рольової позиції сучасної жінки. Саме на мотиваційному етапі формуються уявлення про очікувані результати програми. Тому важливо звернути особливу увагу на роботу всіх учасників розвивальної програми саме на цьому етапі. Під час реалізації мотиваційного

етапу розвивальної програми кожна з її учасниць пізнає себе, розвивальну програму, програмує себе на досягнення поставленої мети, відбувається поступовий перехід до інформаційного етапу розвивальної програми.

Другий етап розвивальної програми – *інформаційний*. Його метою виступає ознайомлення учасниць з особливостями понять «професія», «кар'єра», «рольова позиція», «рольова поведінка», а також сприяння психологічній поінформованості учасниць програми, шляхом самостійного пошуку інформації, опрацювання джерел, аналізу фактів у питаннях кар'єрного розвитку особистості та рольового підходу у вивченні особистості. Рольова позиція жінки на даному етапі розвивальної програми розглядається з теоретичного, наукового погляду. Необхідно зауважити, що сучасні жінки орієнтовані на професійний і кар'єрний саморозвиток, часто опиняються в ситуації вибору між кар'єрою та родиною. Саме тому вважаємо за необхідне на інформаційному етапі розвивальної програми приділити увагу вивченню понять «професія», «кар'єра», «кар'єрний розвиток», адже ролі жінки в кар'єрі часто суперечать її ролям у сімейних стосунках. Зниження напруги між двома сферами діяльності жінки залишається актуальним питанням сьогодення, саме тому в розвивальній програмі цей аспект урахований. Реалізація завдань даного етапу відбувається через надання учасницям наукового матеріалу із вказаних тем і спонукання учасниць до самостійного пошуку інформації та подальшої презентації результатів власних досліджень.

На інформаційному етапі розвивальної програми ми пропонуємо умовно розподілити його на два підетапи: Кар'єрний розвиток та Роль і рольова позиція особистості.

Метою першого заняття підетапу Кар'єрний розвиток виступає надання учасницям інформації щодо поняття «кар'єра», її особливостей, структури, видів і вивчення поняття в різних науках. Важливою умовою є використання лише наукових джерел і підтвердження результатів досліджень. За теоретичним аналізом наукових джерел вивчення даного питання слідує обговорення разом з усіма учасницями отриманої інформації. Після завершення першого заняття інформаційного етапу розвивальної програми учасницям надається «домашнє завдання», де пропонується самостійно опрацювати наукові джерела та підготувати власний виступ з теми «Кар'єра. Кар'єрне зростання», виступити з доповіддю на другому занятті. Тренер надає рекомендації для пошуку необхідної інформації та варіантів організації власного виступу.

На третьому занятті інформаційного етапу розвивальної програми пропонується розглянути особливості рольового підходу у вивченні

особистості, за структурою це заняття буде подібне до першого заняття даного етапу. Так, на початку учасницям надається теоретична інформація, визначення понять «роль», «рольова позиція», історія вивчення даного феномену й особливості рольової структури особистості. Важливо надавати інформацію чітко, спираючись на дослідження науковців і підтвержені факти. Протягом заняття учасниці можуть ставити уточнювальні запитання тренеру, можливі дискусії та діалоги з теми.

Необхідно зауважити, що заняття інформаційного етапу рольової програми, на яких розглядаються наукові погляди на поняття «кар'єра», «роль», «рольова позиція», не мають бути суто теоретичними. Тренер міксує різні види роботи, щоб уникнути перенавантаження учасниць і забезпечити їх фізичну активність на заняттях. Поєднання різних видів роботи на заняттях зможе не лише підтримувати інтерес учасниць до участі у програмі, їх умотивованість, але і сприятиме кращому засвоєнню нових теоретичних знань. Після завершення третього заняття інформаційного етапу розвивальної програми тренер просить учасниць підготувати до наступного заняття власні доповіді з раніше розкритої ним теми. Учасниці можуть використовувати різні наукові джерела для отримання інформації, проілюструвати прикладами свою доповідь, на останньому занятті інформаційного етапу презентувати результати власних досліджень. Необхідно зауважити, що тренер має бути обізнаний у проблемі рольової позиції та рольової структури особистості, щоб уникнути дезінформації з боку учасниць, які можуть не впоратись із пошуком і підбором інформації. Важливо ініціювати дискусії, використовувати методи круглого столу та мозкового штурму, щоб кожна з учасниць мала можливість висловити власні погляди, довести свою думку, спираючись на раніше проведені наукові пошуки.

Наступний етап розвивальної програми – *рольовий*. Основною метою даного етапу ми визначаємо систематизацію професійних і особистісних якостей сучасної жінки, які впливають на зміст ролей, рольовий репертуар і рольову позицію сучасної жінки та зумовлюють її кар'єрне зростання. Даний етап передбачає формування власного кола ролей сучасної жінки та корегування взаємозв'язків між цими ролями. На рольовому етапі розвивальної програми необхідно вирішити такі завдання: розвиток особистісних якостей жінки; формування вміння передбачати, розуміти та прогнозувати поведінку інших людей у різних ситуаціях; розвиток умінь контролю власної рольової поведінки; розвиток особистісно-професійних якостей; розвиток лідерських якостей; формування мотивації до успіху.

Важливо на рольовому етапі приділити

особливу увагу розвитку соціального інтелекту сучасної жінки, а також удосконаленню її системи особистісно-професійних якостей, які безпосередньо впливають на формування та реалізацію ролей. Рольовий етап розвивальної програми передбачає використання багатьох методів роботи із групою для досягнення поставлених цілей. Серед таких методів можемо виділити: мозковий штурм, рольову гру, воркшоп, реляцію, вправи, руханки, методи арт-терапії, дискусії. Зазначимо, що під час підготовки до занять рольового етапу необхідно орієнтуватись на створення вправ, які допоможуть жінкам розвивати вміння реалізації ролей у різних сферах діяльності, навчати приймати на себе бажані ролі та відмовлятися від тих ролей, які перешкоджають власному саморозвитку або професійному розвитку. Варто поєднувати на заняттях вправи з рольовою направленістю та кар'єрною орієнтацією, мотивацією до успіху. Отже, на даному етапі важливо розвивати навички учасниць контролювати власну програму рольової поведінки та змінювати свою рольову позицію, відповідно до власних бажань і прагнень.

На рольовому етапі розвивальної програми значна увага приділяється систематизації професійних і особистісних якостей сучасної жінки, які впливають на її рольові позиції та зумовлюють професійний розвиток, кар'єрне зростання. Необхідно зазначити, що кожне заняття третього етапу програми орієнтоване на розвиток визначених особистісних якостей, удосконалення рольової позиції сучасної жінки та вміння керувати власними ролями, а також на формування мотивації до успіху в кар'єрному розвитку.

Четвертий етап розвивальної програми – *рефлексивний*. Метою даного етапу виступає засвоєння нової рольової позиції сучасної жінки, реалізація власної нової програми рольової поведінки, пов'язаної зі змінами настанови від усвідомлення результатів участі в розвивальній програмі та використання їх у професійній діяльності та кар'єрному зростанні. Необхідно зауважити, що аналіз і усвідомлення результатів розвивальної програми її учасницями постають як власне досягнення. Саме для того, щоб такий результат був реалізований, необхідно звернути увагу на такі поставлені завдання даного етапу програми, як: деталізація того, що отримали учасниці програми; деталізація й усвідомлення учасницями програми сфер застосування набутих навичок; фіксація позитивної динаміки розвивальної програми шляхом обговорення результатів розвивальної програми.

На даному етапі розвивальної програми пропонується обговорити такі запитання:

– У якій ролі себе вбачаєте? Що водночас відчуваєте? Що хотілось би змінити?

– Що нового для себе дізнались учасниці розвивальної програми?

– Чого нового навчились учасниці розвивальної програми?

– Які знання та навички виявились для учасниць не новими, але актуалізувались у результаті занять розвивальної програми?

– Які знання та навички були складними для активізації в контексті професійного зростання?

Висновки. Сучасне суспільство розглядає жінку, яка будує власну кар'єру, прагне до саморозвитку, як таку, що має орієнтацію на реалізацію свого професійного, інтелектуального та творчого потенціалу. Але часто стереотипи стосовно ролі жінки в суспільстві накладають на неї свій відбиток. Жінка не завжди розуміє, як керувати власними ролями, які ролі вона прагне реалізувати, а які ролі в її рольовому репертуарі нині зайві, не потребують реалізації, не значущі для неї. Часто жінка турбується про те, як вона виконуватиме роль матері та дружини, якщо її поступово замінює роль бізнес-леді, професіонала. Як показують дослідження, жінка відчуває задоволення власним життям і переживає позитивні почуття тоді, коли оцінює себе як таку, що реалізувала себе у професійній діяльності та родинних зв'язках. Для цього важливо навчити жінку керувати власною програмою рольової поведінки, змінювати свою рольову позицію. Важливо показувати жінці, що навколо неї існує безліч ролей, які вона може прийняти на себе та реалізовувати у власному житті.

Отже, можемо говорити про те, що запропонована нами розвивальна програма, спрямована на розвиток рольової позиції сучасної жінки в умовах кар'єрного зростання, передбачає розширення рольового репертуару учасниць програми, збільшення репертуару ролей і вміння оперувати виконуваними ролями – визначати та приймати на себе значущі в конкретний період ролі та відмовлятися (або зводити до мінімуму) від виконання тих ролей, які стають на перешкоді в досягненні кар'єрного зростання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Горностаї П. Життєві ролі та життєтворчість. *Наукові студії з соціальної та політичної психології*. Київ. 2002. Вип. 5 (8). С. 81–91.
2. Горностаї П. Рольова теорія особистості: теоретичні основи та практичні аплікації. *Наукові записки інституту психології імені Г.С. Костюка Академії педагогічних наук України*. Київ : Главник, 2005. Вип. 26. Т. 1. С. 391–395.
3. Гордієнко-Митрофанова І. Психолого-педагогічні основи застосування дидактичних ігор-маніпулятивів у загальноосвітній школі : монографія. Харків, 2012. 408 с.

4. Дмитрієва О. Психологічні особливості само-реалізації сучасної жінки. *Сучасна педагогіка та психологія: методологія, теорія і практика* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 4–5 грудня 2020 р. Київ : Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського, 2020. С. 115–117.
5. Карамушка Л. Психологія управління : навчальний посібник. Київ : Міленіум, 2003. 344 с.
6. Мірошник З. Рольова структура особистості вчителя початкових класів : монографія. Харків, 2011. 306 с.
7. Орбан-Лембрик Л. Соціальна психологія : підручник для студентів вищих навчальних закладів : у 2 кн. Кн. 1 : Соціальна психологія особистості і спілкування. Київ : Либідь, 2004. 573 с.
8. Рибалка В. Теорії особистості у вітчизняній психології : навчальний посібник. Київ : ІПППО АПН України, 2006. 530 с.
9. Mead G. *Mind, self and society*. Chicago, 1966. 435 p.
10. Moreno J.L. *Who shall survive? Foundations of Sociometry, Group Psychotherapy and Sociodrama*. Beacon ; New York : Beacon House Inc., 1978. 763 p.

ВПЛИВ ВОЄНОГО СТАНУ НА ІНФОРМАЦІЙНЕ НАВАНТАЖЕННЯ ОСОБИ THE IMPACT OF THE WARTIME STATE ON THE INFORMATION WORKLOAD OF A PERSON

У статті висвітлено проблеми впливу воєнного стану на сприймання особою інформаційного потоку. Показано, що в Україні зараз існує небезпека інформаційного перевантаження та негативних наслідків цього явища. Розглянуто вплив інформаційного перевантаження на емоційний стан особистості. Коли людина отримує більше інформації, ніж здатна засвоїти або обробити, це може призвести до багатьох негативних наслідків для психіки людини, як-от: відчуття стресу та тривоги; втрата стійкості уваги та її концентрації; втрата інтересу до процесу навчання; втома та байдужість; зменшення ефективності в роботі й ухваленні рішень. Метою дослідження було з'ясування ступеня впливу інформаційного навантаження на осіб різного віку у зв'язку з воєнним станом. Емпіричне дослідження полягало у проведенні інтерв'ю з пересічними громадянами різного віку. Інтерв'ю включало такі блоки: виявлення осіб, яким притаманне інформаційне перевантаження; інформаційний контент, який цікавить респондентів, емоційні стани, що переважно відчують респонденти.

З'ясовано, що існує тісний зв'язок між віком респондентів і наявністю в них інформаційного перевантаження. Зокрема, 51% молоді входять у групу з високим рівнем перевантаження. Вони відчують значну інтенсивність негативних наслідків, як-от тривога, втома, дратівливість і розпорошення уваги. Доведено, що у зв'язку із широкомасштабним вторгненням російських військ на територію України у 2022 році інформаційне перевантаження стає все більш серйозною проблемою: 90% респондентів зазначили, що майже весь вільний час стежать за новинами із фронту, намагаються дізнатись, що кажуть військові експерти, політики, переглядають репортажі з місць військових подій тощо. Особи, які мали до війни низький рівень інформаційного навантаження, перейшли у групу із середнім рівнем навантаження, а ті особи, хто становив групу із середнім рівнем, тепер перейшли у групу з перевантаженням.

Запропоновано стратегії для зменшення негативного впливу інформаційного перевантаження на емоційний стан особистості.

Ключові слова: інформаційне перевантаження, емоційний стан, стрес, тривога,

втома, психічне благополуччя, психотерапія.

The article highlights the problems of the impact of wartime on a person's perception of the information flow. It demonstrates that in Ukraine there is a danger of information overload and the negative consequences of this phenomenon now. The article studies the impact of information overload on the emotional state of a person. Receiving more information than a person is able to absorb or process can lead to many negative consequences on the human mental life such as a feeling of stress and anxiety; the loss of stability of attention and concentration; the loss of interest in the learning process and the acquisition of new fatigue and indifference; decrease in efficiency in work and decision-making.

The purpose of the study was to find out the degree of influence of information load on people of different ages in connection with wartime state. Empirical research consists in conducting interviews with ordinary citizens of different ages. The interview included the following blocks: identification of persons with information overload; informational content that interests respondents, emotional states that respondents mostly experience.

It was found that there is a close relationship between the age of the respondents and their presence of information overload. In particular, 51% of young people are a group with a high level of overload. They experience significant intensity of negative effects such as anxiety, fatigue, irritability and distraction.

It has been proven that in connection with the large-scale invasion of Russian troops on the territory of Ukraine in 2022, information overload is becoming an increasingly serious problem: 90% of respondents noted that they spend almost all their free time following news from the war front, trying to find out what military experts and politicians say, review reports from the places of military events, etc. Individuals who had a low level of information load before the war moved into the medium-load group, and those who were in the medium-level group now moved into the overload group.

Certain strategies are proposed to reduce the negative impact of information overload on the emotional state of the individual.

Key words: information overload, emotional state, stress, anxiety, fatigue, mental well-being, psychotherapy.

УДК 316.776.22:159.942.5:355.01 (470 + 571:477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.47.21>

Максимова Н.Ю.

д.психол.н.,
професор кафедри соціальної
реабілітації та соціальної педагогіки
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Красілова Ю.М.

к.психол.н.,
дослідник факультету гуманітарних
та соціальних наук
Університет імені Миколаса Ромеріса
(Вільнюс, Литва)

Постановка проблеми. Інформаційне перевантаження може бути наслідком безперервного потоку даних, що надходять з усіх боків – від телевізора, радіо, комп'ютера, телефону й інших джерел. З поширенням інтернету та мобільних пристроїв, які забезпечують доступ до найновішої інформації в будь-який час, інформаційне перевантаження стало значно більшим для багатьох людей. Це може впливати на наш емоційний стан і загальний рівень благополуччя.

У зв'язку із широкомасштабним вторгненням російських військ на територію України у 2022 р. інформаційне перевантаження стає все більш серйозною проблемою. Реалії життя свідчать, що багато хто зараз майже цілодобово стежать за новинами із фронту, намагаються дізнатись, що кажуть військові експерти, політики, екстрасенси тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інформаційне перевантаження – це стан, коли людина отримує більше інформації, ніж здатна

засвоїти або обробити. Це може призвести до багатьох негативних наслідків для психіки людини. Передусім інформаційне перевантаження може спричинити відчуття стресу та тривоги. Коли людина отримує занадто багато інформації, її мозок може перейти у стан перевантаження, що може призвести до збільшення рівня гормону стресу – кортизолу, який спричиняє схильність до тривожності та погіршення настрою.

Інформаційне перевантаження може вплинути на якість сну. Людина, яка отримує занадто багато інформації, може мати проблеми із засинанням, а також із глибиною та якістю сну. Окрім того, інформаційне перевантаження може мати вплив на фізичну активність і здоров'я. Якщо постійно працювати з комп'ютером або іншими електронними пристроями, то це призводить до втоми очей і зниження рівня функціонування головного мозку.

Інформаційне перевантаження може призвести до втрати стійкості уваги та її концентрації. Людина, яка отримує занадто багато інформації, може відчувати втому та байдужість. Це може призвести до зменшення ефективності в роботі та вивченні нових матеріалів. Людина може відчувати, що вона не встигає засвоювати інформацію, що вона отримує, і це може призводити до втрати інтересу до процесу навчання й отримання нових знань, що може тлумачитись як симптом депресії або втрати мотивації.

Інформаційне перевантаження також може вплинути на здатність людини до ухвалення рішень. Людина, яка отримує занадто багато інформації, може бути неспроможною визначити, яка інформація є важливою, а яка – ні. Це може призвести до втрати часу й енергії на обробку непотрібної інформації, що може зменшити ефективність її рішень і погіршити емоційний стан.

Інформаційне перевантаження також може призвести до уповільнення соціального життя. Людина, яка займається постійним вивченням нової інформації або переглядом соціальних мереж, може не мати досить часу для спілкування із друзями та родиною. Це може призвести до відчуття самотності та погіршення емоційного стану.

Мета дослідження – з'ясувати ступінь впливу інформаційного навантаження на осіб різного віку у зв'язку з воєнним станом.

Виклад основного матеріалу та результатів дослідження. Емпіричне дослідження полягало у проведенні інтерв'ю з пересічними громадянами різного віку. Вибірку склали мешканці міста Києва. Для відображення генеральної сукупності, тобто забезпечення репрезентативності вибірки, було застосовано метод випадкових чисел.

Інтерв'ю включало такі блоки: виявлення осіб, яким притаманне інформаційне переван-

таження; інформаційний контент, який цікавить респондентів, емоційні стани, що переважно відчувують респонденти. Відповідно до зазначених блоків ми з'ясували кількість годин вільного часу, яку зараз витрачає на перебування в комп'ютера чи іншого гаджета респондент. Зважаючи на дослідження [2, с. 37–42; 5, с. 95–99], де доведено, що коли людина перебуває за комп'ютером сім і більше годин свого вільного часу, це означає, що в неї вже є адикція, ми тлумачили часову ознаку як наявність перевантаження. До групи осіб, які мають інформаційне перевантаження, ми зарахували тих респондентів, які зазначали, що перебувають в інтернет-просторі понад 6 годин на добу.

Наступним завданням цього блоку було з'ясування динаміки інформаційного навантаження до воєнного стану і зараз. Під час інтерв'ю ми просили респондентів назвати кількість годин, що вони проводили за комп'ютером у 2021 р., і розповісти про переважний контент, який їх цікавив.

Під час інтерв'ю ми з'ясували також, які думки та почуття виникають під впливом інформації, що отримує респондент. З метою виявлення найбільш значущих емоцій ми просили респондентів оцінити інтенсивність їхніх психологічних станів за шкалою від 1 до 10 балів. Окрім цього, інтерв'юери фіксували невербальні прояви (інтонацію, міміку, поставу тощо), щоб оцінити відповіді більш достовірно.

Визначення контенту інформаційних потоків було необхідно тому, що перевантаження може значно посилюватися в тому разі, якщо інформація є психотравмальною або стресогенною. Порівняння контенту, який сприймали респонденти до війни і зараз, дає можливість обґрунтувати наявність інформаційного перевантаження та його негативних наслідків.

Окрім зазначених блоків, інтерв'юери фіксували формальні ознаки респондентів, зокрема їх стать і вік.

Процедура дослідження була така. У період із 27 по 29 лютого 2023 р. було проведено інтерв'ю з пасажирами метрополітену, які розташувались на платформі й очікували поїзда. Інтерв'ю проводили на тих станціях метро, де в денний час інтервал руху поїзда становить 8–10 хвилин. Цього часу було цілком досить для проведення одного інтерв'ю. Було задіяно 10 інтерв'юерів, які мали запропонувати кожному п'ятнадцятому пасажирові на платформі відповіді на їхні запитання. Кожний інтерв'юер мав підійти із цією пропозицією до 10 осіб. Таким чином було опитано 100 осіб.

Результати емпіричного дослідження.

Зі 100 осіб погодились дати інтерв'ю 64. Решта відмовились із різних причин, зокрема: 12 осіб сказали, що вони принципово не беруть участі в будь-яких опитуваннях; 7 осіб

пояснили, що зараз обмірковують свої справи і не хочуть відволікатись, 17 осіб відмовились без будь-яких пояснень.

З тих респондентів, які погодились взяти участь в інтерв'ю, чоловіків було 47%, жінок – 53%.

За віковим розподілом серед чоловіків було осіб молодого віку (тобто до 35 років) 39%; чоловіків середнього віку (35–50 років) – 46%; чоловіків віком понад 50 років – 15%.

Жінок за віковим розподілом можна розподілити на такі групи: віком до 35 років – 42%; жінки віком 35–50 років – 38%; жінки віком понад 50 років – 20%.

Емпіричне дослідження показало, що спостерігається тісний зв'язок між віком респондентів і наявністю в них інформаційного перевантаження. Незважаючи на те, що серед тих, хто має інформаційне перевантаження, були люди різного віку, усе ж статистично достовірно простежувалась зазначена тенденція (відповідно до коефіцієнту кореляції Пірсона 0,71 за $P < 0,05$).

У результаті дослідження респондентів можна поділити на три групи.

Перша група з низьким рівнем інформаційного навантаження (до трьох годин на добу), яка не відчуває значних негативних наслідків перебування в інтернеті, – 27%. Це переважно люди віком понад 50 років.

Друга група із середнім рівнем навантаження (до п'яти годин на добу), яка відчуває деякі негативні наслідки інформаційного перевантаження (утому та розпорошення уваги), але не дуже інтенсивно, – 22% респондентів. Це переважно особи середнього віку, яким 35–50 років.

Група з високим рівнем інформаційного перевантаження (6–11 годин на добу), яка від-

чуває значну інтенсивність негативних наслідків, як-от тривога, утому, дратівливість і розпорошення уваги. До цієї групи можна віднести молоді до 35 років – 51% осіб (див. рис. 1).

Загалом, здебільшого відчуття розпорошення уваги було в осіб молодого віку, а от тривоги, утому та дратівливість відчували респонденти різних вікових категорій.

Важливі результати були отримані щодо динаміки інформаційного перевантаження до воєнного стану та зараз (див. рис. 2).

Як видно з рис. 2, до військових подій особи, яким притаманне інформаційне перевантаження, становили досить невелику групу – 19%. Респонденти, які повідомляли, що до війни приділяли увагу телевізору й іншим засобам масової інформації не більше трьох годин на добу (низький рівень інформаційного навантаження), становили найбільшу групу – 55% осіб. Середній рівень інформаційного навантаження відзначали 26% респондентів.

Вплив військових подій різко змінив цей розподіл. Значна частина осіб, які мали низький рівень інформаційного навантаження, перейшли у групу із середнім рівнем навантаження, а ті особи, хто складав групу із середнім рівнем інформаційного навантаження, перейшли у групу з високим рівнем, тобто перевантаження.

Стосовно тематики інформаційного простору, за результатами опитування, майже всі респонденти дивляться новини про війну. Війна – основна тема в інформаційному полі в 90% осіб, які взяли участь в опитуванні. Саме ця тема є такою, що провокує вкрай негативні емоції: тривогу, сум, розпач, страх, спричиняє безсоння, дратівливість.

Наявна також відмінність щодо контенту інформаційного простору, який цікавив наших

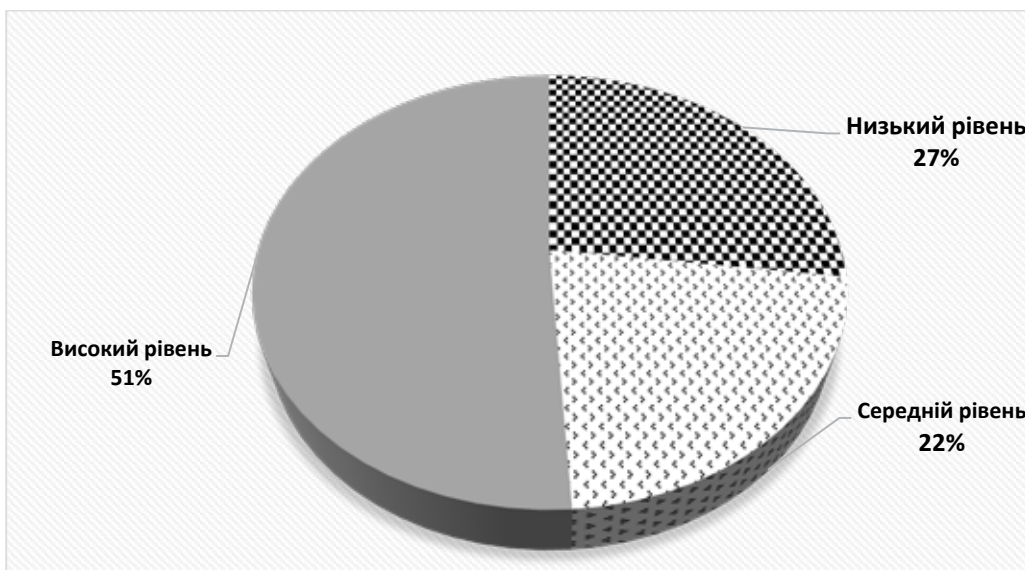

Рис 1. Рівень інформаційного навантаження

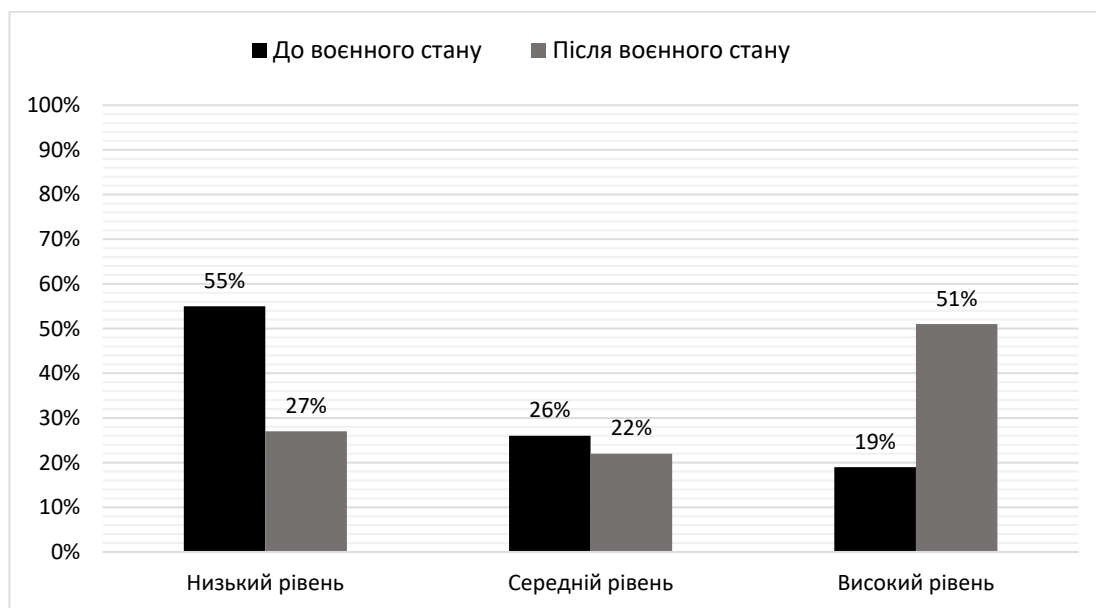

Рис. 2. Рівень інформаційного навантаження до воєнного стану та зараз

респондентів до війни і зараз. Якщо раніше респонденти приділяли увагу переважно комп'ютерним іграм, спілкуванню із друзями в соціальних мережах, перегляду телепередач, художніх фільмів і серіалів, то тепер контент різко змінився. Під час інтерв'ю практично всі, з яскравими емоційними проявами, казали щось на кшталт: «Та хіба зараз до кіно чи ігор?! Кожну хвилину чекай то ракети летять, то літаки. Треба весь час у телефоні відстежувати сигнал повітряної тривоги». Більшість опитуваних зараз стежать за виступами військових експертів, політиків, дивляться репортажі з місць військових подій. Таке «заліпання» на стресогенному контенті є додатковим чинником інформаційного перевантаження.

Серед жінок, які взяли участь в опитуванні, 58% осіб відчують високий рівень інформаційного перевантаження. Вони мало сплять, увесь час читають новини про війну та відстежують сигнали повітряної тривоги.

Також варто відзначити, що емоційне напруження більше відчувають жінки. Жінки віком до 35 років відчувають дратівливість, утому та розфокусування уваги. Особи жіночої статі віком 35–50 років почуваються не краще: відмічають у себе високий рівень тривоги та безсоння. Вони переглядають новини щогодини, і це викликає сум і хвилювання за теперішнє та майбутнє нашої країни.

Отже, інформаційне перевантаження в ситуації воєнного часу має серйозний вплив на особистість. Емоційний стан особистості – це ключовий чинник, який визначає здоров'я, працездатність і якість життя людини. Україна, особливо зараз, стикається зі складними психотравмувальними викликами. Серед них

насамперед військові події, втрата або каліцтво близьких і рідних, тривога та страх загибелі під час ракетних обстрілів цивільних об'єктів, вимушене переселення, економічна нестабільність і багато інших.

Зараз багато українців переживають стрес і тривогу, пов'язану зі зміною життя в умовах війни та невизначеності. Економічні труднощі, безробіття, втрата житла та майна, нестабільність у тилу та на кордонах країни – це всі чинники, які впливають на емоційний стан особистості.

Незважаючи на труднощі, українці мають низку позитивних якостей, що допомагають їм зберігати емоційну стійкість і бути успішними в житті. Наприклад, в Україні відомі традиції приймати гостей, дарувати увагу та підтримку близьким, цінувати родину та друзів.

Також українська культура багата на різноманітні заходи, що допомагають зняти стрес і покращити емоційний стан. Наприклад, народні танці, музика та спів, а також традиційні ремесла та хобі, як-от вишивання, в'язання чи городництво.

Однак натепер в Україні є багато людей, які стикаються з емоційними проблемами та потребують допомоги психологів і психотерапевтів. Попри те, що значна кількість осіб потребують психологічної допомоги, лише дуже обмежена кількість людей може скористатися професійною допомогою через відсутність знань про те, як і де її знайти.

Україна має свою концепцію розвитку охорони психічного здоров'я [7], яка передбачає розвиток мережі психологічної допомоги та налагодження співпраці між державними та недержавними організаціями із психологічної підтримки.

Водночас, на нашу думку, варто застосувати заходи профілактики інформаційного перевантаження. До таких заходів належать тематичні радіо- та телепередачі, відеоролики, соціальна реклама, зміст яких допоможе людям уникнути негативного впливу інформаційного перевантаження. Зміст цих профілактичних заходів має полягати в нижчезазначеному.

Важливо контролювати кількість інформації, яку людина отримує, та знайти баланс між інформаційними потоками й іншими аспектами життя, як-от робота, соціальні зв'язки та відпочинок. Також можна використовувати інструменти, які допоможуть контролювати потік інформації. Наприклад, можна встановити фільтри електронної пошти, які будуть відсіювати непотрібні повідомлення. Доцільно використовувати програми для блокування реклами й інших відволікаючих чинників, які можуть заважати ретельно працювати.

У сучасному світі, де ставлення до емоцій змінюється, а саме, розуміння їхньої важливості для організації життєдіяльності людини загалом, люди мають бути уважнішими до свого емоційного стану. Емоційний інтелект, тобто здатність розуміти та керувати своїми емоціями, стає все більш важливим для людей у сучасному світі. Зі зростанням уваги до емоційної стійкості й емоційного інтелекту можна очікувати, що люди будуть знаходити все більше способів контролювати свої емоції та зберігати свій емоційний стан у здоровому режимі. Психологічна самопомога здатна знизити рівень стресу та покращити загальний емоційний стан. Зокрема, ідеться про заходи, що можуть включати в себе практики, які допомагають контролювати емоції, як-от медитація, йога, терапія й інші методи. Ці практики можуть допомогти зняти стрес, поліпшити настрій і зміцнити психологічну стійкість.

Запобігти інформаційному перевантаженню допоможуть також заходи, що спрямовані на збереження продуктивності діяльності та здоров'я. Наприклад, можна розподілити свій час і призначити окремі години для обробки інформації, установлювати обмеження на час, який відводиться для роботи з комп'ютером та іншими електронними пристроями, перегляду телевізора.

Важливо під час сприймання інформації зосередитися на головних завданнях і ухвалювати рішення лише після детального вивчення проблеми. Окрім того, важливо забезпечити собі досить часу для відпочинку та релаксації. Треба бути уважним до своїх власних потреб і реагувати на сигнали власного тіла, якщо відчуваєте симптоми стресу або виснаження. Наприклад, можна робити перерви під час роботи на комп'ютері та виконувати вправи для очей і шиї. Українцям необхідно відвести собі час для занять спортом або іншими видами

фізичної активності, які допоможуть підтримувати фізичне здоров'я та зменшувати стрес, а також відвідувати місця, де можна зняти напругу, як-от парки, спортивні центри, медитаційні класи тощо.

Висновки. Інформаційне перевантаження може спричиняти стрес, тривогу, роздратування та незадоволеність, призвести до виснаження та втоми.

У зв'язку із широкомасштабним вторгненням російських військ на територію України у 2022 р. інформаційне перевантаження стає все більш серйозною проблемою. Значна частина осіб, які мали низький рівень інформаційного навантаження, перейшли у групу із середнім рівнем навантаження, а ті особи, хто був у групі із середнім рівнем інформаційного навантаження, перейшли у групу з високим рівнем, тобто перевантаження.

Існує тісний зв'язок між віком респондентів і наявністю в них інформаційного перевантаження. Незважаючи на те, що серед тих, хто має інформаційне перевантаження, були люди різного віку, усе ж статистично достовірно простежувалась зазначена тенденція. Респондентів можна поділити на три групи:

1. Група з низьким рівнем інформаційного навантаження (до трьох годин на добу), яка не відчуває значних негативних наслідків перебування в інтернеті, – 27%. Це переважно люди віком старше 50 років.

2. Група із середнім рівнем навантаження (до п'яти годин на добу), яка відчуває окремі негативні наслідки інформаційного перевантаження (утому та розпорошення уваги), але не дуже інтенсивно, – 22% респондентів. Це переважно особи середнього віку, яким 35–50 років.

3. Група з високим рівнем інформаційного перевантаження (6–11 годин на добу), яка відчуває значну інтенсивність негативних наслідків, як-от тривога, утом, дратівливість і розпорошення уваги. До цієї групи можна віднести молодь до 35 років – 51% осіб.

Стосовно тематики інформаційного простору, за результатами опитування, майже всі респонденти дивляться новини про війну. Війна – основна тема в інформаційному полі в 90% осіб, які взяли участь в опитуванні. Саме ця тема є такою, що провокує вкрай негативні емоції: тривогу, сум, розпач, страх, спричиняє безсоння, дратівливість. Таке «заліпання» на стресогенному контенті є додатковим чинником інформаційного перевантаження.

Існують способи, які допомагають зменшити вплив інформаційного перевантаження на емоційний стан особистості. Важливо зберігати баланс між роботою та відпочинком, використовувати технічні засоби та забезпечувати належну фізичну активність, щоб зберегти здоровий емоційний стан. Застосування

окремих стратегій для зменшення інформаційного перевантаження може також позитивно впливати на здоров'я й емоційний стан особистості. Наприклад, відключення від соціальних мереж і електронної пошти, використання технічних засобів для фільтрації непотрібної інформації та зосередження на суттєвому можуть допомогти у зниженні рівня стресу та тривоги.

До інших способів зменшення впливу інформаційного перевантаження на емоційний стан можна віднести використання технічних засобів для фільтрації й організації інформації, відведення досить часу для відпочинку та релаксації, забезпечення належної фізичної активності та здорового способу життя. Розподіл часу, використання інструментів контролю потоку інформації та забезпечення часу для відпочинку та релаксації – серед способів, які можуть допомогти в цьому.

У світі, де інформаційні технології стають усе більш доступними та поширеними, важливо бути уважним до того, як використовувати цю інформацію, як вона впливатиме на емоційний стан. Ужиття заходів для зменшення інформаційного перевантаження може допомогти зберегти здоровий емоційний стан і позитивно вплинути на загальний рівень життя.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Жук М.С. Психологічні наслідки інформаційного перевантаження: діагностика та профілактика. *Соціальна психологія*. 2018. № 2 (15). С. 54–61.
2. Ковальова Т.О. Інформаційне перевантаження та психічне здоров'я сучасної людини. *Соціальна психологія*. 2018. № 1 (14). С. 37–42.
3. Краснова О.В. Інформаційне перевантаження як складова психологічної напруги в умовах сучасного соціуму. *Педагогіка та психологія*. 2019. № 3 (65). С. 44–51.
4. Кузьмінська Н.О. Психологічні аспекти інформаційного перевантаження. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філософія»*. 2018. № 13 (38). С. 105–108.
5. Лисенко Т.Ю. Інформаційне перевантаження як психологічна проблема сучасного світу. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія»*, 2015. № 3 (14). С. 95–99.
6. Михайленко Л.С., Приймак, В.В. Вплив інформаційного перевантаження на емоційний стан студентів. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологія»*. 2016. № 3 (2). С. 20–26.
7. Про затвердження плану заходів на 2021–2023 рр. з реалізації Концепції розвитку охорони психічного здоров'я в Україні на період до 2030 р. : розпорядження Кабінету Міністрів України від 06.10.2021 р. № 1215-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npras/pro-zatverdzhennya-planu-zahodiv-na-20212023-roki-z-realizaciyi-konceptsiyi-s1215-61021> (дата звернення: 15.03.2023).
8. Солодовник О.В. Віртуальний світ та емоційний стан особистості. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія»*. 2017. № 2 (17). С. 140–144.
9. Calvo R.A., Peters D. Positive Computing: Technology for Wellbeing and Human Potential. *MIT Press*. 2014. P. 44–53.
10. Carr N. The Shallows: What the Internet is Doing to Our Brains. *WW Norton & Company*. 2010.
11. Information overload and social media fatigue: The effects of social media overload on personal and social well-being / E. Christofides et al. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*. 2012. № 15 (10). P. 587–591.
12. Nisbet E.K., Zelenski J.M. The NR-6: A new brief measure of nature relatedness. *Frontiers in Psychology*. 2013. № 4. 813 p.
13. Rosen L.D. Too Much Information: Understanding the Impact of Overload and Overstimulation on the Brain. *Routledge*. 2018.
14. Van der Meijden I., Schaveling J. The relationship between perceived stress and computer-mediated communication anxiety among students. *Computers in Human Behavior*. 2016. № 54. P. 216–223.
15. Real-time associations between engaging in leisure and daily health and well-being / M.J. Zawadzki et al. *Annals of Behavioral Medicine*. 2015. № 49 (5). P. 605–615.

ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ МОТИВАЦІЙНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ В ДОСЛІДЖЕННЯХ СУЧАСНИХ ПСИХОЛОГІВ

PSYCHOLOGICAL MECHANISMS OF FORMATION AND THE DEVELOPMENT OF MOTIVATION PROPERTIES OF PERSONALITY IN THE RESEARCH OF MODERN PSYCHOLOGISTS

Глобальні політичні, економічні, соціальні тенденції у світі та в Україні змушують Міністерство освіти та науки України швидко реагувати на ці зміни, щоб пережити кризові явища. Під час пандемії COVID-19 вищі заклади освіти перебудували процес навчання, перейшли на дистанційний формат за допомогою різних інноваційних та інтерактивних технологій. Однак із початком повномасштабної війни перед педагогами та психологами постало важливе завдання знайти психологічні механізми формування та розвитку мотиваційної сфери студентів, за допомогою яких можна позитивно вплинути на поведінку особистості зменшенням дії негативних наслідків, підтримувати навчальну та наукову діяльність. Мета розвідки – вивчення психологічних механізмів формування та розвитку мотиваційних властивостей особистості. У процесі дослідження теми використано теоретичні методи: аналіз, систематизацію, узагальнення. Розглянуто наукові розвідки щодо визначення понять «механізм», «психологічні механізми». З'ясовано, що до складу якісно-змістовних психологічних властивостей цивільно-правового регулювання входять мотиваційні феномени. Серед основних психологічних механізмів розвитку мотиваційної сфери виокремлено: саморегуляцію, саморефлексію, самовизначення, цілепокладання, самоактуалізацію, спілкування та гумор. Визначено основні чинники мотиваційної сфери особистості, зокрема потребу отримати нові знання, професію, диплом. З'ясовано, що на мотиваційні властивості студента впливають не лише професійній розвиток, досягнення, успіх, але й зовнішні обставини, як-от умови навчання, отримання стипендії, взаємини із групою та педагогами. Теоретичне значення отриманих результатів полягає в уточненні даних щодо розвитку мотиваційної сфери серед студентів, поглибленні знань про психологічні механізми в дослідженнях сучасних психологів.

Ключові слова: психологія мотивацій, мотиви навчальної діяльності, мотиваційна сфера, психологічні чинники розвитку мотивації, психологічні технології розвитку особистості.

Global political, economic, and social trends in the world and in Ukraine are forcing the Ministry of Education and Science of Ukraine to respond quickly to these changes in order to survive the crisis. During the COVID-19 pandemic, higher education institutions restructured the learning process and switched to distance learning, using various innovative and interactive technologies. However, with the outbreak of a full-scale war, teachers and psychologists faced an important task of finding psychological mechanisms for the formation and development of students' motivational sphere. With the help of such mechanisms, it is possible to positively influence the behavior of the individual, reducing the impact of negative consequences and supporting educational and scientific activities. The purpose of the study was to investigate the psychological mechanisms of formation and development of motivational properties of the individual. In the process of analyzing the topic, theoretical methods were used: analysis, systematization, generalization. In the course of the study, scientific researches on the definition of the concepts of "mechanism" and "psychological mechanisms" were considered. It is found that the qualitative and substantive psychological properties of civil law regulation include motivational phenomena. Among the main psychological mechanisms of development of the motivational sphere are the following: self-regulation, self-reflection, self-determination, goal-setting, self-actualization, communication and humor. The main factors of the motivational sphere of a personality, in particular the need to acquire new knowledge, profession, and diploma, are determined. It has been found that the motivational properties of a student are influenced not only by professional development, achievements, success, but also by external circumstances, such as study conditions, scholarships, relationships with the group and teachers. The theoretical significance of the results obtained is to clarify the data on the development of the motivational sphere among students, deepen knowledge about psychological mechanisms in the research of modern psychologists.

Key words: psychology of motivation, motives of educational activity, motivational sphere, psychological factors of motivation development, psychological technologies of personality development.

УДК 159.96

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.47.22>

Малазонія С.В.

к.психол.н.,
доцент кафедри економіки підприємств та менеджменту
Навчально-науковий професійно-педагогічний інститут Української інженерно-педагогічної академії

Лукіянчук А.М.

к.психол.н.,
доцент кафедри педагогіки, психології та менеджменту
Білоцерківський інститут неперервної професійної освіти

Скидан Р.О.

старший викладач кафедри військово-гуманітарних дисциплін
Військовий інститут телекомунікацій та інформатизації імені Героїв Крут

Постановка проблеми. У сучасних соціально-політичних і економічних умовах, коли ціннісні орієнтири, що зумовлюють розвиток особистості, зазнають динамічних змін, постає питання збереження індивідуальної цілісності й унікальності. Важливою складовою частиною вирішення цього питання є формування та розвиток мотиваційних властивостей. Пандемія COVID-19 і повно-

масштабна війна змінили соціальні та ділові норми поведінки. За таких умов психологічний стан людей нестабільний, зокрема можливі часті прояви стресу, депресії, апатії, що дуже впливає на діяльність та мотивацію. Тому попередньо розроблені психологічні механізми формування та розвитку мотиваційних властивостей особистості в сучасних умовах можуть не діяти.

Важливу роль у формуванні методів і методик із підвищення рівня мотивації відіграє посткласична освіта. У зв'язку зі змінами демократичного суспільства освіта постійно адаптується, шукає нових форм та інновацій. Тому актуальною темою в дослідженнях сучасних психологів є формування та розвиток мотивації особистості під час здійснення навчально-професійної діяльності.

Аналіз досліджень і публікацій. Нині є багато методологічних підходів і експериментів, які стосуються вивчення психологічних механізмів розвитку та підтримки мотивації. Зокрема, дослідження мотиваційних особливостей у навчальному процесі – це прагнення вчитися, бути в постійному пошуку нового. Актуальними розвідками в цій сфері є праця А. Худайберганова й інших [1], які розкрили поняття мотивації під час навчання. Автори наголосили, що важливим завданням сучасної педагогічної освіти та психології є пробудження в учнів і студентів мотивації до здобуття знань, моральне заохочення та залучення до нових звершень. Також у статті визначено можливість використання сучасних педагогічних технологій, інтерактивних методів і методик. Підтримує останнє твердження й дослідниця С. Наместюк [2], яка у своїй роботі обґрунтувала доцільність використання імерсивних технологій у навчальному процесі. За результатами експерименту авторка дійшла висновку, що такий вид інновацій успішно впливає на навчальну діяльність студентів у вищих закладах освіти. Науковці Б. Сонетра та М. Збігнєв [3] наголошують на важливості посткласичної освіти, щоб уникнути кризової ситуації у країні. Вони виділяють два вектори її розвитку: перший – інституція з певними методами та процесами, а другий – перепідготовка спеціалістів.

Науково обґрунтованим є дослідження І. Шокеля [4], який вивчив причини низької мотивації в навчальній діяльності серед студентів професійно-технічного училища. Учений у своєму експерименті використав опитувальник мотиваційних стратегій, результати якого показали велике значення розвитку саморегульованого навчання. Окрім цього, у дослідженні акцентовано увагу на постійному вдосконаленні педагогічних компетенцій, що забезпечують якісний рівень освіти та підвищують рівень мотивації у студентів. К. Лой і інші [5] за допомогою ціннісно орієнтованого підходу в академічній освіті проаналізували взаємозв'язок між процесом навчання, мотивацією й отриманими результатами під час здійснення когнітивної діяльності. Науковці стверджують, що у процесі навчання, під час якого студенти накопичують знання та досвід, мотивація є основним складником успішного результату.

Наукова новизна нашого дослідження полягає в систематизації актуальних психологічних механізмів формування та розвитку мотиваційних властивостей особистості, що відповідають сучасним умовам розвитку суспільства.

Мета статті – дослідити особливості функціонування психологічних механізмів особистості під час навчання в умовах повномасштабної війни та наслідків пандемії COVID-19.

Під час дослідження потрібно виконати такі завдання: 1) здійснити аналіз наукових підходів щодо визначення поняття «психологічні механізми»; 2) проаналізувати психологічні механізми розвитку мотиваційної сфери студентів; 3) обґрунтувати специфіку мотиваційних чинників навчальної діяльності студентів у дослідженнях сучасних психологів.

Виклад основного матеріалу дослідження. В умовах розвитку інформаційного суспільства постійно постають виклики різної складності. За таких обставин формування та розвиток мотиваційних особливостей є невід'ємною складовою частиною життя особистості. Мотивація як психологічне явище є важливим чинником, що зумовлює саморозвиток, протидіє фрустрації, прокрастинації та ригідності. З початком повномасштабної війни спостерігається зниження рівня мотивації у студентів (рис. 1), однак не критичне. Більша частина студентів знаходила мотиваційні чинники до навчання [6].

Щоб не викликати деградаційні тенденції в розвитку особистості, психологи розробляють механізми формування та розвитку мотиваційних властивостей індивіда, з урахуванням норм чинного українського законодавства. На рівні держави діє цивільно-правове регулювання окремих сфер суспільних відносин, яке можна розглядати з погляду його теоретико-правового та психологічного аспектів. У межах правового підходу відбуваються обґрунтування та формалізація базових форм поведінки, які існують у суспільстві. Із психологічного погляду цивільно-правове регулювання базується на досвіді справедливості чи несправедливості типу соціальної регуляції, добровільному визнанні (або несхваленні) індивідом норм права.

Важливою нормою під час розроблення психологічних механізмів є ґендерна рівність. К. Резворович [7] стверджувала, що механізм ґендерної рівності забезпечує «<...> рівні умови та можливості для реалізації рівних прав людини в усіх сферах життєдіяльності без обмежень чи привілеїв за ознакою статі».

К. Резворович [7] систематизувала поняття «механізм» за різними поглядами науковців та класифікувала його за трьома категоріями, як-от: 1) система засобів; 2) система способів; 3) система засобів та способів. Відповідно до цього, за авторським визначенням, «пси-

хологічні механізми» – це система способів, що наявна у психіці людини та відповідає за виникнення та функціонування особистісних властивостей, які, зі свого боку, підвищують або знижують рівень організації життя особистості.

У. Коч і К. Кратслей [8] визначили, що психологічні механізми є процесом та системою дій, до яких часто звертаються під час визначення причинно-наслідкових зв'язків у психологічних науках. Дж. Уолкер і Т. Маккабе [9], які розглядали психологічні механізми захисту під час пандемії COVID-19, підтримують позицію попередніх науковців.

Психологічні механізми розвитку мотиваційної сфери студентів відіграють важливу роль у здійсненні успішної навчальної діяльності. Мотив – це потреба, яка змушує зробити певну дію. А мотивація – це цілеспрямована, усвідомлена або неусвідомлена дія, що залежить від внутрішніх і зовнішніх мотивів. Науковці в дослідженні [10] виокремлюють саморегуляцію як психологічний механізм формування мотиваційної сфери особистості. Учені [10] формують поняття саморегуляції як рису особистості, що організовує діяльність і продуктивність для досягнення цілей. Водночас ця риса має причинно-наслідковий зв'язок і може застосовуватися в інших сферах діяльності людини. Відповідно до цього осо-

бистість самостійно керує своїм психоемоційним станом за допомогою слів, бажаних образів і фізичного навантаження. В експерименті [10] було встановлено, що студенти технічного профілю (83%) мають зовнішню саморегуляцію, а студенти гуманітарного напрямку – 79%. Внутрішній саморегуляції приділено менше уваги. У студентів технічного профілю – 21%, гуманітарного – 17%. Звідси постає проблема, що, у зв'язку з нерозумінням внутрішніх процесів, рівень мотиваційних властивостей усе таки знижується.

Дослідники [11] розглянули теорію само-рефлексії та самовизначення як ефективний психологічний інструмент розвитку та підтримки мотивації. Для високого розвитку мотиваційної сфери й активної життєвої позиції важливо володіти трьома психологічними складниками, як-от: автономія (відповідальність за свою поведінку), компетентність і доброзичливість (допомога людям) [11]. Взаємозв'язок цих трьох компонентів забезпечує стабільний психоемоційний стан.

Українські науковці [12] серед психологічних механізмів формування мотиваційних властивостей студентів під час дистанційного навчання за допомогою теоретико-методологічного підходу виокремлюють цілепокладання, самоактуалізацію, спілкування та гумор. На нашу думку, останні два механізми відігра-

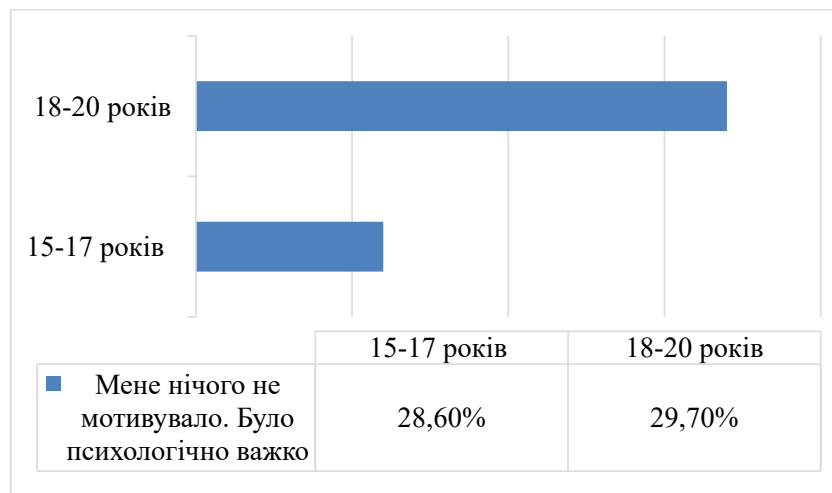

Рис. 1. Рівень мотивації студентів під час воєнного стану

Джерело: розроблено автором на основі результатів [7]

Таблиця 1

Результати показників рівня мотивації студентів

	Загальний рівень мотивації	Прагнення отримати нові знання	Бажання отримати нову професію	Мотив отримати диплом
Високий рівень	33,09%	39,58%	48,51%	62,13%
Середній рівень	57,87%	35,74%	37,87%	22,98%
Низький рівень	8,94 %	24,68 %	13,62 %	14,89%

Джерело: розроблено автором на основі даних [13]

ють основну роль у підвищенні рівня мотивації. Спілкування є важливим механізмом розвитку особистості, завдяки якому встановлюються контакти та відбувається процес передачі повідомлень, і складається із трьох базових компонентів: комунікації (обмін інформацією), інтеракції (обмін діяльністю) та соціальної перцепції (сприйняття одне одного). Через спілкування можна впливати на розвиток мотиваційної сфери партнера.

Гумор є психологічним механізмом формування та розвитку мотиваційних властивостей. Завдяки йому можливе формування декількох поглядів на ситуацію з різних боків водночас, оцінка суперечностей і їх комічного сприйняття. Через гумор можна полегшити переживання складних життєвих ситуацій завдяки змінам у поглядах на реальність.

Соціально-політичні умови суспільства й інформаційні технології визначають тенденції в освіті, що впливають на навчальну мотивацію студентів, яка відмінна від моделей сприйняття інформації, що існували декілька років тому. Онлайн-навчання стає все більш популярним і з'являється більше можливостей для студентів здобути освіту дистанційно. Багато світових і українських університетів пропонують таку можливість студентам. Нині студенти сформували іншу мотивацію, ніж попередні покоління. Відтепер здобуття вищої освіти, нових знань більше не є основною причиною для відвідування університету. Змінилась і мотивація до освіти в майбутніх психологів, студенти навчаються самостійно та прагнуть здобувати знання поза університетом. Дієвим психологічним механізмом у розвитку такої мотивації є самоосвіта. І. Мельник [13] у своєму дослідженні виокремила такі чинники мотиваційної сфери психологів, як: загальна мотивація до навчального процесу, бажання здобути нові знання, прагнення отримати професію чи диплом. Результати дослідження представлено в таблиці 1. Згідно з даними таблиці 1, основні чинники мотивації студентів такі: на першому місці отримання диплому, на другому – мотив здобути професію, а на третьому – набути нові знання. Така тенденція зумовлена ринковими відносинами, що зумовлюють перетворення процесу здобуття вищої освіти не на якісну, а на формальну систему.

До чинників мотивації особистості варто віднести мотиви досягнення, успіху, можливості професійного зростання (1 група). А також умови навчання, рівень стипендії, відносини з одногрупниками та викладачами (2 група). У дослідженні [13] з'ясовано, що рівень мотивації (група 1) серед студентів першого курсу вище (80%), ніж у студентів другого (50%). А чинники другої групи для студентів першого курсу становлять всього 20%, проте на другому курсі цей показник виріс до 50%.

Науковці А. Квятковська й інші [6] серед основних чинників для студентів віком 15–17 та 18–20 років, що вплинули на рівень мотивації під час воєнного стану, виокремили: 1) можливість стати спеціалістом у майбутньому (11,4 та 45,9% відповідно); 2) контроль з боку викладачів чи батьків (28,6 і 8,1%); контроль з боку адміністрації (25,7 і 10,8%); наявність/відсутність стипендії (40 і 18,9%); відповідальне ставлення до навчання (5,7 і 10,8%); перебування в бомбосховищах, окупації чи інших країнах не мотивувало навчатись (17,1 та 10,8%); сконцентрованість на навчанні відволікала від війни (28,6 і 40,5%).

Отримані результати показують, що на рівень мотивації студентів віком 15–17 років впливає наявність чи відсутність стипендії. А для студентів віком 18–20 років вирішальним чинником для підвищення мотивації є можливість отримання майбутньої професії. Однак в умовах повномасштабної війни спостерігається зменшення концентрації на навчальному процесі в обох вікових групах.

У рамках дослідження [14] для формування мотивації під час навчальної діяльності було проведено експеримент. Студенти-психологи акцентували на важливості таких чинників, як: методика викладання предмета (27%); імідж викладача та його ставлення до студентів (26%); отримання нових знань/зацікавленість до предмета (24%); використання інтерактивних/мультимедійних технологій у навчанні (19%); навчання дистанційно (13%). За результатами дослідження [14] можемо говорити про значну роль педагога у формуванні мотивації. Викликати зацікавленість предметом у студентів можна за допомогою авторської методики, підходу, використання різних інноваційних технологій. Отже, у навчальній діяльності, окрім внутрішніх чинників мотивації, також велике значення мають зовнішні.

Висновки дослідження та перспективи подальших пошуків у цьому напрямі. Повномасштабна війна та наслідки пандемії COVID-19 вплинули на освітній процес і перевели його в дистанційний режим. Однак, незважаючи на це, система освіти адаптувалась відповідно до соціально-політичних умов і ефективно функціонує. Рівень мотивації серед студентів до процесу навчальної діяльності в зазначених умовах знизився, що зумовлено низькою концентрацією та перенасиченням інформаційного поля новинами про війну.

У кризових ситуаціях психічний стан студентів найбільш уразливий. У цьому дослідженні проаналізовано наукові підходи до визначення поняття «психічні механізми». Саме використання психологічних механізмів зумовлює стабілізацію психоемоційного стану особистості та розвиває мотиваційні властивості. У дослідженні наведено дієві психологічні тех-

нології, які використовують психологи у своїх дослідженнях.

Обґрунтовано специфіку мотиваційних чинників навчальної діяльності студентів у розвідках сучасних психологів. Мотиви навчальної діяльності різні, однак система освіти повинна зберігати якісний підхід до навчання. Викладачі мають підвищувати рівень кваліфікації, опанувати нові технології, тоді, можливо, формальний підхід студента перетвориться на якісний.

Перспективами подальшого розвитку теми є розроблення універсальної комплексної методики нейтралізації негативних наслідків і підвищення рівня мотивації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. The phenomenon of "motivation" in the learning process and its features (education in the context of COVID-19) / A. Khudayberganov et al. *European Journal of Molecular & Clinical Medicine*. 2020. Vol. 7. № 02. P. 2977–2987.
2. Namestiuk S. On the issue of teaching psychological and pedagogical disciplines at universities using immersive technologies. *Futurity Education*. 2022. Vol. 2. № 2. P. 33–42. DOI: 10.57125/FED/2022.10.11.27.
3. Sanetra B., Małodobry Z. Toward a postclassical paradigm for the education of the future. *Futurity Education*. 2022. Vol. 2. № 1. P. 13–19. DOI: 10.57125/FED/2022.10.11.20.
4. Szókö I. Learning motivation and quality of the educational process. *Mobility for smart cities and regional development – challenges for higher education* : Proceedings of the 24th international conference on interactive collaborative learning (ICL2021), Germany, September 22–24, 2021 / Ed. by M.E. Auer et al. Germany, 2022. Vol. 2. P. 199–209.
5. How students' motivation and learning experience affect their service-learning outcomes : A structural equation modeling analysis / K.W.K. Lo. *Frontiers in Psychology*. 2022. Vol. 13. Sections Educational Psychology. DOI: 10.3389/fpsyg.2022.825902.
6. Особливості навчальної мотивації студентів передвищих фахових та вищих навчальних закладів в умовах сучасних військових конфліктів / А. Квятковська та ін. *Інноваційна педагогіка*. 2022. Вип. 49. Т. 1. С. 177–182. DOI: 10.32843/2663-6085/2022/49.1.36.
7. Резворович К. Нормативно-правові акти України як засіб забезпечення ефективного функціонування механізму реалізації гендерної рівності в Україні. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2021. № 2. С. 125–130. DOI: 10.31733/2078-3566-2021-2-125-130.
8. Koch U., Cratsley K. Psychological mechanisms. *Encyclopedia of personality and individual differences* / Ed. by V. Zeigler-Hill, T.K. Shackelford. Germany : Springer, 2020. P. 4145–4154.
9. Walkera G., McCabe T. Psychological defence mechanisms during the COVID-19 pandemic : A case series. *European Journal of Psychiatry*. 2021. Vol. 35. № 1. P. 41–45.
10. Features of psychological mechanisms of selfregulation among students of different professional orientation / A. Kukulyar et al. *E3S Web of Conferences*. 2020. Vol. 210. Article number 19002. DOI: 10.1051/e3sconf/202021019002.
11. The role of self-reflection on self-determined physical activity motivation and behavior / B. Sant et al. *Professional doctorate in sport and exercise psychology*. DOI: 10.13140/RG.2.2.34233.19047.
12. Психологічні механізми становлення суб'єктності дорослих у віртуальному просторі : монографія / М.Л. Смільсон та ін. ; за ред. М.Л. Смільсон. Київ ; Львів : видавець Вікторія Кундельська, 2021. 180 с.
13. Мельник І. Особливості мотиваційної сфери сучасної молоді. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. 53 с.
14. Психологічна діагностика мотивації особистості до навчання в умовах інформаційного суспільства : монографія / Н. Пророк та ін.; за ред. Н. Пророк. Київ : ВД «Слово», 2020. 131 с.

СЕСУАЛЬНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ

THE SEX LIFE OF UKRAINIAN YOUTH UNDER THE CONDITIONS OF A FULL-SCALE INVASION

Метою дослідження було вивчення сексуальності й аналіз змін чи їх відсутності в сексуальному житті української молоді в умовах війни. В експерименті брали участь 83 особи. Респонденти були жіночої, чоловічої статей, а також небінарні особи. У відсотковому співвідношенні 51,8, 44,6, 3,6%. З наших респондентів 49,4% мають стосунки, 49,4% не мають стосунків у реалі, але активно спілкуються з романтичними партнерами онлайн, 1,2% одружені.

Віковий зріз 18–26 років, найбільший відсоток мають опитуванні 20–21 років. 94,4% респондентів перебували в Україні станом на 24 лютого 2022 року. Нині 79,5% перебувають на території України, 20,5% виїхали за кордон. Було використано методику MSQ В. Снелла та Т. Фішера. Інтернальний локус сексуального контролю як у жінок, так і в чоловіків був вище середнього, що свідчить про їхню відповідальність у цьому виді діяльності.

Сексуальне самоусвідомлення також у всіх груп було вище середнього, що свідчить про здатність представників усіх груп молоді до рефлексії та роздумів щодо природи своєї сексуальності.

Сексуальна мотивація наближалася до середнього, вище середнього рівнів. Достовірних розбіжностей не було виявлено, але в небінарних персон вона децю нижча, ніж у чоловіків і жінок. Сексуальна тривога не була притаманна нашим респондентам. Її інтенсивність, попри загальні стресові обставини, залишається нижче середнього рівня. Відчуття напруги, дискомфорту та неспокою стосовно сексуальної сфери власного життя не є характерним для досліджуваної молоді.

А ось сексуальна депресія була на середньому рівні, можна передбачити, що тенденція людини відчувати пригніченість стосовно сексуальної сфери власного життя може бути пов'язана з виснаженням унаслідок впливу тривалого стресового чинника. Але не можна сказати, що цей вплив має однозначний характер. 35,4% відсотків респондентів вважають, що їхнє сексуальне життя погіршилося, але у 20,7% молодих людей воно навіть покращилося. Не виявлено достовірних розбіжностей між чоловіками, жінками та небінарними персонами в

показниках психологічних чинників сексуальної поведінки.

Ключові слова: повномасштабне вторгнення, молодь, сексуальна поведінка, депресія.

The purpose of our research was the study of sexuality and the analysis of changes or lack thereof in the sexual life of Ukrainian youth during the war. 83 people participated in the experiment. Respondents were female, male, and non-binary individuals. In percentage ratio 51,8, 44,6, 3,6%. Of our respondents, 49,4% are in a relationship, 49,4% are not in a relationship in real life, but actively communicate with romantic partners online, and 1,2% are married.

The age group is 18–26 years old, the largest percentage of respondents are 20–21 years old. 94,4% of respondents were in Ukraine as of February 24, 2022. Currently, 79,5% are in Ukraine, 20,5% have gone abroad. The MSQ method W. Snell, T. Fisher (1997) was used. The internal locus of sexual control in both women and men was above average, which indicates their sufficient responsibility in this type of activity.

Sexual self-awareness was also above average in all groups, which indicates the ability of representatives of all groups of youth to reflect and think about the nature of their sexuality.

Sexual motivation approached the average, above average level. No significant differences were found, but it is somewhat lower in non-binary persons than in men and women. Sexual anxiety was not characteristic of our respondents. Its intensity, despite the general stressful circumstances, remains below the average level. The feeling of tension, discomfort and restlessness in relation to the sexual sphere of one's own life is not characteristic of the studied youth.

But sexual depression was at an average level, it can be predicted that a person's tendency to feel depressed in relation to the sexual sphere of his own life may be related to exhaustion due to the influence of a long-term stressful factor. But it cannot be said that this influence is unambiguous. 35,4% of the respondents believe that their sex life has worsened, but it has even improved in 20,7% of young people. No reliable differences were found between men, women and non-binary persons in indicators of psychological factors of sexual behavior.

Key words: full scale invasion, youth, sexual behavior, stress, depression.

УДК 159.923.3

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.47.23>

Мілютіна К.Л.

д.психол.н.,
професор кафедри психології розвитку
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Єреп Д.О.

студентка факультету психології
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Пічугіна Т.С.

студентка факультету психології
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Вступ. Повномасштабне вторгнення російських військ в Україну змінило життя всіх українців. Постійне перебування під загрозою, евакуація, окупація, травмівний досвід є тим стресовим чинником, який відображається на різних сферах життя. Якщо вплив воєнного стресу на працездатність, невротичні прояви тощо деякою мірою досліджено, то вплив цього чинника на людську сексуальність досліджено мало. Більшість сучасних досліджень цієї проблематики було зосереджено на

вивченні впливу пандемії на різні аспекти сексуальності.

Аналіз попередніх досліджень. У науковій парадигмі з початку 20 століття людська сексуальність розглядається як поняття, що має велику кількість детермінант [2], зображує не лише процес і спосіб репродуктивної функції.

Наприклад, американські психологи з університету Джеймса Дюка розглядали сексуальність як комплекс переживань, засобів, ознак і поведінки, що описують сексуальні від-

чуття, інтимність і репродукцію *Homo sapiens* [3]. Такі складові частини, звичайно, висвітлюють не тільки функцію репродукції, а також дещо значно більше.

Більшість учених натепер дійшли спільної думки: сексуальність людини – це непростий багатомірний об'єкт, що об'єднує в собі біологічний, репродуктивний, соціальний, міжособистісний, емоційний і культуральний аспекти [5; 6].

Сексуальність – життєво важлива та багатостороння складова частина людського життя.

Інші науковці, які досліджували роль складових частин сексуальності (задоволення, мотивація, тривога та страх стосунків) у визначенні особливостей прив'язаності та сексуальних стосунків, виявили, що унікальний тип прив'язаності є прогностичним чинником меншої кількості парних сексуальних стосунків (з кимось) і більшої кількості одиночних сексуальних актів (мастурбацій). Зазначена особливість була репрезентативна лише в чоловіків. Також дослідження висвітлювало те, що тривожний тип прив'язаності в чоловіків жодним чином не пов'язаний із частотою статевих стосунків [6]. Водночас такий тип прив'язаності в жінок сполучений із більшою частотою діадних (парних) сексуальних стосунків і більш потужним сексуальним бажанням. У висновку дослідження було підтверджено, що складові частини сексуальності є посередниками між типом прив'язаності та характером сексуальної активності (частотність мастурбацій, сексуальних актів із партнером і сексуального бажання).

Також в історії досліджень є ті, що оцінювали вплив біологічних, психологічних і соціальних чинників на власну сексуальність людини (сексуальна Я-концепція), яка виступає головною складовою частиною сексуального здоров'я й утворює основу людської сексуальності [8; 9; 16]. Серед психологічних показників можна відстежити уявлення про образ тіла, сексуальні зловживання в дитинстві та загальний анамнез психічного здоров'я [8]. До біологічних чинників було віднесено вік, ґендер, расову приналежність та інфекції, які передаються статевим шляхом. Компонентами соціальних чинників були роль батьків, однолітків і ЗМІ. У такому дослідженні науковці зробили висновок, що такі чинники і справді мають вплив на сексуальність людини. Прикладом біологічного чинника може виступати те, що чоловіки мають нижчі показники депресії, сексуальної тривоги та страху сексуальних стосунків, ніж жінки. Стосовно психологічного чинника з'ясовано, що сексуальна активність як жінок, так і чоловіків буквально пов'язана з більш позитивним сприйняттям сексуальності та негативно із тривогою через образ тіла. Що стосується соціального чинника, впливовими інформаційними джерелами щодо сексуальних стосунків для молоді виступають ЗМІ.

Можна зрозуміти, що на сексуальність людини та її сексуальні стосунки з іншими впливають чимало змінних.

Для більшості людей тема сексуальності завжди була цікавою та вабливою, але це не заперечує того, наскільки в ній багато труднощів у контексті підтвердження або спростування різних припущень і гіпотез. Через делікатний та інтимний характер цієї теми багатьом людям може бути важко говорити про неї відкрито, не розкриваючи якимось чином своє сексуальне життя. Такі переживання, як сором і навіть страх, досить часто спостерігаються під час взаємодії респондентів із психологами-дослідниками [9].

Дослідження К. Медісона й інших [12] збило попередні дані про вплив відповіді США на пандемію COVID-19 на сексуальну поведінку та загальне самопочуття студентів коледжів США. Більшість студентів (57,5%) повідомили про зниження сексуальної активності, але доступ до презервативів і використання презервативів загалом залишилися без змін.

М. Масаді зі співавторами [13] підтверджують негативний вплив пандемії й ізоляції на сексуальну поведінку та соціальне задоволення студентів.

А. Лорі, А. Бротто зі співавторами [11] виявили, що більш високий рівень стресу, зумовленого COVID-19, передбачав вищий базовий діадичний сексуальний потяг, нижчу задоволеність стосунками, більше бажання самотньої сексуальної поведінки та вищу ймовірність сексуального примусу серед людей із романтичним партнером, який живе разом.

А. Полард і Р. Рогге [14] використовували теорію сімейних систем як основу для з'ясування впливу пандемії COVID-19 на сексуальне, романтичне й індивідуальне функціонування. Зокрема, сексуальне та романтичне функціонування було змодельовано як ключові механізми, що зв'язують стресори, пов'язані з COVID-19 (як предиктори), з аспектами індивідуального функціонування із часом (як результати). Отримані дані свідчать про те, що стрес, пов'язаний із COVID-19, був прогностичним чинником для зниження сексуального, романтичного й індивідуального функціонування.

Нечисленні дослідження воєнного стресу, зокрема Р. Бьоджес із співавторами [4], були присвячені впливу материнського стресу під час пренатального періоду. Перед тим, як завагітніти, матері зазнали ракетного обстрілу на півночі Ізраїлю під час війни 2006 р. Матері, які завагітніли протягом 12 місяців після війни, порівнювалися з матерями, які завагітніли в той самий період, жили в Ізраїлі, але поза зоною дії ракет. Було виявлено, що в дівчат вищий материнський емоційний дистрес після війни перед зачаттям передбачав більше інтерналізації

й екстерналізації проблем поведінки та більше проблем регулювання поведінки. У хлопчиків материнський емоційний дистрес не мав істотного стосунку до результатів.

Е. Гауфман [7] аналізує наявність ґендерно та сексуально забарвленої риторики в російській пропаганді, спрямованій проти України. Ця стаття досліджує роль ґендеру у процесі сек'юритизації, а згодом пропонує поглиблене тематичне дослідження дискусій навколо України.

Е. Кісмьоді й Е. Пічфорз [10] вважають, що проблеми сексуального та репродуктивного здоров'я стосуються не лише тих, хто зіткнувся з військовою ситуацією в Україні, а й мільйонів людей, які за кілька днів стали мігрантами та біженцями в сусідніх країнах. Країни, що приймають, та міжнародне співтовариство зобов'язані забезпечити людям належні послуги з питань сексуального та репродуктивного здоров'я.

Метою дослідження було вивчення сексуальності, аналіз змін чи їх відсутності в сексуальному житті української молоді в умовах війни.

Як уже було зазначено, на сексуальність людини впливають такі чинники: психологічний, біологічний і соціальний.

Методи. В експерименті брали участь 83 особи. Респонденти були жіночої, чоловічої статей, а також небінарні особи. У відсотковому співвідношенні 51,8, 44,6, 3,6%. З наших респондентів 49,4% мають стосунки, 49,4% не мають стосунків у реалі, але активно спілкуються з романтичними партнерами онлайн, 1,2% одружені.

Віковий зріз 18–26 років, найбільший відсоток опитуваних віком 20–21 рік. 94,4% респондентів перебували в Україні станом на 24 лютого 2022 р. Нині 79,5% перебувають на території України, 20,5% виїхали за кордон.

Було використано методику MSQ. Як відзначають автори MSQ – В. Снелл і Т. Фішер, Елізабет і Альберт Альгайери – останніми десятиліттями зростає інтерес науковців до психологічного чинника [15]. Головною метою авторів тесту було розширення поняття «індивідуальних психологічних тенденцій», що впливають на сексуальну сферу, а також розроблення такого психологічного інструменту, який мав би можливість оцінити міру того самого впливу. Опитувальник здатен водночас описати 12 особистісних тенденцій, які впливають на сексуальність [1], як-от:

1. Сексуальна впевненість.
2. Сексуальна одержимість.
3. Інтернальний локус сексуального контролю.
4. Сексуальне самоусвідомлення.
5. Сексуальна мотивація.
6. Сексуальна тривога.

7. Сексуальна депресія.
8. Сексуальна асертивність.
9. Екстернальний локус сексуального контролю.
10. Сексуальний моніторинг.
11. Страх сексуальних стосунків.
12. Сексуальне задоволення.

Для діагностики сексуальності була застосована україномовна адаптація тесту «The multidimensional sexuality questionnaire» А.С. Музалевської [1]. В основу шкал MSQ лягли 12 психологічних тенденцій, що впливають на сексуальність особистості, виокремлені Г.Д. Снеллом і Р.А. Фішером. Результати за кожною шкалою могли коливатись від 5 до 25 балів. Опитування проводилося онлайн, за усвідомленою згодою респондентів.

Окрім того, було проведено опитування на теми «Чи було сексуальне життя задовільним до початку повномасштабного вторгнення?», «Чи змінилося сексуальне життя після вторгнення?», «Чи були події, які вплинули на сексуальне життя?», «Як саме вони вплинули?».

Результати. Було здійснено дослідження сексуальних тенденцій на кінець лютого 2023 р. (через рік від початку повномасштабного вторгнення). Розрахунок середніх, моди, медіани та стандартного відхилення було проведено окремо для чоловіків, жінок і небінарних персон. Результати відображено на рис. 1.

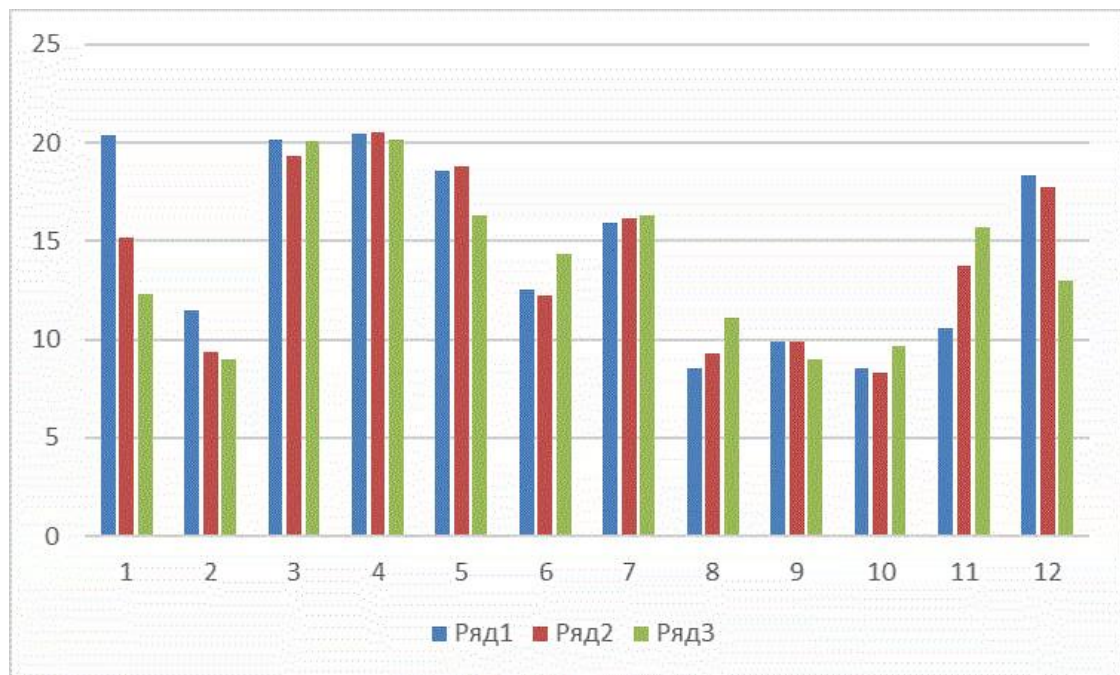
Сексуальна впевненість юнаків була вище середньої, у дівчат на середньому рівні, а в небінарних персон – дещо нижче середнього. Але високий рівень варіативності показників у кожній із груп не дає підстав стверджувати, що ці розбіжності сягають достовірного рівня.

Сексуальна одержимість у всіх груп респондентів була нижче середньої, що свідчить про те, що нашим респондентам не загрожує бути поглиненими й особливо занепокоєними думками стосовно аспектів сексуального життя.

Інтернальний локус сексуального контролю як у жінок, так і в чоловіків був вище середнього, що свідчить про їхню відповідальність у цьому виді діяльності.

Сексуальне самоусвідомлення також у всіх груп було вище середнього, що свідчить про здатність представників усіх груп молоді до рефлексії та роздумів щодо природи своєї сексуальності.

Сексуальна мотивація наближувалася до середнього, вище середнього рівнів. Достовірних розбіжностей не було виявлено, але в небінарних персон вона дещо нижча, ніж у чоловіків і жінок. Сексуальна тривога не була притаманна нашим респондентам. Її інтенсивність, попри загальні стресові обставини, залишається нижче середнього рівня. Відчуття напруги, дискомфорту та неспокою стосовно сексуальної сфери власного життя не є характерним для досліджуваної молоді.

Ряд 1. Чоловіки. Ряд 2. Жінки. Ряд 3. Небінарні персони.

Рис. 1. Сексуальні тенденції української молоді

А ось сексуальна депресія була на середньому рівні, можна передбачити, що тенденція людини відчувати пригніченість стосовно сексуальної сфери власного життя може бути пов'язана з виснаженням унаслідок впливу тривалого стресового чинника.

Сексуальна асертивність респондентів була суттєво нижче середнього рівня, це може бути особливістю української культури, де тенденція особистості діяти та поводитися в незалежний, самостійний спосіб стосовно власної сексуальності сприймається як деяке порушення культурної норми. Досить високими цінностями є «сором'язливість», «цнотливість», «поступливість» у міжособистісних стосунках. Можливо, цей показник знизився через сексуальну депресію.

Екстернальний локус сексуального контролю також був нижче середнього в усіх груп респондентів, що ще раз підтверджує їхню тенденцію до самостійності та відповідальності. Сексуальний моніторинг також був на низькому рівні, що можна пояснити тим, що в молоді ще не досить розвинена здатність розуміти, яке враження на інших справляє власна сексуальність через брак відповідного досвіду (як життєвого, так і сексуального). Страх сексуальних стосунків був нижчим у чоловіків і на рівні дещо вище середнього в небінарних персон, але, через невелику кількість небінарних персон, не можна зробити висновок, що ця тенденція притаманна взагалі цій групі. Сексуальне задоволення в наших чоловіків і жінок було вище середнього та середнім у небінарних

персон. Можна висунути гіпотезу, що стрес, пов'язаний із повномасштабним вторгненням, не зменшив рівень відповідальності в сексуальних стосунках і задоволення від них, але міг сприяти підвищенню рівня сексуальної депресії та страху сексуальних стосунків.

Підтвердити цю гіпотезу допомогло анкетування. На твердження «До початку повномасштабного вторгнення сексуальне життя було задовільним» 33,7% респондентів відповіли, що це точно характерно для них, і лише 12% відповіли, що були зовсім не задоволені. Детальніше результати відображено на рис. 2.

36,1% респондентів стверджували, що з початком повномасштабного вторгнення сексуальне життя точно зазнало змін, тоді як 13,3% відповіли, що їхнє життя зовсім не змінилось. На твердження «За час повномасштабного вторгнення були події війни, що вплинули на сексуальність» 19,3% відповіли 5 (це точно характерно для мене) та 26,5% відповіли 1 (зовсім не характерно для мене). На питання «Як саме вплинули?» 43,9% відповіли, що не особливо вплинули, 35,4% зазначили, що вплив був негативний, і 20,7% уважали, що вплив був позитивний.

Обмеження. У нашій науковій розвідці не було досліджено, які чинники (внутрішні, зовнішні) впливають на погіршення або покращення сексуальних стосунків під час війни.

Висновки. Повномасштабне вторгнення впливає на всі аспекти життя українців, на сексуальність також. Але не можна сказати, що цей вплив має однозначний характер. 35,4%

Задоволеність сексом до початку вторгнення

1 – незадоволений, 2 – швидше незадоволений, 3 – важко сказати, 4 – швидше задоволений, 5 – задоволений.

Рис. 2. Рівень задоволення сексуальними стосунками до початку повномасштабного вторгнення

респондентів вважають, що їхнє сексуальне життя погіршилося, але у 20,7% молодих людей воно навіть покращилося. Українська молодь досить відповідальна, сексуально активна та не дуже тривожна. Але звертає на себе увагу низький рівень асертивності та наявність сексуальної депресії.

ЛІТЕРАТУРА:

- Музалевська А.С. Україномовна адаптація тесту “The multidimensional sexuality questionnaire” : магістерська робота. Львів, 2021.
- Andersen B. Surviving cancer: the importance of sexual self-concept. *Med Pediatr Oncol.* 1999. Vol. 33. № 1. P. 15–23.
- Aubrey J. Does television exposure influence college-aged women’s sexual self- concept? *Media Psychology.* 2007. Vol. 10. № 2. P. 157–181.
- Exposure to war prior to conception: maternal emotional distress forecasts sex-specific child behavior problems / R. Beijers et al. *International journal of environmental research and public health.* 2022. № 19 (7). 3802 p.
- Bio-psycho-social factors affecting sexual self-concept: A systematic review / R. Potki et al. *Electronic Physician.* 2017. Vol. 9. № 9. P. 5172–5178.
- Interview Mode and Measurement of Sexual Behaviors : Methodological Issues / J. Gribble et al. *The Journal of Sex Research.* 1999. Vol. 36. № 1. P. 16–24.
- Gaufman E. Damsels in distress: Fragile masculinity in digital war. *Media, War & Conflict.* 2022. 17506352221130271.
- Grebe N., Drea C. Human Sexuality. *Encyclopedia of Evolutionary Psychological Science.* Rochester, 2017. P. 1–14.

- Favez N., Tissot H. Attachment tendencies and sexual activities: The mediating role of representations of sex. *Journal of Social and Personal Relationships.* 2016. Vol. 34. № 5. P. 1–21.
- Kismödi E., Pitchforth E. Sexual and reproductive health, rights and justice in the war against Ukraine 2022. *Sexual and Reproductive Health Matters.* 2022. № 30 (1). 2052459.
- Impact of COVID-19 Related Stress on Sexual Desire and Behavior in a Canadian Sample / Lori A. Brotto et al. *International Journal of Sexual Health.* 2022. № 34: 1. P. 1–16. DOI: 10.1080/19317611.2021.1947932.
- Woolf-King Substance use, sexual behavior, and general well-being of U.S. college students during the COVID-19 pandemic: A brief report / Madison K. Firkey et al. *Journal of American College Health.* 2022. № 70: 8. P. 2270–2275. DOI: 10.1080/07448481.2020.1869750.
- Effects of the COVID-19 pandemic on sexual functioning and activity: a systematic review and meta-analysis / M. Masoudi et al. *BMC Public Health.* 2022. № 22. P. 189. DOI: 10.1186/s12889-021-12390-4.
- Pollard A.E., Rogge R.D. Love in the time of COVID-19: A multi-wave study examining the salience of sexual and relationship health during the COVID-19 pandemic. *Archives of Sexual Behavior.* 2022. № 51 (1). P. 247–271.
- Snell W., Fisher T. The multidimensional sexuality questionnaire: An objective self- report measure of psychological tendencies associated with human sexuality. *Sexual Abuse A Journal of Research and Treatment.* 1993. Vol. 6. № 1. P. 27–55.
- Vickberg S., Deaux K. Measuring the dimensions of women’s sexuality: The women’s sexual self- concept scale. *Sex Roles.* 2005. Vol. 53. № 5. P. 361–369.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ САМООЦІНКИ І ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ

PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF RELATIONSHIP OF SELF-ASSESSMENT AND VALUE ORIENTATIONS OF PARTICIPANTS IN COMBAT ACTIVITIES

Статтю присвячено визначенню психологічних особливостей взаємозв'язку самооцінки та ціннісних орієнтацій учасників бойових дій під час війни в Україні. Ефективність участі в бойових діях, у ситуації невизначеності, добровольців, які пішли на війну з Росією, багато в чому залежить від їхньої адаптації до нової соціальної ситуації та наявності суб'єктивного ядра особистості, найважливішою складовою частиною якого є самооцінка людини. Різні рівні самооцінки відповідають різним рівням адаптації особистості, що зумовлює специфіку регуляції поведінки особистості та ставлення до себе, світу й інших людей. Автор визначає, що ціннісні орієнтації, будучи характеристикою оцінної й емоційно-ціннісного компонентів самооцінки, виконують регулятивну функцію в учасників бойових дій, спрямовують їхню діяльність і визначаючи полюс дій. Цінність є важливою характеристикою психологічної структури особистості та визначає спрямованість суб'єкта на реалізацію визначених дій, що відповідають цінностям, спрямованим на певну діяльність. Автором порушено питання щодо переосмислення життєвих цінностей учасників бойових дій, визначено сприятливі умови для адаптації. У статті зазначено важливий момент: щодо інструментальних цінностей пріоритетними виявилися ті, які, на думку молодих людей, забезпечать ефективність їхніх дій під час боїв за Батьківщину.

Ключові слова: самооцінка, адаптація, термальні цінності, інструментальні ціннісні орієнтації, учасники бойових дій.

The article is devoted to the determination of the psychological characteristics of the relationship between self-esteem and value orientations of the participants in the hostilities during the war in Ukraine. The effectiveness of participation in combat actions, in a situation of uncertainty, of volunteers who went to war with Russia, largely depends on their adaptation to the new social situation and the presence of a subjective core of personality, the most important component of which is a person's self-esteem. Different levels of self-esteem correspond to different levels of personality adaptation, which determines the specifics of the regulation of individual behavior and attitudes towards oneself, peace and other people. The author determines that value orientations, being a characteristic of the evaluative and emotional-value components of self-evaluation, perform a regulatory function of the participants in hostilities, directing their activities and determining the pole of action. Value is an important characteristic of the psychological structure of an individual and determines the orientation of certain actions that correspond to the values aimed at a certain activity. The author raised the issue of rethinking the life values of combatants, identified favorable conditions for adaptation. The article states an important point: in relation to instrumental values, those that, in the opinion of young people, will ensure the effectiveness of their actions during the battles for the Motherland were prioritized.

Key words: self-esteem, adaptation, thermal values, instrumental value orientations, combatants.

УДК 159.922.6
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.47.24>

Соловйова І.І.
к.філос.н.,
доцент кафедри філософії
Одеський національний морський
університет

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення Росії на територію нашої країни спричинило низку глобальних соціальних і особистісних змін кожного. Ці зміни яскраво проявляються у кризових суперечностях зовнішніх обставин і динаміки суб'єктивної реальності людини, вивчення якої залишається однією з актуальних проблем сучасної психології. У військових умовах усе більш значущими стають такі якості особистості, як уміння мобілізувати себе на подолання труднощів у складних життєвих ситуаціях, здатність протистояти агресивним впливам середовища.

Дослідження уявлень людини про саму себе, ставлення до себе мають велике значення для теоретичного осмислення структурної організації індивідуальної свідомості та самосвідомості, пов'язані з найбільш глибокими сторонами людської психіки.

Натепер актуальним є співвідношення самооцінки та ціннісних орієнтацій особистості з позиції ресурсних можливостей, що

виявляються в адаптації особистості до нових життєвих ситуацій, як-от війна в Україні. Ефективність діяльності незліченних добровольців, що пішли на війну з Росією, багато в чому залежить від адаптації до нової соціальної ситуації та наявності суб'єктивного ядра особистості, найважливішою складовою частиною якого є самооцінка людини. У зв'язку із цим необхідно досліджувати суб'єктивні чинники, як-от ціннісні орієнтації особистості на рівень адаптації до нових життєвих умов. унаслідок цього у психології проблема впливу самооцінки на поведінку людини у складній ситуації, на її ціннісно-смыслову сферу продовжує залишатися актуальною.

Аналіз останніх публікацій. Українські вчені Л. Журавльова та К. Кротюк вивчали вплив досвіду участі військовослужбовців у бойових діях на їхню ціннісно-смыслову сферу. За результатами дослідження вчені довели, що ціннісні орієнтації учасників бойових дій загалом є більш диференційованими за їх значущістю

й осмисленістю, порівняно з військовослужбовцями, які не перебували в зоні проведення ООС. Більша кількість респондентів із бойовим досвідом, порівняно з тими, хто його не має, дуже глибоко осмислює смисложиттєві орієнтації чи втрачає в них сенс [3].

Моральну ідентичність серед військових професіоналів, які щодня стикаються з моральними дилемами під час служби, досліджували Міріам С. де Грааф та інші (Miriam C. de Graaff, Ellen Giebels & Desiree E. M. Verweij). Важкі рішення лежать в основі військової професії. Адже бойові дії вимагають рішень, які мають далекосяжні (іноді навіть летальні) наслідки як для самих військовослужбовців, так і для інших залучених сторін. Так, нідерландськими вченими було виявлено, що вище моральне усвідомлення пов'язане з великою кількістю виправдань своєї поведінки. Лідери виявляли більшу схильність до усвідомленої моральної ідентичності, ніж підлеглі. А також кількість моральних дилем, з якими стикалися військовослужбовці всіх рангів, була однаковою під час служби. Навіть більше, критична само-рефлексія та самооцінка були відносно занижені в усіх [6].

Ізраїльськими вченими Талі Аппельбаум-Газан і Янів Поря було досліджено сприйняття переваг, з погляду командирів, щодо ефекту «Свідків у формі» на своїх підлеглих. Результати дослідження базуються на 24 напівструктурованих глибинних інтерв'ю з кадровими військовими, які брали участь у поїздки до Польщі. Ученими доведено, що на думку командирів, участь у поїздки приносить низку переваг для армії: продовження військової служби солдата, залучення солдатів до навчання про Голокост і його уроки наприкінці поїздки, покращення сприйняття іміджу армії, інвестиція зусиль порівняно з періодом до поїздки [9].

Але досліджень щодо взаємозв'язку ціннісно-сміслової сфери учасників бойових дій та їхньої самооцінки немає. Значущість цього взаємозв'язку зумовлена поведінкою особистості під час невизначеності та боевих дій, що надалі впливатиме на стратегію адаптації й успішність результату бою.

Мета статті – визначити психологічні особливості взаємозв'язку самооцінки та ціннісних орієнтацій учасників бойових дій під час війни в Україні.

Результати дослідження. Численні зміни в суспільстві зумовлюють перебудову ментальності, зміну цінностей і смислів, а також появу нових можливостей і потреб особистості. Постає необхідність визначення потенційних ресурсів саморозвитку особистості в конкретно-історичній ситуації, вирішення нею складних питань життєдіяльності.

Людина, перебуваючи у системі соціальних відносин, має не тільки статус, роль і став-

лення до оточення, а й має особливим чином сформовану оцінку себе – самооцінку.

Вивчення цього феномену неможливе поза контекстом категорії «самосвідомість особистості». Свідомість – знання про зовнішній і внутрішній світ, про себе, самосвідомість дає можливість людині поглянути на себе з боку і поставитися критично, здійснити аналіз, зіставлення, порівняння зовнішнього зі своїм внутрішнім змістом, що співвідносно з поняттям «дзеркальне відображення» Ч.Х. Кулі та Д.Г. Міда. Учені Р. Берне, А. Маслоу, К. Роджерс, Ф. Перлз, Ж.-П. Сартр, В. Франкл розглядали ідеї екзистенційного підходу про ціннісно-сміслову природу людини й унікальність її внутрішнього світу. Багатогранність сутності явищ внутрішнього світу людини та безліч шляхів її пізнання вивчали Е. Гуссерль, М. Хайдеггер та інші, що дозволило осмислити феноменологічний контекст поняття «самооцінка».

Самооцінка немає своєї початкової заданості, є продуктом розвитку особистості. Також варто взяти до уваги, що траєкторія розвитку самооцінки включена у процес реального розвитку особистості. К. Роджерс характеризує самоактуалізацію як кристалізацію уявленень про себе, співвідносить її формуванням самооцінки й ідентичності. Тобто особливість уявлення людини про себе пов'язана із самооцінкою особистості.

Проте К. Роджерс, спираючись на ідеї феноменологічного підходу, у розгляді «Я-концепції» наголошував, що людина живе головним чином у своєму індивідуальному та суб'єктивному світі. У деякому сенсі погляди К. Роджерса подібні до поглядів Ч.Х. Кулі та Д.Г. Міда, які вважали, що становлення людського «Я» – соціальний процес, що відбувається всередині індивіда [1]. Особистість перебуває у стані екзистенційного переживання, набуває емоційного досвіду, індивідуалізується та виробляє власну самооцінку та власну позицію щодо самоактуалізації.

На думку К. Роджерса, досвід людина набуває у процесі взаємодії з навколишнім світом, особливо у процесі соціального схвалення та несхвалення. Для самоактуалізації особистості дуже важливою є потреба в позитивній увазі, як із боку інших людей, так і з боку себе самої. Потреба в позитивній самооцінці задовольняється тоді, якщо людина втілює свій досвід у поведінці, що відповідає її уявленню про себе [5].

У розвитку особистості, згідно з теорією К. Роджерса, основним є ставлення значущих людей до самої особистості. Залежно від того, яку увагу відчувала людина протягом життя, формується той чи інший тип особистості. Автор виділяє два протилежні типи: «особистість, яка повноцінно функціонує» і «непристо-

сована особистість». Люди першого типу, які отримали позитивну безумовну увагу, мають відкритість до переживання, емоційну глибину, рефлексивність, гнучкість, адаптованість, спонтанність, індуктивне мислення, упевненість у собі, довіру, суб'єктивне відчуття свободи волі та креативність. Люди другого типу, які отримали умовну позитивну увагу, обтяжені захисними механізмами [5]. Такі люди живуть згідно із заздалегідь поданим планом, почувуються радше керованими, ніж вільними, конформними. Типи особистості, представлені К. Роджерсом, так чи інакше торкаються проблеми свободи та сенсу життя людини.

Дані проблеми як три складові частини особистості (сенс, сенс життя та свобода волі) розглядає В. Франкл. У своїй роботі «Людина в пошуках сенсу» він не поділяє поняття «цінності» й «особистісні смисли», вважає, що людина набуває сенсу життя, переживаючи певні цінності.

В. Франкл звертає свою увагу як на позитивний вплив сенсу життя у процесі становлення особистості, так і на негативний, виділяє так звані «смисли-ерзаці» (алкоголізм, наркоманія) [4]. У разі негативного впливу відбувається «перенагадження» особистісного механізму, що призводить до втрати своєї особистості, своєї позиції.

Учений виділяє три групи цінностей: цінності творчості, цінності переживання та цінності відносини [4]. Цінності – це смислові універсалиї, що кристалізувалися в результаті узагальнення типових ситуацій, з якими людству довелося стикатися в історії. Прийняття особистістю цінностей автоматично передбачає побудову як індивідуальної ціннісної ієрархії, так і побудову індивідуальної системи самооцінки.

Отже, ціннісні орієнтації є універсальними позиціями, які мають смислове наповнення особистості. Вони і є базисом самооцінки, збираючи воедино систему контактів, досвід і сприйняття себе.

У контексті нашого дослідження особливо важливою є ціннісна перспектива для молодих людей, учасників бойових дій, що перебувають у нових умовах життєдіяльності. Будь-яка людина орієнтована на позитивну перспективу та робить все, щоб вона здійснилася. Однак молоді люди, які пішли добровольцями захищати свою Батьківщину, розуміють, що реальна перспектива в нових умовах життєдіяльності може бути біполярною (високий чи низький статус і роль у колективі, повага чи неповага до інших). Щоб досягти бажаної ціннісної перспективи та збереження позитивної самооцінки, вони здійснюють як адекватні, так і неадекватні дії, які зазвичай пов'язані зі специфікою ціннісних орієнтацій і рівня самооцінки особистості.

Молоді люди, учасники бойових дій, які потрапляють у нову ситуацію, ситуацію реальних бойових дій, фактично потрапляють у новий інформаційний простір. Вони його осмислюють, оцінюють, порівнюють з уже наявним досвідом життя, своєю системою цінностей і виробляють свій стиль, що відповідає новим умовам поведінки. Залежно від збігу або розбіжності систем цінностей (своєї та колективу) і обраного стилю, в учасників бойових дій протікає процес адаптації або ж розвивається дезадаптація. Дезадаптивна поведінка характеризується низьким особистісним потенціалом. Вона може виявлятися в самозвинуваченні, внутрішньому конфлікті, заниженні своїх можливостей, а також перевазі деяких (соціально не схвалених) ціннісних і смислових орієнтацій.

Специфіка якостей особистості, ціннісні та смислові орієнтації можуть виступати як ресурс ефективної адаптації, що дозволить зберегти життя та набути військового досвіду під час бойових дій.

У нашому дослідженні взяли участь 72 особи. Це були учасники бойових дій в Україні, як добровольці, так і військовослужбовці зі строком приблизно 6–7 місяців бойових дій (служби за контрактом), які перебували у шпиталі. Програму нашого дослідження становили такі психодіагностичні методики, як «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча (Rokeach Value Survey – RVS), «Опитувальник для оцінки агресії» Ч. Спілбергера, тест Мерілін Соренсен щодо визначення самооцінки. Результати аналізу даних тесту Мерілін Соренсен щодо визначення самооцінки послужили основою поділу учасників бойових дій на 3 групи. До 1 групи ввійшли 19 осіб (28%) із позитивною самооцінкою. У 2 групу ввійшли 45 людей (60%) з амбівалентною самооцінкою. У третю групу – 8 (12%) військовослужбовців і побратимів тероборони з низькою самооцінкою, з почуттям провини. За результатами діагностики було виявлено відмінності змін профілю шкал самооцінки за групами: 1 група – висока (позитивна) самооцінка, 2 група – середня (амбівалентна) самооцінка, 3 група – низька (з почуттям провини) самооцінка (рис. 1).

Специфіка ціннісних орієнтацій учасників бойових дій вивчалася за допомогою методики «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча (Rokeach Value Survey – RVS). Отримані середньостатистичні показники, що свідчать про змістовний бік спрямованості особистості учасників бойових дій (рисунок 2).

Представники всіх трьох груп як провідні для себе орієнтації визначають цінності «здоров'я», «сім'я». Така цінність, як «любов», також входить до пріоритетних цінностей у двох

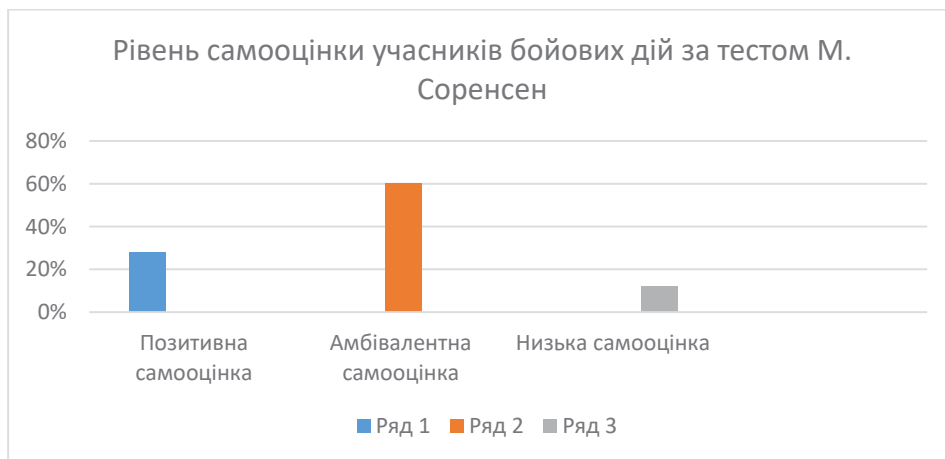

Рис. 1

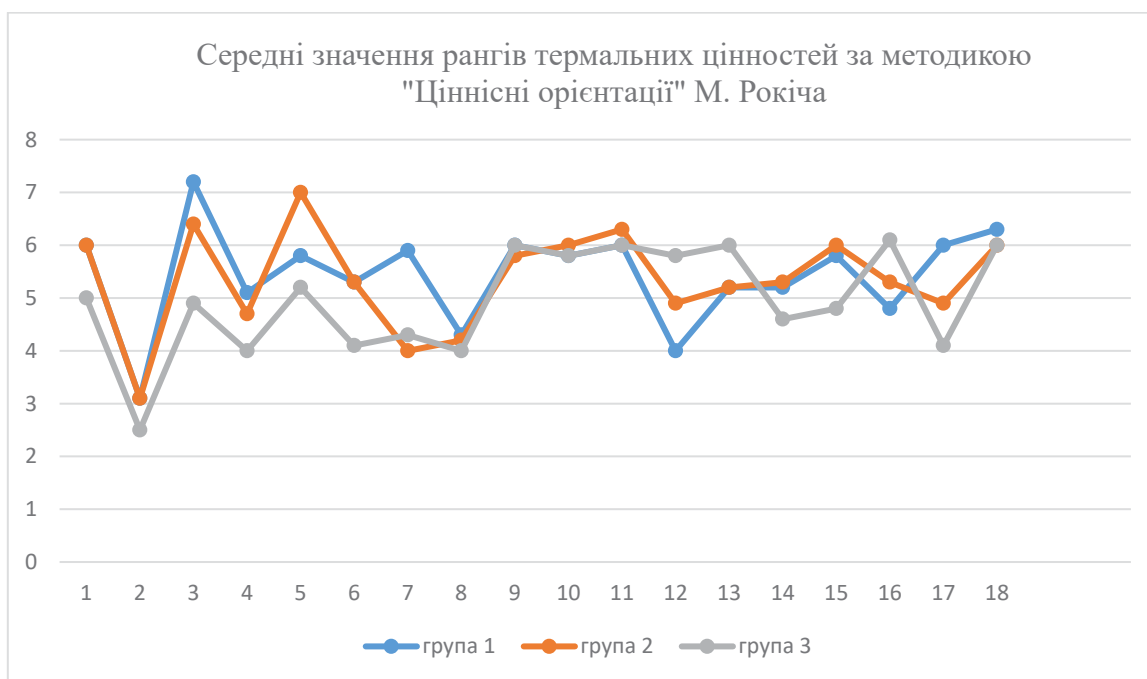

Рис. 2

Примітка: 1 – активне діяльне життя, 2 – здоров'я, 3 – краса природи та мистецтва, 4 – матеріально забезпечене життя, 5 – щастя інших, світ, 6 – пізнання, інтелектуальний розвиток, 7 – незалежність оцінок і суджень, 8 – щасливе сімейна життя, 9 – упевненість у собі, 10 – життєва мудрість, 11 – цікава робота, 12 – любов, 13 – наявність вірних друзів, 14 – суспільне визнання, 15 – рівність у можливостях, 16 – свобода вчинків і дій, 17 – творча діяльність, 18 – отримання задоволення.

групах, за винятком 3 групи. Тільки у 3 групі «любов» має набагато нижчий ранг (11), ніж в інших групах (2 і 5 ранг відповідно). Низький ранг цінності «любов», можливо, пов'язаний із зниженим почуттям довіри до світу в респондентів третьої групи.

У першій групі (висока (позитивна) самооцінка) переважають такі ціннісні орієнтації: «творча діяльність», «матеріально забезпечене життя», «пізнання», «суспільне визнання», які відповідно займають 4, 5, 6, 7 рангові позиції. Дані цінності можна зарахувати до цінностей

індивідуалізації, що відповідають спрямованості на розвиток, на самоактуалізацію та мають автономний характер, та цінностей адаптації, оскільки професійна діяльність є для них запорукою успіху, визнання та матеріального забезпечення.

Специфічною для цієї групи є 6-та рангова позиція – «рівність у можливостях». Важливість вибору даної цінності можна пояснити, на наш погляд, тим, що висока (позитивна) самооцінка передбачає визнання значущості інших людей, повагу до них, до їхніх можливостей. У цій групі

малозначущими цінностями є «краса природи та мистецтво».

У другій групі (середня (амбівалентна) самооцінка) переважають такі ціннісні орієнтації: «незалежність оцінок і суджень», «сім'я», «матеріально забезпечене життя», «творча діяльність», «друзі», відповідно на 2, 3, 4, 5 рангових позиціях. У цій групі переважають цінності адаптації, спрямовані на усунення тривоги, наприклад у вигляді агресії. Особливістю цієї групи є така ціннісна орієнтація, як «свобода вчинків і дій». Випробувані цієї групи завжди перебувають у стані невизначеності, конфліктності, складності вибору, тому, на наш погляд, для них вибір цієї цінності є значним. У цій групі як малозначущі представлені такі ціннісні орієнтації, як «отримання задоволення» та «щастя інших».

У третій групі (низька самооцінка, з почуттям провини) переважають наступні ціннісні орієнтації: «матеріально забезпечене життя», «родина», «творча діяльність», «пізнання», «незалежність оцінок і суджень» (2, 3, 4, 5, 6 рангові позиції). Звернімо увагу на те, що у третій групі 5-ту рангову позицію займає «щастя інших (спокій у країні), світ». Ця цінність належить до цінностей адаптації, спрямованих на усунення тривоги, на фізичну безпеку та збереження досягнутого людиною. Учасники бойових дій цієї групи характеризуються інтровертованістю, закритістю. Можна припустити, що це визначило значущість зазначеної цінності для цієї категорії респондентів.

Інструментальні ціннісні орієнтації в наших респондентів представлені у вигляді крайніх модальностей: значущі ціннісні орієнтації, які є важливими, змістовними життєвими інструментаріями для учасників бойових дій, які використовуються в нових соціальних ситуаціях і умовах; малозначущі ціннісні орієнтації – це цінності, які особистість приймає та використовує на цьому етапі власного життя.

В ієрархії інструментальних цінностей у першій групі досліджуваних представлені дві групи цінностей. Значні цінності: «тверда воля», «сміливість в обстоюванні своєї думки та поглядів», «самоконтроль», «незалежність», «ефективність у справах». Незначні цінності: «вихованість», «відповідальність», «терпимість», «виконавчість», «чесність». На наш погляд, цінності, яким було віддано перевагу учасниками бойових дій, це засоби (сміливість, воля, раціоналізм), які відображають їхню позитивну самооцінку, що проявляється в самоповазі та почутті гідності особистості.

В ієрархії інструментальних цінностей у другій групі досліджуваних представлені такі значущі цінності, як «відповідальність», «терпимість», «виконавчість», «самоконтроль», «раціоналізм», «ефективність у справах». Незначними є цінності: «чесність», «освіченість», «тверда воля», «вихованість». У цих респон-

дентів близькі за змістом цінності опинилися в різних групах (значні та малозначущі), наприклад, «самоконтроль» і «тверда воля», «ефективність у справах» і «тверда воля». На наш погляд, у цій суперечності проявляється амбівалентний характер самооцінки, що впливає на її рівень у респондентів цієї групи. Унаслідок цього дані учасники бойових дій виявляють агресивність.

В ієрархії інструментальних цінностей у третій групі досліджуваних найбільш пріоритетні такі цінності, як «виконавчість», «чутливість», «терпимість», «вихованість», «акуратність», «уміння утримувати в порядку речі, порядок у справах». Незначними є «сміливість в обстоюванні своєї думки та поглядів», «життєрадісність». Цінності цієї групи яскраво проявилися у специфіці змістовних показників самооцінки респондентів, як-от відсутність самовпевненості та самоприйняття.

Ціннісні орієнтації, будучи характеристикою оцінного й емоційно-ціннісного компонентів самооцінки, виконують регулятивну функцію в учасників бойових дій, спрямовують їхню діяльність і визначають полюс дій. Варто зазначити важливий момент: з інструментальних цінностей пріоритетними виявилися ті, які, на думку молодих людей, забезпечать ефективність їхніх дій під час боїв за Батьківщину.

Висновки. Отже, наявність позитивної самооцінки визначає позитивне самоствалення, інфернальний локус контролю, відповідні ціннісно-сміслові орієнтації, нервово-психічну стійкість, комунікативність. Амбівалентна самооцінка характеризується конфліктним самостваленням, належною нервово-психічною стійкістю, наступальністю, принциповістю, емотивністю, тривожністю, екстернальністю, середнім рівнем комунікативності. Низький рівень самооцінки характеризується можливими нервово-психічними зривами, конфліктами, відзначаються імпульсивність, тривожність, схильність до аутоагресивних проявів. За результатами нашого дослідження взаємозв'язок самооцінки особистості з її базовими властивостями, зумовленими системою її смислових змістів, може як виступати особистісним адаптаційним ресурсом, так і стати предиктором дезадаптації особистості. Згідно з результатами дослідження, для першої групи учасників бойових дій сприятливими умовами адаптації до нової життєдіяльності, до невизначеності є виробничі та міжособистісні відносини. Для другої групи сприятливими умовами щодо адаптації до невизначеності та нової життєдіяльності є виробничі відносини. Тому для них цінними є ефективність у справах, їхня діяльність і старанність. Для третьої групи учасників бойових дій визначальною умовою пристосування до нових умов життєдіяльності є міжособистісні відносини.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Burns Robert The Self-Concept in Teacher Education. *South Pacific Journal of Teacher Education*. 1989. № 17 : 2. P. 27–38. DOI: 10.1080/0311213890170203.
2. Внутрішні комунікації військового лідера. Порадник для офіцерів та сержантів. Київ : Центр морально-психологічного забезпечення Збройних сил України, 2020. 15 с.
3. Журавльова Л., Кротюк К. Особливості ціннісно-сислової сфери військовослужбовців з різним досвідом участі в бойових діях. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. Серія 12 «Психологічні науки». 2020. Вип. 10 (55). С. 26–36.
4. Frankl V. *The unheard Cry for Meaning*. New York : Simon and Schuster, 1978. 234 p.
5. Rogers Karl R. *On Becoming a Person: A Therapist's View of Psychotherapy*. Boston ; New York : Houghton Mifflin Company, 1992. 367 p.
6. On moral grounds: Moral identity and moral disengagement in relation to military deployment / Miriam C. de Graaff et al. *Military Psychology*. 2020. № 32 : 4. P. 363–375. DOI: 10.1080/08995605.2020.1774321.
7. Пенькова Н., Шевченко В. Проблеми соціально-психологічної адаптації курсантів Національної гвардії України до навчання. *Збірник наукових праць: Психологія*. 2019. Вип. 24. С. 112–120.
8. Приходько І. Показання та протипоказання до проведення психологічної реабілітації військовослужбовців після виконання завдань в екстремальних (бойових) умовах. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2022. № 4. DOI: 10.52363/dscrp-2022.2.4.
9. Талі Аппельбаум-Газан, Янів Поря «Свідки в уніформі» як інструмент винагороди людського ресурсу в ЦАХАЛ: сприйняття командирами впливу поїздки до Польщі на їхніх підлеглих. *The Quarterly for Organizational Research and Management* / Т. Mashabifalboim-Hazan, Anush Puri. 2021. URL: <https://cohrm.haifa.ac.il/wp-content/uploads/2021/08/Applboim-Poria.pdf>.
10. Хохлов О. Права та обов'язки військовослужбовців. *Грааль науки : міжнародний науковий журнал*. 2021. № № 2–3. С. 153–158. URL: <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/grail-of-science/article/view/10654/10010>.

СЕКЦІЯ 7 ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ВІКАРНОЇ ТРАВМИ ТА ПОСТТРАВМАТИЧНОГО СТРЕСОВОГО РОЗЛАДУ У ПСИХОЛОГІВ, ЯКІ ПРАЦЮЮТЬ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВИХ КОНФЛІКТІВ

PECULIARITIES OF THE MANIFESTATION OF VICARIOUS TRAUMA AND POST-TRAUMATIC STRESS DISORDER IN PSYCHOLOGISTS WORKING IN MILITARY CONFLICTS

У статті представлено результати теоретичного аналізу й експериментального дослідження проблеми вікарної травми та посттравматичного стресового розладу у психологів, які працюють в умовах військових конфліктів.

Професійна діяльність психологів завжди передбачає ризик через особливості контакту із клієнтами, які мають психічну травму. Цей ризик значно зростає в умовах військових конфліктів, коли кількість постраждалих людей, які потребують психологічної допомоги, суттєво збільшується. У сучасних умовах психологи говорять про виснажливе навантаження у професійній діяльності через те, що часто стикаються у своїй роботі з людськими стражданнями та втратами.

Метою статті є висвітлення результатів дослідження особливостей прояву вікарної травми та посттравматичного стресового розладу у психологів, які працюють в умовах військових конфліктів.

Дослідження проводилося серед психологів кризових служб і практичних психологів міст Дніпра, Кривого Рогу, Кам'янського, Києва, Ірпеня, які працюють в умовах військових конфліктів.

З метою діагностики наявності вікарної травми була використана авторська анкета ознак вікарної травми, методика PCL – 5 – шкала самооцінки проявів ПТСР, яка базується на критеріях DSM – V, опитувальник оцінки психічного здоров'я KMA – УДХ.

Психологи, які працюють в умовах військового конфлікту, у досліджуваній вибірці мають ознаки вікарної травми. Після консультації вони часто відчують почуття провини, сорому, невпевненості в собі після роботи із травматичними історіями клієнтів. Фахівці відзначають заклопотаність думками про травматичні історії окремих клієнтів поза робочою ситуацією, почуття вразливості або надмірне хвилювання про потенційну небезпеку у світі після роботи із клієнтами, які мали травматичний досвід. Вони відзначали труднощі в дотриманні професійних меж із клієнтом, відчуття спустошеності та безсилля.

Рівень посттравматичного стресового розладу у психологів, які працюють в умовах військових конфліктів і входять в число досліджуваних, низький, але фахівці мають високі показники рівнів когнітивних викривлень і вживання психоактивних речовин.

Ключові слова: вікарна травма, вторинна травма, посттравматичний стресовий розлад, психотравма, психічне здоров'я, військовий конфлікт.

The article presents the results of a theoretical analysis and experimental study of the problem of vicarious trauma and post-traumatic stress disorder in psychologists working in military conflicts.

The professional activity of psychologists always involves risk due to the peculiarities of contact with clients who have mental trauma. This risk increases significantly in the context of military conflicts, when the number of affected people in need of psychological assistance increases significantly. In modern conditions, psychologists talk about the exhausting workload in their professional activities due to the fact that they often encounter human suffering and loss in their work. The purpose of the article is to present the results of the study of the peculiarities of vicarious trauma and post-traumatic stress disorder in psychologists working in military conflicts.

The study was conducted among psychologists of crisis services and practical psychologists in Dnipro city, Kryvyi Rih city, Kamianske city, Kyiv city, Irpin city, who work in the conditions of military conflicts.

In order to diagnose the presence of vicarious trauma, the author's questionnaire of signs of vicarious trauma, the PCL – 5 methodology – a scale for self-assessment of PTSD manifestations based on DSM – V criteria, and the mental health assessment instrument (MHA) were used.

Psychologists working in the context of military conflict in the study sample show signs of vicarious trauma. After consultations, they often experience feelings of guilt, shame and self-doubt after working with clients' traumatic stories. Professionals report preoccupation with thinking about certain clients' traumatic histories outside of the work situation, feelings of vulnerability, or excessive worry about potential danger in the world after working with clients who have had traumatic experiences. They noted difficulties in maintaining professional boundaries with clients, feelings of devastation and powerlessness.

The level of PTSD among psychologists working in the context of military conflicts, who were included in the study, is low, but the specialists have high levels of cognitive distortions and substance use.

Key words: vicarious trauma, secondary trauma, post-traumatic stress disorder, psychotraum, mental health, military conflict.

УДК 159.944:159-051:355.01
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.47.25>

Мелоян А.Е.

к.психол.н.,
професор кафедри психології
ДВНЗ «Донбаський державний
педагогічний університет»

Лікарчук Є.В.

аспірант кафедри психології
ДВНЗ «Донбаський державний
педагогічний університет»

У сучасному світі професійна діяльність психологів часто проходить на тлі військових конфліктів. Ефективність такої діяльності визначається не тільки професійними знаннями та навичками, а й професійно важливими властивостями, у числі яких стійкість до стресів. Тому актуальним є дослідження явищ, пов'язаних із професійним ризиком психологів, їхніх психічних станів, створення спеціальних програм із метою профілактики та психологічної підтримки фахівців.

Уявлення про психотравму та травматичну подію як етіологічний чинник її виникнення лежить в основі сучасних підходів до розуміння феномену посттравматичного стресового розладу (далі – ПТСР) як такого, що формується внаслідок дії зовнішнього впливу (травматичної події), а не притаманних особі внутрішніх особливостей [1].

ПТСР – це запізніла та/або затяжна реакція на стресову подію або ситуацію (короткочасну, тривалу) виключно загрозливого або катастрофічного характеру, які можуть викликати загальний дистрес. Основні симптоми ПТСР (F43.1) за МКХ-11: труднощі в регуляції емоцій, відчуття себе приниженою, переможеною особистістю, труднощі в підтримці міжособистісних стосунків [2].

Вікарну травму в науковій літературі часто називають вторинною травмою або втомою від співчуття. У разі роботи із клієнтами, які пережили травматичний досвід, психологічні наслідки для психологів визначаються в науковій літературі такими термінами: «травматизація», «вікарна травматизація», «делегована травматизація», «індукована травматизація» тощо. Деякі науковці визначають цей феномен як «вторинний травматичний стрес», «втома від співчуття» [3].

Огляд основних тенденцій у дослідженнях сучасних науковців із цієї проблематики дає змогу виділити такі напрями, як: дослідження травматичного контрперенесення психолога під час роботи із травмою, проблема вікарної травматизації психологів під час роботи із травмою; емоційне вигорання та психогігієна психологів [4].

Особливості вікарної травми та ПТСР досліджували такі вчені: З. Фройд, Ж.М. Шарко, Ж. Брейєр, І.М. Кучманич, Р.А. Мороз, О. Феніхель, П. Левін, Ч. Фіглі, Г.П. Лазос, Л. Комас-Діас, А.М. Паділла, С. Ватсон тощо.

Метою статті є висвітлення результатів дослідження особливостей прояву вікарної травми та посттравматичного стресового розладу у психологів, які працюють в умовах військових конфліктів.

Аналіз досліджень, що стосуються переживання людиною досвіду участі у воєнних конфліктах, особливостей психотравми та її наслідків, профілактики та психотерапії пост-

травматичного стресового розладу, показує, що натеper не існує єдиної теорії, яка б вичерпно пояснювала етіологію та механізми виникнення та розвитку ПТСР. У результаті багаторічних досліджень феномену ПТСР розроблено низку його теоретичних моделей – психологічних (психодинамічні, когнітивні, психосоціальні) та біологічно зорієнтованих, у яких під різними кутами зору розглядається природа та механізми психотравми [1].

ПТСР виникає як відстрочена або тривала відповідь (після латентного періоду, але не більше 6-ти місяців) на стресову подію (коротку або тривалу) виключно загрозливого або катастрофічного характеру, яка може спричинити глибокий стрес майже в кожного. ПТСР має дві особливості: психогенну природу розладу та нестерпну для пересічної людини тяжкість психогенії.

Такі сприятливі чинники, як особистісні особливості або нервові захворювання в анамнезі, можуть знизити поріг для розвитку синдрому або посилити його перебіг, але вони ніколи не стають необхідними або достатніми для пояснення його виникнення. Типові ознаки включають епізоди повторюваних переживань травмувальної події в нав'язливих спогадах, думках або жахах, що з'являються на стійкому тлі почуття заціпеніння, емоційної загальмованості, відчуженості від інших людей, безмовної реакції на навколишнє й уникнення дій і ситуацій, що нагадують про травму. Зазвичай мають місце перезбудження та виражена надмірна пильність, підвищена реакція на переляк, безсоння. З вищезазначеними симптомами часто пов'язані тривожність і депресія, нерідко – ідеї самогубства.

Перебіг розладу відбувається по-різному, але здебільшого можна очікувати на одужання. У деяких випадках стан може набутися хронічного перебігу на багато років із можливим переходом у стійку зміну особистості [1].

Учені Т.М. Титаренко, М.С. Дворник, В.О. Климчук виділяють такі аспекти вторинної травматизації [5], як:

1) вікарна травма – зміни у внутрішньому досвіді надавача послуг як результат емпатії до осіб, що пережили травму;

2) вторинний травматичний стрес – виникнення почуття страху внаслідок прослуховування історій про травматичні події, пережиті іншими людьми;

3) втома від співчуття – виснаження через переживання безнадії та відчуття безрезультатності роботи, що зменшує емпатію та співчуття.

За ступенем інтенсивності вторинну травматизацію розділяють на 3 типи:

1) травма свідка, коли людина безпосередньо спостерігає за подією, але не є її учас-

ником, має чіткі, але мозаїчні спогади про її деталі;

2) травма слухача, коли людина не причетна до події, але близька до її учасників та має змогу слухати від них подробиці та бачити емоційні реакції;

3) травма глядача, коли людина має в наявності лише вивіреним відрізок події з готовими інтерпретаціями.

До вторинної травматизації схильні люди, дотичні до події опосередковано, крізь призму чужого досвіду, яких умовно розділяють на 3 групи [6]:

1) родичі, друзі, близьке оточення людини, безпосередньо потерпілої, які спостерігають за проявами симптомів, страждають від їхніх проявів;

2) глядачі та читачі ЗМІ, схильні до так званої медіатравми;

3) фахівці допомагаючих професій, які через свою компетенцію надають постраждалим безпосередню допомогу

Доктор Чарльз Фіглі, професор і директор Інституту травматології Державного університету Флориди, має думку, що існують чотири концептуальні чинники, які можуть призвести до виникнення вікарної травми: контрперенесення, вигорання, ПТСР, вторинна віктимізація.

Контрперенесення визначається як проєкція ситуації клієнта на особисту ситуацію психолога. Коли поведінка клієнта викликає у психолога конфлікти, пов'язані з невирішеними ситуаціями в житті, змушує реагувати на клієнта необ'єктивно, психолог зазнає форми контрперенесення.

Під час контакту із внутрішнім світом травмованої людини відбувається так зване зараження психолога, тобто якоюсь мірою він може перейняти психічні стани свого клієнта. У таких випадках емоційне навантаження, що спричиняє «індукцію травми», або «психологічне зараження», багато в чому пов'язане з необхідністю стикатись із темою смерті [8].

Інші автори акцентують увагу на небезпечності процесу психотерапії, яку проводить травмований психолог, з огляду на те, що опрацювання власних проблем через клієнта може неусвідомлено переважати над процесами його зцілення. Американські науковці Л. Комас-Діас, А.М. Паділла, С. Ватсон наголошують на високому ризику віктимізації психологів травмованими клієнтами. Такі психологи можуть відчувати спустошення, безпорадність, мати сумніви щодо своєї компетентності внаслідок вторинної травматизації [4].

Вікарна травма впливає на зміну ідей, переконань і адаптації у психолога та може призводити до виникнення нав'язливих спогадів чи образів, інколи сенсорних реакцій. Вона

постійно перетворює самовідчуття та сприйняття світу у психологів, так само, як і активно впливає на реакції контрперенесення.

Отже, вторинна травматизація включає симптоми, схожі з ПТСР, як-от пригнічення, втома, нав'язливі хвилюючі думки, труднощі з концентрацією уваги, нічні кошмари та відчуження від інших [6].

Виокремлюють п'ять категорій симптомів означеного стану:

1) емоційні симптоми можуть включати: тривале почуття горя, неспокою, тривоги, смутку, розгубленості, пригніченості;

2) поведінкові симптоми, як-от: ізоляція, збільшення споживання алкоголю або психоактивних речовин, зміна звичок харчування та проблеми зі сном;

3) фізіологічні симптоми можуть проявлятися у вигляді головного болю, болю у спині, алергічних проявів, шлунково-кишкових проблем тощо;

4) когнітивні симптоми можуть набувати форм цинізму та негативу, призводити до труднощів у концентрації, запам'ятовуванні й ухваленні рішень у повсякденному житті, нав'язливих спогадів про травму клієнта;

5) духовні симптоми можуть включати втрату надії, життєвих цілей і перспективи, почуття ізоляваності від інших і від світу загалом.

Фахівці розрізняють процеси первинної та вторинної травматизації психолога. У разі, якщо психолог має у своєму досвіді психологічне травмування, а розповідь клієнта нагадує йому про ті події, фахівець зазнає «вторинної травматизації». Ризик для психолога, який постійно працює із травмованими клієнтами, полягає в тому, що в такому разі можуть актуалізуватись його власні психічні травми [8].

Дослідження проводилося серед психологів кризових служб і практичних психологів міст Дніпра, Кривого Рогу, Кам'янського, Києва, Ірпеня, які працюють в умовах військових конфліктів.

З метою діагностики наявності вікарної травми була використана авторська анкета ознак вікарної травми. Вона складається із 30 прямих питань, які стосуються різних аспектів професійної діяльності психологів і потребують відповіді «так» чи «ні». Обробка результатів полягала в підрахунку загальної кількості відповідей, які збігаються із «ключем», і оцінці ступеня схильності до професійних стресів за сумою балів: 0–10 – низький рівень; 11–20 – середній рівень; 21–30 – високий рівень. За підсумками результатів опитування за допомогою авторської анкети з визначення ознак вікарної травми варто зазначити, що 20% психологів мають високий рівень ознак вікарної травми, 30% – середній рівень, 50% – низький рівень.

Це означає, що половина психологів, які працюють в умовах військового конфлікту, у досліджуваній вибірці мають ознаки вікарної травми. Найбільшу питому вагу серед відповідей кожного питання анкети набрали питання щодо впливу від прослуховування травматичних подій від їхніх учасників, включаючи подробиці цих подій (90%), почуття провини, сорому, невпевненості в собі після роботи із травматичними історіями клієнтів (80%), заклопотаність думками про окремих клієнтів, щодо їхньої травматичної історії поза робочою ситуацією (70%), почуття вразливості або надмірне хвилювання про потенційну небезпеку у світі та безпеку близьких після роботи із клієнтами, які мали травматичний досвід (60%), труднощів у підтримці професійних меж із клієнтом, наприклад, намагання зробити більше, ніж треба, щоб допомогти пацієнту (60%), відчуття спустошеності та безсилля після перегляду в ЗМІ новин про травматичної події (60%).

У процесі дослідження використана методика PCL – 5 – шкала самооцінки проявів ПТСР, базується на критеріях DSM-V та містить 20 пунктів – ознак ПТСР.

Аналіз показників досліджуваної вибірки показав діапазон від 4 до 30 балів. Беручи до уваги те, що за даною шкалою діапазон показників від 0 до 35 балів означає, що ПТСР у 100% психологів вибірки мало ймовірний. Проте найбільш часті відповіді стосувалися труднощів зі сном та засинанням (37,5% стверджувальних відповідей за питою вагою кожного питання опитувальника) та відчуття постійної напруги (відповідно 35%).

Зазначимо, що під час аналізу трималися у фокусі симптоми ПТСР, а саме: наявність факту психотравми, одночасна наявність симптомів: викривлення думок, уникнення, негативні наслідки для когнітивних здібностей, змінений рівень свідомості та реактивності, тривалість понад 1 місяць, значне страждання людини або порушення її функціонування, відсутність іншої причини розлади.

Основними компонентами опитувальника оцінки психічного здоров'я КМА – УДХ були обрані такі компоненти, як: обговорення важких спогадів (ПТСР), депресія, рівень напруги, здатність думати по-іншому (когнітивні викривлення), уживання ПАР. За результатами дослідження 10% психологів мають показник ПТСР нижче середнього рівня (4 із 12 максимальних балів), 90% опитаних психологів мають значення цього показника від 0 до 3 балів, який є низьким.

Зазначимо, що рівень депресії у 20% психологів становить 4 бали із 6, що є вищим за середній рівень, 80% опитаних психологів мають значення цього показника від 0 до 2 балів, який є низьким. Це також може свідчити про низький рівень ПТСР у психологів дослі-

джуваної вибірки, окрім групи осіб, що становлять 10% психологів. Виявлено, що 20% психологів із досліджуваної вибірки мають показники напруги в діапазоні 4–5 балів із 9 можливих, що свідчить про середній рівень напруги, а 80% мають показники низького рівня. Викривлення думок на рівні вище середнього (6 балів із 9 максимальних) має лише 10% психологів, а 20% психологів досліджуваної вибірки мають високі показники вживання ПАР (7 балів із можливих 9).

Отже, можна зробити висновок, що психологи, які працюють в умовах військових конфліктів, мають низький рівень ПТСР, але незначна їхня частка має незначні рівні показників депресії, напруги, значні рівні показників когнітивних викривлень і вживання ПАР.

Отже, психотравмою є переживання невідповідності між загрозливими чинниками ситуації й індивідуальними можливостями їх подолання, яке супроводжується інтенсивним страхом, гострим відчуттям безпорадності та втрати контролю, змінами у способах регуляції афектів, що спричиняє тривалі фізичні, психічні й особистісні розлади. Вікарну травму, або вторинний травматичний стрес, розглядаємо з позицій ПТСР як зміни у внутрішньому досвіді психолога, виникнення почуття страху внаслідок прослуховування історій про травматичні події.

Під час роботи в умовах військового конфлікту психологи зазнавали великих емоційних навантажень, опрацьовуючи ПТСР, важке горювання, депресію, панічні розлади клієнтів. За результатами дослідження було з'ясовано, що половина психологів мають ознаки вікарної травми, вони зазначали, що відчувають провину, сором, невпевненість у собі після роботи із травматичними історіями клієнтів, заклопотаність думками про окремих клієнтів.

Дослідження виявило, що ПТСР у всіх психологів вибірки на низькому рівні. Це означає, що первинне травмування у психологів досліджуваної вибірки мінімальне, але значний рівень ознак вікарної травми вказує саме на значний рівень вторинної травматизації. Водночас більш вираженими виявилися показники вживання ПАР, викривлення переконань, напруги та депресії. Виходячи із цього, цій категорії психологів рекомендовано опрацювання власного травматичного досвіду та психокорекції переконань, профілактики вживання ПАР, використання супервізійної й інтервізійної підтримки, перерв на відпустки, проходження реабілітаційних програм, ретритів.

У подальших дослідженнях планується розглядати особливості взаємозв'язку професійного вигорання, вікарної травми та резильєнтності у психологів, які працюють під час військових конфліктів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Основи психологічних знань про психічні розлади для військового психолога : методичний посібник / О.М. Кокун та ін. Київ : НДЦ ГП ЗСУ, 2018. 310 с.
2. Лукомська С.О. Розлади, зумовлені стресом і травмою: інтегративний підхід ; Інститут психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України. Київ. 26 с.
3. Бамбурак Н. Методи профілактики виникнення професійних ризиків та деформацій у професійній діяльності працівників медичної та соціальної сфери. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія «Психологічні науки»*. Львів. 15 с.
4. Лазос Г.П. Травматичне контрперенесення психолога / психотерапевта в роботі з постраждалими. *Міжнародний журнал загальної та медичної психології*. 2018. № 1. С. 57–67.
5. Соціально-психологічні технології відновлення особистості після травматичних подій: практичний посібник / Т.М. Титаренко та ін. Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький : Імекс-Лтд., 2019. 220 с.
6. Методичні матеріали для студентів 3 курсу медико-психологічного факультету до практичного заняття з дисципліни «Медична психологія надзвичайних станів, екстрена та кризова психологія». *Вторинна травма*. Вінниця, 2020. 12 с.
7. Підготовка тренерів з упровадження сервісів для вразливих категорій користувачів суду : навчально-методичний посібник. Ініціатива «Модельні суди». Ч. II. Для учасників курсу. *Право – Justice*. 51 с.
8. Лазос Г.П., Литвиненко Л.І. Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій : методичний посібник / за ред. З.Г. Кісарчук. Київ : ТОВ «Видавництво «Логос»», 2015. 207 с.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ІНЖЕНЕРНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

BASIC CONCEPTS OF ENGINEERING PSYCHOLOGY

Стаття узагальнювального характеру спрямована на створення єдиної теоретико-методологічної бази розв'язання головних завдань проектування й експлуатації сучасної та перспективної техніки: формування стратегії автоматизації (побудови структури керування технічним об'єктом, визначення ступеня автоматизації та ролі людини на всіх її рівнях); розподілу функцій і відповідальності між представниками різних професійних груп; забезпечення ефективності, надійності та безпеки функціонування технічного об'єкта; організації й управління технічними об'єктами; організації роботи операторів.

Саме ці головні завдання зумовлюють характер розв'язань усіх інших завдань проектування, створення й експлуатації технічних об'єктів, зокрема щодо розроблення засобів відображення інформації й управління, професійного навчання та контролю за діяльністю операторів, забезпечення раціональних умов праці операторів.

Метою статті була спроба здійснити системний аналіз найбільш уживаних понять інженерної психології, а також висловити особистий погляд авторів на деякі з них. Для розв'язання психологічних проблем проектування, створення й експлуатації сучасної техніки існує досить велика кількість різних теоретичних позицій: інженерно-психологічних підходів до людини та техніки, концепцій її автоматизації та проектування. На ранніх етапах проблема створення теоретико-методологічної бази полягає в розробленні комплексу теоретичних засад, понять, спеціальних термінів, методологічних підходів до людини та техніки. Цей комплекс, побудований на фундаменті понятійного апарату філософії техніки, гносеології, системних досліджень, системології, синергетики, базується на постулатах і принципах опису сучасної техніки, загальних і спеціальних засобів методологічного аналізу суб'єкт-об'єктних відносин.

Ключові слова: системи «людина–машина», інформація, процес ухвалення рішень, інфор-

маційна модель, надійність оператора, робоче місце оператора.

This generalized article is aimed at creating a unified theoretical and methodological basis for solving the main tasks of designing and operating modern and advanced equipment: forming an automation strategy (building a technical facility management structure, determining the degree of automation and the role of a person at all levels); distribution of functions and responsibilities between representatives of different professional groups; ensuring the efficiency, reliability and safety of the technical facility; organization and management of technical facilities.

It is these main tasks that determine the nature of solutions to all other tasks of designing, creating and operating technical facilities, in particular, the development of information display and management tools, professional training and control over the activities of operators, and ensuring rational working conditions for operators.

The purpose of the article was to make a systematic analysis of the most commonly used concepts of engineering psychology, as well as to express the authors' personal views on some of them. To solve the psychological problems of designing, creating and operating modern technology, there are a large number of different theoretical positions: engineering psychological approaches to man and technology, concepts of its automation and design. At the early stages, the problem of creating a theoretical and methodological framework is to develop a set of theoretical foundations, concepts, special terms, and methodological approaches to man and technology. This complex, built on the foundation of the conceptual apparatus of philosophy of technology, epistemology, system studies, systemology, synergetics, is based on the postulates and principles of describing modern technology, general and special means of methodological analysis of subject-object relations.

Key words: human-machine systems, information, decision-making process, information model, operator reliability, operator's workplace.

УДК 159.9:62

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.47.26>

Тиньков О.М.

к.психол.н.,

доцент кафедри психології

Національний аерокосмічний

університет імені М.Є. Жуковського

«Харківський авіаційний інститут»

Долгополова О.В.

к.психол.н.,

доцент кафедри психології

Національний аерокосмічний

університет імені М.Є. Жуковського

«Харківський авіаційний інститут»

Фаворова К.М.

к.психол.н.,

доцент кафедри психології

Національний аерокосмічний

університет імені М.Є. Жуковського

«Харківський авіаційний інститут»

Постановка проблеми. Інженерна психологія досліджує психологічні закономірності діяльності людини-оператора в системах керування та контролю, з метою оптимізації її взаємодії з технікою. Основним завданням цієї науки є інформаційне забезпечення оператора в системах «людина – машина». Поки що немає чіткого, формалізованого понятійного апарату інженерної психології, немає визначених методів аналізу спеціальних термінів, які вживаються в системах «людина – машина».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Система понять окремо взятої предметної області не може функціонувати ізольовано від інших подібних систем як суміжних, так і віддалених галузей науки. Взаємодія (запозичення) між системами понять реалізується за допо-

могою різних форм комунікації: паперових і електронних носіїв, інтернету, самітів учених. Взаємодія лексичних одиниць різних термінологічних систем відбувається в лексичному складі окремої галузевої термінологічної системи. Загальнонаукова лексика представлена у вигляді «універсального» (такого, що має високий ступінь узагальнення) мовного опису та систематизації фактів матеріального світу в рамках конкретної галузі знання. Лінгвістичне змішання наукової, життєвої та виробничої сфер посилює зв'язки між термінологічними одиницями різних галузей, а в низці випадків і підміняє їхні значення (розширює семантику термінів). Отже, ми спостерігаємо зближення (підміну) міжгалузевої термінологічної лексики, що виявляється в тій чи іншій галузі знання.

Поняття з однієї термінологічної системи в іншу переносяться вченими свідомо. Можливо, це явище пов'язане з тим, що кожен дослідник має базову освіту та через неможливість розширити свою базу знань намагається впровадитися в суміжну предметну галузь шляхом перенесення термінів [1; 4; 6; 7].

Мета статті – здійснити системний аналіз найбільш уживаних понять інженерної психології та запропонувати особистий погляд авторів статті на деякі з них.

Виклад основного матеріалу. Щоб деяка область знань називалася наукою, їй необхідно мати чотири атрибути. По-перше, об'єкт, по-друге, предмет, систему понять і систему методів. Ми розглянемо саме основні поняття інженерної психології. Система «людина – машина» в інженерній психології може бути представлена у вигляді блок-схеми (моделі) (рис. 1).

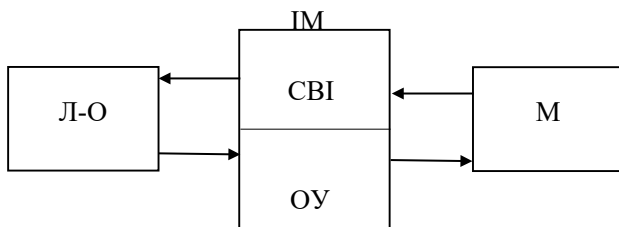

Рис. 1. Блок-схема СЛМ

Блок-схема містить такі елементи: Л-О – людина-оператор; СВІ – система відображення інформації; ОУ – органи управління (керування); М – машина; ІМ – інформаційна модель [1].

Розглянемо кожен блок цієї системи окремо. У перший блок входить людина-оператор (далі – Л-О). Зазвичай це функціонер, на вході якого є інформація й енергія, а на виході – функції. У графічному вигляді це можна представити на рис. 2.

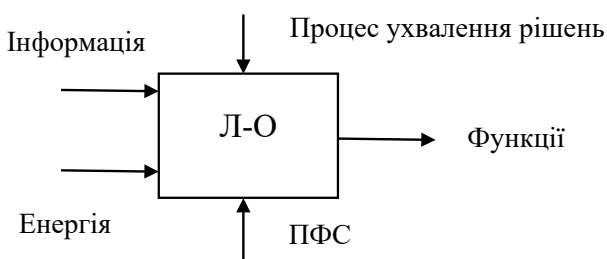

Рис. 2. Блок «людина-оператор»

Окрім того, сюди підводяться характеристики функціональних психофізіологічних станів людини (стомлення, монотонія, емоційна напруженість, стрес, функціональний комфорт) [1].

А також розглядається питання про процес ухвалення рішень оператором. Розглянемо згадані вище поняття та дамо їх визначення в науковій літературі.

Людина, яка виконує функції управління в СЛМ, називається «оператором». В інженерній психології під «людиною-оператором» розуміють «людину, яка здійснює операторську діяльність, основу якої становить взаємодія з машиною на робочому місці під час користування інформаційною моделлю й органами управління». У рамках інженерної психології під оператором розуміють людину, яка виконує діяльність у СЛМ за допомогою взаємодії з інформаційною моделлю.

Під інформацією розуміються різного роду дані, представлені в цифровому, літерному та знаковому вигляді. Окрім цього, підводиться енергія у вигляді біологічного забезпечення життєдіяльності людини. Це харчування й умови довкілля. Довкілля надає загальний системний вплив на технічну частину системи, організм оператора, переводить їх у той чи інший функціональний стан. Через це за допомогою технічного проектування створюються спеціальні системи забезпечення життєдіяльності (огорожі, кабіни, костюми, скафандри), у яких створюється середовище на робочому місці, що забезпечує комфортні умови для роботи організму оператора.

Середовище як компонент СЛМ не зводиться лише до фізичної обстановки на робочому місці. Вона містить низку компонентів, що теж, у свою чергу, є середовищем. Основні середовища, з якими має справу оператор на своєму робочому місці, такі: соціально-контактні, інформаційні, вітальні, що включають соматичні (тіло суб'єкта як щось зовнішнє стосовно його свідомості) та предметні (виробничо-технічні, фізико-хімічні, біолого-гігієнічні) [2].

Якщо вживаємо категорію «інформація» в інженерній психології, то треба зважати на те, що в системі «людина – машина» штучно об'єднані дві принципово різні системи – технічна та біологічна. Першу з них можна описати в термінах приймання, передавання, збереження та перетворення інформації, а другу – тільки в термінах розрізнення та роботи зі знаннями. Це два різні типи систем. Перша функціонує в логіці алгоритму управління, друга – у логіці самовідтворення та забезпечення життєдіяльності організму [5].

Інформаційна модель – це організоване відповідно до певної системи правил відображення стану предмета праці, технічної системи, довкілля та способів впливу на них.

Інформаційна модель – це «умовне відображення, інформація про стан об'єкта впливу, системи «людина – машина», та способів управління ними».

Інформаційна модель формує в операторі особливу систему відносин, що базується на його досвіді, особливостях мислення, уявленні про розвиток ситуації, передбачення наслідків тощо, що називається концептуальною моделлю. У ній відбиваються потреби людини, система поглядів, професійні якості, позиція стосовно розв'язуваного завдання, прогноз майбутнього стану системи та способи введення її в цей стан.

Та сама інформаційна модель залежно від стану оператора породжує в ньому різні концептуальні моделі. Основні узагальнені вимоги до інформаційних моделей такі [4]:

інформаційна модель має відображати лише найістотніші взаємозв'язки в системі;

має будуватися на основі використання ефективних кодів;

має бути наочною та враховувати характеристики аналізаторних систем людини, порядок і складність операцій.

Професійна підготовка оператора відбувається в рамках системи професійної підготовки, що складається із чотирьох компонент: професійного добору, навчання, підтримання та вдосконалення професійної майстерності, формування трудових колективів.

Професійний відбір – система заходів, спрямованих на виявлення осіб за їхніми психофізіологічними якостями та властивостями особистості, які є найбільш придатними до навчання та виконання конкретної професійної діяльності. Професійний відбір необхідний тоді, коли вимоги, що висуваються до людини-оператора, настільки високі або специфічні, що не кожен претендент на дану професію може їм відповідати, навіть за умови попереднього навчання. Наприклад, робота в умовах дії стресогенних чинників може виконуватися тільки людьми, які мають низку особливих властивостей нервової системи.

Надійність оператора визначається показниками безпомилковості, готовності та своєчасності.

Безпомилковість може бути визначена ймовірністю безпомилкової роботи, яка пов'язана із психофізіологічним станом оператора і є змінною величиною протягом усього періоду роботи.

Готовність оператора являє собою ймовірність залучення оператора до роботи в будь-який випадковий момент часу.

Головне завдання проектування людино-машинної системи полягає у створенні такої системи, яка могла б виконувати свої основні функції за максимального врахування людського чинника. Під системними функціями розуміють такі функції, як керуваність, обслуговуваність, освоюваність і використовуваність СЛМ. Ступінь відповідності показників системи (інтегральних, групових, одиничних)

цільовому призначенню називається ефективністю СЛМ [6].

Процес ухвалення рішення. Рішення про необхідні дії оператор СЛМ ухвалює на основі аналізу й оцінки наявної ситуації з урахуванням цілей і умови роботи системи, вірогідності можливих дій і наслідків помилкових рішень. Термін ухвалення рішення залежить від рівня невизначеності у виборі різних рішень щодо дій, пов'язаних із керуванням системою. Кожному стану об'єкта можуть бути встановлені кілька варіантів рішення. Отже, потрібно врахувати складність вибору з багатьох можливих варіантів необхідного рішення з урахуванням імовірних наслідків роботи СЛМ. На етапі реалізація ухваленого рішення відбувається його виконання шляхом здійснення визначених дій або надання відповідних вказівок іншим операторам.

Під системою варто розуміти сукупність елементів, між якими є численні різноманітні зв'язки.

Під СЛМ розуміють систему, що містить людину-оператора (групу операторів) і машину, за допомогою якої здійснюється трудова діяльність. Машиною в СЛМ називається сукупність технічних засобів, використовуваних людиною-оператором у процесі діяльності. СЛМ і є об'єктом інженерної психології.

СЛМ являє собою систему керування, у якій функціонування техніки та діяльність людини поєднані єдиним контуром регулювання. Основні функції СЛМ [8]:

- керуваність: властивість техніки змінювати ефективність виконання людиною основної та допоміжної роботи за забезпечення необхідних технологічних операцій над предметом;

- обслуговуваність: властивість техніки змінювати ефективність виконання людиною трудових операцій із приведення її у стан готовності до функціонування та підтримання цього стану в часі;

- освоюваність: характеризує ефективність пристосування техніки до швидкого та високоякісного опанування її технічним і керівним персоналом.

Робочі рухи оператора здійснюються в межах моторного поля, на якому розташовані органи управління (на робочому місці оператора).

Виконавчі робочі рухи (операції) за призначенням органів управління поділяють на:

- операції вмикання, вимикання та перемикання. Їх основною характеристикою є час реагування;

- виконання послідовної низки повторюваних рухів зі здійснення операцій передавання інформації. Їхні характеристики – темп і ритм рухів;

– маніпуляційні, пов'язані з дозуванням рухів, які здійснюються під час налаштування апаратури та перемикання органів управління параметрами системи;

– операції стеження. Полягають у безперервному розв'язанні завдання узгодження положення керованого об'єкта у просторі щодо рухомого об'єкта (цілі).

Створення ефективної СЛМ полягає в пошуку оптимального поєднання можливостей машини та людини.

На людину треба покласти функції:

– розпізнавання ситуації загалом за її багатомасштабною складною пов'язаними характеристиками, а також за неповної інформації про неї;

– здійснення індуктивного висновку, тобто узагальнення окремих фактів у єдину систему;

– розв'язання завдань у яких відсутній єдиний алгоритм або немає чітко визначених правил обробки інформації;

– розв'язання завдань, у яких потрібні гнучкість і пристосованість до мінливих умов, особливо завдань, появу яких заздалегідь важко передбачити;

– розв'язання завдань із високою відповідальністю в разі виникнення помилки.

Робоче місце оператора СЛМ – це частина простору в системі «людина – машина», оснащена засобами відображення інформації, органами управління та допоміжним обладнанням і призначена для здійснення діяльності оператора.

допоміжним обладнанням і призначена для здійснення діяльності оператора.

Про помилку оператора можна говорити тільки в тому разі, якщо він здійснював свідому дію. Помилка – це дія, виконана всупереч плану.

За місцем у структурі діяльності можна виділити такі види помилок, які пов'язані з роботою психічних процесів людини: сприйняття, увага, пам'ять, мислення. Помилки, пов'язані з ухваленням рішень. Помилки у виконанні керівних дій.

Для сприйняття й узагальнення інформації оператору необхідні технічні пристрої, які називаються засобами відображення інформації.

Оператор СЛМ. Людина, яка здійснює трудову діяльність, основу якої становить взаємодія з об'єктом впливу, машиною та середовищем на робочому місці під час використання інформаційної моделі й органів управління.

Керованість СЛМ. Властивість системи «людина – машина», що зумовлює її пристосованість до управління людиною-оператором СЛМ.

Обслуговуваність СЛМ. Властивість системи «людина – машина», що зумовлює пристосованість її технічних засобів до обслуговування, ремонту та підготовки до застосування людиною-оператором СЛМ.

Освоюваність СЛМ. Властивість системи «людина – машина», що зумовлює пристосо-

ваність її технічних засобів і алгоритмів діяльності до освоєння людиною-оператором СЛМ.

Алгоритм діяльності оператора СЛМ. Логічна послідовність дій оператора в системі «людина – машина», спрямованих на вирішення завдання.

Надійність оператора СЛМ. Властивість людини-оператора СЛМ зберігати працездатний стан протягом необхідного інтервалу часу.

Помилка оператора СЛМ. Неправильне виконання або невиконання оператором СЛМ запропонованих дій.

Концептуальна модель оператора СЛМ. Сукупність уявлень оператора про цілі та завдання діяльності, стани об'єкта впливу та системи «людина – машина», а також способи впливу на них.

Засіб відображення інформації. Пристрій у системі СЛМ, призначений для

сприйняття оператором сигналів про стан системи «людина – машина» і способів управління ними.

Робоче місце оператора СЛМ. Частина простору в системі «людина – машина», оснащена засобами відображення інформації, органами управління та допоміжним обладнанням і призначена для здійснення діяльності оператора СЛМ.

Інформаційна модель СЛМ. Умове відображення інформації про процес

функціонування системи «людина – машина» і способів управління ними.

Мнемосхема СЛМ. Засіб відображення інформації СЛМ, за допомогою якого в наочному вигляді відтворюються структура та динаміка станів об'єкта або процесу, а також алгоритм управління СЛМ.

Орган управління СЛМ. Технічний засіб у СЛМ, призначений для передавання керівних впливів від оператора СЛМ до машини.

Пульт керування СЛМ. Елемент робочого місця оператора СЛМ, на якому розміщені засоби відображення інформації й органи управління СЛМ.

Середовище на робочому місці оператора СЛМ. Сукупність фізичних, хімічних, біологічних і психологічних чинників, що впливають на оператора СЛМ на його робочому місці під час його діяльності.

Засіб життєзабезпечення на робочому місці оператора СЛМ. Сукупність технічних засобів на робочому місці оператора СЛМ, що створюють умови для забезпечення його працездатного стану та збереження його здоров'я.

Професійний добір операторів СЛМ за психофізіологічними та психологічними показниками.

Висновки із проведеного дослідження. Розмаїття вітчизняних і зарубіжних підходів і концепцій, їхня різноманітність, полярність і навіть суперечливість показують, наскільки назріли

нині у психологічній науці дослідження узагальнювального характеру з аналізу адекватності їхніх теоретичних позицій, оцінки відповідності використовуваних методологічних засобів властивостям складних технічних об'єктів, а також вивчення взаємовпливу теоретичних позицій і ставлень до об'єкта тих професійних груп, що беруть участь у процесі проектування й експлуатації техніки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Тиньков О.М. Інженерна психологія : навчально-методичний посібник. Харків : Нац. аерокосм. ун-т «Харк. авіац. ін-т», 2011. 72 с.
2. Хомуленко Т.Б. Психологія праці та організаційна психологія : навчально-методичний посібник. Харків : ХНАДУ, 2009. 279 с.
3. Продайко В.М., Учитель І.Б. Інженерна психологія. Ч. 1 : Вступ до інженерної психології : навчально-методичний посібник. Дніпропетровськ : НМетАУ, 2008. 259 с.
4. Трофімов Ю.Л. Інженерна психологія : підручник. Київ : Либідь, 2002. 264 с.
5. Гульчак Ю.П., Северин Л.І. Основи інженерної психології : навчально-методичний посібник. Вінниця : ВНТУ, 2004. 85 с.
6. Інженерна психологія, ергономіка та людський чинник в авіації : підручник / А.В. Скрипець та ін. Київ, 2010. 696 с.
7. Семак О.О. Основи інженерної психології : навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ : Плай, 2006. 106 с.
8. Корольчук М.С. Психофізіологія діяльності : підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Ніка-Центр, 2003. 395 с.

ПСИХОЛОГІЧНА ПІДТРИМКА УЧАСНИКІВ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ: АНАЛІЗ ВИКЛИКІВ ВОЄННОГО ЧАСУ

PSYCHOLOGICAL SUPPORT FOR PARTICIPANTS IN THE EDUCATIONAL PROCESS: AN ANALYSIS OF THE WARTIME CHALLENGE

Автором проаналізовані питання психологічної підтримки учасників освітнього процесу.

Зазначено, що збройна агресія Російської Федерації й оголошення в Україні воєнного стану зумовили появу стресу в людей. Це все призвело до того, що значна кількість учасників освітнього процесу дістали психологічні травми різного ступеня, які можуть спричинити посттравматичний розлад і потребують постійної психологічної підтримки та допомоги.

Вивчено основні ознаки погіршення психічного здоров'я. Відзначено, що окремо ці ознаки можуть характеризуватися тимчасовими відхиленнями від норми, але в сукупності вони можуть свідчити про погіршення психічного здоров'я.

У статті розглянуто основні напрями психологічної підтримки здобувачів освіти, що опинились у складних життєвих обставинах унаслідок збройної агресії.

Зазначено, що в умовах воєнного стану особливо актуальною постає проблема адаптації та соціалізації переселенців (як в Україні, так і за кордоном). Розглянуто соціально-психологічну модель сценаріїв розвитку подій і наявних загроз у сфері задоволення освітніх потреб дітей українських біженців.

Зазначено, що необхідно враховувати сучасні обставини організації освітнього процесу в дистанційному форматі навчання, оскільки онлайн-освіта через власні особливості може психологічно впливати на розвиток дитини у процесі навчання. Окрім того, дедалі більшого значення набувають специфічні психологічні явища, серед яких ефект присутності й ефект поділяння емоцій (обмін емоціями, співпереживання).

Відзначено, що провідну роль у збереженні позитивного емоційного стану здобувачів освіти відіграє гармонійний психоемоційний стан викладача, зокрема його психічне здоров'я, адже душевний спокій і гідний приклад моральної, урівноваженої, доброзичливої поведінки педагога може впливати на формування світогляду дитини.

Ключові слова: психологічна підтримка, психологічний супровід, подолання стресу, воєнний стан, освітній процес, учасники освітнього процесу.

The author analyzed the challenges of wartime in the issue of psychological support for participants in the educational process.

It was noted that the armed aggression of the Russian Federation and the declaration of martial law in Ukraine became a stress for all participants of the educational process. All this led to the fact that a significant number of participants in the educational process received psychological injuries of varying degrees, which can lead to post-traumatic stress disorder and require constant psychological support and assistance.

The main signs of deterioration of mental health were studied. It is noted that individually these signs can be characterized by temporary deviations from the norm, but in aggregate they can indicate deterioration of mental health.

The main directions of psychological support of education seekers who found themselves in difficult life circumstances as a result of armed aggression were considered.

It was noted that in the conditions of martial law, the problem of adaptation and socialization of immigrants (both in Ukraine and abroad) becomes especially urgent. The socio-psychological model of scenarios of the development of events and existing threats in the field of meeting the educational needs of Ukrainian refugee children is considered.

It is noted that it is necessary to take into account the modern circumstances of the organization of the educational process of educational institutions in the distance learning format, since online education has its own psychological features of the child's development in the learning process. In addition, specific psychological phenomena, including the effect of co-presence and the effect of sharing emotions, are gaining more and more importance.

It is noted that the harmonious mental state of the teacher himself, in particular his mental health, plays a leading role in preserving the positive emotional state of the students of education, because the state of mental peace and a worthy example of moral, balanced, benevolent behavior of the teacher has a significant subconscious influence on the formation of the child's worldview.

Key words: psychological support, psychological support, overcoming stress, martial law, educational process, participants in educational process, psychological support.

УДК 159.9:378 (477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.47.27>

Черушева Г.Б.

к.пед.н., доцент,
професор кафедри філософії, права та соціально-гуманітарних дисциплін,
завідувач відділом профорієнтаційної роботи
Національна академія статистики,
обліку та аудиту

Плазова Т.І.

к.істор.н.,
доцент кафедри воєнної історії
Національна академія сухопутних
військ імені гетьмана Петра
Сагайдачного

Андрущенко Н.В.

к.пед.н.,
старший викладач кафедри дошкільної
освіти
Український державний університет
імені Михайла Драгоманова

Визначення проблеми. Збройна агресія Російської Федерації й оголошення воєнного стану в Україні стали психологічним викликом для всіх соціальних груп, незалежно від роду діяльності. Постійні повітряні тривоги, ракетні удари, страх за близьких, соціально-побутові проблеми, пов'язані з виїздом із постійного місця проживання, – основні причини порушень психічного здоров'я людей.

В умовах війни, нестабільності, руйнування звичного способу життя освітній простір є і має залишатися не лише місцем

набуття знань, а й простором безпеки та психологічної допомоги, основою душевного благополуччя та психічного здоров'я. Отже, актуальність теми дослідження визначається соціальною та політичною ситуацією, що нині склалася в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему психологічної підтримки та супроводу учасників освітнього процесу вивчали у своїх працях Л. Анищенко [1], І. Булах, Л. Григоровська [4], Е. Зеєр, Я. Камбалова [6], І. Кдилова [6], Л. Міхеєва [2], Л. Найдьо-

нова [3], Є. Пуховський [6], М. Слюсаревський [4], В. Федько [5], Я. Цехмістер [7], М. Шерман [6] та інші.

Мета дослідження – окреслити основні виклики воєнного часу щодо психологічної підтримки учасників освітнього процесу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Воєнні реалії значно порушили звичний для дитячого сприймання плин життя. Події, що нині відбуваються в Україні, – це стрес для всіх учасників освітнього процесу.

Унаслідок бойових дій значна кількість людей дістала психологічні травми різного ступеня, які ускладнюють або розривають спілкування з рідними та друзями, викликають почуття тривоги та страху, чим заважають адаптації дітей до нинішніх умов, перешкоджають ефективному вирішенню освітніх завдань,

вимагають особливої уваги та зусиль усіх учасників освітнього процесу.

Психічний компонент людини надто складний, динамічний і неоднозначний. Тому варто навчитися розпізнавати ознаки погіршення психічного здоров'я та вчасно реагувати на них (рис. 1).

Зауважимо, що в певній сукупності всі ці ознаки можуть свідчити про погіршення психічного здоров'я.

Основні проблеми, що виникають у наших співвітчизників, згруповані в табл. 1.

У таких умовах основними напрямками психологічної підтримки здобувачів освіти, що опинились у складних життєвих обставинах унаслідок воєнних дій, є:

1. Діагностика психологічного стану.
2. Стабілізація психоемоційного стану.

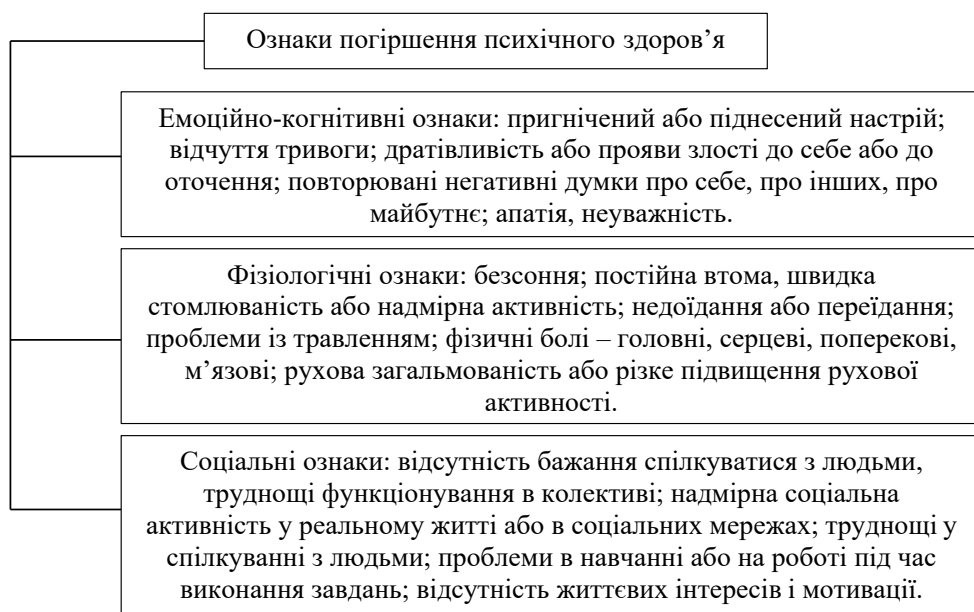

Рис. 1. Основні ознаки погіршення психічного здоров'я

Джерело: [2, с. 152–153]

Таблиця 1

Класифікація проблем, що виникають у наших співвітчизників

№	Проблеми
1.	Надзвичайна чутливість сенсорних систем осіб, що пережили бомбардування, чули сигнали повітряної тривоги, перехувалися в бомбосховищах і підвалах.
2.	Дисоціація (за особистими суб'єктивними спостереженнями як спеціаліста за мешканцями окупованих територій).
3.	Соматоформні розлади: специфічний дискомфорт у тілі, біль у м'язах невідомої етіології, підвищення артеріального тиску, поява та / або загострення хронічних захворювань, прояви серцево-судинних захворювань.
4.	Розлади поведінки в дітей.
5.	Травмувальні події, особливо смерть близьких.
6.	Медіатравма.
7.	Залежність від новин, що виражається в постійній перевірці інформації з різних джерел.
8.	Почуття тривоги та страху, панічні атаки, гнів, лють, відчуття «провини вцілілого».

Джерело: [1, с. 5]

3. Подолання негативних проявів у поведінці (агресія, ворожість тощо).

4. Налагодження соціальних зв'язків.

5. Інтеграція в мікросередовище (група, клас, громада).

6. Налагодження стосунків у сім'ї.

7. Подолання наслідків психологічної травми.

8. Подолання труднощів у навчанні [5, с. 173].

Варто зазначити, що в умовах воєнного стану особливо актуальною постає проблема адаптації та соціалізації переселенців (як в Україні, так і за кордоном). Особливо це стосується дітей.

Тому вітчизняні науковці активно долучаються до вирішення проблем організації освітнього процесу дітей, які виїхали за кордон [4, с. 4]. Тож науковці Інституту соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України провели соціально-психологічне моделювання сценаріїв розвитку подій і наявних загроз у сфері задоволення освітніх потреб дітей українських біженців. За короткий час була розроблена початкова психолого-комунікаційна модель для подолання низки проблем, які терміново потрібно вирішити на першому (організаційному) етапі, щоб максимально захистити права маленьких українців на дитинство та на навчання рідною мовою.

Запропонована модель передбачає зазначені організаційні заходи (табл. 2).

У психологічному вимірі ця модель наповнена значеннями, які запобігають формуванню комплексу жертви в дитини-біженця, направлені на сприйняття себе як дослідника міжкультурних переваг і відмінностей, який набуває нових мультикультурних компетенцій для побудови кращого демократичного майбутнього України. Набуття таких компетенцій, безумовно, стане важливим для дітей внутріш-

ньо переміщених осіб, які були вимушені переїхати в інші регіони.

Розроблену модель передано до Міністерства освіти і культури України та Служби освітнього омбудсмена України. Автора цієї моделі – Л. Найдьонову – призначено експертом-психологом Координаційного штабу з питань захисту прав дитини в умовах воєнного стану [4, с. 5].

Також необхідно враховувати сучасні обставини організації освітнього процесу у форматі дистанційного навчання.

Дистанційна освіта – це передусім форма навчання з використанням персональних комп'ютерних і телекомунікаційних технологій, електронних підручників, які забезпечують інтерактивну взаємодію викладачів і слухачів на різних етапах навчання, самостійну роботу з матеріалами інформаційної мережі.

Варто зазначити, що дистанційне навчання має свої переваги (рис. 2) та недоліки.

Основним недоліком дистанційного навчання, на нашу думку, є неможливість установлення особистого контакту між здобувачем освіти та викладачем. Серед інших недоліків дистанційного навчання:

- відсутність необхідних технічних засобів у дітей;

- не завжди є доступ до якісного інтернет-зв'язку;

- зменшення результативності навчання.

М. Шерман виокремлює шість моделей дистанційного навчання, які нині застосовуються в Україні:

- навчання з використанням мультимедійних програм;

- автономне навчання;

- співпраця різних навчальних закладів;

- дистанційне навчання у ЗВО;

- дистанційне навчання в автономних навчальних закладах;

Таблиця 2

Основні організаційні заходи психолого-комунікаційної моделі задоволення освітніх потреб дітей українських біженців Л. Найдьонові

№	Організаційні заходи
1.	Легітимація на високому інституційному рівні «Усеукраїнської школи онлайн» як форми, що має офіційно доповнювати навчання в підготовчих класах і забезпечити безперервність дистанційного навчання українських дітей.
2.	Обговорення відкриття україномовних класів у країнах і громадах, що приймають біженців. Для викладання в таких класах доцільно залучати дорослих, які виїхали з дітьми.
3.	У разі браку спеціалістів з педагогічною освітою серед осіб, які супроводжують біженців, надання дозволу на педагогічну діяльність особам з іншою вищою (і, можливо, середньою професійною) освітою, за умови їхньої готовності до тимчасової перепідготовки.
4.	Створення програм ізпочаткування інтенсивних дистанційних курсів педагогічної перепідготовки, зокрема й розширеного навчання з надання першої психологічної допомоги травмованим дітям, специфіки роботи з біженцями.
5.	Онлайн-навчання консультантів зі створення персональних траєкторій навчання для українських класів з мінімальним наповненням.

Джерело: [4, с. 5]

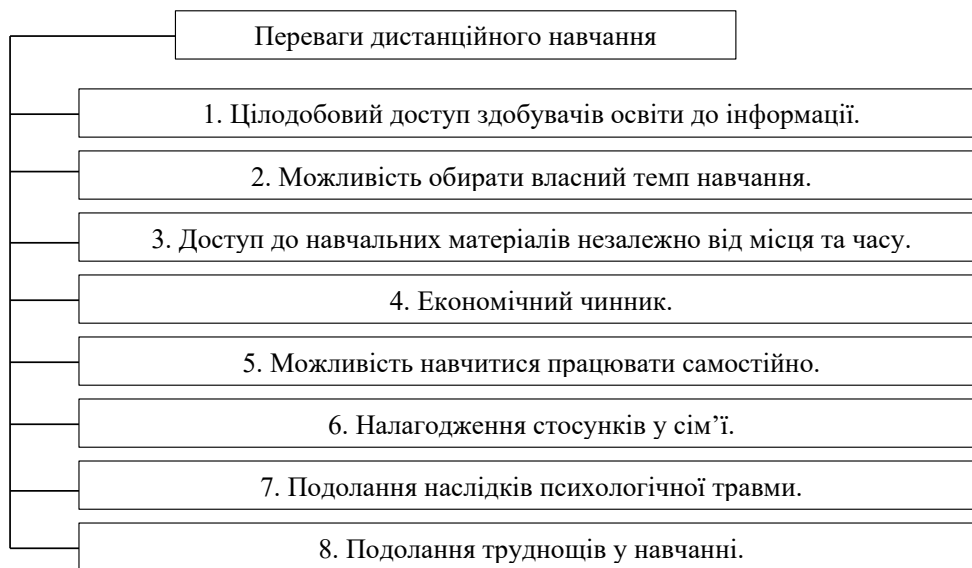

Рис. 2. Переваги дистанційного навчання

Джерело: власна розробка

– самостійне засвоєння вивченого матеріалу [6, с. 18].

Важливо пам'ятати, що дистанційне навчання має бути максимально комфортним для дитини та не спричинити порушень її психічного здоров'я. Саме тому в цих умовах набувають значущості особливі психологічні феномени:

1. Ефект присутності, тобто відчуття одночасної присутності у спільному просторі, відчуття зникнення фізичної дистанції, поєднання закадрової реальності з фізичною реальністю життєвого світу дитини [3, с. 26].

2. Ефект поділяння емоцій (обміну емоціями, співпереживання).

Діти, які перебувають у режимі відеоконференції, бачать одне одного, можуть досягти цього ефекту. Цей соціально-психологічний ефект дуже важливий для формування комунікативних навичок дитини, її емоційно-вольового та соціального розвитку [3, с. 26].

Зворотний зв'язок і обмін емоціями є ключовою відмінністю асинхронного дистанційного навчання, тому необхідно докласти чимало зусиль, щоб надати дітям можливість навчатися синхронно дистанційно (якщо немає змоги фізично йти до школи) із тривалою взаємодією з викладачами [3, с. 26]. Потрібно запроваджувати навчання в дистанційно-віртуальному форматі, забезпечивши вчителів і учнів технічними засобами, адже відбудова або реконструкція навчальних закладів потребує деякого часу. Це вимагатиме також зміни адміністративних нормативів і процедур. Але те, що колись здавалося неможливим, нині наше суспільство вирішує спільними зусиллями. Це стосується і подальшої реформи

освіти, направленої на створення найкращих умов для розвитку кожної дитини.

На думку Ю. Цехмістера, «повоєнний період для української освіти буде передусім періодом відбудови та створення нових закладів. Нові заклади відповідатимуть європейським освітнім стандартам, бо процес їх створення базуватиметься на принципах і вимогах, суттєво відмінних від початкових. Зруйновані навчальні заклади в новому контексті зможуть розвиватися за інноваційними стандартами» [7, с. 45].

Не варто також забувати, що провідну роль у підтриманні позитивного емоційного стану здобувачів освіти відіграє гармонійний психоемоційний стан викладача, зокрема його психологічне здоров'я, адже душевний спокій і гідний приклад моральної, врівноваженої, доброзичливої поведінки можуть суттєво впливати на формування світогляду дитини.

Висновки із проведеного дослідження. Широкомасштабна війна загрожує стати тривалим виснажливим випробуванням, яке докорінно змінить на деякий час або назавжди умови життя багатьох учасників освітнього процесу. Психологічний супровід освітніх процесів вимагає системного підходу та має бути направлений на всі складові частини освітнього простору з урахуванням інтересів і потреб усіх його учасників

В умовах війни системоутворювальним вектором психологічної підтримки має стати консолідація зусиль у вирішенні гострих проблем, зосереджених навколо найуразливішої групи учасників освітнього простору – дітей, оскільки переживання дитиною воєнних реалій – це основний травмувальний негативний чинник

у створенні психологічних проблем в освітньому просторі для всіх вікових груп. Спільні зусилля всіх учасників освітнього простору, спрямовані на подолання дитиною наслідків воєнного часу, сприятимуть ефективності системи освіти загалом.

Воєнні реалії зачіпають усіх учасників освітнього процесу в Україні, усі вони мають різний ступінь психологічної травматизації, гостро сприймають події, які змінюють стабільність, надійність і безпеку навколишнього середовища.

Дистанційне навчання під час та після війни, психологічний супровід і реабілітація учасників освітнього процесу мають спрямовуватися на створення психологічного контексту соціальної реабілітації, відновлення продуктивності учасників освітнього процесу, сприяти переходу від психологічного поля обмежень до сфери інтелектуального та суб'єктивного розвитку.

Нині вже функціонують віртуальні освітні простори та дистанційні курси, що надають відповідні можливості для психологічної підтримки учасників освітнього процесу, виступають зручними, безпечними й економічно доцільними психолого-педагогічними інструментами.

Перспективою подальших наукових досліджень стане створення досконалої технології психолого-педагогічного супроводу здобувачів освіти України різного віку з урахуванням потенціалу їхнього внутрішнього розвитку. Це дозволить ефективніше долати наслідки переживання в них травматичного досвіду війни.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Анищенко Л. Поранені реальністю: особливості надання психологічної допомоги вимушено переміщеним особам з України в Нідерландах. *Психологія російсько-української війни: внутрішній погляд* : матеріали Всеукраїнського круглого столу, 7 квітня 2022 р. / за наук. ред. М. Слюсаревського та

ін. ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології, Асоціація політичних психологів України. Київ : Талком, 2022. С. 5–6.

2. Міхеєва Л. Психічне здоров'я дітей в умовах війни. *Особистість та суспільство в цифрову еру: психологічний вимір (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права)* : матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції, м. Одеса, 24 червня 2022 р. Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.», каф-ра психології. Одеса : Національний університет «Одеська юридична академія», 2022. С. 152–156. URL: <https://hdl.handle.net/11300/18037>.

3. Найдьонова Л. Онлайн-практикуми з ментального здоров'я і психологічні хвилини всеукраїнського розкладу: медіапсихологічні закони дистанційної підтримки навчання дітей під час війни. *Психологія російсько-української війни: внутрішній погляд* : матеріали Всеукраїнського круглого столу, 7 квітня 2022 р. / за наук. ред. М. Слюсаревського та ін. Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології, Асоціація політичних психологів України. Київ : Талком, 2022. С. 26–27.

4. Слюсаревський М., Григоровська Л. Психологічна підтримка учасників освітнього процесу в умовах війни. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*. 2022. № 4 (1). С. 1–7. doi: 10.37472/v.naes.2022.4129.

5. Федько В. Психологічна підтримка здобувачів освіти та організація навчання під час війни. *Психологічні виміри особистісної взаємодії суб'єктів освітнього простору в контексті гуманістичної парадигми* : збірник матеріалів наукових доповідей V Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 22 квітня 2022 р. Київ, 2022. С. 171–176.

6. The future of distance education in war or the education of the future (the Ukrainian case study) / M. Sherman et al. *Futurity Education*. 2022. № 2 (3). P. 13–22. doi: 10.57125/FED/2022.10.11.30.

7. Tsekhmister Y. Education of the future: from post-war reconstruction to EU membership (Ukrainian case study). *Futurity Education*. 2022. № 2 (2). P. 42–52. doi: 10.57125/FED/2022.10.11.28.

СЕКЦІЯ 8

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНОСТІ В РІЗНИХ СТАТЕВО-ВІКОВИХ ГРУПАХ

EMPIRICAL STUDY OF AGGRESSION IN DIFFERENT GENDER AND AGE GROUPS

У статті наведений короткий теоретичний огляд сучасних психологічних джерел з проблеми агресивності. У більшості наукових праць агресивність трактується як риса особистості, яка вирізняється деструктивними тенденціями в міжособистісних стосунках або суб'єктно-об'єктних відносинах. Ворожість розглядається як реакція особистості, яка спонукає до появи негативних почуттів або негативної оцінки навколишніх.

Мета статті – виявити особливості прояву агресивності в різних статево-вікових групах. У дослідженні брали участь 150 осіб. Розподіл груп відбувався за двома критеріями: віком і статтю. Жінок було розподілено за двома групами: у першу групу ввійшли жінки першого періоду зрілості (21–35 років) у кількості 40 осіб, до другої ввійшло 40 жінок другого періоду зрілості (35–60 років). Чоловіків також було розподілено на дві групи: перша група складалась із чоловіків першого періоду зрілості (21–35 років) у кількості 35 осіб, другу групу склали 35 чоловіків другого періоду зрілості (35–60 років). У дослідженні було використано опитувальник «Дослідження рівня агресивності» А. Басса й А. Дарки.

Емпірично було встановлено, що у групі жінок першого періоду зрілості спостерігаються вірогідно більші агресивні реакції, які простежуються в їх непрямій агресії, драгтливості, спалахах гніву й у значно вищому загальному індексі ворожості. У групі жінок другого періоду зрілості агресивні реакції є дещо схожими з агресивними проявами представниць першої групи. Однак у другій групі жінок агресивність має імпульсивний характер і супроводжується гнівом і надмірною підозрілістю.

Щодо групи чоловіків першого періоду зрілості, то їм властиві роздратованість, гнівні почуття та необдумані вчинки, наслідком яких є відчуття провини. У першій групі чоловіків виявлений вищий індекс агресивності, що характеризує їх як більш здатних удаватися до агресивних реакцій у своєму житті. Щодо групи чоловіків другого періоду зрілості, то вони вкрай обережно ставляться до інших людей, схильні проявляти недовіру, воліють перевірити отриману інформацію, що характеризує їх як більш підозрілих порівняно із групою чоловіків віком 21–35 років.

Ключові слова: агресивність, вік, ворожість, другий період зрілості, жінки, перший період зрілості, чоловіки.

The article provides a brief theoretical overview of modern psychological sources on the problem of aggressiveness. In most scientific works, aggressiveness is interpreted as a personality trait, which is characterized by destructive tendencies in interpersonal relations or subject-object relations. Hostility is considered as a personality reaction that prompts the emergence of negative feelings or a negative assessment of others.

The purpose of the article is to reveal the peculiarities of the manifestation of aggressiveness in different sex-age groups. 150 people participated in the study. The groups were divided according to two criteria: age and gender. The women were divided into two groups: the first group included women of the first period of maturity (21–35 years) – in the number of 40 people, the second group included – 40 women of the second period of maturity (35–60 years). Men were also divided into two groups: the first group consisted of men in the first period of maturity (21–35 years) in the number of 35 people, the second group consisted of 35 men in the second period of maturity (35–60 years). The questionnaire "The Buss – Durkee Hostility Inventory" by A. Buss and A. Durke was used in the study.

Empirically, it was established that in the group of women in the first period of maturity, there are probably greater aggressive reactions, which can be traced in their indirect aggression, irritability, outbursts of anger, and in a significantly higher general index of hostility. In the group of women of the second period of maturity, the aggressive reactions are somewhat similar to the aggressive manifestations of the representatives of the first group. However, in the second group of women, aggressiveness is impulsive and accompanied by anger and excessive suspicion. As for the group of men in the first period of maturity, they are characterized by irritability, angry feelings and reckless actions that cause them to feel guilty. In the first group of men, a higher aggressiveness index was found, which characterizes them as more capable of resorting to aggressive reactions in their lives. As for the group of men in the second period of maturity, they are extremely wary of other people, tend to show mistrust, prefer to check the received information, which characterizes them as more suspicious compared to the group of men aged 21–35 years.

Key words: aggressiveness, age, hostility, second period of maturity, women, first period of maturity, men.

УДК 159.9.07

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.47.28>

Білюченко Ю.М.

аспірантка кафедри соціології та психології

Харківський національний університет внутрішніх справ

Постановка проблеми. У науці представлена численна кількість досліджень, у яких намагалися з'ясувати статеві відмінності в агресії.

Відомо, що людська агресія є складним соціальним явищем, поява якого зумовлена багатьма чинниками, які діють протягом усього

життя та здатні впливати на поведінку людини. Прояви агресії є досить обговорюваною науковою проблемою, однак ми вирішили дослідити дане питання через складне українське сьогодення та тяжкі психологічні навантаження на особистість, спричинені військовими діями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Детальний огляд наукових робіт за останні два роки демонструє активне вивчення агресивності на вибірці дітей, школярів, підлітків, молоді, студентів. Вивчення агресивності має багатолітню історію, тому наука пропонує численну кількість визначень даного поняття. Розробники відомого психодіагностичного інструменту для вимірювання агресивних проявів і реакцій у поведінці А. Басс і А. Дарки агресивність розглядають як властивість особистості, яка вирізняється деструктивними тенденціями в міжособистісних стосунках або суб'єктно-об'єктних відносинах. Ворожість трактується як реакція, яка формує негативні почуття та негативну оцінку оточення та подій [5]. Сучасні науковці, наприклад В. Андрущенко, також тлумачать агресивність як стійку характеристику, яка виявляється в нетерпимій поведінці до інших чи ситуації, що провокує спалахи гніву, злості, ворожості [1]. О. Гринь і А. Гринь дійшли висновку, що стать, гендерні розбіжності істотно позначаються на проявах агресивності та психологічних властивостях людини [3]. Сучасні дослідження підтверджують, що кризи в суспільстві негативно позначаються на людях, спричиняють тривожність, озлобленість, агресивність [2]. Агресивність, на їхню думку, найчастіше виникає в ситуації, коли порушується безпека фізичного та психологічного особистісного простору людини [4]. У закордонному дослідженні було встановлено, що жінки частіше за чоловіків удаються до непрямой агресії [6]. Науковці вважають, що непрямая агресія виникає, коли хтось завдає шкоди іншому, водночас маскує свій агресивний намір [7].

Постановка завдання. Мета статті – виявити особливості прояву агресивності в різних статево-вікових групах. Нами було сформульовано два завдання дослідження: перше – теоретичне, яке полягає в аналізі сучасних психологічних джерел із проблеми агресивності; друге – емпіричне, яке зосереджене на діагностиці агресивності та її вираженості в різних статево-вікових групах.

Виклад основного матеріалу дослідження. У дослідженні брали участь 150 осіб. Розподіл груп відбувався за двома критеріями: віком і статтю. У науці представлена чисельна кількість різноманітних періодизацій. Ми обрали найбільш поширену, згідно з якою зрілість поділяється на два періоди: *перший період зрілості (21–35 років)*, який вважається найпродуктивнішим етапом у життєдіяльності людини; *другий період зрілості (35–60 років)*, що харак-

теризується як найбільш вдалий етап для реалізації всіх можливостей. Жінок було розподілено за двома групами: у першу групу ввійшли жінки першого періоду зрілості (21–35 років) у кількості 40 осіб, до другої ввійшло 40 жінок другого періоду зрілості (35–60 років). Чоловіків також було розподілено на дві групи: першу групу становили чоловіки першого періоду зрілості (21–35 років) у кількості 35 осіб, другу групу склали 35 чоловіків другого періоду зрілості (35–60 років). Для досягнення поставленої мети й емпіричного завдання нами використаний опитувальник «Дослідження рівня агресивності», який був розроблений у 1957 році А. Бассом і А. Дарки. Опитувальник є досить популярним психодіагностичним інструментом, який націлений на діагностику агресивних і ворожих реакцій в особистості, оскільки він може надати цінну інформацію про рівень ворожості й агресії людини. Текст опитувальника налічує 75 тверджень, які утворюють 8 агресивних реакцій [5]. Математико-статистична обробка отриманих результатів проводилася з використанням t-критерію Стьюдента для незалежних груп і критерію кутювона перетворення (ϕ) Фішера.

Особливості агресивних реакцій у жінок і чоловіків у першій і другий періоди зрілості представлені в таблицях 1–4 та на рисунках 1–2.

Отже, згідно з таблицею 1, у жінок першого періоду зрілості були встановлені вірогідно більші показники щодо групи жінок другого періоду зрілості за такими видами агресивних реакцій: «Непряма агресія», «Дратівливість» за статистичної значущості ($p \leq 0,05$) і за загальним індексом ворожечі, за $p \leq 0,001$. Отже, можемо сказати, що представницям першої групи притаманні непрямі прояви агресії, що супроводжується дратівливістю, грубістю у висловлюваннях, що, своєю чергою, позначається на вірогідно більшому індексі ворожості, який простежується в образах чи підозрілості. Виявлені особливості таких агресивних проявів у поведінці можуть бути зумовленими віковими особливостями даної групи респондентів, адже в період першого періоду зрілості відбувається активний пошук свого покликання, сильних і слабких сторін, опанування професії, кар'єрні домагання, вибудовування стосунків у сімейній і соціальній сферах тощо.

У другий період зрілості в жінок агресивні реакції не набувають вірогідно значущих проявів стосовно першої групи, однак можемо сказати, що в цій групі жінок агресія може бути імпульсивною, спричиненою гнівом у відповідь на провокацію, або вона може бути заздалегідь обдуманною, менш емоційною та використовуватися як засіб для досягнення іншої мети. Однак дані припущення потребують подальшого емпіричного дослідження.

Для якісного аналізу досліджуваних параметрів агресивності в різних статевих-вікових групах ми залучили критерій кутового перетворення (ϕ) Фішера. Результати відсоткового вираження агресивних реакцій у жінок першого та другого періодів зрілості ми унаочнили в таблиці 2 та на рисунку 1.

Результати описової статистики показників агресивності, представлені в таблиці 2, показали вірогідні відмінності між низькими

рівнями в досліджуваних групах за шкалою «Підозрілість». Низький рівень підозріливого ставлення до оточення у групі жінок першого періоду зрілості був установлений у 30% проти 0% жінок другого періоду зрілості, де $\phi = 2,653$, за $p \leq 0,01$. А також виявлені вірогідні відмінності між високими рівнями в досліджуваних групах за шкалою «Почуття провини». Високий рівень у наявності почуття провини або докорів сумління у групі жінок першого періоду

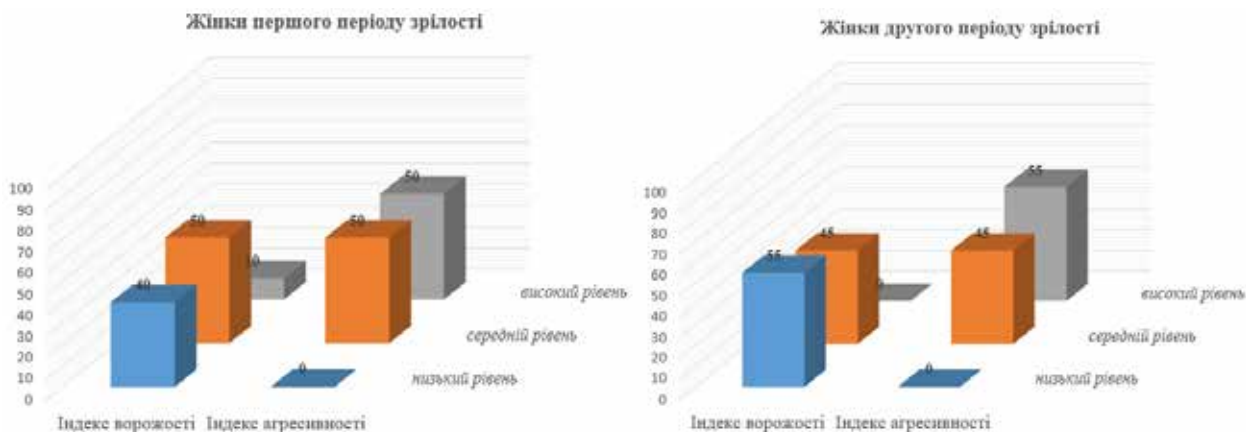

Рис. 1. Вираженість індексів агресивності у жінок першого та другого періодів зрілості

Таблиця 1

Показники агресивних форм поведінки в жінок у першій і другий періоди зрілості ($M \pm \sigma$)

Шкали	Перший період зрілості	Другий період зрілості	t	P
Фізична агресія	7,00 ± 0,90	7,45 ± 0,87	0,36	–
Непряма агресія	6,76 ± 0,76	4,51 ± 0,74	2,12	0,05
Дратівливість	6,82 ± 0,69	4,42 ± 0,88	2,15	0,05
Негативізм	3,45 ± 0,98	2,90 ± 0,59	0,48	–
Образа	5,70 ± 0,95	5,00 ± 0,84	0,55	–
Підозрілість	5,25 ± 0,96	5,28 ± 0,93	0,02	–
Вербальна агресія	9,48 ± 0,63	8,82 ± 0,79	0,65	–
Почуття провини	4,11 ± 0,78	3,19 ± 0,67	0,89	–
Індекс ворожості	14,33 ± 0,88	10,27 ± 0,68	3,65	0,001
Індекс агресивності	23,15 ± 0,77	21,54 ± 0,85	1,40	–

Таблиця 2

Вираженість видів агресивних реакцій у жінок у першій і другий періоди зрілості (%)

Шкали	Групи					
	Жінки першого періоду зрілості			Жінки другого періоду зрілості		
	низький	середній	високий	низький	середній	високий
Фізична агресія	10	30	60	9	27	64
Непряма агресія	–	60	40	–	73	27
Дратівливість	–	50	50	9	64	27
Негативізм	60	40	–	55	45	–
Образа	–	70	30	27	55	18
Підозрілість	30	50	20	–	82	18
Вербальна агресія	–	20	80	–	46	54
Почуття провини	50	30	20	55	45	0

зрілості був установлений у 20% проти 0% жінок другого періоду зрілості, де $\varphi = 2,122$, за $p \leq 0,05$. Узагальнено можемо сказати, що досліджувані жінки першого періоду зрілості характеризуються такими яскраво вираженими видами агресивної поведінки, як «образ» (виявлений середній рівень у 70%), тобто ці досліджувані схильні відчувати злість і заздрість до оточення, коли вони впевнені, що стосовно них було вчинено якусь несправедливість, неприємність або завдано образу чи обман. Ще одним яскравим показником агресивної реакції є вербальна агресія, високий рівень якої виявлений у 80% респондентів. Тобто представниці першого періоду зрілості здебільшого виражають свої негативні почуття через словесні форми, крики, погрози тощо. Для 73% досліджуваних жінок другого періоду зрілості характерний середній рівень непрямой агресії, яка може бути виражена в них у практичному чи символічному руйнуванні речей чи ідей, що належать об'єкту агресії, або в учиненні деструктивних дій, що ніяк не пов'язані з об'єктом агресії. Для 82% респондентів даної групи характерний середній рівень підозрілості, що свідчить про недовірливе ставлення до навколишніх. Узагальнений аналіз показників ворожнечі й агресивності у групах жінок зображено на рисунку 1.

Отже, розподіл рівнів індексу ворожнечі в жінок першого періоду зрілості такий: низький рівень у 40%, середній – у 50%, високий – у 10%. Індекс агресивності в досліджуваних даної групи розподілився порівну: 50% на середньому та 50% на високому рівні. У жінок другого періоду зрілості індекс ворожості виявлено на низькому рівні в 55% та на середньому рівні в 45%. Індекс агресивності на середньому рівні визначено в 45% респондентів, на високому – у 55%.

Результати показників агресивних реакцій у групі чоловіків першого та другого періодів зрілості представлено в таблиці 3.

Згідно з результатами, наведеними в таблиці 3, у чоловіків першого періоду зрілості визначені вірогідно більші показники, ніж у чоловіків другого періоду зрілості, за такими видами агресивних реакцій: «Дратівливість» ($p \leq 0,01$), «Почуття провини» ($p \leq 0,05$), за загальним індексом агресивності, за $p \leq 0,001$. Це свідчить, що чоловікам першого періоду зрілості притаманні більшою мірою дратівливість і гнівливість, що зумовлює в них почуття провини в таких ситуаціях. У респондентів першої групи спостерігається значно вищий показник агресивності, що характеризує їх як більш здатних проявляти агресивні реакції у своєму житті. Однак у чоловіків другого періоду зрілості виявлені вірогідно більші показники за агресивною реакцією «Підозрілість», за статистичної значущості $p \leq 0,05$. Отже, респонденти

другої групи вкрай обережно ставляться до інших людей, схильні їм не довіряти та намагаються перевірити отриману від них інформацію, що характеризує їх як більш підозрілих за чоловіків першого періоду зрілості.

Результати відсоткового вираження агресивних реакцій у чоловіків першого та другого періодів зрілості ми зазначили в таблиці 4 та на рисунку 2.

Результати описової статистики показників агресивності, представлені в таблиці 4, показали вірогідні відмінності між низькими рівнями в досліджуваних групах чоловіків за шкалою «Почуття провини». Низький рівень почуттів провини або докорів сумління у групі чоловіків другого періоду зрілості був установлений у 82% представників другої групи проти 27% чоловіків першої групи, де $t = 2,724$, за $p \leq 0,01$. Згідно з даними можемо сказати, що в чоловіків першого періоду зрілості більшість проявів різних видів агресивних реакцій спостерігається на середньому рівні. У першій групі виявлено високий рівень схильності до фізичної агресії в 54% респондентів і середній рівень непрямой агресії в 64% осіб. У другій групі чоловіків у 64% виявлений низький рівень негативізму, у 73% – середній рівень непрямой агресії, у 91% респондентів спостерігається високий рівень вербальної агресії. У групі чоловіків першого періоду зрілості виявлені вірогідні відмінності між високими рівнями за «Індексом агресивності» (рис. 2). Високий рівень загального рівня агресивності у групі чоловіків першого періоду зрілості був установлений у 82% проти 45% чоловіків другого періоду зрілості, де $t = 1,831$, за $p \leq 0,05$. Що дає нам змогу говорити про більшу їх схильність до фізичної, вербальної агресії та готовності продемонструвати свої негативні почуття.

Висновки із проведеного дослідження. Проведене емпіричне дослідження дозволило нам сформулювати низку цікавих висновків, а саме: статеві та вікові особливості респондентів демонструють вірогідність відмінностей у проявах різних видів схильності до агресивної поведінки й агресивних реакцій на будь-який збудник. Отже, у групі жінок першого періоду зрілості спостерігаються вірогідно більші агресивні реакції, які простежуються в їхній непрямій агресії, дратівливості, спалахах гніву та у значно вищому загальному індексі ворожості. У 80% жінок першої групи виявлено високий рівень вербальної агресії, у 70% середній рівень схильності до образи й у 60% низький рівень негативізму. У групі жінок другого періоду зрілості агресивні реакції, що спостерігаються, не набувають вірогідно значущих проявів порівняно з першою групою, однак вважаємо, що в цих досліджуваних агресія може мати імпульсивний характер,

супроводжуватися гнівом і надмірною підозрілістю. Щодо групи чоловіків першого періоду зрілості, то їм властиві роздратованість, гнівні почуття та необдумані вчинки, які викликають у них відчуття провини. У першій групі чоловіків виявлений вищий індекс агресивності, що характеризує їх як більш здатних удаватися до агресивних реакцій у своєму житті. У 54%

чоловіків першого періоду зрілості виявлений високий рівень схильності до фізичної агресії, у 64% виявлені ознаки непрямой агресії, у 55% – низький рівень негативізму. Щодо групи чоловіків другого періоду зрілості, то вони вкрай обережно ставляться до інших людей, схильні проявляти недовіру, воліють перевірити отриману інформацію, що характеризує їх як більш

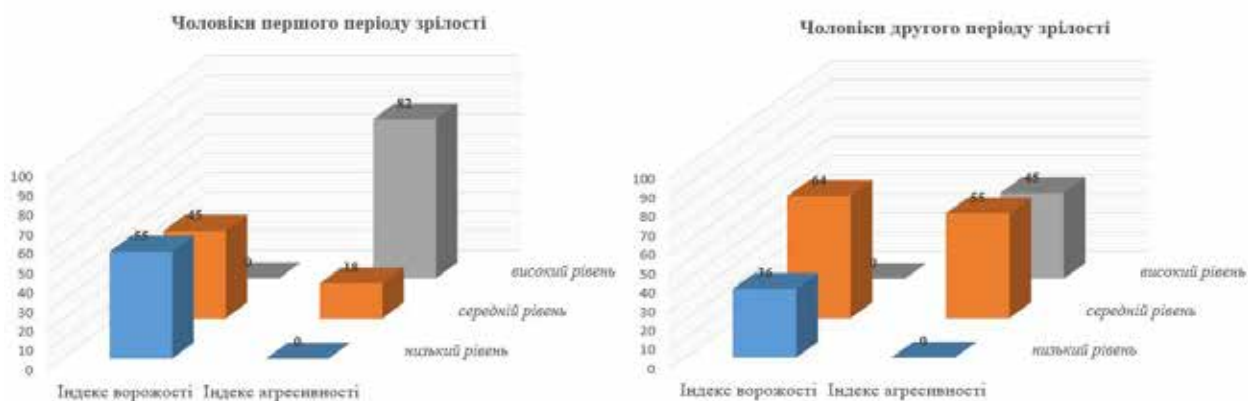

Рис. 2. Вираженість індексів агресивності у чоловіків першого та другого періодів зрілості

Таблиця 3

Показники агресивних форм поведінки в чоловіків у першій і другий періоди зрілості (M ± σ)

Шкали	Перший період зрілості	Другий період зрілості	t	P
Фізична агресія	7,64 ± 0,92	6,72 ± 0,68	0,80	–
Непряма агресія	6,09 ± 0,59	5,45 ± 0,57	0,78	–
Дратівливість	7,98 ± 0,79	5,63 ± 0,50	2,51	0,01
Негативізм	3,10 ± 0,92	2,82 ± 0,93	0,21	–
Образа	5,18 ± 0,90	4,81 ± 0,77	0,31	–
Підозрілість	4,19 ± 0,94	6,77 ± 0,84	2,05	0,05
Вербальна агресія	10,27 ± 0,70	8,54 ± 0,76	1,67	–
Почуття провини	5,45 ± 0,97	2,72 ± 0,78	2,06	0,05
Індекс ворожості	10,36 ± 0,98	10,09 ± 0,73	0,22	–
Індекс агресивності	25,00 ± 0,72	22,05 ± 0,96	2,46	0,01

Таблиця 4

Вираженість видів агресивних реакцій у чоловіків у першій і другий періоди зрілості (%)

Шкали	Групи					
	Чоловіки першого періоду зрілості			Чоловіки другого періоду зрілості		
	низький	середній	високий	низький	середній	високий
Фізична агресія	–	36	54	–	64	36
Непряма агресія	–	64	36	9	73	18
Дратівливість	–	55	45	9	46	45
Негативізм	55	36	9	64	36	–
Образа	27	46	27	18	64	18
Підозрілість	18	55	27	9	46	45
Вербальна агресія	–	18	72	–	9	91
Почуття провини	27	55	18	82	9	9

підозрілих порівняно із групою чоловіків віком 21–35 років. У 91% респондентів другої групи чоловіків спостерігається схильність до вербальної агресії, у 73% спостерігаються ознаки непрямой агресії, у 82% низький рівень почуття провини в ситуаціях, коли вони були змушені вдатися до агресії.

Перспективним продовженням даного дослідження може бути подальше вивчення агресивності в різних статево-вікових групах із використанням інших психодіагностичних інструментів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрущенко В. Агресивність особистості та її мінімізація засобами освіти. *Вища освіта України*. 2020. № 2. С. 3–12.
2. Гладкова Є. Феноменологічний аналіз кримінальної агресії. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2017. № 1 (15). С. 75–82.
3. Гринь О., Гринь А. Гендерні відмінності прояву агресивності у спортсменів. *Наука і техніка сьогодні*. 2022. № 6 (6). С. 167–174.
4. Шаюк О. Соціально-психологічні аспекти агресивності та агресивної поведінки особистості. *Психосоціальні ресурси особистісного та соціального розвитку в епоху глобалізації* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Тернопіль, Західноукраїнський національний університет, 4–5 листопада 2022 р. : у 2 т. Тернопіль : ЗУНУ, 2022. Т. 2. С. 19–21.
5. Buss A., Durke A. An Inventory for Assessing Different Kinds of Hostility. *Journal of Consulting Psychology*. 1957. № 21. P. 343–380.
6. Carré J.M., Archer J. Testosterone and human behavior: the role of individual and contextual variables. *Current Opinion in Psychology*. 2018. № 19. P. 149–153.
7. Women's gossip as an intrasexual competition strategy / A. Davis et al. *The Oxford handbook of gossip and reputation*. 2019. P. 303–321.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КОМАНДОУТВОРЕННЯ В НАВЧАЛЬНИХ ГРУПАХ КУРСАНТІВ-ПРИКОРДОННИКІВ

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL FEATURES OF TEAMBUILDING IN EDUCATIONAL GROUPS OF BORDER GUARDIAN CADETS

У статті представлено результати емпіричного дослідження соціально-психологічних особливостей командоутворення в навчальних групах курсантів-прикордонників. Зазначено, що створення згуртованих команд у військових підрозділах є процесом, який перетворює групи військових на ефективні команди, здатні виконувати місії та завдання. Командоутворення як безперервний процес допомагає новоствореним командам на етапах початкової орієнтації й інтеграції згуртуватися та провести злагодження підрозділу з метою виконання покладеної на них місії. Основна увага приділяється вивченню особистісних показників членів команди як особистісного чинника та соціально-психологічних показників розвитку команди як соціально-психологічного чинника командоутворення. Аналіз отриманих результатів показав рівномірний розподіл на негативний і позитивний рівні мотивації курсантів-прикордонників для досягнення успіху. У мотиваційних орієнтаціях у міжособистісних комунікаціях курсантів-прикордонників виявлено переважання середніх рівнів усіх орієнтацій, переважання в більшості курсантів-прикордонників середніх рівнів комунікативного контролю, довіри до інших курсантів-прикордонників та конфліктостійкості; спрямованості курсантів-прикордонників на себе та взаємодію з іншими людьми. Виявлено, що навчальні групи курсантів-прикордонників мають високий і вище середнього рівні групової згуртованості. Більшість курсантів-прикордонників визнають психологічний клімат у групі як середньосприятливий і вважають власну навчальну групу колективом, а серед орієнтаційних стилів професійно-діяльного спілкування курсантів-прикордонників переважають орієнтація на дію й орієнтація на процес. За результатами множинного регресійного аналізу виявлено визначальні параметри розвитку курсантів-прикордонників як групи: групову мотивацію, мотиваційні орієнтації в міжособистісних комунікаціях, комунікативний контроль, групову згуртованість і психологічний клімат.

Ключові слова: командоутворення, мотивація, комунікативний контроль, довіра, конфліктостійкість, спрямованість, психо-

логічний клімат, стилі професійно-діяльного спілкування, курсанти-прикордонники.

In the article are presented the results of an empirical study of social and psychological features of teambuilding in educational groups of border guard cadets. It is noted that the creation of cohesive teams in military units is a process that transforms groups of soldiers into effective teams capable of accomplishing missions and tasks. Teambuilding as a continuous process helps newly created teams at the stages of initial orientation and integration to unite and coordinate the unit in order to fulfill the mission assigned to them. The main attention is paid to the study of personal indicators of team members as a personal factor and social and psychological indicators of team development as a social and psychological factor of teambuilding. The analysis of the obtained results showed an even distribution on the negative and positive level of motivation of border guard cadets to achieve success. In motivational orientations in the interpersonal communications of border guard cadets, the predominance of average levels of all orientations, the predominance of average levels of communicative control, trust in other border guard cadets, and conflict resistance were found in the majority of border guard cadets; focus of border guard cadets on themselves and interaction with other people. It was found that training groups of border guard cadets have a high and above average level of group cohesion. The vast majority of border guard cadets recognize the psychological climate in the group as moderately favorable and consider their own study group as a collective, and among the orientation styles of professional communication of border guard cadets, action orientation and process orientation prevail. According to the results of the multiple regression analysis, the determining parameters of the development of border guard cadets as a group were revealed: group motivation, motivational orientations in interpersonal communications, communicative control, group cohesion and psychological climate.

Key words: team building, motivation, communicative control, trust, conflict tolerance, orientation, psychological climate, professional communication styles, border guard cadets.

УДК 316.47:351.746.1
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.47.29>

Волинець Н.В.

д.психол.н., доцент,
професор кафедри психології,
педагогіки та соціально-економічних
дисциплін
Національна академія Державної
прикордонної служби України імені
Богдана Хмельницького

Волинець П.П.

к.психол.н., доцент,
доцент кафедри спеціальних дисциплін
Національна академія Державної
прикордонної служби України імені
Богдана Хмельницького

Вступ. Команди та командна взаємодія відіграють важливу роль у всіх сферах життя людини. Ефективні команди та їх взаємодія мають особливе значення у військовому секторі оборони та безпеки. Тому у військовому середовищі проблеми командування та згуртованості військових колективів набувають особливої актуальності. Варто зазначити, що більшість видів діяльності, до яких залучена людина в різних сферах власного життя, є груповими за формою, що, по-перше, пов'язано із соціальністю людської природи та значною

економією ресурсів: від організаційних зусиль до матеріального забезпечення, а по-друге – зі спільною роботою над конкретною проблемою. Середовище команди відрізняється від інших стабільністю, яка можлива лише за умов, що сприяють реалізації професійного потенціалу й особистісному зростанню.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемні питання створення, формування та розвитку команд розглядалися в роботах переважно зарубіжних учених: Дж. Адайра, Т. Базарової, М. Белбіна, Р. Лайкерта, Г. Ложкина,

Ч. Маргерісона та Д. Маккена, Е. Портера [1] й інших. Аналіз сучасних методів і розроблення інструментів, спрямованих на підвищення ефективності роботи колективу, представлено у працях Є. Маковоза, О. Мороза й А. Шияна та інших. Дослідженню змістових аспектів і особливостей формування проектних команд, виявленню особливостей їх розвитку й оцінки ефективності діяльності присвячено наукові нароби зарубіжних і українських науковців, серед яких Р. Берд, К. Девіс, Н. Доценко, С. Моріс, Є. Нейзел, Дж.В. Ньюстр, Л. Сабаш, І. Салас, С. Таненбаум, С. Тейлор, Д. Торрінгтон, Г. Уїлкоккс, Л. Холл, І. Чумаченко й інші.

Постановка завдання. Метою статті є представлення результатів емпіричного дослідження соціально-психологічних особливостей командоутворення в підрозділах охорони державного кордону.

Виклад основного матеріалу дослідження. Команда – це будь-яка група, яка функціонує для виконання місії або колективного завдання. Робота членів команди є взаємозалежною, оскільки вони поділяють відповідальність за досягнення результатів. Команди – це складні, динамічні групи від двох до тисячі осіб. У військовій сфері команди утворюють солдати та цивільні особи з різних команд, а іноді вони можуть бути частиною багатьох команд водночас. Команда має свої особливості та відмінності від звичайної робочої групи. Лідерство в команді значно слабше виражено, ніж у групі, воно розподіляється між усіма учасниками команди. Відповідальність у команді взаємна, а синергетичний ефект яскраво виражений. Місія команди може відрізнятись від місії організації, але не може їй суперечити. У команді не існує детального розподілу повноважень, а результативність роботи визначається передусім за колективними показниками [2].

Військові підрозділи покладаються на ефективні команди для виконання завдань, досягнення цілей і виконання місії. Здатність утворювати команди на основі взаємної довіри та підтримувати ефективну згуртованість команди на період виконання військових операцій є важливою навичкою для всіх командирів, штабів і керівників різних рівнів управління. Позитивні переваги командної роботи у згуртованій ефективній команді військових варті витрачених зусиль і часу, оскільки переваги підвищують результативність команди, покращують навички окремих її членів і розвивають важливі стосунки з іншими організаціями та партнерами в об'єднаних діях для вирішення завдань сьогодення та майбутнього.

В основному командоутворення має два завдання: формування команди та формування командного духу й атмосфери [3]. Під час формування команди її члени повинні освоїти знання, уміння та навички з командо-

утворення, розвинути компетентності командної взаємодії, неформальні комунікації, навички делегування, прийняття відповідальності, виконання різних ролей, лідерський потенціал, підвищити самооцінку та самосвідомість членів команди, розкрити внутрішній потенціал резервів членів команди й усвідомити свої ролі та функції [4].

Формування команди має багато елементів, приділенням уваги яким можна сформувати високоефективну команду й оптимізувати структуру та функціонально-рольовий розподіл учасників команди. Формування команди включає: ефективну співпрацю в команді, розподіл ролей, оптимізацію результатів, формування нової структури внаслідок дій із формування команди, створення робочої атмосфери, налагодження зв'язків і комунікацій. З питань формування командного духу її учасники повинні засвоїти знання, уміння та навички зі стимуляції корпоративного духу, створення «атмосфери свята», сприяння емоційній розрядці, формування цінностей і довіри, посилення мотивації, мають навчитися використовувати драйв-менеджмент, розвинути корпоративну культуру та корпоративний імідж, підвищити ефективність діяльності та сприяти набуттю нового досвіду [5].

Формування командного духу включає сукупність психологічних феноменів, що характеризують неформальне ставлення один до одного. Формування командного духу є ще й комплексом заходів, що спрямовані на посилення згуртованості, розвиток довіри, посилення мотивації працівників, набуття синергії, підвищення авторитету неформального лідера та розвиток лояльності. Формування та розвиток навичок командної роботи виступає основою впровадження командного менеджменту. У цьому процесі важливими є гармонізація загальної мети з особистими цілями, формування відповідальності за результати командної роботи, ситуаційне лідерство, гнучка зміна стилю управління залежно від мети, самоврядування та взаємодія. Команда є результатом процесу командоутворення.

Визначальним чинником ефективної командної роботи є спільні або скоординовані зусилля окремих людей, які діють разом із групою або в інтересах спільної мети. Командна робота будується на взаємній довірі та відданості. Індивідуальні сили та навички кожного члена об'єднуються в пошуку спільного напрямку дій, що дає результати для членів команди й організації. Підтримка, яку надає команда окремим членам, відображає командну роботу.

Отже, створення згуртованих команд у військових підрозділах – це процес, який перетворює групи військових на ефективні команди, здатні виконувати місії та завдання. Цей без-

перервний процес допомагає новоствореним командам на етапах початкової орієнтації й інтеграції через виконання покладеної на них місії. Керівники та члени команд повинні знати та розуміти етапи командоутворення для того, щоб вони могли визначити їх відповідно до розвитку команди та прогресивно розвивати.

Ефективна діяльність команди військовослужбовців визначається такими її характеристиками: наявністю сильного командира-лідера; здоровим морально-психологічним кліматом у підрозділі; оптимальною чисельністю та функціонально-рольовою структурою команди; чіткістю визначення мети діяльності команди; зрозумілими стандартами поведінки членів команди; творчим підходом до вирішення службових завдань [6].

Результати емпіричного дослідження. Емпіричне дослідження соціально-психологічних особливостей командоутворення в навчальних групах курсантів-прикордонників проводилося на базі Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького. У дослідженні взяли участь 45 курсантів третього та четвертого курсів денної форми навчання за спеціальністю 053 «Психологія», серед них 35 юнаків і 10 дівчат.

Необхідно зазначити, що у процесі розроблення емпіричного дослідження соціально-психологічних особливостей командоутворення в колективі курсантів-прикордонників було встановлено, що більшість тестів, опитувальників і тренінгових програм, розроблені в межах і на основі теорії командних ролей М. Белбіна, моделі командного колеса Ч. Маргерісона та Д. Маккена [7] та концепції мотиваційних цінностей Е. Портера [1]. Увесь психодіагностичний інструментарій і розв'язальні технології орієнтовані переважно на бізнес-сегмент, через що лишаються поза увагою команди з інших сфер, зокрема й військові команди, команди працівників державних служб і установ тощо. Ще однією проблемою є, власне, модель командоутворення, яка передбачає досягнення відповідності командної структури заданому зразку, через що здійснюється своєрідна рольова, функціональна, навіть ціннісна «підгонка». Якщо хтось із реальних членів команди не відповідає заданим стандартам – то з легкої руки командотворців ризикує втратити своє місце. На жаль, типовою є ситуація, за якої до застосування пропонуються кальковані технології, що не пройшли відповідної адаптації та наукового обґрунтування. У разі розроблення проблеми командоутворення йдеться про дисбаланс, істотний зсув у бік технік, процедур, методів, методик [7].

У зв'язку з вищезазначеними показниками командної роботи у прикордонному підрозділі було окреслено: спільну мету стосовно вико-

нання службового завдання, спільне бачення, розроблені поведінкові норми організаційної культури прикордонного відомства як військового утворення, наявність командної місії, згуртованість членів команди, довіру, групову мотивацію членів команди, професіоналізм, здатність до ефективного вирішення конфліктів, позитивний емоційний взаємовплив, взаємозамінність і взаємодоповнюваність. Беручи до уваги це, психодіагностичним інструментарієм обрано такі методики:

Блок 1. Методики особистісних показників членів команди як особистісного чинника командоутворення, як-от: Методика діагностики групової мотивації І. Ладанова, Методика діагностики мотиваційних орієнтацій у міжособистісних комунікаціях І. Ладанова, В. Урзаєва, Методика діагностики комунікативного контролю М. Шнайдера, Методика експрес-діагностики довіри за шкалою М. Розенберга, Методика діагностики рівня конфліктостійкості, Методика вивчення спрямованості особистості «Орієнтовна анкета» В. Смекала, М. Кучера.

Блок 2. Методики соціально-психологічних показників розвитку команди як соціально-психологічного чинника командоутворення, як-от: Методика визначення індексу групової згуртованості Сішора, Методика діагностики психологічного клімату в малій виробничій групі (В. Шпалінський, Е. Шелест), Методика діагностики рівня розвитку групи О. Лутошкіна, Методика діагностики орієнтаційних стилів професійно-діяльнісного спілкування.

Отже, результати психодіагностичного обстеження курсантів за Методикою діагностики групової мотивації І. Ладанова показали, що половина досліджуваних курсантів (23 (51,11%) особи) мають негативну, слабку та недостатню групову мотивацію для досягнення успіху, що свідчить про їхню низьку активність як членів групи, їхні погані міжособові відносини у групі, наявність у них конфліктів з іншими членами групи, неприйняття ними організаційних цілей і авторитету керівника, відсутність довірливих стосунків із керівництвом групи, а також відсутність активної життєвої позиції у внутрішній структурі групи, їх неприйняття як членів групи для участі в обговоренні й ухваленні рішень, низьку групову згуртованість і сумісність інших членів групи з ними, низький рівень контролю над діями кожного члена групи, слабкий ступінь злагодженості дій членів групи, наявність стресів і їхнє негативне ставлення до свого керівництва, неприйняття керівництва як лідерів, відсутність умов для вираження творчого потенціалу, небажання брати відповідальність за виконану роботу, відсутність намірів до самореалізації як членів групи. У 22 (48,89%) курсантів виявлено достатню та позитивну групову мотивацію для досягнення успіху в діяльності, що свідчить про

відсутність у них конфліктів з іншими членами групи, особистісне осмислення організаційних цілей і прийняття їх, визнання ними авторитету та лідерських якостей керівництва, повагу до його компетентності, наявність позитивного психологічного клімату у групі, високий рівень згуртованості групи, високу активність членів групи, нормальні міжособистісні стосунки курсантів у групі, наявність довірчих відносин із керівником, їхню участь як членів групи у процесі ухвалення рішення, розуміння наявності умов для вираження власного творчого потенціалу, прагнення брати відповідальність за виконувану роботу, високий рівень контролю за власними діями, наявність у них активної життєвої позиції всередині групи та прагнення самореалізації як членів групи.

За результатами дослідження за Методикою діагностики мотиваційних орієнтацій у міжособистісних комунікаціях І. Ладанова та В. Уразаєвої виявлено такі особливості мотиваційних орієнтацій у міжособистісних комунікаціях курсантів:

1) високий рівень орієнтації на прийняття партнера виявлено у 16 (35,55%) осіб, середній рівень – у 26 (57,78%) осіб, низький рівень – у 36,67%) осіб, що свідчить про відповідні рівні позитивної орієнтації на проведення часу з іншими членами групи; віри у відкритість і щирість інших членів групи та позитивної оцінки їхніх висловлювань; віри в позитивну оцінку іншими членами групи власних якостей, готовності йти назустріч проханням інших членів групи й уважного ставлення один до одного, особливо після конфліктних ситуацій;

2) високий рівень орієнтації на адекватність сприйняття та прийняття партнера виявлено в 19 (42,22%) осіб, середній рівень – у 26 (57,78%) осіб, низький рівень не виявлено, що свідчить про відповідні рівні розуміння між курсантами, коли потрібно слухати, а коли говорити; спроможності курсантів розглядати предмет обговорення всебічно, беручи до уваги різні погляди; розуміти один одного та сприяти хорошим стосункам з іншими; проявляти зацікавленість предметом повідомлення кожного члена групи; спроможності продовжити обговорення проблеми до її вирішення тощо;

3) високий рівень орієнтації на досягнення компромісу виявлено у 20 (44,44%) осіб, середній рівень – у 26 (57,78%) осіб, низький рівень не виявлено, що свідчить про відповідні рівні сформованості таких настанов у процесі взаємодії між курсантами як партнерами: прагнення широко зрозуміти наміри інших членів групи; прагнення задовольнити інтереси один одного; укладання угод із чітким визначенням і розумінням функцій обох сторін; стриманості в разі виникнення конфліктних ситуацій тощо;

4) високий рівень загальної комунікативної орієнтації виявлено у 18 (40,00%) осіб, середній рівень – у 25 (55,56%) осіб, низький рівень – у 2 (4,44%) осіб, що загалом свідчить про те, що більшості курсантів притаманні позитивні мотиваційні орієнтації в міжособистісних комунікаціях. Необхідно зазначити, що резервами їх удосконалення в досягненні гармонійності комунікативних навичок є орієнтація на прийняття інших членів групи та збереження таких позитивних стосунків у проблемних ситуаціях, які допоможуть вирішити ті чи інші завдання та досягнути компромісу.

За результатами проведеного опитування за Методикою діагностики комунікативного контролю М. Шнайдера виявлено такі особливості комунікативного контролю курсантів: високий рівень виявлено у 19 (42,22%) осіб, що свідчить про те, що курсанти з високим комунікативним контролем легко вживаються в будь-яку роль, гнучко реагують на зміну ситуації, невимушено себе почувають і здатні передбачити враження, яке справляють на інших людей. Середній рівень виявлено у 22 (48,89%) осіб, які щирі, але стримані у своїх емоціях, у своїй поведінці зважають на інших людей. Низький рівень комунікативного контролю виявлено в 4 (8,89%) осіб, що свідчить про те, що їхня поведінка рівномірна (однакова) незалежно від ситуації, вони здатні до щирого розкриття у спілкуванні, а дехто з них вважає себе «невигідним» у спілкуванні через власну прямолінійність.

Результати психодіагностичного обстеження курсантів за методикою експрес-діагностики довіри за шкалою М. Розенберга показали, що високий рівень цього показника спостерігається в 14 (31,11%) осіб, середній рівень – у 22 (48,89%) осіб, низький рівень – у 48,89%) осіб, що свідчить про відповідні рівні впевненості досліджуваних у порядності та доброзичливості інших членів групи, що базується на їхньому досвіді, та відповідні рівні ідентифікації інтересів інших курсантів групи із власними.

За результатами проведеного опитування за Методикою визначення рівня конфліктостійкості виявлено: високий рівень – у 17 (37,78%) осіб, що свідчить про високий рівень здатності досліджуваних адекватно вирішувати проблеми соціальної взаємодії та здатності трансформувати деструктивні конфлікти в конструктивні, що включає вміння перетворювати деструктивний зміст конфліктної ситуації на конструктивний, вміння аналізувати ситуацію взаємодії, адекватно оцінювати себе та партнера, підтримувати ефективне спілкування, вміння запобігати виникненню деструктивних конфліктних ситуацій. Середній рівень конфліктостійкості виявлено у 22 (48,89%) осіб, що свідчить про орієнтацію цих досліджуваних

на компроміс і прагнення уникати конфлікту. Низький рівень конфліктостійкості виявлено в 4 (8,89%) осіб, що свідчить про виражену в них конфліктність як здатність переживання власних меж і нездатність здійснити або отримати бажане.

За результатами опитування за Методикою вивчення спрямованості особистості «Орієнтовна анкета» В. Смекала, М. Кучера виявлено такі особливості спрямованості курсантів:

- високий рівень особистої спрямованості – у 15 (33,33%) осіб, вище середнього рівень – у 19 (42,22%) осіб, середній рівень – у 9 (20,00%) осіб, нижче середнього рівень – у 2 (4,45%) осіб (низький рівень не виявлено), що свідчить про відповідні рівні зайнятості досліджуваних собою, своїми почуттями та проблемами; формулювання необґрунтованих і поспішних висновків і припущень щодо інших людей; прагнень нав'язати свою волю групі; неспроможності відчувати, коли потрібно розмовляти, а коли мовчати та слухати; неможливості зрозуміти, чи люблять вони інших людей;

- високий рівень спрямованості на взаємодію виявлено в 14 (31,11%) осіб, вище середнього рівень – у 21 (46,67%) особи, середній рівень – у 10 (22,22%) осіб (нижче середнього рівень і низький рівень не виявлено), що свідчить про відповідні рівні нездатності прямого вирішення проблеми, поступок натиску групи, нездатності виробляти оригінальні ідеї, небажання працювати інтенсивно самостійно та допомагати групі підійти до вирішення питання, нездатності приймати на себе керівництво, коли йдеться про вибір завдання, та допомагати окремим курсантам групи висловлювати свої думки та досягати спільної мети;

- високий рівень діяльній спрямованості виявлено у 12 (26,67%) осіб, вище середнього рівень – у 18 (40,00%) осіб, середній рівень – у 8 (17,78%) осіб, нижче середнього рівень – у 7 (15,55%) осіб (низький рівень не виявлено), що свідчить про відповідні рівні здатності допомагати окремим курсантам групи висловлювати свої думки, здатності підтримувати групу, щоб вона досягла поставленої мети, та допомагати групі дійти до суті речей, здатності виробляти ідеї щодо того, як продовжувати роботу, здатності брати у свої руки керівництво, коли йдеться про вибір завдання, працювати інтенсивно, здатності правильно оцінювати, коли потрібно говорити, а коли й промовчати, здатності не ухиляються від безпосереднього розв'язування проблеми.

За результатами опитування за Методикою визначення індексу групової згуртованості Сішора високий рівень групової згуртованості виявлено у 18 (40,00%) осіб, вище середнього рівень – у 22 (48,89%) осіб, середній рівень – у 5 (11,11%) осіб (нижче середнього та низький

рівні не виявлено), що свідчить про відповідні рівні можливостей задоволення своїх потреб і цілей у групі, актуальність цілей, перспектив, становища у групі, престижність членства в ній тощо, що спонукають курсантів брати участь у її діяльності; позитивної оцінки наслідків свого членства у групі порівняно з досвідом участі в діяльності інших груп.

Результати опитування за Методикою діагностики психологічного клімату в малій групі В. Шпалінського, Е. Шелеста показали, що: високо сприятливим психологічний клімат у групі вважають 11 (24,44%) курсантів, середньо сприятливим – 28 (64,45%) осіб, незначно сприятливим – 5 (11,11%) осіб. Це свідчить про те, що більшість курсантів психологічний клімат у групі вважають сприятливим, оскільки оцінюють позитивно перспективи для групи та кожного її індивіда, відчують взаємодовіру та високу взаємну вимогливість у групі, мають можливість вільно висловлювати власні думки, досить поінформовані про цілі та завдання групи, задоволені діяльністю та приналежністю до групи, беруть на себе відповідальність за стан справ у групі й уболівають за честь колективу, мають бажання зробити посильний внесок у його дальший розвиток, визнають, що в колективі є умови для активної професійної діяльності, самореалізації, самоствердження та саморозвитку кожного курсанта як члена військової команди.

За результатами опитування за Методикою діагностики рівня розвитку групи О. Лутошкіна виявлено такі особливості розвитку групи курсантів:

- навчальну групу вважають колективом 31 (68,89%) курсант, що свідчить про те, що свою групу вони сприймають як стійку в часі організаційну групу людей, які взаємодіють, зі специфічними органами управління, об'єднаних цілями спільної суспільно корисної діяльності та складною динамікою формальних (ділових) і неформальних взаємин між курсантами. Вони вважають діяльність групи соціально позитивною, їхні цінності, що стосуються спільної діяльності, розвиток мотивації членів групи, емоційної ідентифікації із групою збігаються; усі міжособистісні відносини, які виникають у групі, опосередковані спільною діяльністю, а зв'язки між членами групи сформовані на безпосередніх емоційних контактах. Курсанти, які вважають навчальну групу колективом, характеризуються високим рівнем групової підготовленості та співпраці;

- навчальну групу вважають автономією 4 (8,89%) курсантів, що свідчить про те, що свою групу вони сприймають як таку, у якій контури групової структури лише проглядаються, проте з високою внутрішньою єдністю. Курсанти сприймають навчальну групу

як групу, у якій відсутня об'єднуюча їх спільна діяльність, організація й управління і в якій взаємини опосередковуються особистісно значущими цілями спілкування;

– навчальну групу вважають кооперацією 10 (22,22%) курсантів, що свідчить про те, що свою групу вони визнають як таку, що реально діє, організаційну структуру з міжособистісними стосунками, які мають діловий, формальний характер, підпорядкований досягненню необхідних результатів у діяльності. Вони сприймають групу як таку, у якій наявна взаємна інтеграція в міжособистісних і ділових стосунках. Такі стадії розвитку групи, як асоціація та дифузна група, серед досліджуваних навчальних груп курсантів не виявлено.

Результати опитування курсантів за Методикою діагностики орієнтаційних стилів професійно-діяльнісного спілкування показали:

– у 30 (66,67%) курсантів – орієнтацію на дію, що свідчить про те, що для них характерним є обговорення результатів, конкретних питань, поведінки, відповідальності, досвіду, досягнень, рішень. Курсанти зі стилем орієнтації на дію – прагматичні, прямолінійні, рішучі, легко переключаються з одного питання на інше, часто схвильовані;

– у 23 (51,11%) курсантів – орієнтацію на процес, що свідчить про те, що для них характерним є обговорення фактів, процедурних питань, планування, організації та контролю деталей. Курсанти зі стилем орієнтації на процес спрямовані на систематичність, послідовність, ретельність, вони чесні, багатослівні та малоемоційні;

– у 18 (40,00%) курсантів – орієнтацію на людей, що свідчить про те, що для них характерним є обговорення людських потреб, мотивів, почуттів, «духу роботи в команді», розуміння, співпраці. Курсанти зі стилем орієнтації на людей емоційні, чутливі, співпереживаючі та психологічно орієнтовані;

– у 17 (37,78%) курсантів – орієнтацію на перспективу та майбутнє, що свідчить про те, що для них характерним є обговорення кон-

цепцій, великих планів, нововведень, різноманітних питань, нових методів, альтернатив тощо. Вони мають розвинену уяву, сповнені ідей, але мало реалістичні, часом їх складно розуміти. Необхідно зазначити, що більшість курсантів мають інтегровані орієнтації на декілька досліджуваних напрямів.

З метою виявлення взаємозв'язків показника розвитку навчальної групи курсантів як команди за допомогою психодіагностичного інструментарію соціально-психологічних і особистісних показників командоутворення було проведено множинний регресійний аналіз (таблиця 1).

Отже, рівень розвитку групи курсантів прямо пропорційно залежить від опосередкованої групової мотивації ($Beta = 0,789$), мотиваційних орієнтацій у міжособистісних комунікаціях ($Beta = 0,659$), комунікативного контролю ($Beta = 0,643$), групової згуртованості ($Beta = 0,546$) та психологічного клімату ($Beta = 0,512$). В-коефіцієнти використовуються для передбачення значень залежної величини (рівня розвитку групи) шляхом розрахунку її оцінок за рівнянням регресії:

$$PPG = 5 + 6 GM + 2,7 MO + 4,1 KK + 6,3 G3 + 4,2 PK, \quad (1)$$

де PPG – рівень розвитку групи, GM – групова мотивація, MO – мотиваційні орієнтації в міжособистісних комунікаціях, KK – комунікативний контроль, G3 – групова згуртованість, PK – психологічний клімат.

Отже, за результатами проведеного множинного регресійного аналізу визначальними змінними – параметрами рівня розвитку групи курсантів є: групова мотивація, мотиваційні орієнтації в міжособистісних комунікаціях, комунікативний контроль, групова згуртованість, психологічний клімат.

Висновки із проведеного дослідження. За результатами проведеного дослідження соціально-психологічних особливостей командоутворення в навчальних групах курсантів-прикордонників виявлено, що половина

Таблиця 1

Величини стандартизованих і нестандартизованих коефіцієнтів регресії

Модель		Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Знч.
		B	Стд. помилка	Beta		
Кінцева модель	(Константа)	5,000	0,575		1,145	0,084
	групова мотивація	6,000	0,567	0,789	1,165	0,081
	мотиваційні орієнтації в міжособистісних комунікаціях	2,700	0,738	0,659	0,170	0,070
	комунікативний контроль	4,100	0,828	0,643	1,468	0,069
	групова згуртованість	6,300	0,656	0,546	1,234	0,039
	психологічний клімат	4,200	0,284	0,512	1,138	0,029

а. Залежна змінна: рівень розвитку групи.

досліджуваних мають негативну, слабку та недостатню групову мотивацію для досягнення успіху, а інша половина – достатню та позитивну групову мотивацію для досягнення успіху в діяльності; у мотиваційних орієнтаціях у міжособистісних комунікаціях курсантів виявлено переважання середніх рівнів усіх орієнтацій, переважає кількість курсантів із середніми рівнями комунікативного контролю, довіри до інших курсантів та конфліктостійкості; більшість курсантів спрямовані на себе та взаємодію з іншими людьми; групи мають високий та вище середнього рівні групової згуртованості. Більшість визнають психологічний клімат у групі як середньосприятливий і вважають власну навчальну групу колективом, а серед орієнтаційних стилів професійно-діяльнісного спілкування курсантів переважають орієнтація на дію й орієнтація на процес. Перспективи подальших розвідок пов'язані з розробленням і апробацією тренінгової програми командоутворення у прикордонних підрозділах, а також рекомендацій практичним психологам і керівникам прикордонних підрозділів стосовно ефективного командоутворення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Porter E.H. Relationship awareness theory : manual of administration and interpretation / additional sections and appendices by Michele L. Rollins. Carlsbad, CA : Personal Strengths Pub., 1996. 145 p.
2. Team Building and its Influence on Team Effectiveness: an Examination of Conceptual and Empirical Developments / S. Tannenbaum et al. *Issues, Theory, and Research in Industrial Organizational Psychology* / K. Kelley (ed.). Elsevier Science Publishers, 1992.
3. Менеджмент : навчальний посібник / Л. Шевченко та ін. ; за заг. ред. Л. Шевченко. Харків : Право, 2013. 216 с.
4. Борейчук Д. Формування організаційної культури майбутніх офіцерів-прикордонників у процесі професійної підготовки : дис. ... докт. філос. : 011. Хмельницький, 2021. 288 с.
5. Психологія тимбілдингу : навчальний посібник / О. Романовський та ін. ; за заг. ред. О. Романовського, С. Калашникової. Харків : Друкарня «Мадрид», 2017. 92 с.
6. Соціально-психологічні технології управління військовими колективами : навчально-методичний посібник / Т. Грицевич та ін. Львів : НАСВ, 2018. 256 с.
7. Горбунова В. Психологія командотворення: Ціннісно-рольовий підхід до формування та розвитку команд : монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. 380 с.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВОЛОНТЕРСТВА: МОТИВАЦІЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОЧІКУВАННЯ ВОЛОНТЕРІВ

SOCIO-PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF VOLUNTEERING RESEARCH: MOTIVATION AND ORGANIZATIONAL EXPECTATIONS OF VOLUNTEERS

У статті розглянуті теоретичні позиції, які розкривають соціально-психологічні аспекти волонтерства. Проаналізовано дискурсивне поле психології волонтерства, що включає поняття «мотивація волонтерів», «ціннісні орієнтації волонтерів», «емоційне виснаження волонтерів», «специфіка онлайн-волонтерства» тощо. Конкретизовано розуміння понять «мотиваційні очікування», «організаційні очікування», окреслено їхню роль як різновидів соціальних очікувань, які мають стосунок до професії та містять потенціал бажаних майбутніх змін особистості, її діяльності та психологічної структури. Наголошено, що розкриття сутності організаційних очікувань є важливим для процесів мотивування волонтерів, ефективності діяльності, їхнього саморозвитку та благополуччя. Показано, що методично й емпірично осмислені процедури верифікації опитувальників мотивації дають можливість оновлювати старі та конструювати нові поліфункціональні методики, вибудовувати шкали відповідно до соціокультурної ситуації. У цьому плані старі методики (як-от Volunteer Functions Inventory) є менш чутливими й адекватними для опису нових реалій. Формалізація організаційних очікувань і увага до вікових, статусних, ціннісно-орієнтаційних, особистісних особливостей волонтерів дозволять розробляти ефективні психологічні програми підтримки. Динаміку зростання/зупинки організаційних очікувань можна розглядати як індикатор бажання волонтерів продовжити/припинити роботу у волонтерській спільноті. Сучасна динаміка організаційних очікувань потребує ретельного, методично оснащеного та коректного дослідження. Це сприятиме реалізації індивідуального підходу в навчанні волонтерів і роботі з урахуванням їхніх очікувань.

Ключові слова: волонтерство, мотивація, мотиваційні та організаційні очікування, конструювання опитувальників.

The article examines theoretical positions that explain the social and psychological aspects of volunteering. The author analyses the discursive field of the psychology of volunteering, which includes the concepts of "volunteer motivation", "value orientations of volunteers", "emotional exhaustion of volunteers", "specificities of online volunteering", etc. The study concretizes the understanding of the concepts of "motivational expectations", "organizational expectations", and outlines their role as types of social expectations that are related to the profession and contain the potential for desired future changes in the personality, its activity and psychological structure. The author emphasizes that understanding the essence of organizational expectations is important for the processes of motivating volunteers, the effectiveness of their activities, their self-development and well-being. It is shown that methodologically and empirically understood procedures for verification of motivation questionnaires make it possible to update old and construct new multi-functional methods, to build scales appropriate to the socio-cultural situation. In this regard, old methods (for example, Volunteer Functions Inventory) are less sensitive and adequate to describe new realities. Formalization of organizational expectations and attention to age, status, value orientation, and personal characteristics of volunteers will allow to develop effective psychological support programs. The dynamics of growth/decrease in organizational expectations can be considered as an indicator of volunteers' desire to continue/stop working in the volunteer community. The modern dynamics of organizational expectations requires careful, methodologically equipped and correct research. This will contribute to the implementation of an individual approach in the training and professional activities of volunteers.

Key words: volunteering, motivation, motivational and organizational expectations, construction of questionnaires.

УДК 159.9.378:6316.6
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.47.30>

Галон Н.П.

д.філос.н.,
професор кафедри психології
Львівський національний університет
імені Івана Франка

Худзіцка-Чупала А.

д.габл.,
професор кафедри загальної,
соціальної та організаційної психології
Університет соціальних та гуманітарних
наук (SWPS University)

Постановка проблеми. Волонтерство як соціальне явище відіграє ключову роль у подоланні соціальних проблем, які характерні для доби постсучасності, з її непередбачуваністю викликів, ризику й екстремальності. Для українського суспільства, яке бореться у війні за свою незалежність і свободу, волонтерство є вагомим чинником перемоги. Найгостріші глобальні та локальні проблеми (війна, природні катаклізми, епідемії, голод, погіршення екології, зростання міграційних процесів, демографічні зміни тощо) долаються також завдяки внеску волонтерів. Волонтерство як організаційне явище пов'язане із проблемами посилення діяльності волонтерських організацій, їхнім зміцненням, удосконаленням

структури організації та мотивації волонтерів. Отже, викликом сучасності є підтримка життєдайності волонтерства, виявлення нових ресурсів мотивації волонтерської діяльності, як ефективного розв'язання соціальних проблем; як добровільна, непримусова, безкорисна, благодійна діяльність, яка ґрунтується на прагненні допомогти іншому, дослідження соціально-психологічних аспектів зміцнення волонтерських організацій. Волонтерство як добровільна суспільно корисна допомога, благодійна діяльність, механізм розв'язання актуальних соціальних проблем є актуальною темою численних наукових розвідок.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Прикметним є те, що дослідження головно

були присвячені волонтерам-студентам, які активно виявили себе у своєму прагненні допомоги в ситуації війни: біженцям, постраждалим, довкіллю тощо. Так, у дослідженні А. Коломієць із колегами [5] звернулося до психологічних засад оптимізації волонтерської діяльності студентської молоді засобами інформаційно-комунікаційних технологій. Аналізувалися когнітивний, мотиваційний, емоційно-вольовий, ціннісний і поведінковий компоненти структури волонтерської діяльності студентів (В. Скиданович) [10]. Вивчалася когнітивна складова частина ціннісних орієнтацій студентів-волонтерів (Д. Подолянчук) [7] та їхня мотивація [4]. У полі зору дослідниць перебували закордонний досвід благодійної діяльності студентської молоді (О. Водяна) [2] і онлайн-волонтерство (М. Колотило) [6]. Український психологічний дискурс доповнила монографія П. Горінова та Р. Драпушки про соціально-правові аспекти волонтерства [3] та посібник В. Вашковича з колегами [1]. Зазначимо брак дослідницької уваги до розроблення нових кількісних і якісних методик дослідження мотивації волонтерства, адаптації закордонних методик. В українських наукових журналах за останній період обмаль публікацій із цієї проблематики [21].

У психологічному закордонному дискурсі волонтерства досліджувалися мотиви та підтримка волонтерів, задоволеність роботою та життям, взаємини у волонтерській організації, ставлення до керівництва, напроцьовувалися розвивальні та тренінгові програми для волонтерів тощо. Досліджувалася також фінансова складова частина утримання волонтерів. Зокрема, гострою є проблема відсіву волонтерів, мотивування менш просоціальних волонтерів, щоб підтримати їхні наміри залишитися в організації. Дослідників також цікавили мотиви волонтерства (А. Стукас та інші) [24], його зв'язок з особистісним щастям волонтерів (С. Ліві й інші) [22]. Виявлені кореляції між мотивацією волонтерства, задоволеністю волонтерською діяльністю й емоційним вигоранням (М. Аранда й інші) [13]. Вивчалась мотивація волонтерства та її зв'язок із часовою перспективою та задоволеністю життям волонтерів (І. Кі, Ч. Лі, Дж. Ван, М. Кайлані) [21]. Проводилося дослідження (700 осіб) взаємозв'язку звільнення волонтерів (вибуття) із тривалістю волонтерської діяльності та її ефективністю (М. Весіна й інші [26]; Ф. Чакон [14]). Виявлено, що ймовірність вибуття нижча серед волонтерів, які розвинули сильну волонтерську ідентичність, організаційну прихильність і не мають надмірної кар'єрної мотивації. Досліджувався прямий і непрямий вплив трансформаційного лідерства на намір волонтерів залишитися в некомерційних організаціях (С. Алмас,

Ф. Чакон-Фуертес, А. Перес-Муньос) [12]. Виявлена специфіка взаємодії між статусом волонтера, характеристиками оплачуваної роботи та якістю мотивації волонтерів, що допомагають у царині турботи про психічне здоров'я людей [26]. Чимало уваги присвячено з'ясуванню вікових особливостей волонтерів і мотивації.

Мета дослідження – зробити аналіз напрямів соціально-психологічних досліджень мотивації волонтерів, розкрити окремі методичні проблеми емпіричного дослідження організаційних очікувань волонтерів.

Виклад основного матеріалу. Розкриття змістового боку організаційних очікувань є важливим для процесів мотивування волонтерів, ефективності діяльності, їхнього розвитку та доброго самопочуття. І. Попович у праці «Психологія соціальних очікувань особистості: методологія, теорія і практика» (2019 р.) розкриває психологічні детермінанти соціальних очікувань особистості. Автор окреслює соціальні очікування як «<...> суб'єктивні орієнтації, суб'єктивні уявлення, систему очікувань, вимоги, санкції, психічний стан, форму надії, спосіб поведінки, прогредієнтну серію почуттів, сторону взаємодії» [8, с. 10]. Дослідники слухно розглядають соціальні очікування в контексті практик життєздійснення суб'єкта. Адже соціальні очікування мають мотиваційний потенціал, скерованість у майбутнє. Поведінка особи тісно пов'язана з мотиваційними очікуваннями. Мотиваційний сенс соціальних очікувань розкривається більш повно поруч із поняттями «образу бажаного життя», «особистісного життєконструювання», «життєвих завдань особистості», «конструювання життя в умовах постмодерної соціальності» [8, с. 10]. В умовах війни соціальні очікування відображають «<...> міру обов'язковості, необхідності для спільноти бажаної форми поведінки, ставлень, без яких група не може успішно функціонувати», а також «<...> забезпечують пізнавальну, емоційну та поведінкову готовність індивіда стосовно передбачуваного перебігу подій» (І. Попович) [8, с. 15].

Мотиваційні очікування – актуальні або потенційні стереотипи мислення (оцінок, переконань) і поведінки, які посилюють окремі соціальні наміри, аттитюди та приводять до майбутніх змін у поведінці та діяльності. Організаційні очікування – це частина соціальних очікувань, які мають стосунок до професії та містять мотиваційний потенціал змін діяльності, особистості, її структур і психічних процесів.

Вікова специфіка волонтерської діяльності багатоаспектно досліджувалася західними науковцями. Так, у дослідженні М. Весіна з колегами 240 іспанських волонтерів-медиків було доведено, що вік волонтерів пов'яза-

ний із мотивами волонтерства, задоволенням від волонтерства й емоційним виснаженням [26, с. 798]. Виявлені також зв'язки між мотивацією особистої безпеки, задоволенням від волонтерської роботи й емоційним виснаженням, які пов'язані з показником віку. Дослідники підкреслюють, що для молодших волонтерів задоволення від волонтерства знижується, якщо соціальні мотиви вищі, і навпаки, емоційне виснаження зростає, коли мотиви зростання високі. Стосовно старших за віком волонтерів, то значущим є задоволення від волонтерської роботи, яке є вищим, коли соціальна мотивація висока (М. Аранда й інші) [13, с. 45]. Досліджувалася динаміка волонтерства та задоволеності життям (на прикладі результатів дванадцяти європейських країн) у літніх людей на середньому та пізньому етапах вікової періодизації (Т. Гансен та інші) [20]. Психологи вивчали вплив стресових подій на мотивацію, самооефективність і розвиток посттравматичних симптомів серед молодих волонтерів у службах екстреної медичної допомоги (Е. Родіті й інші) [23]. Досліджувався феномен сталого волонтерства покоління «зет», а саме його мотивація, ставлення до волонтерської діяльності й ефективності роботи (М. Чо, М. Бонн, С. Ган) [15]. Прогностичність очікувань може також виявлятися як «прогресивна серія почуттів, у структуру яких входить знання ймовірності настання події, бо тільки віра в це становить частину ціннісних орієнтацій особистості, які виступають як мотив поведінки людини, передбачають те <...>, чого вона чекає від життя» [9, с. 82]. Не досить зауважувалися різноманітні чинники мотиваційних очікувань волонтерів в організаціях, зокрема, мало з'ясовані очікування волонтерів від лідерів і менеджерів волонтерських організацій.

Неперехідну цінність має теорія В. Врума, яка вперше була викладена в 1964 р. у праці «Робота та мотивація» (“Work and motivation”) [27]. У цій праці, яка стала класичною для психології організацій, автор виокремлює поняття «значущість» як міру прагнення працівника до певного результату. Значущість розглядається як стійкість переваг чогось для індивіда, яка спонукає до конкретного результату. Характеристику значущості може набувати кар'єра, підвищення зарплати, вдячність інших людей тощо. Оскільки люди можуть мати позитивне чи негативне сприйняття результату, значущість може бути негативною чи позитивною. Значущість помножена на очікування працівника (можливість досягнення результату за допомогою певних дій) і визначає мотивацію як силу спонукання до дій.

Психолог Е. Клері з колегами досліджували мотивацію волонтерства на початку 1990-х рр. [16; 17]. Е. Клері та М. Снайдер вважають, що

індивіда спонукають до волонтерства шість чинників: *цінності* (виразити свою прихильність до людей, свій інтерес і турботу, діяти відповідно до загальнолюдських цінностей); *покращення* (отримати знання й уміння, дізнатися про світ, виявити себе в нових обставинах, засвоїти нові навички); *соціальність* (бути причетним до інших, отримати схвалення); *розуміння* (самоповага, підвищити самооцінку, відчувати себе корисним, знайомитися з новими людьми); *кар'єра* (отримати досвід, який буде важливим для працевлаштування); *захист* (послаблення негативних рис характеру, втеча від особистих проблем, зменшення негативних емоцій, провини) [18, с. 158].

Низка досліджень показали переваги та недоліки кількісного та якісного підходів оцінки мотивації волонтерів. Особливо це важливо для дослідження мотиваційних очікувань волонтерів, які, окрім іншого, відображають їхнє перспективне бачення себе в організації. У методичному плані постає важливим питання: чи опитувальники вимірюють ті самі мотиви, що й відкриті запитання? Згадані нами психологи М. Весіна та Д. Марзана [25] проаналізували (у вибірці з 1 007 активних волонтерів) відповідність між мотиваціями, оціненими за допомогою відкритого запитання, та тими, що оцінювалися за допомогою методики “Volunteer Functions Inventory” («Опис функцій волонтерів»), запропонованої Е. Кларі з колегами [18]. Критеріальна типологія оцінювання функцій мотивації волонтерів тривалий час розроблялася в межах функціонального підходу, який запропонували Е. Кларі з колегами [18]. Автори застосували функціоналістську теорію до питання про мотивацію волонтерства, висунули гіпотезу про шість функцій, які потенційно виконує волонтерство. Вони, урешті, розробили інструмент для оцінки цих функцій (Volunteer Functions Inventory (далі – VFI)). Однак методика VFI змушує волонтерів відзначити всі шість мотивацій як значущі. Окрім того, для деяких мотивацій з'являються суттєві розбіжності. Показано, що соціальні та захисні мотиви наявні в більш ніж 90% волонтерів, якщо вимірювати VFI, і в менш ніж 3% волонтерів, якщо вимірювати відкритими запитаннями [25, с. 586].

Остання перевірка психологів щодо надійності VFI доводить відмінності між двома інструментами оцінювання, між закритими запитаннями VFI та відкритими запитаннями [25, с. 577]. Відкриті запитання в методиці дослідження відображали менше значущих мотивацій для волонтерів, однак їхню більшу різноманітність. 1. *Значення*: волонтерство дозволяє людям виражати цінності, пов'язані з альтруїстичними та гуманітарними проблемами для інших. Містить відповіді на кшталт «щоб бути корисним», «з почуття солідар-

ності», «тому що я хочу допомагати іншим людям». 2. *Розуміння*: волонтерство дозволяє отримати новий досвід навчання та знання. Типові відповіді містять вислови: «навчатися в нових ситуаціях», «пізнати різні реалії». 3. *Посилення*: зростання та саморозвиток. Приклади такої відповіді включають: «відчувати себе корисним», «знайомитися з новими людьми». 4. *Соціальність*: волонтерство посилює мотивацію стосунків з іншими. Ця категорія містить відповіді: «тому, що в мене є друзі в організації», «ГО заснованою моєю сестрою». 5. *Кар'єра*: волонтер має на меті зробити кар'єру. Найбільш типовими відповідями є «покращити своє резюме», «отримати професійний досвід». 6. *Захист*: волонтерство зменшує почуття провини або нівелює проблеми власної особистості. Це відповіді на кшталт: «допомогти собі», «тому, що я був самотнім», «прийняти себе». 7. *Причетність до громади*: показує інтерес до допомоги, щоб допомогти конкретній групі або місцині. Ця категорія містить відповіді: «зробити щось для моєї громади», «працюю для свого міста». 8. *Задоволення*: має стосунок до потреби розважатися та насолодитися: «це весело», «добре проводжу час». 9. *Взаємність*: дозволяє віддати те, що отримали в минулому. Приклади відповідей: «так само допомогти іншим», «почуття вдячності». 10. *Соціальні зобов'язання*: вказує на прагнення покращити світ і зменшити несправедливість. Приклади виразів: «побудувати кращий світ», «зробити світ справедливим». 11. *Інтерес до завдання*: виражає індивідуальний інтерес до волонтерства. Типові відповіді: «мені подобається те, що я роблю», «мені подобається мова жестів». 12. *Особистісний ріст*: волонтерство розглядається як зростання та покращення. Це такі відповіді: «для особистісного зростання», «зростати як особистість», «розширювати свій особистий досвід». 13. *Сприятливі умови для волонтерства*: ця категорія включає відповіді, які показують, що волонтерство є приємним доповненням до життя. Типові відповіді в цій категорії: «маю вільний час», «не працюю», «мене запитали», «ГО біля мого будинку», «я дуже динамічний». 14. *Інші причини*: ця категорія включає нечисленні відповіді, які важко інтерпретувати [25, с. 578].

Ці дані про розбіжності в інформації, отримані за двома процедурами, важливі для вибору більш надійної методики. Наприклад, аналіз подібностей і відмінностей між двома процедурами оцінювання також може бути корисним для пропозиції можливої адаптації опитувальника VFI та внесення змін. Опитувальник VFI пропонує один гетероцентричний («цінності») та п'ять функціональних типів егоцентричних мотивацій («покращення», «розуміння», «кар'єра», «захист» і «соціальність»).

М. Весіна та Д. Марзана доповнили опис чотирма гетероцентричними типами («цінності», «стурбованість суспільством», «соціальна відданість», «взаємність») і вісьмома егоцентричними мотиваціями («покращення», «розуміння», «кар'єра», «захист», «соціальність», «задоволення», «особистісний розвиток» та «інтерес до завдання») [25, с. 587]. Розбіжності та спільні моменти аналізуються, щоб краще зрозуміти, що спонукає людей працювати волонтером у різних сферах. Ці дані дозволяють зосередитися керівникам волонтерських організацій на профорієнтаційній роботі, збільшувати кількість волонтерів, впливати на задоволеність і ефективність їхньої роботи.

Висновки. Волонтерська діяльність вимагає різних ресурсів, зусиль, чимало вільного часу добровольця. Ця безоплатна діяльність обмежує індивідуальні дії особи волонтера та потребує вміння групової співпраці, прийняття своєї професійної ролі, дотримання правил волонтерської групи.

Соціальні, зокрема організаційні, очікування особистості є поліфункціональними (регулюють, коригують, зорієнтовують, стабілізують тощо) діяльність. Однією із цих функцій є прогностична, коли очікування є деякою формою надії на досягнення просоціального результату. Водночас очікування можуть показати бачення перспектив волонтером залишитися у своїй організації та працювати там. Залучення ширшого кола волонтерів, збільшення волонтерських організацій, посилення мотивації до волонтерства є надзвичайно важливим завданням багатьох країн, зокрема й нашої країни в час війни. Тому дуже важливо досліджувати мотивацію діяльності волонтерів в організації, переосмислювати чинники та віднаходити ресурси її посилення. Без розуміння організаційних очікувань лідери організацій ризикують отримати погану психологічну атмосферу, проблемне спілкування та низьку залученість співробітників до справ. Волонтерство має зростати, а увага до організаційних очікувань, їх реалізація має стати сильним мотивом розширення волонтерського кола. Специфіка та суб'єктивність очікувань волонтерів в організаціях зумовлюють перспективу їх дослідження – створенням нових діагностичних методик. Методична робота над конструюванням, адаптацією, створенням чутливого до соціокультурних умов діагностичного інструментарію є першим кроком до успіху в дослідженні організаційних очікувань волонтерів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Посібник волонтера / В. Вашкович та ін. Одеса : Гельветика, 2022. 88 с.
2. Водяна О. Закордонний досвід благодійної діяльності студентської молоді. *Психологія та*

педагогіка: необхідність впливу науки на розвиток практики в Україні : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Львів, 2020. С. 102–106.

3. Горінов П., Драпушко Р. Волонтерська діяльність в Україні: соціально-правове дослідження: монографія. Київ : Державний інститут сімейної та молодіжної політики, 2022. 240 с.

4. Деміда С., Носок М. Мотивація студентів до волонтерської діяльності. *Вісник Львівського державного університету безпеки життєдіяльності*. 2018. № 13. С. 168–174.

5. Психологічні засади оптимізації волонтерської діяльності студентської молоді засобами інформаційно-комунікаційних технологій / А. Коломієць та ін. *Інформаційні технології і засоби навчання*. 2019. Т. 71. № 3. С. 267–278.

6. Колотило М. Онлайн-волонтерство у сучасному світі: особливості та актуальні практики. *Соціальна робота і сучасність: теорія та практика професійного й особистісного розвитку соціального працівника* : матеріали Х Міжнародної науково-практичної конференції. Київ, 2020. С. 97–99.

7. Подоляничук Д. Дослідження когнітивної складової ціннісних орієнтацій студентів-волонтерів. *Психологічні перспективи*. 2021. № 37. С. 185–201.

8. Попович І. Психологія соціальних очікувань особистості: методологія, теорія і практик : посібник. Херсон : ХДУ, 2019. 160 с.

9. Попович І. Розвиток та становлення особистості у вимірах соціальних очікувань. *Соціокультурні та психологічні вектори становлення особистості* : колективна монографія. Херсон : Вид-во ФОП Вишемирський В.С., 2018. С. 80–103.

10. Скиданович В. Психологічна структура волонтерської діяльності студентів. *Збірник наукових праць: психологія*. 2018. Вип. 22. С. 62–68.

11. Психологічні практики конструювання життя в умовах постмодерної соціальності : монографія / Т. Титаренко та ін. Київ : Міленіум, 2014. 206 с.

12. Direct and Indirect Effects of Transformational Leadership on Volunteers' Intention to Remain at Non-profit Organizations / S. Almas et al. *Psychosocial Intervention*. 2020. № 29. P. 125–132.

13. Motivations for Volunteerism, Satisfaction, and Emotional Exhaustion: The Moderating Effect of Volunteers' Age / M. Aranda et al. *Sustainability*. 2019. № 11(16). P. 44–77. DOI: 10.3390/su11164477.

14. Chacón F. Dropout predictors for volunteers in non-profit organizations: A 7-year survival analysis. *Revista Mexicana de Psicología*. 2017. № 34 (1). P. 13–23.

15. Generation Z's sustainable volunteering: Motivations, attitudes and job performance / M. Cho et al. *Sustainability*. 2018. № 5. P. 1400.

16. Volunteers' motivations: a functional strategy for the recruitment, placement, and retention of volunteers / E.G. Clary et al. *Nonprofit Manag Leadersh*. 1992. Summer. № 2 (4). P. 333–350. DOI: 10.1002/nml.4130020403.

17. Understanding and assessing the motivations of volunteers: A functional approach / E. Clary et al. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1998. P. 1516–1530. DOI: 10.1037/0022-3514.74.6.1516.

18. Clary E.G., Snyder M. The Motivations to Volunteer: Theoretical and Practical Considerations. *Current Directions in Psychological Science*. 1999. № 8 (5). P. 156–159. URL: <http://www.jstor.org/stable/20182591>.

19. Gil K.V. Development of the questionnaire of motivation of volunteer activity. *Науковий вісник Харківського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2019. № 4. С. 161–168.

20. Dynamics of volunteering and life satisfaction in midlife and old age: Findings from 12 European countries / T. Hansen et al. *Soc. Sci*. 2018. № 7. P. 78.

21. Motivations for volunteering and its associations with time perspectives and life satisfaction: A latent profile approach / Y.H. Kee et al. *Psychological Reports*. 2018. № 121 (5). P. 932–951.

22. When motivation is not enough: Effects of prosociality and organizational socialization in volunteers' intention to continue volunteering / S. Livi et al. *Journal of Community & Applied Social Psychology*. 2020. № 30 (3). P. 249–261.

23. Impact of stressful events on motivations, self-efficacy, and development of post-traumatic symptoms among youth volunteers in emergency medical services / E. Roditi et al. *Int J Environ Res Public Health*. 2019. May 8. № 16 (9). P. 1613. DOI: 10.3390/ijerph16091613.

24. Motivations to volunteer and their associations with volunteers' well-being / A.A. Stukas et al. *Nonprofit Volunt. Sect. Q*. 2016. № 45. P. 112–132.

25. Vecina M.L., Marzana D. Motivations for volunteering: do motivation questionnaires measure what actually drives volunteers? *TPM*. 2019. Vol. 26. № 4. P. 573–587. DOI: 10.4473/TPM26.4.6.

26. Exploring the interaction between volunteering status, paid job characteristics and quality of volunteers' motivation on mental health / M.L. Vecina et al. *Voluntas: Int. J. Volun. Nonprofit Organ*. 2016. № 27. P. 790–809.

27. Vroom V.H. Work and motivation. San Francisco, CA : Jossey-Bass, 1964. 331 p.

ЧИ ЗАЛЕЖАТЬ ЕТИЧНІ УЯВЛЕННЯ ПСИХОЛОГІВ-КОНСУЛЬТАНТІВ ВІД ЗДАТНОСТІ ДО РОЗПІЗНАВАННЯ ЕТИЧНИХ ДИЛЕМ?

DO ETHICAL BELIEFS OF CONSULTING PSYCHOLOGISTS DEPEND ON THE ABILITY TO RECOGNIZE ETHICAL DILEMMAS?

У статті йдеться про етичний вимір професії психолога-консультанта з наголосом на проблемі етичних дилем у професійній практиці. Описані результати емпіричного дослідження уявлень психологів-консультантів про етичні засади професії, а також їх здатності до розпізнавання ситуацій етичних дилем у професійній практиці, а саме усвідомлення фахівцем присутності етичного чинника в запропонованій ситуації. Для дослідження етичних уявлень психологів-консультантів використовувалася авторська анкета, яка поєднувала 21 закриті і 2 відкриті запитання, а для оцінки здатності до розпізнавання етичних дилем у взаємодії із клієнтом – метод постановки етичних дилем. Дилеми, які використовувалися в дослідженні, відповідають таким ознакам, як безумовна альтернативність обставин і необхідність негайного ухвалення рішення. У дослідженні взяли участь 103 особи-психотерапевти, які практикують, і психологи-консультанти, а також студенти даного напрямку.

Результати дослідження показали, що особистий етичний вимір психологів-консультантів має різноспрямовану структуру. Деякі аспекти їхніх етичних уявлень узгоджені та послідовні, кореспондують з відповідними принципами етичних кодексів, проте здатність до розпізнавання ситуацій етичних дилем виявилася низькою. Це може вказувати на деяку формальність етичних уявлень спеціалістів. Окрім того, дослідження вказало на відмінності між тими етичними нормами, які декларуються психологами-консультантами, та реальною професійною поведінкою в цій галузі. Оскільки результати цього дослідження стосуються ситуацій, коли можливість впливати на клієнта є високою, а професійна та соціальна відповідальність – мінімальною, коли потенційне етичне порушення не несе правових наслідків, то це засвідчує необхідність посилення уваги до етичних аспектів у професії психолога-консультанта.

Ключові слова: безпека клієнта, психологічне консультування, етичні цінності, етичні дилеми, професійна етика психолога.

The article discusses the ethical dimension of the profession of a psychologist-consultant, with an emphasis on the problem of ethical dilemmas in professional practice. This article describes the results of an empirical study that aimed to investigate psychologists-consultants' perceptions of ethical principles in their profession and their ability to recognize ethical dilemmas in their work, specifically the awareness by the professional of the presence of an ethical factor in the proposed situation. To study the ethical perceptions of psychologists-consultants, a questionnaire was used, which combined 21 closed and 2 open-ended questions. Additionally, the ethical dilemma setting method was used to assess their ability to recognize ethical dilemmas in interaction with clients. The dilemmas used in the study corresponded to such characteristics as unconditional alternative circumstances and the need for immediate decision-making. The study involved 103 individuals – practicing psychotherapists and psychologists-consultants, as well as students of this field.

The results of the study showed that the personal ethical dimension of psychologists-consultants has a diverse structure. Some aspects of their ethical perceptions are consistent and coherent, corresponding to the relevant principles of ethical codes, but their ability to recognize ethical dilemmas was found to be low. This may indicate some formality in the ethical perceptions of specialists. In addition, the study indicated differences between the ethical norms declared by psychologists-consultants and their actual professional behavior in this field. Since the results of this study relate to situations where the possibility of influencing the client is high and professional and social responsibility is minimal, and where potential ethical violations do not carry legal consequences, this underscores the need to pay increased attention to ethical aspects in the profession of a psychologist-consultant.

Key words: client's safety, psychological counseling, ethical values, ethical dilemma, professional ethics of psychologists.

УДК 159.923

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.47.31>

Збродько Т.І.

аспірантка лабораторії соціальної психології особистості

Інститут соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України

Вступ. Драматичні події, які переживає Україна, збільшують кількість людей, які потребують психологічної допомоги. Через те, що психологічна практика антропоцентрична, ефективність такої допомоги залежить не тільки від досвіду роботи спеціаліста та його навичок. Украй важливою в цій діяльності є етичний складник, комплекс орієнтирів або критеріїв, за допомогою яких спеціаліст має можливість розпізнавати моральні колізії, свідомо робити професійні вибори та нести персональну відповідальність за наслідки.

Етичні феномени традиційно належать до предметного поля філософії, а у професійне поле психології цей компонент входить під впливом суспільної моралі та залежить від практики фахівців. Етичні міркування, на відміну від наукових знань і навичок, формуються оціночними судженнями й у професію приходять сформовані безпосередньою оцінкою практичних дій на базі накопиченого досвіду роботи із клієнтами.

У сфері допоміжних професій, до якої належить і психологія, професійна етика зазвичай називається деонтологією, вченням про

обов'язок, і її цілями є: гарантія статусу професії, доказ її соціальної значущості, підтримка єднання членів професійних співтовариств і вироблення спільних стандартів їх діяльності. У консультативній практиці психолога етика виконує дуже важливу функцію забезпечення клієнта та захисту його автономії.

Постановка проблеми. У психології здебільшого досліджується моральна самосвідомість особистості й існує досить мало досліджень, що розкривають характеристики етичного поля у психологічному консультуванні та присвячених вивченню психологічного виміру ситуації етичної дилеми, зокрема й феномену сприйняття даної ситуації.

Етичний вимір консультаційної взаємодії та ціннісно-смыслову сферу психологів-консультантів досліджували такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як М.Б. Айві, О.Ф. Бондаренко, В.Й. Бочелюк, Н.М. Булатевич, Дж. Бьюдженталь, Ф.Є. Василюк, С. Гледдінг, В.В. Горбунова, М. Готліб (M. Gottlieb), В.Дж. Ервін (W.J. Erwin), В.В. Зарицька, К.С. Кітчнер (K.S. Kitchener), А.С. Колай (A.S. Kolay), Р. Кочюнас, Г. Ліндсей (G. Lindsay), С.І. Мангейм (C.I. Mannheim), Р. Мей, К. Поуп (K. Pope), М. Сансіліо (M. Sancilio), К.Д. Свакон (C.D. Swahcon), Д. Сміт (D. Smith), А. Тьелтвейт (A. Tjeltveit), С. Фіппс-Йонас (S. Phipps-Yonas), Т.М. Яблонська, І. Ялом та інші. Більшість авторів констатують центральну значущість етики в особистому та професійному рості психолога-консультанта. Специфічні умови взаємодії із клієнтом у багатьох роботах характеризуються великою роллю особистої відповідальності фахівців.

Етичний кодекс має на меті створення етичного середовища в найбільш загальному сенсі, окрім того, у нашій державі відсутній ефективний механізм забезпечення етичного режиму. Але навіть у ситуації коли етичний кодекс буде максимально детальним і наближеним до практики, а всі психологи будуть сумлінно дотримуватися його принципів, цього буде не досить, щоб ухвалити рішення в ситуаціях етичних дилем [1; 2]. Етична дилема являє собою ситуацію морального вибору, вихід із якої передбачає лише два несумісні рішення, причому ці обидва рішення не є ідеальними з морального погляду [3]. Кодекс добре структурований, але в разі зіткнення з етичною дилемою, коли через її природу мораль не є очевидною, він не дає можливості спеціалісту ухвалити осмислене рішення.

До виникнення дилеми призводить те, що процеси ухвалення рішень у практиці психологічної допомоги опосередковані та детерміновані складною системою соціальних зв'язків, адже ізольованих взаємин «психолог – клієнт» не існує. На цю діаду здійснюють вплив і інші особи: колеги, безпосередній керівник (пра-

цедавець або замовник), супервізор та інші люди, зокрема і близькі родичі клієнта, ті, хто має вплив на нього, або ті, хто залежать від його дій. Саме із цієї причини психолог, який ухвалює рішення, не може керуватися лише власною мораллю або потребами клієнта, він має спиратися також на вимоги професійної етики, законодавчі норми, зважати на загальнолюдські цінності, брати до уваги суспільну думку. Окрім вищенаведеного, іноді також необхідно враховувати філософію організації-роботодавця та свої посадові обов'язки.

Низкою західних авторів були запропоновані деонтологічні моделі ухвалення рішень психологом-консультантом у складних етичних ситуаціях. Деякі із цих алгоритмів побудовані на чіткому дотриманні нормативів, які закріплені в кодексах і посібниках, з аналізом конкретних випадків з опорою на особисту етичну систему й інтуїцію, експертну допомогу професійної спільноти. Існують також інтегративні моделі, які охоплюють усебічний аналіз ситуації з позицій професійної та суспільних етичних систем, законодавства та громадянської відповідальності [4–8].

Можна виділили такі чинники, які впливають на процес ухвалення рішення психологом у складній етичній ситуації: усвідомлення присутності етичного чинника, соціальний і культурний вплив, звички, емоції, інтуїція, ідентичність, моральність і характер, полімотивованість і суперечність мотивів, попередні рішення, управлінські й організаційні навички, які необхідні для реалізації рішень [9]. Бувають випадки, коли спеціаліст працює або перебуває в етично складній і неоднозначній ситуації та не усвідомлює цього, не сприймає дану ситуацію таким чином. Ситуація набуває деякого сенсу для людини залежно від налаштувань її етичної системи, її ціннісних пріоритетів і світогляду. Саме це і визначає сприйняття дійсності людиною, які смисли вкладаються в подію, саме це і стимулює її моральний вибір. Етично складна ситуація означає насамперед деякий стан, тобто значущість ситуації для особистості та її невіддільність від неї, її потреб і емоцій тощо. Етично складною ситуація стає тоді, коли вона особистісно відображена, що вказує на певну пристрасність і потенційну деяку неточність. Отже, етична дилема – це передусім феномен суб'єктивного сприйняття, та сама ситуація може бути для одного спеціаліста етичною дилемою, а для іншого – ні. Зв'язок здатності виявлення моральної проблеми зі ступенем важливості моральних проблем у свідомості особистості загалом представлений у низці зарубіжних досліджень [10–12].

У західних країнах дослідження моральної сенситивності як здатності до розпізнавання моральних проблем проводяться в таких сферах, як бізнес, наука, ЗМІ, медицина, соціальна

та психологічна допомога (К. Баттерфілд, М. Бебеа, М. Брабек, В. Ервін, Х. Кларкеберн, Р. Лінд, Дж. Рест, Т. Садлер, Дж. Спаркс, С. Хант, П. Хеберт). Більшість із цих досліджень мають прикладний характер і спрямовані на перевірку освітніх програм розвитку моральної сенситивності фахівців.

Отже, під час консультаційного процесу запобігти етичному порушенню, розпізнати етичну дилему та зробити професійний етичний вибір може тільки сам психолог-консультант. І наша реальність така, що спеціаліст часто ухвалює рішення самостійно, спираючись лише на свій досвід, інтуїцію та моральні уподобання. Тому нами було заплановане дослідження етичних уявлень психологів-консультантів та їхньої здатності до розпізнавання етичних дилем.

Завданнями статті є дослідження уявлень психологів-консультантів про етичні аспекти професійної діяльності, а також їхньої здатності до розпізнавання етичних дилем, а саме усвідомлення фахівцем присутності етичного чинника в запропонованій ситуації.

Методи та методики дослідження. Для емпіричного вивчення особистих уявлень психологів-консультантів про етичні аспекти психологічного консультування використовувалася авторська анкета, яка поєднувала 21 закрите (з можливістю мультिवаріантної відповіді в деяких випадках) і 2 відкриті запитання. Також нами був використаний метод постановки етичних дилем для оцінки здатності психолога-консультанта до розпізнавання етичних дилем у взаємодії із клієнтом. У цілях дослідження був використаний набір вербальних завдань. Дилеми, які використовувалися в опитувальнику, належать до типу ситуацій «консультант – клієнт» і, згідно з оцінкою експертів, відповідають таким ознакам, як безумовна альтернативність обставин (будь-яке рішення буде мати негативні наслідки для однієї із залучених сторін) і необхідність негайного ухвалення рішення (це рішення неможливо відкласти на невизначений строк чи зайняти позицію бездіяльності).

Результати та дискусії. У дослідженні, яке проходило протягом весни 2021 р., взяли участь 103 особи – психотерапевти, які практикують, і психологи-консультанти, а також студенти, які навчаються за даним напрямом: 87 жінок (84,5%), 13 чоловіків (12,6%) і 3 особи іншого ґендеру (2,9%) віком від 20 до 58 років ($M = 36$, $SD = 8,26$). Оскільки етичний складник роботи психолога-консультанта напряму не пов'язаний із професійним стажем, досвід спеціалістів не є для нас значущим критерієм у даному дослідженні. Визначальним критерієм для вибірки була професійна діяльність у сфері психологічного консультування або навчання за даним напрямом. Частотний роз-

поділ за статусом у професії виглядає так: 53 студенти (51,5%), 48 терапевтів (46,6%) і 2 супервізорів (1,9%). Як методи обробки й інтерпретації результатів були використані традиційні математико-статистичні методи.

Подані результати свідчать про те, що більшість опитаних психологів вивчали етику психологічного консультування в межах післявишівської професійної підготовки (64,07%) і вишівської освіти (62,14%), а 47,57% вивчали самостійно. І тільки 1,94% респондентів відповіли, що не вивчали етику психологічного консультування взагалі. Отже, більшість досліджуваних психологів мали уявлення про професійну етику, були ознайомлені з основними етичними принципами або принаймні мали можливість самостійно вивчити дану тему.

Більшість опитаних психологів знають «організації, які регулюють професійну етичну діяльність психологів» (83,5%); 56,3% знають «порядок звернення до цих організацій» і 15,5% психологів мають «досвід взаємодії із цими організаціями».

69,9% опитаним психологам відомі випадки порушення професійної етики колегами, що є важливим показником, оскільки конфлікт між етичними системами ментальної структури, а саме нормами, закріпленими в кодексах, і етичними нормами референтної соціальної групи буде впливати на стійкість і визначеність принципів етичної моделі спеціаліста, яку він приймає на свідомому рівні.

На відкрите запитання «Які випадки порушення професійної етики вашими колегами Вам відомі?» найбільш частою була відповідь про порушення конфіденційності (12) та подвійні відносини, коли терапевт мав відносини сексуального характеру із клієнтом (5), дружив із клієнтом (4), був для клієнта тренером у навчальному проекті (2). Менш згадуваними були такі порушення: сексизм, упереджене ставлення до клієнта та психологічне насильство, «відсутність необхідних знань у галузі пропедевтики психіатрії», «використання клієнта у власних інтересах» (зокрема, «фінансова експлуатація»), порушення кордонів терапевтом, «неконтрольовані емоційні афекти терапевта», «підроблені документи та дипломи», «призначення лікарських препаратів психологом», «використання псевдонаукових методик». Наші результати узгоджуються з попередніми опитуваннями членів таких зарубіжних професійних товариств, як Європейська федерація психологічних асоціацій (EFPA), Американська психологічна асоціація (APA), Британське психологічне товариство (BPS), де основними проблемами професійної практики були названі порушення принципу конфіденційності та різні варіації ролевих конфліктів [13; 14].

Опитані психологи найчастіше дізнаються про факти порушення професійної етики з неформального спілкування з колегами (71,84%), засобів масової інформації та інтернету (51,46%), в освітньому процесі (41,75%) та в супервізорських групах (19,42%). Менш популярними відповідями були: від клієнтів та від супервізантів.

Більшість психологів стикалися з етичними дилемами у своїй практиці (57,3%). На відкрите запитання «З якими етичними дилемами Ви стикалися у своїй практиці?» найбільш частими були відповіді про необхідність порушення конфіденційності (у зв'язку з фізичним насиллям стосовно третіх осіб, зокрема й дітей; питання конфіденційності терапії з підлітком), перехрещення контекстів і подарунки від клієнта. Менш згадуваними були такі етичні дилеми: консультування друзів і знайомих, консультування клієнтів, які перебувають у близьких стосунках один з одним, неформальне спілкування із клієнтом і взаємодія з ним у соціальних мережах, порушення етичних норм колегою. Досліджувані психологи також повідомили, що у своїй практиці стикалися з такими проблемними ситуаціями, коли їм була потрібна допомога клієнта, і коли клієнт просив їх «прокоментувати лікування інших спеціалістів». Опитані замислювалися над питаннями: чи можна зв'язатися із клієнтом після завершення терапії, щоб дізнатися, як у нього справи; чи можна писати статті в соцмережах на матеріалах сесії із клієнтом без опису його ситуації; чи можна просити клієнта взяти участь у дослідженні, яке проводиться у власних інтересах?

У вирішенні етичних дилем опитані психологи спираються на «положення етичних кодексів, ухвалених у професійних співтовариствах» (88,35%), супервізію випадків (79,61%), інтуїцію та власну рефлексію (56,31%), спільне обговорення ситуацій із колегами (45,63%) та вивчення різних джерел інформації (література, інтернет-ресурси) (37,86%).

62,2% опитаних психологів вважають, що вступати у зв'язок сексуального характеру із клієнтом після закінчення терапії неприпустимо в будь-якому разі, а 38,8% відповіли, що це можливо після того, як сплинув деякий час, і лише 1 людина вважає, що можна відразу після закінчення терапії. Більшість респондентів (98,1%) упевнені, що вступ у зв'язок сексуального характеру із клієнтом може завдати шкоди клієнтові; 96,1% опитаних вважають, що це може зашкодити репутації професії психотерапевта. З огляду на це важливо підкреслити той факт, що саме подвійні відносини є наріжним каменем для професійної етики. Морально-етична тематика у психотерапії привернула до себе увагу саме завдяки тому, що відомо багато випадків сексуальних зловживань щодо пацієнток і пацієнтів під час терапії.

61,2% досліджуваних психологів вважають, що терапевт має більше впливу в терапевтичній взаємодії, а 35,9%, що вплив розподілений рівномірно між терапевтом і клієнтом. 68,9% опитаних вважають, що вплив на клієнта та конфлікт інтересів продовжує зберігатися після припинення професійних відносин. Важливо підкреслити той факт, що європейський метакодекс вказує на те, що у професійних відносинах завжди існує нерівний розподіл впливу з перевагою на боці психолога, причиною чому є нерівність у знаннях і сама можливість впливати як така. На психотерапевтів накладається зобов'язання не використовувати професійні взаємини в особистих, релігійних, політичних та інших ідеологічних інтересах. Зазначається, що конфлікт інтересів і вплив на клієнта продовжують зберігатися після закінчення професійних відносин [15].

45,6% опитаних вважають неприпустимим для терапевта також бути викладачем/тренером для свого клієнта, а 41,7% вважають, що це припустимо в окремих випадках. Більшість опитаних вважають, що для психотерапевта припустимо в окремих випадках приймати подарунки від клієнта (65%). Варто зазначити, що в європейському метакодексі зазначається обов'язок терапевта уникати подвійних відносин, які скорочують професійну дистанцію між психологом і клієнтом і можуть призвести до конфлікту інтересів і експлуатації клієнта.

65% досліджуваних психологів вважають, що психотерапевти несуть професійну відповідальність перед суспільством, у якому вони живуть. 76,7% відповіли, що знають права й обов'язки психотерапевта. Більшість опитаних (80,6%) вважають, що лише Етичного кодексу не досить для того, щоб практика була етичною.

Найбільш небезпечним психологи вважають порушення таких правил: порушення конфіденційності (85,44%), романтичні стосунки із клієнтами (79,61%), неповідомлення про загрозу суїциду або насильства щодо іншої людини (76,70%), консультування родичів, близьких людей і колег по роботі (подвійні відносини) (53,40%), відносини бартеру із клієнтом (45,63%), відсутність супервізії (43,69%), зневага до соціокультурних особливостей клієнта (34,95%), незнання етичних кодексів професійних співтовариств, до яких психолог належить (33,01%), перенесення сесій за настроєм (23,30%), запізнення на сесію та порушення «терапевтичної рамки» психологом-консультантом (9,71%).

52,4% опитаних вважають, що обов'язок психотерапевта бути чесним у спілкуванні із клієнтом залежить від ситуації, а 41,7% вважають, що це є обов'язком психотерапевта незалежно від ситуації.

Якщо б досліджуваним довелось обирати між двома альтернативами «Шукати найкраще рішення для клієнта» або «Діяти так, щоб уникнути порушення Етичного кодексу», то більшість обрала б першу альтернативу (69,9%). Цікаво зазначити, що Ван Гус і Л. Парадайз виділили стадії внутрішньої аргументації психологів-консультантів залежно від їхнього досвіду (логіка даних шаблів відповідає рівням розвитку моральної свідомості Л. Колберга) [4]: початківці, які перебувають на першій стадії аргументації, в ухваленні рішень орієнтуються на уникнення покарань, їх основним критерієм оцінки правильності власного вибору є зовнішньо декларовані стандарти, а основною мотивацією є страх покарань за неетичну поведінку; на більш високій стадії аргументації поведінка спеціаліста набуває індивідуальної орієнтації, коли пріоритет віддається потребам клієнтів.

Досліджувані вважають, що у процесі психотерапії можливе завдання шкоди конкретному клієнтові (93,20%), професійному співтовариству (39,81%), соціуму загалом (17,48%), а 4% вважають, що завдання шкоди неможливе. Серед інших відповідей на це питання були такі: «терапевт може опинитися в ролі постраждалого»; «оцінка шкоди у процесі терапії суб'єктивна»; «завдання шкоди сім'ям

терапевтичної діади»; «за використання навичок терапії діапазон впливу, а тобто і шкоди, величезний – політика, ЗМІ, охорона здоров'я, виховання дітей».

Варто зазначити, що зазвичай немає тотожності між моральними цінностями особистості, що декларуються, і цінностями, які регулюють її поведінку в реальних життєвих ситуаціях. До цього додається ще проблема соціальної бажаності відповідей респондента, що є особливо актуальним саме для моральної теми. З огляду на вищенаведене будь-яке спеціально організоване дослідження на такій виборці, як психологи, може мати цілу низку серйозних системних похибок, які здатні спотворити результати та не показувати, як саме етичні цінності реалізуються в конкретній ситуації вибору. Тому це дослідження було доповнено методом етичних дилем, адже здатність розпізнавати етичну дилему й етичне поле ситуації передбачає інтеріоризовану цінність професійної етики.

Досліджуваним був запропонований перелік етичних дилем – ситуацій, у яких психолог-консультант стикається із двома можливостями, вибір однієї з них порушує набір одних моральних приписів, а вибір другої порушує інший. Дані ситуації були представлені респондентам не як етичні дилеми, а як

Таблиця 1

Частотний розподіл відповідей на ситуації етичних дилем

Етичні дилеми	Так		Ні		Не знаю	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
Психотерапевт дізналася, що її клієнт, з яким вона працює 3 роки, почав зустрічатися з її кращою подругою.	67	65	33	32	3	3
На консультації у психотерапевта неповнолітня дівчина поділилася, що зробила аборт без відома своїх прийомних батьків. Дівчина мотивувала своє рішення переконанням щодо відсутності можливості підтримки з боку батьків.	24	23	72	70	7	7
Клієнт «стукає» до психотерапевта у друзі на фейсбуці. Психотерапевт начебто особливо жодної особистої інформації в мережу і не викладає, але все ж таки якийсь особистісний зріз представлений.	26	25	66	64	11	11
Пізнього вечора психотерапевту зателефонував клієнт. «Прийміть мене терміново, мені погано, інакше я накладу на себе руки».	53	51	14	14	36	35,0
Діагностика особистісних особливостей для профорієнтації показала ознаки психологічної травми у клієнта. Запиту на роботу із травмою немає. Негативні риси особистості (як наслідки травми) заважають досягненню життєвих цілей. Є інтерес до коучингу.	22	21	68	66	13	13
Через кілька консультацій психотерапевт виявив, що клієнт страждає на шизофренію і він нічим не зможе допомогти, але відмовити важко, оскільки він єдиний слухач цієї людини.	55	53	43	42	5	5
Закінчується пізній прийом і клієнт пропонує підвезти психотерапевта хоча б до зупинки. «Давайте я Вас підвезу!».	55	53	39	38	7	7

проблемні ситуації із психологічної практики. Треба було відповісти на питання, чи містить дана ситуація етичну дилему, якщо визначати її як «ситуацію, вирішення якої в будь-якому разі принесе негативні наслідки». Це питання було закритого типу, на нього можна було дати відповіді: «так», «ні», «не знаю».

Отримані нами результати наведені в табл. 1.

Оскільки в дослідженні всі наведені проблемні ситуації є ситуаціями етичних дилем, то тільки відповідь «так» можна вважати правильною, тобто кількість стверджувальних відповідей дорівнює кількості правильних відповідей в одного респондента. Графічний розподіл правильних відповідей наведено на рисунку 1. Так, з даних видно, що досліджені психологи мають нестабільну здатність до розпізнавання етичних дилем.

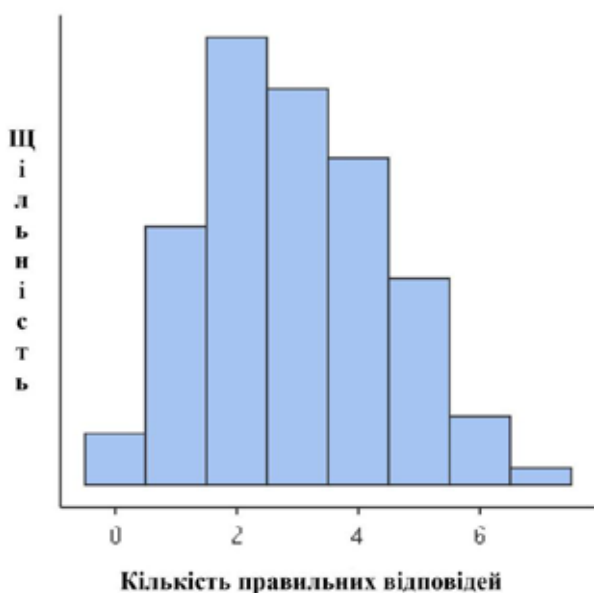

Рис. 1. Гістограма розподілу правильних відповідей на ситуації етичних дилем

Подані результати можуть вказувати на те, що низький рівень чутливості до ситуацій етичних дилем є наслідком формальних етичних уявлень спеціаліста. Для досліджуваних психологів запропоновані ситуації здебільшого не були етичними дилемами, їхні відповіді не показали усвідомлення досліджуваними сенсу даної ситуації передусім для особистості професіонала, а також для його клієнта.

Висновки. Адресовані спеціалісту етичні вимоги мають забезпечувати ті умови, що є основою ефективної допомоги клієнту, а саме безпеку, довіру та співробітництво, тому нами було проведено дослідження етичних уявлень психологів-консультантів та їхньої здатності до розпізнавання етичних

дилем. Використання традиційних підходів до вивчення моральної регуляції поведінки (тести, метою яких є розкриття ціннісно-сміслової сфери особистості, методи опитування, інтерв'ю тощо) не дають можливість повністю розкрити реально існуючі детермінанти поведінки в етично складних ситуаціях. З огляду на це для даного дослідження, окрім авторської анкети, був використаний метод постановки етичних дилем.

Було встановлено, що особисті етичні уявлення психологів-консультантів мають різноспрямовану структуру. У більшості аспектів вони є досить узгодженими та послідовними, кореспондуються з відповідними положеннями етичних кодексів. Водночас можна відмітити різницю між етичними професійними нормами, що декларуються, і реальною професійною поведінкою спеціалістів, яка виводиться з результату опитування про етичні норми референтної соціальної групи. Також проведене емпіричне дослідження показало нестабільну здатність до розпізнавання етичних дилем, що, можливо, є наслідком формальних етичних уявлень спеціалістів і домінування технічного компоненту у професійному ідеалі. Оскільки здатність виявляти моральну проблему пов'язана зі ступенем значення моральних проблем в уявленні особистості загалом, то можна говорити про деяку дефіцитарність потреби в етичній компетентності в наших респондентів. Важливо також підкреслити той факт, що подані результати стосуються етичного виміру взаємодії психолога-консультанта та клієнта в умовах, коли можливість впливати на клієнта є високою, а професійна та соціальна відповідальність – мінімальною, і потенційне етичне порушення немає жодних правових наслідків.

На наш погляд, подальшою важливою сферою досліджень може стати дослідження, яке направлено на розроблення психодіагностичного інструментарію для діагностики етичної складової частини професійної ідентичності психолога-консультанта.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Горбунова В.В. Етичні дилеми у практиці психологічної допомоги. *Практична психологія та соціальна робота*. 2008. № 8. С. 3–5.
2. Климчук В.О. Ціннісні засади побудови системи психологічної етики. *Наукові записки Інституту психології імені Г.С. Костюка Академії педагогічних наук України*. 2005. Вип. 26. Т. 2. С. 278–281.
3. McConnell Terrance. Moral Dilemmas (Stanford Encyclopedia of Philosophy/Fall 2018 Edition). *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. URL: <https://plato.stanford.edu/archives/fall2018/entries/moral-dilemmas> (дата звернення: 28.03.2022).
4. Gladding S. T. *Counseling: A comprehensive profession*. 7th ed. Upper Saddle River, N. J. : Pearson, 2013.

5. Wallace W.A., Hall D.L. Psychological consultation: Perspectives and applications. Thomson Brooks/Cole Publishing Co., 1996.
6. Scaturro D.J. Clinical dilemmas in psychotherapy: A transtheoretical approach to psychotherapy integration. Washington : American Psychological Association, 2005. DOI: 10.1037/11110-000.
7. Gottlieb M.C. Avoiding exploitive dual relationships: A decision-making model. *Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training*. 1993. Т. 30. № 1. С. 41–48. DOI: 10.1037/0033-3204.30.1.41.
8. Smith D. 10 ways practitioners can avoid frequent ethical pitfalls. *Monitor on Psychology*. 2003. № 34 (1). URL: <https://www.apa.org/monitor/jan03/10ways> (дата звернення: 12.03.2021).
9. Tjeltveit A. Avoiding ethical missteps. *Monitor on Psychology*. 2012. URL: <https://www.apa.org/monitor/2012/04/ce-corner.html> (дата звернення: 28.04.2021).
10. Karcher J.N. Auditors' Ability to Discern the Presence of Ethical Problems. *Journal of Business Ethics*. 1996. Vol. 15. № 10. P. 1033–1050.
11. The perceived importance of an ethical issue as an influence on the ethical decision-making of ad managers / D.P. Robin et al. *Journal of Business Research*. 1996. Vol. 35. № 1. P. 17–28.
12. Sparks J.R., Hunt S.D. Marketing Researcher Ethical Sensitivity: Conceptualization, Measurement, and Exploratory Investigation. *Journal of Marketing*. 1998. Т. 62. № 2. P. 92–109. DOI: 10.1177/002224299806200207.
13. Kolay Akfert S. Ethical Dilemmas Experienced by Psychological Counsellors Working at Different Institutions and their Attitudes and Behaviours as a Response to These Dilemmas. *Educational Sciences: Theory and Practice*. 2012. Vol. 12. № 3. P. 1806–1812.
14. Pope K.S., Vetter V.A. Ethical dilemmas encountered by members of the American Psychological Association: A national survey. *American Psychologist*. 1992. Т. 47. № 3. P. 397–411. DOI: 10.1037/0003-066x.47.3.397.
15. Meta-Code of Ethics. EFPA. URL: <http://ethics.efpa.eu/metaand-model-code/meta-code/> (дата звернення: 23.03.2021).

ПСИХОЛОГІЧНА ГОТОВНІСТЬ РОЗЛУЧЕНИХ ЛЮДЕЙ ДО ВСТУПУ В НОВИЙ ШЛЮБ І ПРІОРИТЕТИ ПРИ ВИБОРІ ПАРТНЕРА

PSYCHOLOGISCHE BEREITSCHAFT VON GESCHIEDENEN MENSCHEN ZUM EINSCHLIESSEN EINER NEUEN EHE UND PRIORITÄTEN BEI DER PARTNERWAHL

У статті представлена актуальність проблеми психологічної готовності розлучених людей до вступу в новий шлюб, а також пріоритети під час вибору партнера. Для здійснення процедури наукового дослідження нами були сформульовані мета та завдання, що полягає в теоретичному й емпіричному обґрунтуванні особливостей формування психологічної готовності розлучених людей до вступу в новий шлюб. Розглянуто психологічні дослідження, що розкривають сутність психологічної готовності розлучених людей до нового шлюбу. Особливу увагу ми звернули на вивчення ознак і мотивів вступу в новий шлюб. Розкрито та проаналізовано основне поняття «психологічна готовність до шлюбу», представлені основні ознаки повторного шлюбу. Проаналізовано, що вступ у новий шлюб – це ненормативна сімейна кризи, яка характеризується низкою психологічних проблем, зокрема психологічного й емоційного пристосування до нового шлюбного партнера, прийняття батьківських функцій щодо нерідних дітей і їх поділ із біологічними батьками, збереження батьківських функцій щодо своїх дітей від попереднього шлюбу. Визначено, що основними проблемами повторних шлюбів є: труднощі у взаєминах із дитиною (дітьми) нового партнера, обтяження повторного шлюбу проблемами, не розв'язаними в попередньому шлюбі (незавершені стосунки з колишнім шлюбним партнером), складності встановлення близьких стосунків із членами нової родини (батьками, братами чи сестрами), проблеми у визначенні кордонів нової сім'ї, рольова невизначеність. Представлено результати емпіричного дослідження, у якому визначено пріоритети в розлучених людей у виборі шлюбного партнера. У дослідженні взяли участь 88 розлучених жінок і 54 розлучених чоловіка. З'ясовано, що під час вибору нового шлюбного партнера розлучені жінки віддають перевагу активним, відповідальним, надійним, самостійним, турботливим, цілеспрямованим чоловікам і звертають увагу на те, що вони були здатними вирішувати різноманітні життєві труднощі, наповнювали сімейний бюджет, підтримували у справному стані домашнє господарство. Щодо чоловіків, то вони більше орієнтуються на те, щоб їхня майбутня дружина була гарною вихователькою дітей, уміла створювати сімейний затишок, готувати смачні страви, була відповідальною, емпатійною, ніжною, поступливою та стриманою. Окреслено перспективу подальших досліджень, що полягає в обґрунтування шляхів і методів формування психологічної готовності розлучених людей до вступу у новий шлюб.

Ключові слова: повторний шлюб, новий шлюб, психологічна готовність до шлюбу, розлучення, сім'я.

The article presents the relevance of the problem of psychological readiness of divorced people to enter into a new marriage, as well as priorities when choosing a partner. In order to carry out the scientific research procedure, we formed the goal and objectives of the scientific research, which consists in theoretical and empirical substantiation of the peculiarities of the formation of the psychological readiness of divorced people to enter into a new marriage. Psychological studies revealing the essence of the psychological readiness of divorced people for a new marriage are considered. We paid special attention to the study of the signs and motives of entering into a new marriage. The main concept of "psychological readiness for marriage" is revealed and analyzed, the main signs of remarriage are presented. It was analyzed that entering into a new marriage is an abnormal family crisis, which is characterized by a number of psychological problems, in particular, psychological and emotional adaptation to a new marriage partner, acceptance of parental functions in relation to unrelated children and their combination with biological parents, preservation of parental functions in relation to their children from the previous one marriage. It was determined that the main problems of remarriages are: difficulties in relations with the child (children) of the new partner, burdening the remarriage with problems not resolved in the previous marriage (unfinished relationship with the former marriage partner), difficulties in establishing close relations with members of the new family (parents, brothers or sisters), problems in defining the boundaries of the new family, role uncertainty. The results of an empirical study are presented in which the priorities of divorced people in choosing a marriage partner are determined. 88 divorced women and 54 divorced men participated in the study. It was found that when choosing a new marriage partner, divorced women prefer active, responsible, reliable, independent, caring, goal-oriented men and pay attention to the fact that they were able to solve various life difficulties, filled the family budget, and kept in good condition household. As for men, they are more focused on the fact that their future wife is a good educator of children, knows how to create family coziness, cook delicious meals, is responsible, empathetic, gentle, accommodating and restrained. The perspective of further research is outlined, which consists in substantiating the ways and methods of forming the psychological readiness of divorced people to enter into a new marriage. **Key words:** remarriage, new marriage, psychological readiness for marriage, divorce, family.

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.47.32>

Карпова Д.Є.

доктор філософії за спеціальністю 053 – Психологія, доцент кафедри психології та педагогіки Хмельницький національний університет

Венцеславська Т.І.

аспірант кафедри психології та педагогіки Хмельницький національний університет

Постановка проблеми. Дослідження проблеми особливостей формування психологічної готовності розлучених людей до вступу

в новий шлюб постає одним із найважливіших питань сімейної психології. Як свідчить статистика Міністерства юстиції України, під

час війни понад 43% осіб зареєстрували свій шлюб, натомість 67% партнерів офіційно розлучилися [11]. Як свідчить практика, невдалий попередній шлюб може суттєво деформувати уявлення про сімейне життя й істотно впливати на модель шлюбної поведінки в новому шлюбі. Звідси виникає потреба в дослідженні особливостей формування психологічної готовності розлучених людей до вступу в новий шлюб.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Здійснений теоретичний аналіз психологічної наукової літератури свідчить про те, що є досить багато наукових напрацювань, присвячених вивченню окремих питань, пов'язаних з особливостями формування психологічної готовності розлучених людей до вступу в новий шлюб. Чинники, що зумовлюють психологічну готовність молоді до шлюбно-сімейних взаємин (Л. Магдисюк, Т. Цесля); особливості психологічної готовності до шлюбу та сімейного життя в юнацькому віці (Л. Лисенко, Н. Глуценко); психологія сучасної сім'ї (О. Столярчук); дослідження особливостей шлюбного потенціалу та міжособистісної сумісності особистості (Є. Потапчук); вивчення сімейних ролей шлюбних партнерів (Є. Потапчук, Д. Карпова); чинники, які впливають на якість повторного шлюбу (О. Проскурняк); роль сім'ї повторного шлюбу в розвитку ціннісно-смишлової сфери підлітків (І. Пустовалов), психологічні особливості осмисленості життя дітей підліткового віку в сім'ях повторного шлюбу (І. Пустовалов), розлучення як ризик сучасних шлюбно-сімейних відносин (В. Степико). Незважаючи на те, що натеper є досить багато наукових досліджень, які розкривають різні аспекти сімейно-шлюбного життя та психологічної готовності молоді до створення сім'ї, залишаються малодослідженими питання, пов'язані з вивченням формування психологічної готовності саме розлучених людей до вступу в новий шлюб. Окрім того, відсутній перелік пріоритетних ознак, на які спираються розлучені люди під час вибору шлюбного партнера вдруге.

Мета статті – теоретично обґрунтувати й емпірично дослідити особливості формування психологічної готовності розлучених людей до вступу в новий шлюб.

Завдання дослідження:

1) проаналізувати основні теоретико-емпіричні дослідження із проблеми формування психологічної готовності розлучених людей до вступу в новий шлюб;

2) здійснити емпіричне дослідження та визначити пріоритети в розлучених людей у виборі шлюбного партнера;

3) окреслити перспективи подальшого дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зважаючи на те, що ключовим поняттям

нашого дослідження є «психологічна готовність», постає потреба осмислити й уточнити його сутність. На думку дослідників, психологічна готовність до шлюбу – це: багатоаспектна проблема, яка залежить не лише від зовнішніх, але і від внутрішніх особливостей, а також характеризується основними взаємопов'язаними та взаємодоповнювальними компонентами: мотиваційно-ціннісним, емоційно-регулятивним, поведінковим і когнітивним (Г. Дьоміна) [1, с. 96]; психологічне утворення, яке характеризується непохитною мотивацією до шлюбно-сімейних стосунків, актуальністю знань, умінь і навичок особистості, особистісними якостями та рисами характеру сім'янина (Р. Федоренко) [10, с. 127]; система соціально-психологічних настанов шлюбного партнера, що визначає емоційно-психологічне ставлення до способу життя та цінностей шлюбу (Л. Лисенко, Н. Глуценко) [3, с. 103].

Дослідники Л. Магдисюк і Т. Цесля вважають, що психологічна готовність до шлюбних взаємин – це інтегральна характеристика, яка включає в себе соціально-психологічні мотиви, знання, уміння, навички, риси особистості, що забезпечують побудову шлюбно-сімейних стосунків і виражаються в когнітивному, мотиваційному, емоційному, операційному та поведінковому компонентах. Якщо говорити про психологічну готовність до шлюбу як про характеристику, то вона передбачає наявність різних знань і вмінь: екологічне спілкування, здатність розуміти та пояснювати емоції та почуття, уміння довіряти партнеру, бажання та здатність створювати сприятливу психологічну атмосферу в сім'ї, уміння знаходити компроміс у складних конфліктних ситуаціях [4, с. 68–69].

Отже, виходячи з вищевикладеного аналізу, поняття «психологічна готовність до шлюбу» набуває особливо практичного значення, оскільки саме від рівня сформованості такого утворення залежать стабільність і благополуччя нового шлюбу розлучених людей.

Варто зазначити, що вступ розлучених людей у новий шлюб – це ненормативна сімейна криза, яка характеризується низкою психологічних проблем, зокрема психологічного й емоційного пристосування до нового шлюбного партнера, прийняття батьківських функцій щодо нерідних дітей і їх виконання разом із біологічними батьками, збереження батьківських функцій щодо своїх дітей від попереднього шлюбу тощо [6].

Після розлучення більшість людей прагне знайти своє щастя в новому шлюбі, але на заваді цьому можуть стати як психологічні проблеми (страх повторної помилки, негативний досвід попереднього шлюбу, думка оточення), так і демографічна ситуація. Як свідчать результати наукової літератури [8–10], новий шлюб також потребує адаптації подружньої

пари один до одного та зумовлений низкою специфічних ознак [9, с. 127].

Ознаками повторного шлюбу є аналіз попереднього досвіду, терплячість, раціональний вибір нового партнера, перевірка шлюбної сумісності. Особистість, яка вступає в повторний шлюб, у результаті аналізу попереднього досвіду без ідеалізації сприймає свого нового партнера, усвідомлює свої та його потреби та бажання, чітко розуміє бажані та небажані якості сім'янина. Отже, другий шлюб ґрунтується на свідомій симпатії та прийнятті нового шлюбного партнера. Така модель поведінки притаманна зрілим, дорослим, адаптованим особистостям. У виборі нового шлюбного партнера вони змінюють свою модель поведінки, демонструють готовність до компромісів. Основними мотивами повторного шлюбу є відновлення кохання, прив'язаності, досягнення душевного комфорту, покращення матеріально-фінансового становища [9, с. 127–129].

Дослідники [2; 8–10], які вивчали особливості повторного шлюбу, зазначають, що успішність повторного шлюбу залежить не стільки від матеріально-фінансової забезпеченості чи фізичної гармонії, скільки від міжособистісної сумісності партнерів.

У результаті дослідження чинників, які впливають на якість повторного шлюбу, О. Прокурняк виділяє низку таких, що впливають на побудову зрілих подружніх стосунків, як-от: відсутність інфантильних сценаріїв, подолання деструктивних моделей шлюбно-сімейних стосунків, відмова від неефективних способів реагування на конфліктні ситуації [8, с. 149].

Дослідження показують, що для побудови успішного, гармонійного повторного шлюбу розлученим людям важливо цілковито завершити попередні стосунки та відновити емоційну рівновагу. Як зазначають дослідники, ознаками незавершених емоційних стосунків з колишнім партнером виступають такі ознаки: постійні звинувачення колишнього партнера, почуття страху, сорому, нехтування новими стосунками [5, с. 265].

За результатами аналізу наукової літератури й опитування осіб, які після розлучення створили нову сім'ю (n=44), нами з'ясовано, що основними проблемами таких шлюбів є: труднощі у взаєминах із дитиною (дітьми) нового партнера (100%), обтяження повторного шлюбу проблемами, не розв'язаними в попередньому шлюбі (незавершені стосунки з колишнім шлюбним партнером) (86,4%), складності встановлення близьких стосунків із членами нової родини (батьками, братами чи сестрами) (79,5%), проблеми у визначенні кордонів нової сім'ї (38,6%), рольова невизначеність (29,5%).

Подані вище результати свідчать про те, що для повторних шлюбів вельми актуальною

проблемою є ставлення дитини до нового шлюбу батьків, негативне сприйняття дитиною вітчима чи мачухи, а також несприйняття новим шлюбним партнером нерідної дитини. Окрім того, значна кількість учасників опитування вказали на проблему незавершених стосунків із попереднім шлюбним партнером (86,4%). Серед таких проблем вони найчастіше називали конфлікти з колишнім партнером через взаємні звинувачування, пов'язані з фінансовими питаннями, розподілом майна та виконанням батьківських обов'язків. Звідси виникає потреба в розширенні уявлень розлучених людей про проблеми побудови нових сімейних стосунків і формування в них психологічної готовності до вступу в новий шлюб.

За результатами теоретичного дослідження нами було ухвалено рішення здійснити емпіричне дослідження для визначення пріоритетних ознак, на які звертають увагу розлучені люди під час вибору шлюбного партнера. За основу ми взяли методичку «Психологічна діагностика шлюбного потенціалу та міжособистісної сумісності з партнером» (далі – ДШПО) (автор Є. Потапчук) [7]. Під час проведення психологічної діагностики дошлюбних стосунків розлучених людей важливо розуміти та розрізняти можливі проблемні питання: пошук і вибір шлюбного партнера, прогнозування майбутніх шлюбних стосунків. Нашим респондентам (142 розлучені особи, з яких – 88 жінок і 54 чоловіка) ми запропонували обрати найбільш значущі ознаки, на які вони орієнтуються у виборі нового шлюбного партнера. Список налічував 125 позицій, що відображають ознаки фізичної привабливості, інтелектуально-світоглядної, морально-психологічної, інтимно-сексуальної, матеріально-фінансової та господарсько-побутової привабливості.

За ознаками фізичної привабливості людини (зовнішні форми, пропорції, запах тіла) 79,6% розлучених жінок більше орієнтуються на привабливість мовлення (грамотність, відсутність дефектів, міміка), стан фізичного здоров'я (відсутність хронічних захворювань), привабливість погляду (добрий, твердий, чаруючий), привабливість запаху. Водночас серед чоловіків 90,7% більше уваги звертають на привабливість ваги, грудей, фігури, погляду. Доречно зазначити, що подружжя досить часто може ставати заручниками критерію фізичної привабливості, свідомо чи підсвідомо порівнюючи свого теперішнього шлюбного партнера з колишнім.

За ознаками інтелектуально-світоглядної привабливості (вияви інтелектуальних здібностей, життєвих цінностей і прагнень) 77,3% жінок обрали такі важливі, на їхню думку, ознаки, як здатність бути джерелом раціональних ідей, здатність делікатно критикувати думки чи поведінку партнера, уміння мудро

виходити із проблемних життєвих ситуацій, здатність розуміти свої обов'язки в сім'ї. Понад 74,7% розлучених чоловіків у виборі шлюбної партнерки орієнтуються на здатність бути гарною вихователю дітей, здатність надихати, бути мотиватором сімейних досягнень, здатність викликати бажання бути разом.

За ознаками морально-психологічної привабливості 74% жінок обрали активність, відповідальність, довірливість, надійність, самостійність, турботливість, цілеспрямованість і чуйність. Щодо чоловіків, то більшість із них віддали перевагу відповідальності, довірливості, емпатійності, надійності, ніжності, оптимізму, поступливості, стриманості та чуйності. Як бачимо, і чоловіки, і жінки бажають у новому шлюбі мати партнера, на якого завжди можна покластися і якому завжди можна довіряти.

За ознаками інтимно-сексуальної привабливості більшість учасниць дослідження (68,2%) визначили, що орієнтуються на такі важливі для них ознаки: володіння мистецтвом сексу, здатність задовільнити сексуальні потреби партнера, знання ерогенних зон, стійкість до підвищеної втоми під час сексу. Щодо чоловіків, то більшість зазначених респондентів (79,3%) орієнтуються на відсутність сексуальної байдужості, здатність задовільнити сексуальні потреби, креативність в інтимно-сексуальному спілкуванні, сексуальний потяг.

За ознаками матеріально-фінансової та господарсько-побутової привабливості 65,8% жінок убачають важливими такі ознаки: здатність наповнювати сімейний бюджет, раціонально планувати (економити) сімейний бюджет, жити без кредитів і фінансових боргів, підтримувати у справному стані домашнє господарство. Натомість 64,9% чоловіків убачають важливими такі ознаки, які б вони хотіли бачити у своїй майбутній партнерці: здатність доглядати за дітьми, організовувати сімейний побут, підтримувати чистоту та порядок, створювати домашній затишок, готувати смачні страви.

Як бачимо, пріоритети розлучених людей у виборі нового шлюбного партнера мають свої особливості. Так, розлучені жінки віддають перевагу чоловікам з ознаками активності, відповідальності, довірливості, надійності, самостійності, турботливості, цілеспрямованості, а також звертають увагу на привабливість мовлення, стан фізичного здоров'я, здатність бути джерелом раціональних ідей, делікатно критикувати думки та поведінку партнера, здатність мудро вирішувати життєві проблеми, розуміти свої обов'язки в сім'ї, здатність наповнювати сімейний бюджет, раціонально планувати (економити) сімейний бюджет, жити без кредитів і фінансових боргів, підтримувати у справному стані домашнє

господарство. Щодо розлучених чоловіків, то вони під час вибору нової шлюбної партнерки звертають увагу на привабливість ваги, грудей, фігури, погляду, на здатність бути гарною вихователю дітей, уміння організовувати сімейний побут, підтримувати чистоту, створювати сімейний затишок, готувати смачні страви, надихати, бути мотиватором сімейних досягнень, викликати бажання бути разом. Зазначають такі важливі риси сім'янина, як відповідальність, довірливість, емпатійність, надійність, ніжність, оптимізм, поступливість, стриманість. Щодо інтимно-сексуальної сфери, то чоловікам важливо, щоби їхня майбутня партнерка була здатна задовільнити сексуальні потреби, була креативна в інтимно-сексуальному спілкуванні.

Висновки та перспективи подальших розробок. Проведений аналіз наукової психологічної літератури дозволив з'ясувати, що проблема повторного шлюбу є важливою й актуальною в сучасному суспільстві. Результати дослідження свідчать про те, що психологічна готовність до шлюбу набуває особливо практичного значення, оскільки саме від рівня сформованості такого утворення залежать стабільність і благополуччя нового шлюбу розлучених людей. За результатами емпіричного дослідження визначено найбільш значущі ознаки, на які звертають увагу розлучені люди під час вибору нового шлюбного партнера. Ми визначили, що для жінки важливо, щоб новий шлюбний партнер був активним, відповідальним, надійним, самостійним, турботливим, цілеспрямованим, а також умів вирішувати різноманітні життєві труднощі, наповнювати сімейний бюджет, підтримувати у справному стані домашнє господарство. Для розлучених чоловіків важливо, щоби їхня нова партнерка була гарною вихователю дітей, уміла створювати сімейний затишок, готувати смачні страви, була відповідальною, емпатійною, ніжною, поступливою та стриманою.

Перспективою подальших розробок є обґрунтування шляхів і методів формування психологічної готовності розлучених людей до вступу в новий шлюб.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дьоміна Г. Психологічні особливості готовності до шлюбу сучасної сім'ї. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2019. № 1. С. 95–105.
2. Карпова Д. Психологічний аналіз сімейних ролей шлюбних партнерів. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія «Психологічні науки». 2016. Вип. 4. С. 41–45.
3. Лисенко Л., Глуценко Н. Психологічні особливості готовності до шлюбу та сімейного життя в юнацькому віці. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди*. Серія «Психологія». 2012. № 42. С. 62–72.

4. Магдисюк Л., Цесля Т. Фактори, що обумовлюють психологічну готовність молоді до шлюбно-сімейних відносин. *Herald pedagogiki. Nauka i Praktyka*. 2020. № 52. С. 67–70.

5. Овод Ю., Венцеславська Т. Практичні рекомендації розлученим людям щодо запобігання та подолання сімейної кризи «повторний шлюб». *Габітус*. 2021. № 21. С. 262–267.

6. Потапчук Є. Кризи сімейного життя та як їх подолати : довідник сімейного психолога. Хмельницький : ХНУ, 2014. 35 с.

7. Потапчук Є. Психологічна діагностика шлюбного потенціалу та міжособистісної сумісності з парт-

нером : довідник сімейного психолога. Хмельницький : PolyLux design & print, 2020. 36 с.

8. Проскурняк О. Чинники, які впливають на якість повторного шлюбу. *Психологічний часопис*. 2018. № 1. С. 138–150.

9. Столярчук О. Психологія сучасної сім'ї. Кременчук : ПП Щербатих О.В., 2015. 136 с.

10. Федоренко Р. Психологія сім'ї : навчальний посібник. 2-ге вид., змін. та доповн. Луцьк : Вежа-Друк, 2021. 480 с.

11. Департамент державної реєстрації. Міністерство юстиції України. URL: https://minjust.gov.ua/actual-info/stat_info.

ПРАКТИКИ ІНВЕКТИВИ В КОНТЕКСТІ ПОВСЯКДЕННОГО ТА ЕКСТРЕМАЛЬНОГО ІСНУВАННЯ В УМОВАХ ВІЙНИ

USE OF INVECTIVES IN THE CONTEXT OF EVERYDAY AND EXTREME EXISTENCE IN WAR CONDITIONS

У статті реалізується психолого-історичного підхід до вивчення практик інвективи, який опирається на положення соціального конструкціонізму та соціального екзистенціалізму в соціальній психології. Інвектива трактується як складова частина дискурсу конфлікту в рамках повсякденного й екстремального модусу існування. Дискурс конфлікту засобами інвективи протиставляється дискурсу консенсусу засобами ввічливості. Застосування методу психолого-історичної реконструкції дозволяє окреслити маркери конструювання інвектив в умовах мирного життя й екстремальних умовах війни. На основі маркування діалогічності-монологічності портрету «Агресивного мовця» у контексті традиційного та модерного способів виокремлюється два його різновиди – «Традиційний інвектор» і «Модерний інвектор». Відмінності двох портретів «Агресивного мовця» визначаються як комплементарні до наявних у суспільстві практик ввічливості, якими виступають практики неетикетної поведінки. Показано, що практикам ввічливості притаманний той чи той ступінь діалогічності, натомість неетикетному, ненормативному мовленню притаманна втрата ознак діалогічності, оскільки інвектор завжди прагне владарювати над інвектумом, позбавити його голосу та гідності. «Традиційний інвектор» конструює свої стратегії переважно в ритуальних і ритуально-побутових практиках у контексті міжпоколінної взаємодії, що вказує на його приналежність до фольклору, зокрема культури іронії та сміху. Подальша деритуалізація міжпоколінної взаємодії в умовах модерного способу життя зумовлює «відрив» інвективи від ритуальних практик і втрату її конструктивного потенціалу іронії, що утвердило «Модерного інвектора» як деструктивного, монологічного мовця. Побутування в комунікації сучасної молоді обсценної лексики розглядається у зв'язку з деформаціями взаємодії поколінь. Аналіз конфліктного дискурсу в умовах війни вказує на зміну модусу його конструювання з повсякденного на екстремальний, на тлі об'єктивної загрози для життя, що поляризує стратегії агресивних мовців-супротивників. З одного боку, відзначається висока емотивність і хаотичність конфліктного дискурсу загарбника, профіль якого позначено як профіль «суб'єктивно агресивного мовця», що виявляється в домінуванні обсценної лексики в розмовному конфліктному дискурсі. Із другого боку, відзначається залученість різних верств українського суспільства до конфліктного дискурсу війни на різних рівнях соціальної взаємодії у форматі профілю «об'єктивно агресивного мовця». Реалізація мовцями інвективних стратегій в умовах війни відзначається різними прийомами конструювання конфліктного дискурсу з боку воїна-захисника, тенденціями до його реритуалізації.

The article implements the psychological-historical approach to the study of use of invectives, which is based on the principles of social constructionism and social existentialism in social psychology. Invective is interpreted as a component of the conflict discourse within the everyday and extreme modes of existence. The discourse of conflict by means of invective is contrasted against the discourse of consensus by means of politeness. The application of the method of psychological-historical reconstruction allows to outline the markers of the construction of invectives in conditions of peaceful life and extreme conditions of war. Based on marking the dialogic or monological nature of the portrait of an Aggressive Speaker in the context of traditional and modern ways, two types are defined, namely a Traditional Invective and Modern Invective. The differences between the two portraits of the Aggressive Speaker are defined as complementary to the politeness practices existing in a certain society, which are represented by the practices of unethical behavior. It is shown that some degree of dialogicity is inherent in the practices of politeness, whereas non-etiquette, non-normative speech is characterized by the loss of signs of dialogicity, since the invective always seeks to dominate on the invectum, deprive him of his voice and dignity. The Traditional Invective constructs his strategies mainly in ritualistic and household-rooted practices in the context of intergenerational interaction, which indicates his belonging to folklore, in particular the culture of irony and laughter. Further deritualization of intergenerational interaction in the conditions of a modern way of life causes the "detachment" of invective from ritual practices and the loss of its constructive potential of irony, which established the Modern Invective as a destructive, monologic speaker. The use of obscene vocabulary in the communication of modern youth is considered in connection with the deformations of the interaction of generations. The analysis of conflict discourse in the conditions of war indicates a change in the mode of its construction from every day to extreme one, against the background of an objective threat to life, which polarizes the strategies of aggressive opposing speakers. On the one hand, the high emotionality and chaotic nature of the conflict discourse of the invader is noted, whose profile is marked as the profile of a "subjectively aggressive speaker", which is manifested in the dominance of obscene vocabulary in the spoken conflict discourse. On the other hand, the involvement of different strata of Ukrainian society in the conflict discourse of the war at different levels of social interaction in the format of the profile of the "objectively aggressive speaker" is noted. The implementation of invective strategies by speakers in the conditions of war is marked by various methods of constructing conflict discourse by the warrior and defender, as well as tendencies towards its rereitualization.

Key words: politeness, invective, invective strategy, everyday life, extreme mode of existence, discourse of war, intergenerational interaction, deritualization.

УДК 159.92
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.47.33>

Литвин-Кіндратюк С.Д.

к.психол.н.,
доцент кафедри психології розвитку
Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника

Постановка проблеми. Розвиток сучасного суспільства в умовах цивілізаційної кризи та російсько-української війни привертає увагу дослідників до більш широкого спектру небезпек і ризиків, які, поряд з екологічними, технологічними ризиками, стають складовими частинами існування людини та надають йому екстремального характеру. За останні тридцять років на теренах сучасної науки був здійснений аналіз імовірних ризиків і загроз, зокрема з позицій теорії суспільства ризику У. Бек [1]. Потенційній небезпеці була протиставлена ідея сталого розвитку суспільства, що згуртувала вчених навколо розробок на теренах, з одного боку, іренології (науки про мир і сталий розвиток у суспільстві), із другого боку, полемології (науки про війну, насилля, конфлікти) [4]. Війна – це багатоаспектне зіткнення, масштабний акт насильства, який має на меті примушувати супротивника виконувати свою волю. І хоча спеціалісти в галузі воєнної історії виокремлюють різні види воєн (Г. Бутуль, К. фон Клаузевиц), що відрізнялися не лише масштабами, а й цілями, тривалістю, найстрашнішим злочином перед людством визнається війна, яка має на меті геноцид іншого народу [4].

Реалії повномасштабної російсько-української війни засвідчили її екзистенційний характер, несумісність світоглядних, ціннісних систем супротивників, які кардинально відрізняються за своїм змістом: з одного боку, ідеться про світ демократичних цінностей, гуманізму, дискурсу справедливості та свободи; із другого боку – світ диктатури насильства, дискурсу сили, агресії, примусу.

На думку авторів монографії «Онтологія війни і миру» Б. Парахонського, Г. Яворської, «екзистенційний модус війни завжди йде в супроводі її дискурсивного модусу» [11, с. 76]. Тому актуальності набуває аналіз дискурсивного модусу війни в соціально-психологічному та психолого-історичному вимірах, що дозволяє порівняти способи конструювання конфліктного дискурсу в контексті традиційних і модерних соціальних практик, зокрема практик інвективи, як досить жорстких способів нав'язати свою волю противнику в умовах війни та миру.

Постановка завдання. Метою статті є психолого-історичний аналіз відмінностей у конструюванні інвективних стратегій у просторі невічливої поведінки у двох модусах існування особистості, а саме: у повсякденних умовах існування й екстремальних умовах війни. З огляду на це були поставлені два такі завдання: 1) окреслити соціально-психологічні відмінності змісту практик увічливої та невічливої поведінки, зокрема в конструюванні конфліктних дискурсивних практик; 2) означити ареал побутування агресивних

мовленневих стратегій на прикладі обценної лексики в ситуаціях повсякденного існування та межових ситуаціях екстремального існування в умовах російсько-української війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В умовах російсько-української війни як найбільш гострої форми соціального, політичного, правового та цілої низки конфліктів існування людини пов'язане з ризиками та тривкою невизначеністю. Загрозливість існування повсякчас відображається в інституційному й особистісному дискурсах. Нині українські філософи, лінгвісти, соціальні психологи обговорюють проблематику словника війни, у якому представлена конфліктна лексика російсько-українського протистояння. Так, «Термінологічний словник російсько-української війни» (за редакцією члена-кореспондента НАПН України М. Слюсаревського) містить цілу низку статей, які розкривають «лексичний ландшафт» війни, з-поміж яких на увагу заслуговують також «інвективні вкраплення» (образливі номінації, мему тощо) [2].

В останні десятиліття ХХ ст. дослідження проблем інвективної лексики й інвективних стратегій поведінки набуло популярності в лінгвістиці та психолінгвістиці, що було зумовлено примноженням ситуацій побутування ненормативної лексики. Водночас інвектива в побуті здебільшого розглядалася як варіант девіацій мовленнєвої поведінки, погана звичка, згрубіле мовлення, тобто в контексті різних видів девіантної поведінки. У своїх пошуках учені звернулися до аналізу тих шарів мови, які зазвичай уважалися нелітературними, ненормативними, грубими, вульгарними. Уже із 70-х рр. ХХ ст. дослідження зарубіжних лінгвістів фокусуються на аналізі сутності інвективи як жанру образливого, згрубілого слова, похідної від неї інвективності, а також інвективних стратегій, із притаманними цим явищам семантикою, стилістикою та прагматикою [5]. Ці феномени були пов'язані з формами агресивної поведінки у вербальній формі, тобто віднесені до агресивного дискурсу, агресивних мовленневих дій, до різновиду насильства засобами мови.

В останні десятиліття українські лінгвісти вивчають агресивний дискурс у більш широкому контексті, а саме: у поєднанні зі студіями конфліктного дискурсу. У дослідженнях Н. Войцехівської відзначається, що конфліктний дискурс апелює радше до негативної емотивності [3]. Феномени конфліктного дискурсу зазвичай визначаються крізь призму понять «увічливість» – «неввічливість», «етикет» – «грубість», «мовна (мовленнева, вербальна, словесна) агресія» (“verbal aggression”), «мовне насильство» (“verbal abuse”). Один із перших дослідників у цій царині В. Желвіс зазначав, що «інвектива – це вид мовної агресії, емо-

ційно-експресивна одиниця з біполярними властивостями, що деавтоматизує сприймання у свідомості носіїв мови» [7, с. 13]. Зарубіжними й українськими вченими було визначено низку функцій інвективи, дібрані їх вокабуляри на матеріалі різних мов (англійської, французької, низки слов'янських), проаналізовано феномен інвективи й інвективних стратегій на прикладі інституційного, політичного, медіадискурсів, реалізовано крос-культурні лінгвістичні дослідження на цьому терені [5; 13].

І хоча згодом виформилися різні напрями досліджень інвективи (семантичний, лінгвокультурологічний, психолінгвістичний), більшість учених зауважують нез'ясованість механізмів мовленнєвої агресії та необхідність установлення закономірностей цього типу комунікативного впливу. Було визнано, що сукупність інвективних висловлювань становлять інвективний дискурс. Засобами негативної емоційної оцінки мовець (інвектор) здійснює негативний вплив на адресата (інвектума), тим самим він впливає на його емоційний стан, цінності та поведінку загалом, отже, мовленнєва агресія є надто близькою до мовленнєвих маніпуляцій. Водночас численним розвідкам конфліктного дискурсу вочевидь бракує психологічного та соціально-психологічного опертя, яке б дозволило більш повно змалювати портрет агресивного мовця із психологічного боку, окреслити механізми породження та впливу мовленнєвої агресії в ситуації спілкування. Урахування досягнень сучасної конфліктології дозволило розглянути конфліктний дискурс крізь призму емпірично доведених конфліктних стратегій поведінки, вікових і гендерних особливостей реалізації цих стратегій тощо.

У вивченні проблеми лихослів'я українські психологи зверталися здебільшого до вікового чи соціально-психологічного аспектів вивчення цього феномену (О. Діса й О. Чумак, Н. Макаренко, Ю. Панова, Л. Широкоградюк) [6; 9; 10; 16]. Розвідки були спрямовані на аналіз особливостей мовлення представників різних вікових груп, насамперед підлітків, юнаків, що орієнтовані на життєві зміни та виявляли схильність до ризикової поведінки. У цих студіях ішлося не лише про урізноманітнення спектра ідіолектів чи знецінення значення мовленнєвої культури в середовищі молоді, але й відзначалися, наприклад, неоднозначні тенденції на теренах мовленнєвої компетентності, які виявлялися в готовності юнаків до мовленнєвого експериментування засобами ненормативних мовленнєвих стратегій. Це ж стосувалося прикладів уживання інвективних словосполучень у творах красного письменства (жаргон, сленг, окремі види лайки).

Загалом у психологічних розвідках із про-

блем поширення інвективи в міжособистісному спілкуванні, зокрема лихослів'я в молодіжному чи шкільному середовищах, ці феномени розглядалися крізь призму поширення насильства засобами мови в сучасному житті, мовленнєвих девіацій, також було здійснено пошук психологічних і соціально-психологічних механізмів і причин цього процесу.

Виклад основного матеріалу. Сучасна екзистенційна філософія й екзистенційна психологія фокусують увагу не лише на явищі екзистенційної тривоги, а й проблемах екзистенційних загроз і ризиків, які переживає людина в різних ситуаціях війни – військовий на фронті, цивільний в умовах екстремальної екзистенції військового стану. Це існування супроводжується горем, стражданнями, колективними травмами, водночас і боротьбою, здоланнями, звитязними перемогами, які можуть стати засадами подальшого посттравматичного особистісного зростання. Кардинальні зміни спостерігаємо в учинках, поведінці особистості – в умовах екстремальних, непередбачуваних ситуацій треба вміти швидко, часто миттєво, ухвалювати рішення, робити безпомилковий вибір, повно та гнучко оцінювати ситуацію, бути готовим опанувати негативні емоції та швидко реагувати на різні виклики тощо.

У нашій розвідці зосередимося на практиках інвективи як складової частини емотивного конфліктного дискурсу в контексті реалій війни, який торкається комунікації як військових, так і цивільного населення. За цих умов будь-яка людина у своєму мовленні починає послуговуватися цілим корпусом понять, термінів і словосполучень, які покликані не лише описати ситуації, у якій вона опинилась, а й виразити незвичні для мирного життя гострі емоційні стани та важкі переживання. Отже, ми змушені звертатися до словника нав'язаної нам війни, щоб артикулювати побачене, почуте, пережите в повсякденному, мистецькому, інтернет-дискурсі тощо. На фронті, під час бойових дій дискурс війни постає не лише в інституційному форматі. Він здатен набути стосовно ворога явного конфліктного змісту. В окопах, у бою емотивний градус дискурсу війни нарастає, набуває дедалі більшої гостроти, стає дискурсом ненависті, конструюється ситуативно, але більш регулярно та тривало.

Отже, зумовлені повномасштабною війною зміни екзистенції особистості, її способу та стилю життя значною мірою віддзеркалюються в дискурсивних практиках, що вказує на доречність застосування в аналізі конфліктного дискурсу підходу, який поєднує елементи положень соціального конструкціонізму й ідей соціального екзистенціалізму. Стає очевидним, що звична соціально-психологічна доповнюваність увічливого та конфліктного

дискурсу мирного часу в умовах війни змінює свою конфігурацію, оскільки шальки терезів схилиються в бік актуальності практик конфліктного дискурсу, їхньої доречності, навіть ненормативного його варіанта.

Окреслені трансформації загальної структури дискурсу наших сучасників, які послугуються на різних рівнях соціальної взаємодії дискурсом війни, спонукають нас переглянути традиційний портрет «Конфліктного мовця». Найперше спадає на думку зосередитися на аналізі його основного різновиду, а саме: портреті «Агресивного мовця». Останній портрет зазвичай можна скласти на основі численних досліджень агресивної поведінки. Такому мовцю притаманна манера висловлювати агресію вербально, більш ненормативно та монологічно, завуальовано чи прямо (погрози, іронія, сарказм, лайка). Проте стратегії мовлення в межах згаданого портрету не виглядають як практики, оскільки отримані емпіричні результати тлумачать його поведінку радше поза простором і часом соціальної взаємодії, не враховують виду конфліктного дискурсу, його соціокультурного контексту.

Натомість у нашому подальшому аналізі звернемося до прийомів психолого-історичної реконструкції соціальних, зокрема мовленнєвих, практик. Це дозволить розрізнити шереху портретів «Агресивного мовця», маркуючи їх діалогічність – монологічність у контексті різних способів життя та модусів екзистенції. Так, спершу означимо відмінності двох портретів «Агресивного мовця», які конструюються в умовах традиційного та модерного способу життя. Далі простежимо відмінні техніки конструювання цих стратегій у вимірах практик повсякденного й екстремального модусів існування (у межах згаданих способів життя).

Найперше зауважимо, що інвективні стратегії «Агресивного мовця» в умовах традиційного та модерного суспільства варто вважати протилежними та комплементарними до існуючих у певному суспільстві практик увічливості. Якщо останній притаманний той чи той ступінь діалогічності, то неувічливі, неетикетні, ненормативні стратегії мовлення здебільшого позбавлені ознаки діалогічності, вони монологічні. Інвектор завжди прагне владарювати над інвектумом, позбавити його голосу, значущості, гідності. Отже, трактування етикетної поведінки в соціально-психологічному вимірі та застосування прийомів психолого-історичної реконструкції дозволяють простежити різні витoki практик увічливості та неувічливої грубої мовленнєвої поведінки. Витoki модерної етикетної поведінки вбачаємо в генезі дискурсу увічливості та гнучкого поводження, у трансформаціях ритуально-побутової поведінки.

Етнографічні розвідки свідчать, що в межах

традиційного способу життя багатьох народів світу інвективна лексика й інвективні стратегії набули поширення [14]. Зазвичай вони були «вбудовані» у корпус фольклорних текстів, що також вказує на їх ритуальне, проте здебільшого не побутове походження. В умовах традиційної ритуалізованої поведінки учасників народних свят, у яких часто панує такий собі світ «навиворіт», лайливі слова детабулювалися та набували якості одного із засобів конструювання ігрового простору, активізації колективної сміхової реакції стосовно реального чи уявного конфлікту, реальних чи явних загроз і ризиків. Відомо, що інвектива широко представлена в сороміцькому фольклорі українців, який є специфічним пластом народної словесності. Він охоплює твори різних жанрів, головню обрядової поезії (весільні пісні) та фольклорної прози (народні оповідання, анекдоти, загадки). Водночас в українській мові слова «лайка», «сварка», «прокляти», «прокляття», «матюк» виступають як синоніми [14, с. 743], тоді як слово «лаяти» розглядається у двох основних варіантах: 1) різкими словами висловлювати осуд і докори (сварити, картати, ганити); 2) обзивати кого-небудь образливими словами (клясти, батькувати, матюкати, паплюжити, лихословити (пер. соромітними словами) [14, с. 749–751].

Тобто в останньому прикладі йдеться про дві різні стратегії агресивного мовця – «Традиційного інвектора». Об'єктом зображення сороміцького фольклору є переважно статеве життя людини (у шлюбі та поза ним), відхилення фізичної та психічної природи чи просто різноманітні назви та предмети, які вважаються непристойними для публічного оголошення [14]. Цінний матеріал у цьому плані надають художні твори – поема І. Котляревського «Енеїда», повість І. Нечуй-Левицького «Кайдашева сім'я», оповідання «Баба Параска та баба Палажка» й інші.

Зміна характеру міжпоколінної взаємодії в умовах модерного способу змінила сферу побутування інвективної лексики. Деритуалізація, індивідуалізація й аномія укладу життя, що торкнулася переважно міської молоді, зумовила, на нашу думку, своєрідний «відрив» інвективи від ситуацій ритуалу [15]. Інвективні стратегії починають втрачати конструктивний потенціал іронії, сарказму та стають носіями грубого, образливого слова, утвердження та поширення переважно профілю агресивного монологічного деструктивного мовця. Такий «Модерний інвектор» налаштований на вербальну агресію та приниження іншого засобами грубого слова в різних ситуаціях повсякденного життя. Він не прихильний красі слова та гармонії стосунків у ситуації демонстрації приязні, поваги, довіри, спільного переживання радості чи колективного сміху. Водночас

він прагне довести свої права на домінування, відмову від діалогу з іншим, на зневагу до нього, отже, деіндивідуалізацію адресата своїх повідомлень. Нового агресивного мовця захоплює індивідуальний диктат в артикуляції власних агресивних імпульсів, суперечливих переживань і внутрішніх конфліктів. Лайка стає для такої особистості своєрідним засобом самовираження не у форматі естетичної краси слова, а у вимірах насолоди потворністю словом, яке ображає, яке дозволяє інвектору відчути емоційну негативну напругу слів влади, таким способом «оживити» свою змертвілу байдужість.

У мовах війни дискурс «Модерного інвектора» конструюється по-іншому. Існування людини розщеплюється на два модуси: умовно звично повсякденний і реально загрозливий, екстремальний. На перший погляд екстремальні стратегії мовлення в контексті війни не заперечують цінностей етикетних стратегій «Традиційного інвектора» та прийоми самовираження через знецінення іншого «Модерного інвектора». Проте їх вирізняє байдужість до пошуку згоди із супротивником, адже вони архаїчно-монологічні та спрямовують мовця до глибинно ритуальних витоків конфлікту «Ми – Вони».

На нашу думку, у контексті російсько-української війни сутнісні характеристики інвективних стратегій, дискурсу війни потребують перегляду. Модус екстремального існування особистості в умовах війни має психолого-історично відмінні полюси з огляду на позиції супротивників. Розв'язання гібридної, а згодом повномасштабної російсько-української війни показало, що російське суспільство прийняте силовими стосунками, у ньому повсякчас і повсюдно панує дискурс конфлікту та війни. Перше впадає в око екстремальна агресивність модусу існування армії ворога, яка є ініціатором нападу на іншу державу та намагається захопити чужі території. Звідси висока емотивність і хаотичність конфліктного дискурсу, у якому сплавлено суб'єктивну налаштованість на агресію, терор, деперсоналізацію своїх жертв мовця, який водночас переживає катастрофічну безнадійність, беззмістовність, загрозливість свого буття в ситуації злодіянь. До того ж йому важко вербалізувати свій жах.

Оцінка екстремальності модусу свого існування виявляється тут насамперед в інвективних стратегіях, у яких домінують інвективні словосполучення, найперше обценна лексика, нав'язливий мат. Інвектива в дискурсі загарбників утверджується насамперед у своїй деструктивній іпостасі, як мовленнєва агресія, хоча їй приписують також своєрідну функцію словосполучення, коли лайливі слова нав'язливо та стереотипно заповнюють паузи між словами (в основному це чотири основні терміни російського мату та їх похідні). Як сло-

ва-паразити вони, очевидячки, послаблюють тривогу нападника, до того ж у його лексиконі може бракувати палітри слів для виразу негативних емоцій.

Спробуємо окреслити деякі особливості поєднання дискурсу ввічливості та конфлікту в житті українців із початком російсько-української війни. Варто констатувати зміни у ставленні українських військових до інвективи в конфліктному дискурсі на тлі запеклих боїв, напруження всіх сил під час виконання військових завдань, труднощів побуту війни. Схильність висловити свій гнів, зневагу й опір ворогу засобами дискурсу війни, зокрема різного типу інвектив, обценної лексики, засвідчили не лише захисники, а й мирні мешканці, усі, хто дає відсіч російським загарбникам, допомагає військовим фінансово, своєю працею, творчістю (пісні, поезії про війну тощо). Останнє зумовлене залученістю широкого загалу до конфліктного дискурсу війни на різних рівнях соціальної взаємодії. За Р. Шевченко, інвектива є мовою війни, оскільки вона призначена для вербального супроводу брані, агресії, протистояння, зокрема в гендерному аспекті – це мова чоловіків-воїнів [15]. У дискурсі українських воїнів-захисників модулюються параметри радше профілю об'єктивно агресивного мовця, який дає відсіч агресору та свідомо застосовує різні реєстри інвективи – від іронії, сатири до обценної лексики. Останнє дозволяє зберегти діалогічні аспекти інвективи, хоча в будь-якому разі вона тяжіє до втрати контакту з інвектумом, втрати та знецінення його голосу.

Висновки із проведеного дослідження. Загалом в умовах війни помічаємо «пробудження» інвективи як практики конфліктного дискурсу, розширення віяла побутування інвективних стратегій, що є засобом переживання широкого спектра негативних емоцій засобами іронії, сатири, обценної лексики. Припускаємо, що за індивідуальним монологом інвектора в цьому випадку колективний діалог «Свої – Чужі», «Ми – Вони», який повертає інвективній лексиці її прадавні ритуальні смисли (явище реритуалізації), що потребує подальшого вивчення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бек У. Общество риска: На пути к другому модерну / пер. с нем. В. Седельника, Н. Федоровой. Москва : Прогресс-Традиция, 2000. 384 с.
2. Термінологічний словник російсько-української війни / В. Васютинський та ін. ; за ред. М. Слюсаревського ; упорядник С. Чуніхіна. Київ : Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2022. 20 с.
3. Войцехівська Н. Конфліктний дискурс в українській художній літературі: структурний, семантичний, комунікативний, лінгвістичний аспекти : автореф. дис. ...докт. філол. наук. Київ, 2013. 32 с.

4. Гібридна війна: in verbo et in praxi : монографія / за заг. ред. Р. Додонова. Вінниця : ТОВ «Нілан-Лтд.», 2017. 412 с.
5. Гуз О. Особливості вираження вербальної агресії у масмедійному дискурсі. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»*. 2010. Вип. 13. С. 154–159.
6. Диса О., Чумак А. Психологічні особливості застосування ненормативної лексики у міжособистісній комунікації. *Психологічні перспективи*. 2022. Вип. 39. С. 6–87.
7. Жельвис В. Поле брани: Сквернословие как социальная проблема в языках и культурах мира. Москва : Научно-издат. центр «Ладомир», 2001. 352 с.
8. Литвин-Кіндратюк С. Інвектива як вияв деригуалізації міжпоколінної взаємодії. *Вісник Прикарпатського університету. Філологічні і психологічні науки*. 2013. № 17. С. 129–135.
9. Макаренко Н. Інвективна лексика як форма міжособистісного спілкування. *Проблеми сучасної психології*. 2013. Вип. 22. С. 336–347.
10. Панова Ю. Психологічні функції ненормативних мовних конструктів у комунікативній поведінці особистості : автореф. дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2005. 16 с.
11. Парахонський Б., Яворська Г. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисли : монографія. Київ : НІСД, 2019. 560 с.
12. Словник синонімів української мови : у 2 т. / А. Бурячок та ін. Київ : Наукова думка, 2001. Т. 1. 1040 с.
13. Ставицька Л. Українська мова без табу. Словник нецензурної лексики та її відповідників. Обсценізми, евфемізми, сексуалізми. Київ : Критика, 2008. 454 с.
14. Українська фольклористика : словник-довідник / уклад. і заг. ред. М. Чернописького. Тернопіль : Підручники і посібники, 2008. 448 с.
15. Шевченко Р. Речі бранні. Фрагмент мовного дослідження. Полтава, 2004. 120 с.
16. Широкоградюк Л. Лихослів'я у шкільному середовищі: профілактика і корекція. Київ : Шк. світ, 2009. 128 с.

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА ПІД ЧАС ВІЙНИ PECULIARITIES OF DOMESTIC VIOLENCE DURING THE WAR

У статті авторами зазначено, що проблеми домашнього насильства в період військової агресії загострюються і під впливом різних причин можуть залишатися невидимим або мати неналежне реагування з боку суспільства. Підкреслено існування трьох основних підходів щодо аналізу чинників, які мають вплив на розвиток ситуації домашнього насильства: соціокультурний, системний сімейний та індивідуально-психологічний. Констатовано, що найбільш загальноприйнятною на тепер вважається екологічна теорія насильства У. Бронфенбренера, яка пояснює насильство в родині за допомогою розгляду проблеми з різних боків. Авторами підкреслено, що насильство може мати різні форми, динаміку та ступені інтенсивності, але завжди присутнім є факт порушення однієї людиною прав і свобод іншої людини. Стаття містить аналіз чинників, пов'язаних із більшою ймовірністю проявів насильства, та чинників, що можуть сприяти збільшенню домашнього насильства під час війни (страх, невпевненість, відчуття безпорадності та розгубленості; соціально-економічна нестабільність та втрата роботи; вимушене переселення та втрата безпечного оточення й усталеного міжособистісного простору; порушення сімейної динаміки та стосунків; підвищене вживання алкоголю та наркотиків; легкий доступ до різних видів зброї; виникнення посттравматичного стресового синдрому тощо). Проаналізовано причини зменшення показників кількості звернень до Національної поліції України стосовно випадків насильства (самостійне нівелювання постраждалою цієї проблеми; необхідність вирішення інших нагальних проблем; знаходження постраждалої в тимчасовій окупації або в зоні ведення бойових дій; відсутність довіри органам й інституціям у прийнятних громадах; проживання в тимчасових притулках, де немає вільного доступу до мобільного зв'язку й інтернету; вимушене переміщення людей в інші регіони країни та за кордон, в іншомовне середовище. Мовний бар'єр і відсутність знань стосовно особливостей реагування у країні на випадки домашнього насильства; зниження швидкості реагування працівників поліції у зв'язку із залученням працівників в охорону громадського порядку особливо в районах, наближених до зони бойових дій тощо).

Ключові слова: домашнє насильство, постраждалі, жінки, фактори, що сприяють збільшенню домашнього насильства, війна, постраждалі від домашнього насильства.

The authors note in the article that the problems of domestic violence in the period of military aggression are aggravated and, due to various reasons, may remain invisible or have an insufficient level of response from society. It has been emphasised the existence of three main approaches to analysing the factors that influence the development of domestic violence, such as sociocultural, systemic family and individual psychological. It has been stated that the most generally accepted today is the ecological theory of violence by U. Bronfenbrenner, which explains domestic violence by addressing the problem from various perspectives. The authors emphasise that violence can have different forms, dynamics and intensity, but it is always a violation of the rights and freedoms of another person. The article analyses the factors associated with a higher probability of violence and factors that may contribute to the increase in domestic violence during war (fear, uncertainty, feelings of helplessness and confusion; socio-economic instability and loss of work; forced relocation and loss of a safe environment and established interpersonal space; disruption of family dynamics and relationships; increased alcohol and drug use; easy access to various types of weapons; posttraumatic stress syndrome, etc.). The reasons for the decrease in the number of appeals to the National Police of Ukraine regarding cases of violence have been analysed (self-levelling of the problem by the victim; the need to solve other urgent problems; the victim's location in the temporary occupation or in the war zone; lack of trust in the authorities and institutions in the host communities; living in temporary shelters without free access to mobile communication and the Internet; forced relocation of people to other regions of the country and abroad into foreign language environments). The language barrier and lack of knowledge about the specifics of the country's response to domestic violence; a decline in the speed of police response due to the involvement of employees in public order protection, especially in the areas close to the war zone, etc.

Key words: domestic violence, victims, women, factors contributing to increase in domestic violence, war, victims of domestic violence.

УДК 159.9:364.3-027.553-058.6
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.47.34>

Мілорадова Н.Е.

д.психол.н., професор,
професор кафедри педагогіки
та психології
Харківський національний університет
внутрішніх справ

Доценко В.В.

к.психол.н., доцент,
доцент кафедри педагогіки та психології
Харківський національний університет
внутрішніх справ

Актуальність. Повномасштабна агресія РФ на території України вплинула на всі сфери життя як окремої особистості, так і українського народу загалом. Багато людей водночас зіткнулися з безпорадністю та розгубленістю, втратою контролю та відчуттям постійної небезпеки. Окрім того, війна, як і будь-яка екстремальна ситуація, лише загострила проблеми людей і не зупинила вчинення правопорушень, які були поширеними в державі раніше. Домашнє насильство є одним із таких явищ, що в період військової агресії лише загострюється, водночас може залишатися

невидимим або мати неналежний рівень реагування з боку суспільства внаслідок багатьох причин. Проблема домашнього насильства не нова. Вона існує та набула нових рис в умовах повномасштабного російського вторгнення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як нами вже зазначалося в попередніх публікаціях [4; 5; 9; 10], аналіз питань, пов'язаних із домашнім насильством і насильством взагалі, є об'єктом дослідження науковців різних галузей знань – психології, педагогіки, соціології, кримінології, адміністративного та кримінального права тощо.

Так, фундаментальні основи насильства розглядалися в наукових працях М. Вебера, Е. Дюркгейма, Г. Зіммеля, Р. Мертона, П. Сорокіна, О. Шпенглера, З. Фрейда, Е. Фромма й інших. Проблематиці домашнього насильства як історико-теоретичній категорії, посилаючись на міжнародні документи та національне законодавство, присвятили свої дослідження О. Бандурко, А. Блага, О. Джужа, С. Волошина, К. Левченко, О. Литвинов, О. Храмцов та інші. Вагомий внесок у соціологічний напрям досліджень теоретико-методологічних і практичних проблем цього феномену здійснили Р. Берк, М. Вебер, К. Йолло, Л. Лерман, Л. Шерман та інші.

Сучасна наука розглядає домашнє насильство крізь призму існуючих підходів щодо визначення її чинників і умов виникнення, структурно-сценарного аналізу, короткострокових і довгострокових наслідків. Виокремлюють соціокультурний (М. Вольфган, Н. Блеклок, М. Страус, Р. Гелес, А. Квітковська, І. Грабська й інші), системний сімейний (Д. Джексон, П. Вацлавик, К. Маданес, В. Сатір, С. Паттерсон та інші) та індивідуально-психологічний (С. Гарт, Д. Дуттон, А. Розенбаум та інші) підходи, але загальноприйнятною натеper уважається екологічна теорія насильства (У. Бронфенбреннера), яка пояснює насильство в родині за допомогою розгляду його з різних боків.

Виклад основного матеріалу. Проблема домашнього насильства не з'явилася в українських родинях «учора». Вона існує та набула нових рис в умовах повномасштабного російського вторгнення. Домашнє насильство під час війни – це поширене явище, яке стає ще більш небезпечним, ніж у мирний час. Обмеження в пересуванні, спілкуванні, загроза обстрілів знижують можливість звернутися по допомогу до близьких і друзів, відповідних структур. Це призводить до потрапляння постраждалих від домашнього насильства в ситуацію ще більшої фізичної, матеріальної та маральної залежності від кривдників. Також дуже складно виявити та розслідувати факти насильства в сім'ях, які перебувають на окупованих територіях. Окрім того, частково «випали» з поля зору правоохоронних органів схильні до насильства особи, які змінили своє місце проживання через бойові дії [2].

З перших днів війни громадські організації, соціальні структури й експерти, які займаються профілактикою та протидією домашньому насильству, прогнозували стрімке зростання кількості епізодів, вказуючи на сукупність чинників, які підвищують ризик домашнього насильства в умовах війни [8].

Незважаючи на те, що насильство в родині може проявитись у будь-яких класових і соціально-економічних верствах суспільства, існує

низка чинників, пов'язаних із більшою ймовірністю проявів насильства. Саме розуміння цих чинників становить фундамент відповідного запобігання насильству та своєчасного реагування на факти його прояву.

У відомому Всесвітньому звіті про насильство та його вплив на здоров'я наведені основні чинники ризику, серед яких [13]:

- низький рівень освіти;
- злидений стан родини;
- насильство, пережите в дитинстві;
- прийняття моделі поведінки чоловіка, наділеного великими правами;
- прийняття традиційних сімейних ролей;
- домінування чоловіка у стосунках;
- часті конфлікти та їх ескалація;
- толерантне ставлення суспільства до проявів насильства;
- неефективна робота органів із боротьби з насильством тощо.

Насильство може мати різні форми, динаміку та ступень інтенсивності. Але завжди спостерігаємо факт порушення однією людиною прав і свобод іншої людини. Однак нині статистика показує зменшення кількості випадків домашнього насильства, хоча війна насправді сприяє його зростанню. Так, зафіксованих випадків домашнього насильства стало менше порівняно з попередніми роками. У першому півріччі 2022 р., порівняно з першим півріччям 2021 р., зафіксовано на 27,5% менше звернень до Національної поліції України. Хоча цифри зростали кожного року. Згідно з дослідженням «Домашнє насильство в Україні: реагування в умовах війни» [7], яке презентували у вересні 2022 р., із 1 січня 2022 р. по 30 червня 2022 р. Офіс Генерального прокурора зафіксував на 56% менше кримінальних проваджень у контексті домашнього насильства порівняно з аналогічним періодом 2021 р. Така тенденція може свідчити про те, що введений воєнний стан у державі вплинув на доступ постраждалих до системи правосуддя та загалом відобразився на динаміці звернень у правоохоронні органи.

Проаналізуємо більш ґрунтовно чинники, що можуть сприяти збільшенню домашнього насильства під час війни, та причини зменшення показників кількості звернень до Національної поліції України стосовно випадків насильства.

Воєнні події – це події суспільного значення, після яких залишаються комплексні, глибокі, іноді дуже тривалі за часом наслідки. Загалом, коли говорять про війну, виділяють два основні аспекти наслідків – матеріальні та людські втрати. Однак існує ціла низка дій, що несе довготермінові чи короткотермінові рефлексії, які дуже часто залишаються немов у тіні, які не беруть до уваги в комплексному аналізі наслідків війни. Це різні види фізичного насильства,

застосування тортур, травматизм, пам'ять про які ті, хто вижили, несуть із собою все життя. Ці «сліди» значною мірою ускладнюють життя людини, її залученість у суспільні процеси та продуктивність особистого та професійного життя. Їх ліквідація або зменшення негативного впливу вимагає тривалої та масштабної роботи всіх сегментів суспільства, інститутів влади та неурядового сектору [3]. Відповідне реагування на ці наслідки – важливий елемент відновлення життя як окремої людини, так і країни загалом.

У спеціалізованій літературі можна побачити думку, що насильство в родині виникає переважно внаслідок посттравматичного стресового синдрому та як результат воєнних подій, які провокують появу агресивної поведінки в партнерських відносинах. Війна справді сильно впливає на психологічний стан суспільства: постійний стрес, невизначеність і втрата відчуття контролю над своїм майбутнім, горе та втрати, яких зазнали багато родин.

Аналіз сучасних досліджень показав [1], що негативні емоції часто перетворюються на нові епізоди домашнього насильства, якщо така модель поведінки вже є в сім'ї. На тлі хронічного стресу люди, які не опанували техніки саморегуляції, частіше вдаються до саморуйнування, уживають алкоголю і наркотичні речовини, що також підвищує ризик домашнього насильства. Тобто насильство в родині спостерігається і в тих суспільствах, де воєнні конфлікти не велись, партнери не були прямими чи опосередкованими учасниками воєнних конфліктів [3].

Втрата звичного кола спілкування також підвищує рівень імовірності насильства в родині. Наприклад, у випадках, коли вони переїхали до безпечнішого міста, і хтось із членів сім'ї стикається з домашнім насильством, вони не мають поруч близьких, друзів, родичів, до яких можна звернутися по допомогу, і постраждалі не мають місця, куди можна піти від кривдника. Також це стосується сімей, які були змушені виїхати за кордон, де вони опиняються взагалі поза звичним порядком речей: серед нових законів, правил, культури, мовного середовища.

Іноді сім'я залишається у своїй громаді, але через різку зміну способу життя опиняється у стані невизначеності. Немає поруч знайомих або колег, які часто стають чинником стримування кривдника або зовнішньою силою, яка розриває коло домашнього насильства, повідомляючи про нього в поліцію чи соціальні служби.

Окрім того, вплив економічних чинників на ситуації виникнення домашнього насильства під час війни також є досить значним. Так, за даними Соціологічної групи «Рейтинг», від початку військової агресії Росії проти Укра-

їни [11] 37% наших громадян залишилися без роботи та нині так її й не знайшли. Найбільше тих, хто втратив роботу, серед мешканців Сходу, жінок, а також внутрішньо переміщених осіб. Безробіття створює та посилює економічну залежність, отже, підвищує ризик насильства. Воно може з'являтися в сім'ях, де раніше таких проявів не було, а там, де воно вже стало звичним, епізоди можуть частішати та ставати більш небезпечними.

Також необхідно звернути увагу на випадки економічного й інших видів насильства між представниками різних поколінь (між молодими людьми чи людьми середнього віку та літніми людьми – їхніми батьками чи бабусями та дідусями). Коли велика кількість людей втратили роботу і, як наслідок, стабільне джерело доходу, а пенсії й інші соціальні виплати приходять регулярно, в агресорів з'являється бажання привласнити собі ці виплати та розпоряджатися ними на свій розсуд або суто на свої потреби, часто позбавляючи водночас літніх людей життєво необхідних їм ліків, медичної допомоги, продуктів тощо. З такою самою проблемою стикаються й люди з інвалідністю, які потребують стороннього догляду.

Обставини війни не є єдиною причиною виникнення домашнього насильства, але участь і травматизація внаслідок війни можуть стати так званним «пусковим механізмом» для насильницьких дій або сприяти збільшенню його сили та кількості епізодів.

Серед чинників, що сприяють збільшенню домашнього насильства під час війни, є страх, невпевненість, відчуття безпорадності та розгубленості; соціально-економічна нестабільність і втрата роботи; вимушене переселення та втрата безпечного оточення й усталеного міжособистісного простору; порушення сімейної динаміки та стосунків; підвищене вживання алкоголю та наркотиків; легкий доступ до різних видів зброї; виникнення посттравматичного стресового синдрому тощо.

Згідно з аналітичним висновком ЮРФЕМ [7], ситуації збройного конфлікту, період постконфліктного врегулювання та випадки вимушеного переселення можуть посилювати масштаби й інтенсивність уже наявних форм насильства, а також призводити до появи нових його форм.

Одним із каталізаторів збільшення випадків домашнього насильства є переміщення людей у більш безпечні регіони або за кордон, що призводить до обмеження простору спілкування, потрапляння в іншомовне середовище, втрати професійних і особистісних зв'язків, звичних соціальних ролей.

Як зазначають сучасні науковці [6], війна та конфлікти по-різному впливають на жінок, чоловіків, хлопців і дівчат. Вони можуть відрізнятися за причиною та масштабом, але

наслідки для жінок у всьому світі схожі. Нинішня війна в Україні показала, що жінки та дівчата більше страждають від насильства порівняно з іншими групами населення, як у короткостроковій, так і в довгостроковій перспективі. Жінки та дівчата страждають не лише від безпосередніх наслідків війни та конфліктів, але й від їхніх побічних наслідків, а саме [6]:

- жінки найчастіше беруть на себе всі ризики та відповідальність за порятунок своїх дітей і сімей, змушені залишати свої домівки, позбавляючи їх від мережі підтримки. Більшість переміщених осіб на планеті становлять жінки та діти, що підвищує ризик ґендерно зумовленого насильства, сексуального насильства також;

- жінки часто долають великі відстані за їжею, водою, дровами та медичною допомогою, щоб подбати про свої сім'ї, що збільшує ризики нападів, сексуального насильства чи поранень від наземних мін;

- жінки залишаються єдиними відповідальними особами, які піклуються про домашнє господарство, заробляють на існування, ведуть активну діяльність поза домом і виконують нові ролі, щоб вижити, оскільки чоловіки воюють далеко, часто гинуть або зникають під час конфліктів;

- у боротьбі за роботу та гроші жінки зазвичай виконують роботу в неформальному секторі без будь-якого соціального захисту. Це збільшує ризики бути підданими примусовій праці та примусовій проституції, торгівлі органами, торгівлі людьми. Окрім того, це завдає шкоди дітям, які залишилися без належного піклування батьків, і впливає на їхню успішність у школі та психологічний стан;

- дівчата-підлітки або діти є першими у своїх громадах, хто залишає школу, і останніми, хто повертається після закінчення криз, оскільки можуть взяти на себе підвищену відповідальність за ведення домашнього господарства, піклуватися про молодших братів і сестер, якщо їхні батьки відсутні або їх убили під час війни. Також варто згадати, що через зруйновану економіку, бідність і голод, спричинені війною, батьки можуть видавати дівчат заміж у ранньому віці (до 18 років), щоб отримати придане або просто звільнитися від дитини, яку потрібно годувати;

- жінки похилого віку через непрацездатність або порушення схем пенсійних виплат можуть не отримувати належне харчування, медичне обслуговування. Окрім цього, вони часто залишаються вдома під час війни, оскільки не хочуть бути тягарем для своїх сімей або просто тому, що хочуть захистити свої домівки. Тим самим вони наражають себе на ізоляцію та позбавляють підтримки, включаючи доступ до ліків і їжі. Залишаючись на

самоті, вони можуть зіткнутися з ризиком жорстокого поводження, включаючи сексуальне насильство з боку учасників бойових дій, місцевих угруповань або агресивних членів громади тощо;

- жінки та дівчата з інвалідністю можуть зіткнутися з такими проблемами під час військових конфліктів, як обмежена можливість пересування, що може призвести до неможливості уникнути небезпечних ситуацій; обмежений доступ до базових послуг, як-от житло, їжа, вода, санітарія, засоби гігієни та медичне обслуговування.

Здається, що нібито у зв'язку з війною домашнє насильство вчиняється рідше, а кількість постраждалих стає в рази меншою. Падіння у статистиці пов'язане суто з тим, що постраждали від домашнього насильства стали рідше звертатися до поліції. Люди не звертаються по юридичну допомогу через бар'єри, зумовлені саме війною. Серед перепон розглянуто такі:

- самотійне нівелювання постраждалою цієї проблеми, тобто зараз «не на часі»;

- необхідність вирішення інших нагальних проблем: безпека, житло, робота, діти, нове місце проживання, нове оточення тощо;

- знаходження постраждалої в тимчасовій окупації або в зоні ведення бойових дій (не має доступу до базових послуг, які надають на підконтрольній Україні території);

- відсутність довіри органам та інституціям у приймальних громадах, побоювання, що до приїжджих ставитимуться упереджено, не нададуть допомоги та підтримки;

- проживання в тимчасових притулках, де немає вільного доступу до мобільного зв'язку й інтернету;

- вимушене переміщення людей в інші регіони країни та за кордон, в іншомовне середовище. Мовний бар'єр і відсутність знань стосовно особливостей реагування у країні на випадки домашнього насильства;

- зниження швидкості реагування працівників поліції на випадки домашнього насильства у зв'язку із задіяністю працівників в охороні громадського порядку, особливо в районах, наближених до зони бойових дій тощо.

Нині ситуація щодо можливості звернутися по допомогу поліпшується, зокрема, суб'єкти реагування, Національна поліція України також, адаптують механізми реагування на випадки домашнього насильства до нинішніх умов. Особливо складними із цього погляду є випадки на територіях, де ведуться активні бойові дії, отже, є складнощі в реагуванні на випадки домашнього насильства. В умовах військової агресії безпекова ситуація в Україні залежить від області та віддаленості від зони активних бойових дій. Як свідчать фахівці, чим ближче відповідна область до зони бойових

дій, тим менше зафіксовано в судах справ, пов'язаних із домашнім насильством.

Ще одним аспектом проявів наслідків війни є, як зазначає Марта Чумало, заступниця голови Центру «Жіночі перспективи» в інтерв'ю Голосу Америки [12], повернення військовослужбовців додому. До цього також необхідно ретельно готуватися, бо військовослужбовці, що повертаються зараз і повернуться після нашої перемоги, будуть мати багато різноманітних проблем зі здоров'ям, якщо не отримають адекватної фахової допомоги та реабілітації. Як зазначила психологиня, такий досвід уже є, приклади дуже сумних історій також, коли ми мали повернення після 2014 р. зі Сходу наших військовослужбовців. Це стосується поранень, каліцтва, розвитку соматичних захворювань і порушень психіки. Тобто зоною ризику стають військовослужбовці, які повернулися із фронту. Вони можуть страждати від депресій, ПТСР та інших ментальних проблем і, якщо їм не буде надана якісна психологічна реабілітація, це може сприяти збільшенню випадків домашнього насильства. Тому відповідне реагування з боку державних установ щодо надання кваліфікованої допомоги та підтримки військовослужбовцям – одна з головних умов профілактики домашнього насильства під час та після закінчення війни.

Окрім того, експерти, які опікуються протидією домашньому насильству, звертають увагу на кількість зброї, яка з'являється у країні у стані війни. Мета, з якою люди її зберігають удома, зрозуміла, але доступна зброя значно погіршує прогноз випадків домашнього насильства.

Також є ще один бік прояву домашнього насильства під час війни і це стосується жінок, які перетнули кордон, тікаючи дуже часто саме від насильства в Україні або навпаки, залишаючись зі своїми чоловіками у країні. Уже є приклади насильницьких дій із боку чоловіків, які, тікаючи від бойових дій на Сході, залишалися в Західних областях, бо не змогли виїхати за кордон. Це стосується як проявів економічного та психологічного насильства (наприклад, дружина з дитиною виїхала за кордон, отримала підтримку від держави, що приймає, а чоловік погрозами, залякуванням або шантажем чимось вимагає в неї ці кошти), так і фізичного сексуального насильства (наприклад, коли подружжя з дитиною виїхали на Захід, чоловік не пускає жінку за кордон та знущується з неї, примушує її заробляти гроші різними шляхами, сам не працює, бо боїться мобілізації, відбирає всі гроші та тероризує її).

Висновки. Отже, війна не скасовує домашнє насильство, а навпаки, загострює ситуацію. Традиційно домашнє насильство зачіпає вразливі групи населення, які, поміж

іншого, обтяжені вирішенням інших проблем, що виникли через збройний конфлікт у державі. Але, незважаючи на війну, необхідно докласти максимальних зусиль, щоб факти домашнього насильства було зафіксовано, а постраждалим надавалися відповідна допомога та захист. Отже, під час війни захист потерпілих від домашнього насильства в Україні набув ще більшого значення. І робота в цьому напрямі значно посилюється у зв'язку з тим, що Верховна Рада 20 червня 2022 р. ратифікувала Конвенцію Ради Європи про запобігання насильству щодо жінок і домашньому насильству (Стамбульська конвенція). Ця угода передбачає захист жінок від усіх форм насильства та дискримінації, рівність між жінками та чоловіками, політику та заходи для захисту всіх жертв насильства та надання їм допомоги.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Актуальні проблеми сімейного насильства : монографія / за заг. ред. Т. Перцевої, В. Огоренко. Дніпро, 2021. 188 с.
2. Війна по обидві сторони фронту: чому бойові дії у країні посилюють агресію сімейних насильників. URL: <https://nsirogozy.city/articles/248589/vijna-po-obidvi-storoni-frontu-chomu-bojovi-dii-v-kraini-posilyuyut-agresiyu-simejnih-nasilnikov->
3. Домашнє насильство як наслідок війни. URL: <https://kriegsfolgen-ueberwinden.de/uk/vorgaengerprojekt-ua/schulungen-vernetzungstreffen-ua/haeusliche-gewalt-als-kriegsfolge-ua/>
4. Доценко В., Макаренко П. Психологічні аспекти протидії ґендерному насильству. *Протидія кіберзагрозам та торгівлі людьми* : тези доповідей учасників Міжнародної науково-практичної конференції, 26 листопада 2019 р. ; МВС України ; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2019. С. 101–105.
5. Доценко В. Профілактична робота із протидії сексуальному насильству щодо дитини. *Протидія кіберзлочинності та торгівлі людьми* : збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, 27 травня 2020 р., м. Харків ; МВС України ; Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Координатор проєктів ОБСЄ в Україні. Харків : ХНУВС, 2020. С. 40–44.
6. Запобігання та реагування на ґендерно зумовлене насильство під час війни та в післявоєнних умовах. Досвід та рекомендації жіночих громадських організацій / І. Адільханян та ін. Відень, Австрія, 2022. 54 с.
7. Домашнє насильство в Україні: реагування в умовах війни (I півріччя 2022 р.) : звіт, підготовлений Аналітичним центром ЮрФем за фінансової підтримки Ради Європи (проєкт Ради Європи «Боротьба з насильством стосовно жінок в Україні»). URL: <https://jurfem.com.ua/domashne-nasyistvo-reahuvannya-v-umovakh-viyny/>
8. Знецінення та страх. Як війна вплинула на рівень домашнього насильства в Україні? URL: <https://www.wonderzine.com.ua/wonderzine/life/life/12999-znetsinennya-ta-strah-yak-viyna-vplynula-na-riven-domashnogo-nasilstva-v-ukrayini>

9. Мілорадова Н. Загальна характеристика феноменів домашнього насильства. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи* : збірник наукових праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. Сєверодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2021. № 3 (56). Т. 2. С. 195–207.

10. Мілорадова Н. Трикутник Карпмана – токсична модель відносин: особливості розвитку та стратегії виходу. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи* : збірник наукових праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. Сєверодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2021. № 3 (56). Т. 3. С. 147–156.

11. Оцінка шкоди, завданої воєнними злочинами Росії в Україні (15–19 вересня 2022 р.). URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/os_nka_shkodi_zavdano_vo_nnimi_zlochunami_ros_v_ukra_n_15-19_veresnya_2022.html.

12. Чумало Марта. Як запобігти домашньому насильству з боку військових і як збирати докази зґвалтувань солдатів РФ : інтерв'ю. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/marta-chumalo-interview/6912274.html>.

13. Devastatingly pervasive: 1 in 3 women globally experience violence. URL: <https://www.who.int/news/item/09-03-2021-devastatingly-pervasive-1-in-3-women-globally-experience-violence>.

ВПЛИВ МУЗИКОТЕРАПІЇ НА ПСИХОЛОГІЧНИЙ СТАН ЛЮДИНИ

INFLUENCE OF MUSIC THERAPY ON THE PSYCHOLOGICAL STATE OF A PERSON

У статті увага привертається до музики як інструменту психологічного впливу на людину. Було проаналізовано теоретичні напрями, де використовується музикотерапія. Зазначено проблему впливу музикотерапії на психологічний стан людини. Доводиться актуальність її в сучасному світі. За мету було прийнято аналіз музикотерапії як сучасного методу корекції різних станів людини. У роботі було досліджено, як різні жанри музики впливають на настрій і емоції людей, а також на те, як люди сприймають світ навколо себе. Музика може допомогти в лікуванні різних психологічних розладів, як-от депресія, тривога та посттравматичний стресовий розлад. Деякі дослідження також показують, що музика може покращувати якість сну та допомагати в розслабленні після напруженого дня. Зауважено, що не будь-яка музика підходить для всіх. Вплив музики на настрій і емоції також може залежати від контексту, у якому вона виконується. Різні жанри музики можуть по-різному впливати на настрій і мати значення для використання музики в регуляції настрою. Одним із способів, яким музика може впливати на емоційне регулювання, є її здатність викликати окремі емоційні реакції. Виявлено в дослідженнях, що музичними жанрами, що позитивно впливають на настрій, є класична музика та джаз. Деякі дослідження показують, що така музика може допомогти зменшити симптоми хронічного болю та покращити якість сну. Навпаки, було виявлено, що рок та хеві-метал негативно впливають на настрій і емоції, а деякі дослідження показують, що вони можуть посилювати почуття агресії, гніву та дратівливості. Але вирішальним є вплив музики на настрій і емоції, який залежить від особистих уподобань і досвіду людини. Нарешті, вплив технологій на споживання та виробництво музики – це сфера досліджень, яка привертає все більше уваги. Автори дійшли висновку, що майбутні дослідження в цій галузі можуть допомогти краще зрозуміти основні механізми, за допомогою яких музика впливає на настрій і емоції, а також можливості використання музики в різних умовах та завдяки технологічним досягненням.

Ключові слова: музикотерапія, музичні жанри, вплив, емоції, психологічний стан.

The article draws attention to music as an instrument of psychological influence on a person. Theoretical areas where music therapy is used were analyzed. The problem of the influence of music therapy on the psychological state of a person is noted. It proves its relevance in the modern world. The purpose was to analyze music therapy as a modern method of correcting various human conditions. The paper examined how different genres of music affect people's mood and emotions, as well as how people perceive the world around them. Music can help treat a variety of psychological disorders, such as depression, anxiety, and posttraumatic stress disorder. Some studies also show that music can improve sleep quality and help you relax after a busy day. Attention was drawn to the fact that not all music is suitable for everyone. The impact of music on mood and emotions may also depend on the context in which it is performed. Different genres of music can affect mood in different ways and have implications for the use of music in mood regulation. One of the ways that music can affect emotional regulation is its ability to elicit certain emotional responses. Studies have shown that the musical genres that have a positive effect on mood are classical music and jazz. Some studies suggest that such music can help reduce the symptoms of chronic pain and improve sleep quality. In contrast, rock and heavy metal have been found to negatively affect mood and emotions, and some studies show that they can increase feelings of aggression, anger, and irritability. But the impact of music on mood and emotions is crucial, which depends on a person's personal preferences and experience. Finally, the impact of technology on music consumption and production is an area of research that is attracting increasing attention. The authors concluded that future research in this area may help to better understand the underlying mechanisms by which music affects mood and emotions, as well as the possibilities of using music in different settings and thanks to technological advances.

Key words: music therapy, musical genres, influence, emotions, psychological state.

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.47.35>

Нерубасська А.О.

д.філос.н.,
доцент кафедри загальнонаукових,
соціальних та поведінкових дисциплін,
Одеське ПрАТ «Вищий навчальний заклад
«Міжрегіональна Академія управління
персоналом»»

Шепелєва В.С.

студентка IV курсу
Одеське ПрАТ «Вищий навчальний заклад
«Міжрегіональна Академія управління
персоналом»»

Музика – це універсальна мова, яка може бути відчута людьми на когнітивному рівні, незалежно від їхнього віку, статі, культури. Музика може мати великий вплив на повсякденне життя та настрій, може використовуватися як засіб зміни нашого емоційного стану, для його корекції.

Можна виділити кілька теоретичних напрямів, як-от підхід до обробки інформації, когнітивну нейронауку та соціальну психологію, де використовується музикотерапія. Підхід до обробки інформації розглядає сприйняття музики як серію психічних процесів, які вклю-

чають кодування, зберігання та пошук музичної інформації. Когнітивна неврологія досліджує нейронні процеси, що беруть участь у сприйнятті та виробництві музики, а соціальна психологія досліджує соціальні та культурні чинники, що впливають на сприйняття музики та поведінку [1].

Проблема впливу музикотерапії на психологічний стан людини є актуальною для дослідження з кількох причин. По-перше, сучасний спосіб життя, пов'язаний із постійним стресом і напругою, може сприяти розвитку психологічних проблем, як-от тривожність, депресія, нер-

возність тощо. По-друге, музика є загальною мовою, яка здатна сильно впливати на наші емоції, настрої і навіть поведінку. По-третє, музикотерапія є одним із найбільш популярних методів альтернативної медицини, яке використовується як додатковий лікувальний засіб у психотерапії, реабілітації та низці інших медичних напрямів.

Мета дослідження – зробити аналіз музикотерапії як сучасного методу корекції різних станів людини.

У статті буде досліджено, як різні жанри музики впливають на настрої і емоції людей, а також на те, як люди сприймають світ навколо себе.

Проблемою впливу музикотерапії на психологічний стан людини цікавилися багато науковців і дослідників у різних галузях науки, як-от психологія, медицина, музикознавство тощо. Серед них можна виділити таких відомих дослідників, як Деніел Левітін, Брінджетта Шоуен, Майкл Тілсон Томас, Фредерік Ліцен та багато інших. Окрім того, за цією темою було проведено безліч клінічних досліджень, які дозволили встановити зв'язок між музикотерапією та психологічним станом людини. А взагалі відомо, що психологія музики сягає давніх греків, які визнавали здатність музики впливати на настрої і поведінку. У XIX і XX ст. такі вчені, як Герман фон Гельмгольц, Густав Фехнер і Ернст Мах, зробили значний внесок у вивчення музичного сприйняття та пізнання. Однак лише в середині XX ст. психологія музики почала формуватися як окрема галузь досліджень [1; 6; 8].

Відомо, що музика може значно впливати на емоційний стан людини. Деякі дослідження показують, що музичні твори з більш повільним темпом, мелодійніші та ритмічніші, можуть викликати більш спокійний і розслаблений стан, тоді як музика зі швидким темпом, гучністю та динамікою може викликати почуття збудження й енергії у слухачів. Дослідження, проведене в Університеті Меріленду, показало, що музика, яку людина слухає, може впливати на рівень гормону кортизолу, який пов'язаний із рівнем стресу в організмі. Дослідження, проведене в Університеті Лондона, показало, що слухання музики може підвищити рівень серотоніну в організмі, що, у свою чергу, може поліпшити настрої і знизити рівень тривожності. Дослідження, проведене в Університеті Мельбурна, показало, що слухання музики може покращити якість сну, знизити рівень тривожності та підвищити рівень енергії в людей, які страждають на хронічну втому. Дослідження, проведене в Університеті Мічигану, показало, що музика може впливати на активність мозку, що може приводити до покращення настрою та підвищення когнітивних здібностей. Кроком уперед у дослідженнях є те, що музику пов'язують з біологічно зна-

чущими стимулами, які, у свою чергу, є пов'язаними з виживанням, завдяки їх загальному залученню мозкових схем, що беруть участь в отриманні задоволення та винагороди [14].

Музика може допомогти в лікуванні різних психологічних розладів, як-от депресія, тривога та посттравматичний стресовий розлад. Деякі дослідження також показують, що музика може покращувати якість сну та допомагати в розслабленні після напруженого дня. Такі дослідження проводили Вільям Джеймс і Карл Ленге, Стенлі Кендлер, Пол Екман, Стенлі Шахтар і Джером Сінгер, Антоніу Дамазіо, Джеральд Лендінгем і Колін Мартін [9; 15].

У пошуках доказів впливу музики на стан людини проводилися численні експерименти та дослідження в рамках психології, нейробіології та музикотерапії [14; 15].

Було доведено, що музика глибоко впливає на людські емоції та настрої. Дослідники виявили, що музика може впливати на лімбічну систему мозку, яка відповідає за регулювання емоцій і пам'яті. Музика може викликати широкий спектр емоцій, щастя, смутку, гніву і страху. Цей ефект пов'язаний з активацією системи винагороди мозку, яка стимулюється вивільненням дофаміну у відповідь на приємні стимули. У результаті було виявлено, що музика є ефективним інструментом управління настроєм і емоційними станами.

Музична терапія включає використання музики як засобу спілкування та вираження, було виявлено, що вона є ефективним інструментом для заохочення емоційного вираження, соціальної взаємодії та розслаблення.

Вплив музики на настрої і емоції також можна побачити в тому, як вона використовується в рекламі, кіно та на телебаченні. Музика часто використовується в рекламі, щоб викликати емоції та створити зв'язок між глядачем і рекламованим продуктом. Так само музика використовується у фільмах і на телебаченні для створення настрою чи атмосфери, а також для посилення емоційного впливу сцени.

Незважаючи на багато переваг музики, важливо визнати, що не будь-яка музика підходить для всіх. У людей різні уподобання в музиці, те, що може розслаблювати або надихати одну людину, може бути неприємним або дратівливим для іншої. Навіть більше, вплив музики на настрої і емоції також може залежати від контексту, у якому вона виконується. Наприклад, прослуховування бадьорої музики під час тренування може мати позитивний вплив на настрої, тоді як прослуховування тієї ж музики у пробці може мати протилежний ефект.

Було виявлено, що музика має як позитивний, так і негативний вплив на настрої, причому деякі види музики надають більший вплив, ніж інші. Наприклад, оптимістична та динамічна музика може покращити настрої і рівень енергії,

а повільна та меланхолійна музика може викликати почуття смутку чи ностальгії [2; 3; 12].

Дослідниками було проведено опитування [4], у якому взяли участь 50 осіб віком від 18 до 40 років. Учасників попросили прослухати 10 різних музичних композицій, які представляли різні жанри музики, як-от: класична музика, рок, поп, джаз, хіп-хоп, реп, техно, кантрі, фолк і реггі. Після кожної композиції учасники мали заповнити анкету, у якій вони описували свої емоції та настрої після прослуховування музики різних жанрів. Результати показали, що настрої учасників значно відрізнялися залежно від музичного жанру: класична та народна музика сприяла найпозитивнішим змінам настрою, а техно та реп – найбільш негативним змінам настрою. Ці результати показують, що різні жанри музики можуть по-різному впливати на настрої і мати значення для використання музики в регуляції настрою. Одним із способів, яким музика може впливати на емоційне регулювання, є її здатність викликати певні емоційні реакції. Різні жанри музики можуть викликати різні емоційні реакції, причому одні жанри ефективніше викликають певні емоційні стани, ніж інші. Наприклад, дослідження показали, що класична музика може викликати почуття розслаблення та спокою, тоді як рок-музика може посилювати почуття агресії та збудження. Так само сумна чи меланхолійна музика може викликати почуття смутку чи горя, тоді як оптимістична та позитивна музика може посилити почуття щастя та радості [4; 10; 15].

Вплив різних жанрів музики на настрої і емоції був предметом численних досліджень в останні роки. Дослідники вивчили вплив музики на різні емоційні стани, включаючи щастя, смуток, тривогу та стрес. Також вивчався вплив різних жанрів музики на когнітивні процеси, як-от увага, пам'ять і творчість.

Одним із музичних жанрів, що позитивно впливають на настрої, є класична музика. Дослідження показали, що прослуховування класичної музики може зменшити почуття тривоги та депресії, покращити когнітивні функції та сприяти розслабленню та спокою. Було також виявлено, що класична музика має терапевтичні переваги, деякі дослідження показують, що вона може допомогти зменшити симптоми хронічного болю та покращити якість сну. Ще одним жанром музики, що позитивно впливає на настрої, є джаз. Виявили, що джазова музика підвищує творчий потенціал, покращує настрої і знижує рівень стресу. Також було виявлено, що джазова музика має терапевтичні переваги, деякі дослідження показують, що вона може допомогти зменшити симптоми депресії та тривоги. Навпаки, було виявлено, що рок та хеві-метал негативно впливають на настрої і емоції, а деякі дослідження показують, що вони можуть посилювати почуття агресії,

гніву та дратівливості. Також було виявлено, що реп і хіп-хоп негативно впливають на настрої, а деякі дослідження пов'язують ці жанри з підвищеним ризиком депресії та тривоги.

Вплив музики на настрої і емоції також залежить від особистих уподобань і досвіду людини. Люди схильні слухати музику, яка відображає їхній поточний емоційний стан або настрої, і це може вплинути на емоційний відгук на музику. Наприклад, якщо хтось почувається сумним чи пригніченим, він із більшою ймовірністю слухатиме меланхолічну музику, яка може посилити його почуття смутку. Якщо хтось почувається щасливим або енергійним, він з більшою ймовірністю слухатиме оптимістичну та динамічну музику, яка може посилити їхнє почуття щастя й енергії [5; 13].

Індивідуальні відмінності в музичних уподобаннях можуть впливати на емоційну реакцію на музику. Дослідження показали, що на музичні вподобання людей впливають різні чинники, зокрема й особистісні риси, культурне походження та життєвий досвід. Наприклад, людям з екстравертним характером подобається бадьора й енергійна музика, тоді як люди з інтровертним характером можуть любити заспокійливу та розслаблюючу музику. Так само люди з різних культур можуть мати різні переваги в музиці, що відображає їхню культурну спадщину та цінності.

Музична терапія включає використання музики для поліпшення емоційного та когнітивного функціонування, зниження стресу, а також для розслаблення та поліпшення самопочуття.

Дослідження показали, що музична терапія може бути ефективною для зменшення симптомів депресії та тривоги, особливо в поєднанні з іншими формами терапії, як-от когнітивно-поведінкова терапія або медикаментозне лікування. Музична терапія також може бути корисною в лікуванні хронічного болю, деякі дослідження показують, що вона може допомогти зменшити рівень болю та покращити якість життя.

Музика впливає не лише на настрої і емоції, а й на те, як люди сприймають навколишній світ. Дослідження показали, що люди по-різному бачать події та ситуації залежно від музики, яку вони слухають у цей момент. Наприклад, люди, які слухають веселу музику, з більшою ймовірністю сприймають своє оточення як позитивне і приємне, тоді як люди, які слухають сумну музику, можуть сприймати своє оточення як негативне і неприємне. Цей ефект зумовлений взаємодією між музикою та настроєм, коли музика впливає на те, як люди інтерпретують і сприймають навколишній світ [7]. Знання про те, як прослуховування музики пов'язане з діагностичною етіологією та полегшенням симптомів, можуть бути використані для розроблення заснованих на фак-

тичних даних методів лікування, орієнтованих на різні групи населення (наприклад, депресія, аутизм, ПТСР) [15].

Майбутні дослідження в галузі музики та психології могли б вивчити основні механізми, за допомогою яких музика впливає на настрій і емоції. Наприклад, дослідження могло б вивчити нейронні процеси, пов'язані з емоційною реакцією на музику, а також роль особистості, культурного походження й індивідуальних відмінностей у музичних уподобаннях.

Окрім того, дослідження можуть також вивчити використання музики в різних умовах, наприклад, на робочому місці або в навчальних закладах, та її потенціал для підвищення продуктивності. Наприклад, дослідження показали, що прослуховування музики під час роботи може покращити увагу та концентрацію, тоді як музика, що лунає в навчальних закладах, може покращити навчання та збереження пам'яті [11; 14; 15].

Нарешті, вплив технологій на споживання та виробництво музики – це сфера досліджень, яка привертає все більше уваги. З появою потокових сервісів і цифрових платформ способи споживання та створення музики людьми швидко змінюються. Майбутні дослідження могли б вивчити вплив цих змін на емоційні та когнітивні ефекти музики, а також потенціал технологій для посилення терапевтичного впливу музики.

Висновки. Отже, вплив музики на настрій і емоції – складне та багатогранне явище. Різні жанри музики по-різному впливають на настрій і емоції людей. Навіть більше, музику можна використовувати як потужний інструмент для керування настроєм і емоційними станами, здатний покращити психічне здоров'я та самопочуття. Майбутні дослідження в цій галузі можуть допомогти нам краще зрозуміти основні механізми, за допомогою яких музика впливає на настрій і емоції, а також можливості використання музики в різних умовах і завдяки технологічним досягненням.

Тоді як оптимістична та позитивна музика може посилити почуття щастя та радості, повільна та меланхолійна музика може викликати почуття смутку чи ностальгії. Особисті переваги та досвід також відіграють роль в емоційній реакції на музику: люди схильні слухати музику, яка відображає їхній поточний емоційний стан чи настрій. Музична терапія розвиває підхід до лікування розладів настрою, коли музика використовується для покращення емоційної регуляції, зниження стресу та покращення самопочуття. Необхідні подальші дослідження, щоб краще зрозуміти механізми, що лежать в основі впливу музики на настрій і емоції, та розробити ефективніші терапевтичні втручання, засновані на музиці. Завдяки використанню теоретичних основ

і методів дослідження з різних дисциплін ця область зробила значний внесок у наше розуміння впливу музики на настрій і емоції, пам'ятя, соціальну поведінку та клінічне втручання. Оскільки дослідження в цій галузі продовжують розвиватись, вони мають потенціал для розроблення нових терапевтичних утручань і підвищення нашого розуміння цього фундаментального аспекту людської культури.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гаміна Т. Музикотерапія як складова артсинтезотерапії. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Педагогічні науки»*. 2009. № 11 (174). С. 82–90.
2. Генік С. Музична терапія. *Людина. Сім'я. Україна*. Івано-Франківськ, 2000. С. 56.
3. Генік С. Скарби здоров'я навколо нас. Івано-Франківськ к: Нова Зоря, 2002. 680 с.
4. Драганчук В. Музика як фактор психокоригування: історичний, теоретичний і практичний аспекти: автореф. дис. ... канд. мистецтвозн. : 17.00.03. Київ, 2003. 235 с.
5. Драганчук В. Музика і реципієнт: Діалог культур: Україна у світовому контексті. *Мистецтво і освіта*: збірник наукових праць. Львів, 2001. Вип. 6. С. 21–29.
6. Драганчук В. Музична терапія: теорія та історія: навчальний посібник для студентів. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2010. 225 с.
7. Драганчук В. Система музичного психокоригуючого впливу. *Україна Австрія: історичні взаємини, економічні системи, розвиток науки, проблеми освіти і виховання*: збірник наукових праць/тези доповіді, виголошеної під час роботи Міжнародного круглого столу. Київ, 2001. Вип. 4. С. 378–381.
8. Основи психології та педагогіки Л. Мацко та ін. *Психологія: лабораторний практикум*. Вінниця: ВНТУ, 2011. 139 с.
9. Побережна Г., Комісаров О. Музична терапія у системі освіти в Україні. *Музична освіта в Україні. Сучасний стан, проблеми розвитку*: матеріали Науково-практичної конференції. Київ, 2001. С. 157–161.
10. Побережна Р. Музична терапія як удосконалення психокультури. *Проблеми педагогіки*. Серія «Музична педагогіка». Ялта: РВВ РВНЗ КГУ, 2007. Вип. 1. С. 73.
11. Федій О. Музикотерапія у професійній діяльності сучасного педагога. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Педагогічні науки»*. 2009. № 11 (174). С. 282–292.
12. Зцілення музикою / С. Шабутін та ін. Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. 246 с.
13. Шанских Г. Музика як засіб корекційної роботи. *Мистецтво у школі*. 2003. № 5. С. 8–15.
14. Blood A.J., Zatorre R.J. Intensely pleasurable responses to music correlate with activity in brain regions implicated in reward and emotion. *Proc. Natl. Acad. Sci. United States Am.* 2001. № 98 (20). S. 11818–11823.
15. Greenberg D.M., Rentfrow P.J. Music and big data: a new frontier. *Current opinion in behavioral sciences*. 2017. № 18. S. 50–56.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ЖІНОК,
ЯКІ ЗАЗНАЛИ НАСИЛЬСТВАSOCIAL AND PSYCHOLOGICAL STATE OF WOMEN
WHO EXPERIENCED VIOLENCE

У статті висвітлено ключові аспекти проблеми соціально-психологічного становища жінок, які зазнали насильства. Автори розглядають поняття «насильство над жінкою» з різних позицій. Зокрема, його трактують як емоційну або фізичну образу; як загрозу фізичної образу всередині сім'ї; як фізичне та сексуальне приниження на тлі психологічного тиску.

У рамках окресленої проблематики було проведено опитування на предмет виявлення насильницького поводження із жінками. У дослідженні взяли участь 235 жінок віком від 21 до 55 років, які проживають в офіційному або в незареєстрованому шлюбі та потерпають від подружнього насильства. Опитування здійснювалося в період із січня 2019 року по січень 2022 року, ним були охоплені жінки, які мешкають на території міста Кропивницького та Кіровоградської області.

Результатами дослідження встановлено, що 72% опитаних жінок не люблять конфліктувати, намагаються уникати конфліктів і хочуть бути приємними у спілкуванні. І лише 28% жінок є конфліктними, такими, що обстоюють свою думку та не зважають на те, як це вплине на особистість чоловіка або на колеги по роботі.

З'ясовано, що жінки, які зазнають насильства, є більш схильними до підвищеної тривожності, депресії та швидких змін настрою. І такий стан віддаляє жінку від сприймання радісних подій, щасливих переживань, від благополучного життя.

Акцентовано увагу на тому, що досягти ефективних результатів із подолання наслідків впливу насильства в жінок зазначеної категорії можна лише за умови комплексного підходу, який передбачає застосування сукупності різноманітних методів і способів корекційної роботи. Вагому роль у цьому процесі відведено діяльності таких соціальних інститутів, як соціально-психологічна служба, поліція, суд тощо. Їх діяльність спрямована на здійснення профілактичних заходів або ж надання нагальної допомоги з метою повернення до благополучного життя.

Перспективою подальших досліджень є ґрунтовне вивчення соціально-психологічного становища жінок, які зазнали насильства, для становлення благополучної жінки.

Ключові слова: соціально-психологічне становище, насильство, жінка, насильницька дія, шлюб, тривожність, конфліктна особистість.

The article highlights the key aspects of the socio-psychological situation of women who have experienced violence. The authors consider the concept of "violence against a woman" from different standpoints. In particular, it is interpreted as an emotional or physical insult; as a threat of domestic physical abuse; as physical and sexual humiliation against the background of psychological pressure.

Within the framework of the problem concerned, a survey was conducted to identify violence against women. 235 women aged 21 to 55 who are officially or informally married and suffer from domestic violence took part in the study. The survey was conducted from January 2019 to January 2022 and involved women living in Kropyvnytskyi and Kirovohrad region.

The survey results showed that 72% of the women do not like conflicts, try to avoid conflicts, and want to be pleasant in communication. And only 28% of women are conflict, those who defend their opinion and do not pay attention to how it will affect the personality of the husband or colleagues.

It was found that women who experience violence are more prone to increased anxiety, depression, and rapid mood swings. And such a state distances a woman from perceiving joyful events, happy experiences, and a prosperous life.

It emphasized that achieving effective results in overcoming the violence effects by women from the specified category is possible only under a comprehensive approach, which involves the application of a set of various methods and ways of correction. An important role in the relevant process is assigned to the activities of such social institutions as the social and psychological service, the police, the court, etc. Their activities are aimed at implementing preventive measures or providing emergency assistance in order to return a person to a prosperous life.

The prospect of further research is a thorough study of the socio-psychological state of women who have experienced violence to make them happy.

Key words: socio-psychological state, violence, woman, violent action, marriage, anxiety, conflict personality.

УДК 316.6-305-055.2

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.47.36>

Шаумян О.Г.

к.психол.н., доцент,
доцент кафедри професійної освіти
Херсонський державний аграрно-
економічний університет

Постановка проблеми. Негативні прояви сьогодення впливають на професійну та повсякденну активність жінки, її становище в суспільстві, знижують можливості гармонійного розвитку та її психологічний потенціал.

Останніми роками змінилося ставлення до проблеми насильства над жінками з боку світової й української громадськості. Це вплинуло на визнання частоти випадків насильства, а також його нищівного впливу як на індивіду-

альне благополуччя особистості, так і на благополуччя сім'ї загалом.

Проблема насильства над жінкою в Україні є актуальною. Зміни, що відбулися в суспільстві нашої молоді держави, зумовили трансформацію системи соціальних норм, ціннісних орієнтацій, нормативно-ціннісного ставлення. Так, згідно із чинним законодавством України, нині вже не існує чіткого закріплення якоїсь визначеної ролі за кожним із подружжя [1; 5; 6].

У зв'язку із цим постає необхідність детального аналізу проблеми насильства над жінкою в сучасному українському суспільстві. На вивчення окресленої проблеми спрямовані дослідження представників різних наук і галузей, зокрема: соціології, соціальної психології, конфліктології, правознавства, медицини, соціальної роботи, кримінального права тощо. За умови спільних зусиль є можливість створення діагностичних систем моніторингу, які дозволяють здійснювати регулярний облік і контроль за динамікою зростання рівня агресивності як у суспільстві загалом, так і в сімейному житті зокрема. Це сприяло би виробленню комплексу заходів профілактичного й оперативного характеру щодо жінок, які зазнали насильства або мають потенційну загрозу опинитися в таких складних обставинах життя, як прояв насилля.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Насильство над жінкою є складною соціально-психологічною проблемою суспільства. Так, насильство у шлюбі приносить страждання жінці, зменшує її участь у суспільному житті, знижує продуктивність праці, збільшує витрати, пов'язані з медичним обслуговуванням, роботою судів, поліції, підриває тим самим економічний добробут держави. Насильство є провісником соціокультурного процесу передачі від батьків деструктивних норм, хибних цінностей, несприятливих зразків поведінки тощо. Дитина незалежно від статі, яка стала свідком насильства в батьківській родині, піддається ризику виникнення різних психічних і поведінкових проблем. Досвід насильства, отриманий у сім'ї, спричиняє розвиток неврозів, психосоматичних розладів, тривалих депресій, виникнення різних форм девіантної поведінки в суспільстві, породжує безпритульність, наркоманію, алкоголізм, суїциди, самотність [1; 3; 4; 6].

Проблемі насильства над жінкою присвячені праці таких дослідників, як: Л. Аларкон, О. Бандурка, О. Безпалько, Ю. Битяк, А. Дубік, А. Кріпович, К. Леві-Строс, К. Левченко, М. Легенька, К. Лоренс, Д. Лях, Н. Максимова, К. Мілютіна, А. Мудрик, В. Огоренко, С. Палмер, Т. Перцева, Н. Рудкевич, Т. Титаренко, Е. Фромм, К. Цимбал, А. Шиделко й інші.

Поширеним соціальним явищем є те, що жінки часто не знають своїх законних прав, тому не можуть подолати насильство. За словом С. Ожегова, «насильство – це:

- 1) застосування фізичної сили до кого-небудь;
- 2) примусовий вплив на кого-небудь;
- 3) утиск, беззаконня» [4; 6].

Дослідник Л. Аларкон розглядає насильство над жінкою як дії, що здійснюються одним (або декількома) особами та характеризуються такими ознаками:

«1) здійснюються умисне і направлені на досягнення певної мети;

2) завдають шкоди (фізичної, моральної, матеріальної) іншій особі;

3) порушують права і свободи людини;

4) той, хто здійснює насильство, має значні переваги (фізичні, психологічні, адміністративні тощо), що робить неможливим ефективний самозахист жертви насильства» [1; 3; 4].

Згідно із Законом України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», що трактує «домашнє насильство» як діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання, або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь [5].

Насильство є цілеспрямованим обмеженням свободи поведінки, підпорядкуванням, порушенням прав і завданням шкоди жінці. Насильство над жінкою підкреслює структуру підпорядкування та влади, широту відмінностей між чоловічою та жіночою статями.

За визначенням, запропонованим ООН, сутність поняття «насильство над жінкою» означає будь-який акт насильства, що здійснюється на підставі статевої ознаки, який завдає або може завдати фізичної, статевої, психологічної шкоди чи страждання жінкам, а також загрозу здійснення таких актів, примус або довільне позбавлення волі в суспільному або особистому житті [1; 4; 6].

У дослідників немає однастайності у тлумаченні поняття «насильство над жінкою». Так, більшість науковців розглядають його як: 1) насильство над жінкою як емоційну або фізичну образу або загрозу фізичної образи всередині сім'ї; 2) фізичне та сексуальне на тлі психологічного тиску [1; 3; 4; 6].

Насильство над жінкою охоплює такі різновиди: фізичне, сексуальне, психологічне й економічне. Насильство залежить від наявності психічних порушень до впливу соціально-культурних цінностей, соціальної організації особистості. Вагома роль у зростанні динаміки насильства належить таким психічним чинникам, як: ослаблення управління інстинктами, розчарування, агресивність, алко- і наркозалежність, психопатологічні ознаки [4; 5].

Соціальна структура особистості щодо культурних норм, яка провокує насильство над жінкою в родині із патріархальним укладом, базується на панівній ролі чоловіків. Соціаль-

ний стрес є невід'ємним чинником насильства, що може впливати на зростання рівня напруги, жорстокості, розбіжностей між бажаннями та можливостями.

Кожного року все більше жінок зазнають насильства як у родині, так і поза її межами. Водночас залишається у структурі суспільства тип чоловіків, які не бояться покарань і припинюють своїх жінок. Насильство над жінкою є гострою соціально-психологічною проблемою. Останнім часом усе більше жінок звертаються по допомогу, проте є й такі, що продовжують терпіти, нікому нічого не розповідають, виправдовують чоловіка тощо [6].

Постановка завдання. Метою статті є дослідження соціально-психологічної роботи із жінками, які зазнали насильства, для їх благополуччя в суспільстві.

Виклад основного матеріалу дослідження. У рамках окресленої проблематики було проведено опитування на предмет виявлення насильницького поведіння із жінками. У дослідженні взяли участь 235 жінок віком від 21 до 55 років, які проживають в офіційному або в незареєстрованому шлюбі та потерпають від подружнього насильства. Опитування здійснювалося в період із січня 2019 р. по січень 2022 р., ним були охоплені жінки, які мешкають на території міста Кропивницького та Кіровоградської області, а саме:

- жінки, які проживають у першому шлюбі, становлять 44%;
- жінки, які вже були у шлюбі не один раз, становлять 28%;
- жінки, які перебувають в незареєстрованому шлюбі, становлять 28%.

Усі ці жінки є такими, що працюють. У них різна освіта, хтось має вищу, а хтось навіть середню.

Жінки, які мають вищу освіту, завжди зможуть самі себе забезпечити. І якщо така жінка наважиться розірвати стосунки із чоловіком, або ж він її залишить, то вона впевнена в тому, що зможе покластись на себе.

Жінки, які мають середньо спеціальну освіту, також можуть себе забезпечити, але здебільшого вони залежать від чоловіка, через що можуть потерпати від насилля з боку останнього.

Жінки, які мають шкільну середню освіту. Такі жінки найбільше потерпають від рук чоловіка. Вони зазнають не тільки фізичного насилля, а й психологічного. Це зумовлено тим, що така жінка цілковито залежить від чоловіка і не може позбутись цієї залежності, оскільки спроба втекти від жорстокої реальності загрожує ще одним черговим синцем або ж позбавленням грошей.

Усі опитані жінки мають дітей, і їхні діти спостерігають за тим, як тато знущується над мамою, чи то фізично, чи то психологічно.

Незначна частина жінок, з якими була проведена після опитування корекційна робота, знайшли в собі сили розпочати нове життя, забравши свою дитину від насильника. А більшість із них не виявили бажання щось змінити у своєму житті, працювати із психологами. Вони так і залишились із чоловіком, далі терплять це жахливе життя.

Відомо, що діти, які проживають в родині, де є насилля, копіюють погані звички дорослих. Наприклад, хлопчики можуть брати за зразок батькову поведінку. Коли дорослішають, вони вважають, що так і потрібно поводитись із жінкою, і в майбутньому також будуть фізично знущатись над своєю дружиною чи психологічно принижувати її гідність тощо.

Після проведеного опитування відбулись бесіди із жінками – мешканками міста Кропивницького та Кіровоградської області. Бесіди відбувались до лютого 2022 р. – початку повномасштабної війни в Україні. Саме дослідження здійснювалося в період із січня 2019 р. по січень 2022 р. У його процесі було уточнено, яких видів насильства та насильницьких дій зазнають жінки. Зокрема, з'ясовано такі види насильства, які застосовували до жінок:

1. Психологічне:

- 1) постійний контроль – 76%;
- 2) заборона бачитись із друзями – 62%;
- 3) усунення від ухвалення рішень – 58%;
- 4) образи та приниження – 100%.

2. Економічне:

- 1) погрози у відмові від матеріальної допомоги – 75%;
- 2) погрози вигнати з дому – 75%.

3. Фізичне:

- 1) залякування жестами – 67%;
- 2) постійні погрози побиття – 54%;
- 3) штовхання, стусани – 80%;
- 4) випадки побиття – 70%;
- 5) постійні побої – 42%.

За результатами дослідження виокремлено категорію жінок, які щоденно зазнають побоїв, фізичного та психологічного впливів.

Дослідження також засвідчило, що:

- лише незначна кількість жінок обговорюють це зі своїми чоловіками – 2,7%;
- провини після жорстокого приниження свого чоловіка відчують 4%.

У результатах є категорія жінок, які прощають своїх чоловіків за побої. Такі жінки роблять вигляд, що забувають та / або прощають, а потім поведуться так, наче нічого не сталося (11%). Проте більшість жінок переживають почуття образи, але не діють, щоб надалі такого не відбувалось; кількість жінок, що зазнали насильства і не діють – 82,3%.

Окрім того, із 100% жінок лише 57,1% тікають від чоловіка, що застосовує до них фізичну силу, принижуює тощо. А потім іде спроба розпочати нове життя, яка не обов'язково стає

успішною. Останні 42,9% жінок, які зазнають насильства, замовчують те, що відбувається в їхній родині, через боязнь того, що якщо чоловік дізнається, то будуть негативні наслідки.

Досвід свідчить, що ставлення батьків одне до одного та їх поведінка стосовно дитини є вагомим підставою для того, що діти, орієнтуючись на батьків, повторювали їхні ж помилки. Так, у результаті бесід з'ясували, що більшість жінок були свідками насильницької й образливої поведінки батька щодо матері або ж до них самих. Третина жінок були свідками психологічного та фізичного насильства батька щодо матері; піддавались фізичним покаранням з боку батьків. Трохи менш третини жінок зазначили, що психологічне насильство було присутнє в батьківській родині; вони спостерігали в дитинстві за матерями, які потерпали від психологічного тиску матері чоловіка.

Під час дослідження було застосовано методичку «Конфліктна особистість» (автор Н. Літвінцева), щоб визначити рівень конфліктності [2].

За методикою «Конфліктна особистість» (автор Н. Літвінцева) перевірено такі характерні стилі конфлікту:

- тактовна, не любить конфліктів, уникає критичних ситуацій; прагне бути приємною для інших, але не завжди надає їм допомогу;

- конфліктна особистість, яка наполегливо обстоює свою думку, незважаючи на те, як це вплине на особисті або службові відносини. За це її поважають;

- скандалістка, що провокує конфлікти, шукає приводи для суперечок, любить критикувати, нав'язує свою думку [2].

Серед жінок, які зазнали насильства, виявлено такі стилі конфлікту:

- тактовна, не любить конфліктів, уникає критичних ситуацій; прагне бути приємною для інших, але не завжди надає їм допомогу, – 72%;

- конфліктна особистість, яка наполегливо обстоює свою думку, незважаючи на те, як це вплине на особисті або службові відносини. За це її поважають – 28%;

- скандалістка, що провокує конфлікти, шукає приводи для суперечок, любить критикувати, нав'язує свою думку – 0%.

Отже, 72% опитаних жінок не люблять конфліктувати, намагаються уникати конфліктів і хочуть бути приємними у спілкуванні. І лише 28% жінок є конфліктними, такими, що об свою думку і не зважають на те, як це вплине на особистість чоловіка або на колег по роботі.

Наступною була «Методика виміру рівня тривожності (Дж. Тейлор, Т. Немчинова), щоб оцінити рівень тривожності особистості під час спілкування з іншими людьми [2].

Дані свідчать, що високий рівень тривожності виявлений у 58% жінок, які зазнали насиль-

ства. А середній із тенденцією до високого рівня тривожності – у 42% опитаних жінок.

Отже, жінки за своєю природою є більш тривожними, аніж чоловіки. Водночас жінки, які зазнають насильства, ще є більш схильними до підвищеної тривожності, депресії та швидких змін настрою. І такий стан віддаляє жінку від сприймання радісних подій, щасливих переживань, від благополучного життя. Окрім того, жінки докладають зусиль для того, щоб подобатись чоловікам, з думкою «стану такою, як він хоче, усе мине», посилюють тривожність через низькокалорійну дієту, косметичні втручання (нові губи, груди, вузька талія тощо). Такими діями вони загострюють свій стан тривожності. І часто жінка, яка зазнала насильства, без фахівця не здатна самотійно його подолати.

В Україні та країнах із низьким рівнем доходів значної частки своїх громадян намагаються в рамках державної, правової, соціально-психологічної роботи своєчасно проводити профілактичні заходи – розтлумачувати, розширювати економічні та соціальні права та можливості жінок. Такими кроками можуть бути поєднання фінансування й опанування навичок; забезпечення гендерної рівності; формування комунікаційних і міжособистісних навичок у жінок, у жінок і чоловіків; зменшення прагнення до шкідливого вживання алкогольних напоїв, наркотичних речовин; групова просвітницька робота з участю жінок, жінок та їхніх чоловіків для критичного розуміння нерівних гендерних і владних стосунків [1; 4; 6; 7].

Щоб запобігти насильству над жінкою та із часом його припинити, активно працюють соціально-психологічні служби, практичні та соціальні психологи, поліція, освіта, охорона здоров'я тощо.

Поступово в молодій незалежній Україні вчимося допомагати таким категоріям жінок, а саме: комплексно надавати послуги, здійснювати просвітницьку роботу за допомогою соціальної реклами; інформувати про скоєні дії насильства відповідні органи (поліція, суд, прокуратура тощо); формувати вміння надання першої медичної допомоги в разі настання насильства чи насильницьких дій; щиро і серйозно реагувати на потреби жінок, які зазнали насильства [1; 4; 6; 7].

Накопичувати та доводити до суспільства фактичні дані про ефективні методи роботи, про масштаби цієї проблеми через проведення опитувань населення тощо. У соціально-психологічній роботі із жертвами насильства розрізняють такі напрями діяльності: порятунк, підтримку соціального функціонування; соціального розвитку. За умови існування реальної небезпеки для життя та здоров'я жінки, яка зазнала насильства, функціонують притулки-стаціонари, кризові центри, притулки

з комплексом соціальних послуг. Гострі економічні труднощі або нужденність дають право жінці звертатися по адресну соціальну або екстрену допомогу [1; 4; 6; 7].

Підтримка соціального функціонування таких жінок може поєднуватись із соціально-психологічною реабілітацією, консультаціями психолога соціально-психологічної служби, консультаціями соціальних педагогів і соціальних працівників, консультаціями юриста тощо [1; 3; 4; 6; 7].

Жінка, яка зазнала насильства, пригнічена, надмірно тривожна чи без емоцій, живе ніби на автоматі, наче за заданою програмою, не помічає краси життя, думок і позицій свого соціального оточення. Це не є нормальним для жінки та її унікального життя. Щоб вона не потерпала від таких негативних наслідків пережитих подій, як замкнутість, недовіра, спроба суїциду чи суїцид, втеча з родини від чоловіка, якого боїться, але й від дітей, – жінка зазначеної категорії потребує надмірної уваги з боку суспільства і, у разі настання критичної події, має знати про способи наявної, реальної допомоги з боку соціально-психологічних служб, поліції, адвоката, суду тощо [6].

Висновки. Насильство над жінкою в сучасному світі залишається поширеним явищем і набуває значних масштабів. Більшість жертв не усвідомлюють, що є жертвами. Відомі дані про насильство не відображають цілісної картини. Це спричинено тим, що значна частина жінок, які зазнали насильницьких дій, не звертаються до поліції через те, що їх просто вдарили або не дозволили йти на роботу; до соціально-психологічних служб, практичних і соціальних психологів, приватних психологів, щоб їм допомогли вирішити нагальну проблему; не знають про дієвість корекційної роботи психолога, соціальних працівників, соціальних педагогів; не мають бажання

та вольових дій щодо зменшення чи ліквідації негативних проявів насильства; не прагнуть змінити свою поведінку, нормативно-ціннісне ставлення, настрої тощо.

Для успішного додання наслідків насильства невід'ємною є воля жінки, яка зазнала насильства, оскільки жодна дія не буде ефективною без її бажання та конкретних дій поруч із фахівцем. Соціально-психологічна робота передбачає надання допомоги жінці, яка зазнала насильства, щодо побудови благополучного життя її та її дітей, які регулярно бачать насильницькі дії. Проведене дослідження торкнулось лише деяких аспектів щодо жінок, які зазнали насильства, і потребує подальших наукових розвідок.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Актуальні проблеми сімейного насильства : колективна монографія / за заг. ред. Т. Перцевої, В. Огоренко. Дніпро, 2021. 188 с.
2. Андрущенко Т., Зелінська Т. Практикум із соціальної психології : навчальний посібник. Київ : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2016. 300 с.
3. Левченко К., Легенька М. Терміновий заборонний та обмежувальний приписи як спеціальні форми реагування на випадки домашнього насильства: міжнародний досвід і національна практика. *Право і безпека*. 2018. Вип. 4. С. 60–65.
4. Максимова Н., Мілютіна К. Соціально-психологічний аспект проблем насильства. Київ : Либідь, 2003. 337 с.
5. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 7 грудня 2017 р. № 2229–VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text> (дата звернення: 03.03.2023).
6. Психологічна допомога особистості, що переживає наслідки травматичних подій : збірник статей / за наук. ред. Т. Титаренко. Київ : Міленіум, 2015. 150 с.
7. Рудкевич Н. Методика соціально-педагогічної роботи : навчально-методичний посібник. Львів : Растр-7, 2021. 324 с.

ПРОБЛЕМА ПОРУШЕНЬ ХАРЧОВОЇ ПОВЕДІНКИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ УКРАЇНСЬКИХ ПСИХОЛОГІВ

THE PROBLEM OF EATING DISORDERS IN THE RESEARCH OF UKRAINIAN PSYCHOLOGISTS

У статті розглядається проблема порушень харчової поведінки, а саме виділено наявні провідні україномовні роботи з теми харчової поведінки, здійснено аналіз робіт, визначено основні напрями досліджень.

Здійснено пошук відповідних наукових робіт з теми дослідження за ключовими словами: «порушення харчової поведінки», «харчова поведінка», «розлади харчової поведінки», «переїдання», «стрес та їжа», «ожиріння», «харчування». Пошук здійснювався на базі електронних ресурсів Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського та Google Scholar. За результатами розвідок було виділено 105 наукових робіт, із яких вибрано 42 дослідження, пов'язані з темою харчової поведінки.

Визначено, що харчова поведінка – комплекс стереотипних поведінкових дій, які спрямовані на їду. Вона включає отримання необхідних поживних речовин (психофізіологічний аспект), пов'язані з їдою та вибором продуктів звички та ритуали (когнітивно-поведінковий аспект), задоволення (емоційний аспект), традиції та заборони (духовно-культурний аспект). Проаналізовано роботи українських дослідників, серед яких немає загальної згоди стосовно вивчення феномену порушень харчової поведінки та спільного бачення проблеми, тому в роботі здійснено спробу виділити напрями дослідження.

Результати продемонстрували, що не має єдиного чітко визначеного напрямку розуміння проблеми харчової поведінки. Кожен напрям формує власні межі, у яких досліджується та розуміється проблемне питання. Що, своєю чергою, може зумовлювати окремі відмінності в баченні причин розвитку, механізмів перебігу, а також змін чи лікування порушень харчової поведінки. Визначення психофізіологічного, когнітивно-поведінкового, емоційного та духовно-культурного аспектів доводить, що бачення проблемного питання є досить широким у науковій спільноті. Це сприяє детальному теоретичному й емпіричному вивченню проблеми, що відстежується у визначених працях.

Виділення провідних аспектів досліджень харчової поведінки дає перспективність подальших розвідок для створення класифікації українських наукових робіт.

Ключові слова: харчова поведінка в українській психології, тіло, переїдання, аспекти харчової поведінки.

The article discusses the problem of eating disorders, namely, the existing leading Ukrainian works on the topic of eating behavior, analyzes the works, and identifies the main areas of research.

A search for relevant scientific papers on the research topic was conducted using the keywords: "eating disorders", "eating behavior", "eating disorders", "overeating", "stress and food", "obesity", "nutrition". The search was carried out on the basis of electronic resources of the Vernadsky National Library and Google Scholar. Based on the results of the research, 105 scientific papers were identified, of which 42 studies related to the topic of eating behavior were selected.

It has been determined that eating behavior is a complex of stereotypical behavioral actions aimed at eating. It includes obtaining the necessary nutrients (psychophysiological aspect), habits and rituals related to food and food choice (cognitive-behavioral aspect), pleasure (emotional aspect), traditions and prohibitions (spiritual and cultural aspect). The work of Ukrainian researchers is analyzed, among whom there is no general agreement on the study of the phenomenon of eating disorders and a common vision of the problem, so the paper attempts to identify areas of research in certain areas.

The results demonstrated that there is no one clearly defined area of understanding the problem of eating disorders. Each direction forms a certain framework in which the problematic issue is studied and understood. This, in turn, can lead to certain differences in the vision of the causes of development, mechanisms of occurrence, as well as changes or treatment of eating disorders. The definition of physiological, cognitive-behavioral, emotional, and spiritual-cultural aspects indicates that the vision of the problematic issue is quite broad in the scientific community. This, in turn, contributes to a detailed theoretical and empirical study of the problem, which is traced in the identified works.

Highlighting the leading aspects of eating behavior research gives prospects for further research to create a classification of Ukrainian scientific papers.

Key words: eating disorders in Ukrainian researches, body, overeating, aspects of eating behaviour.

УДК 316.6

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.47.37>

Шеремета С.Р.

аспірант

Інститут соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України

1. Вступ із розкриттям актуальності проблеми дослідження. Протягом існування людства їжа була одним із найважливіших питань життя, адже це біологічна потреба, майже вся діяльність людини була пов'язана з віднаходженням і добуванням їжі. З розвитком суспільства їжа перестала бути лише постачальником енергії, а затрачувані ресурси на її віднаходження стрімко зменшились.

Л. Абсаямова зазначає, що проблема вивчення споживання їжі набула самостійного значення, вона була відокремлена від проблем вивчення процесу травлення [1].

Подібне твердження простежується і в інших авторів, зокрема, А. Нижник виділяє в харчовій поведінці індивідуальні настанови, звички, переживання та форми поведінки щодо їжі. Оскільки харчова поведінка спрямована на

задоволення не лише біологічних і фізіологічних, але й психологічних і соціальних потреб індивіда, її дослідження відокремлюється від вивчення процесів травлення та виступає натепер самостійним предметом наукового дослідження у психології [28].

Саме поняття «харчова поведінка» описується різними авторами, проте чітко визначеного, загальноприйнятого терміна немає. Харчова поведінка включає настанови, форми поведінки, звички й емоції, що стосуються їжі та є індивідуальними для кожної особистості, оскільки людина наділяє процес споживання їжі особистим смислом, настроєм і змістом [35].

Харчова поведінка людини може зазнавати деформації, що спричиняє розлади здоров'я. Л. Абсалямова дає таке визначення порушень харчової поведінки – це система поведінкових актів, що мають місце у процесі харчування (стереотип харчування), які перешкоджають повноцінному функціонуванню людини внаслідок надмірного або недостатнього споживання їжі, але не є хворобою [1].

Найбільш частими порушенням харчової поведінки, які описуються в сучасних провідних дослідженнях, є екстернальна, емоційно-генна й обмежувальна харчова поведінка [13].

Серед сучасних досліджень харчової поведінки є праці українських дослідників. Розроблення психодіагностичного інструментарію проблем харчової поведінки – Л. Бурлачук, А. Нижник, О. Мойзріст та інші [7; 29; 37; 42]. Психологічні аспекти порушень харчової поведінки в жінок – Л. Абсалямова, О. Вальдамірова, З. Ковальчук, Г. Ілемкова й інші [5; 9; 12–14; 18; 22; 24; 26; 31; 32; 34]. Становлення Я-образу та формування ПХП – А. Ворошиліна, Н. Капталан, Д. Кононенко, В. Шебанова й багато інших [10; 27; 37; 38].

Варто виділити роботи, пов'язані із проблемою порушень харчової поведінки в дитячому та підлітковому віці (О. Абутаров, І. Андрікевич, А. Нижник, Г. Мантак, Г. Звенігородська й інші [4; 8; 29; 32; 33; 36]).

Найголовнішими чинниками з формування харчової культури родини як засобу досягнення збереження здоров'я дітей є: особливості способу та стилю життя сімей, поширені в сім'ях традиції щодо дотримання принципів здорового способу життя, погляди батьків на виховання дітей, практика їхніх виховних технологій, ставлення до здоров'я дітей [8].

Найгостріше проблема формування харчової поведінки постає в підлітковому віці, оскільки схильність молоді до захоплення людьми/кумирами часто спонукає до порушень харчової поведінки [35].

За результатами пілотного дослідження О. Аврамчука й О. Круц визначено, що діти, які використовують дієти, не призначені лікарем,

з метою корекції, лікування чи профілактики, мають багато показників, які пов'язані один з одним і підтримують схильність до розвитку ПХП [3].

Окремо варто назвати праці О. Мойзріст, сферою дослідження якої є порушенням харчової поведінки серед підлітків, зокрема, дослідниці належить розроблення тесту ставлення до прийому їжі та структурного інтерв'ю для визначення ПХП [25; 40].

З наведеного вище короткого огляду можемо зробити такі висновки: порушення харчової поведінки часто починає розвиватись саме в підлітковому віці, адже в цей період життя дитина починає ставати дорослою, відбуваються зміни на всіх рівнях функціонування людини. Зміни образу тіла є одним з основних чинників, що сприяє зміні самоставлення підлітка, адже часто батьки, однокласники й інші люди помічають ці зміни, у зв'язку із чим дитина часто починає соромитись свого тіла, одним з основних способів змінитись слугує харчування. Обмеження себе в їжі сприймається чи як не єдиний спосіб досягнути ідеалу, проте така поведінка слугує лише розвитку проблеми, а не покращенню самоставлення.

З огляду на інформацію, зазначену вище, стаття має на меті визначити наявні провідні україномовні роботи з теми харчової поведінки, здійснити аналіз робіт, визначити основні напрями досліджень.

2. Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням здобутих наукових результатів. Здійснено пошук відповідних наукових робіт з теми дослідження за ключовими словами: «порушення харчової поведінки», «харчова поведінка», «розлади харчової поведінки», «переїдання», «стрес та їжа», «ожиріння», «харчування». Пошук здійснювався на базі електронних ресурсів Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського та Google Scholar. За результатами розвідок було виділено 105 наукових робіт, із яких вибрано 42 дослідження, пов'язані з темою харчової поведінки.

Визначено, що харчова поведінка – комплекс стереотипних поведінкових дій, спрямованих на споживання їжі. Вона включає отримання необхідних поживних речовин (психофізіологічний аспект), пов'язані з їжею та вибором продуктів звички та ритуали (когнітивно-поведінковий аспект), задоволення (емоційний аспект), традиції та заборони (духовно-культурний аспект).

У результаті проведеного аналізу наявних праць українських дослідників із заданої теми виявлено, що існують провідні аспекти, на які покладаються вчені. Оскільки немає загальної згоди стосовно вивчення феномену порушень харчової поведінки та спільного бачення проблеми, то в роботі здійснено спробу виділити напрями дослідження за такими аспектами, як:

фізіологічний, когнітивно-поведінковий, емоційний, духовно-культурний. Варто зазначити, що порушення харчової поведінки є складним феноменом, який охоплює всі вищезазначені аспекти, що трапляється в більшості досліджень, зазначених в огляді.

Аналіз психофізіологічного аспекту харчової поведінки належить В. Шебановій, яка провела аналіз наявних фізіологічних досліджень, що стосуються харчової поведінки. Отже, можемо покладатись на роботи Н. Зубар, П. Карпенко, Н. Мельничук, О. Кокуна, Л. Левченко, В. Лиходід, О. Владимирової, В. Дорошенко, Т. Заведя, О. Воробйової та інших [38].

Авторка зазначає, що у психофізіологічній складовій частині харчової поведінки можна виокремити два боки. Перший – біологічний, пов'язаний із потребою в їжі та фізіологічними процесами, що відбуваються на рівні організму. Другий бік – це сам процес харчування, завдяки якому в людини підтримується енергетичний баланс (за умови відповідності надходження енергії її витратам на хімічні процеси, м'язову роботу, відновлення тканин, втрату тепла, зростання та формування всіх систем організму тощо) [38].

Відповідно до виявлених досліджень, є концепції фізіології харчової поведінки, серед українських можемо виділити такі.

Відповідно до глюкостатичної теорії вважається, що відчуття голоду виникає внаслідок гіпоглікемії (Н. Зубар, Л. Левченко, Т. Заведя, О. Воробйова й інші) [11; 17].

У 60–70-і рр. ХХ ст. нейрофізіологами були виокремлені аміноацидостатична, ліпостатична та метаболічна теорії [15].

У зв'язку з новими даними досліджень у галузі нейрофізіології та психофізіології було встановлено, що на регуляцію харчової поведінки також впливають нейропептиди (нейрогормони, нейротрансмітери) – нейрогуморальна теорія [13].

В. Шебанова пише, що основний сенс фізіологічної складової частини ХП спрямований на підтримку гомеостазу та забезпечення організму живильними речовинами й енергією для виконання різноманітної діяльності. Водночас аналіз наукової літератури із проблеми розладів харчової поведінки й ожиріння дозволяє стверджувати, що вирішення цієї проблеми може бути можливе лише з урахуванням психологічного аспекту таких порушень [38].

Дослідження за когнітивно-поведінковим аспектом опираються на розуміння структурних компонентів власного Я, як-от: самоставлення, самоприйняття, самоінтерес, які, у свою чергу, впливають на психоемоційний стан людини [10; 27; 38; 39]. Негативний образ фізичного Я сприяє появі дисфункціональних переконань щодо ваги та форми тіла. Неприйняття власної зовнішності, негативна оцінка

фігури та ваги підштовхують до пошуку різних способів реконструкції власного тіла, які найчастіше завдають шкоди фізичному та психічному здоров'ю [38].

Одним із механізмів, через який формується ставлення до власного тіла, є інтерцепція, він формує в людини схеми тіла та процес сприйняття, інтерпретації й об'єднання сигналів, що виходять від тіла, забезпечують миттєве відображення внутрішнього стану тіла на свідомому та несвідомому рівнях, що неодмінно впливає на харчову поведінку людини [6].

Також було визначено, що тип харчової поведінки стає виміром і формою, через яку людина історизує себе, формує особистісний вектор самоставлення, створює єдину рамку конститування себе, у якому образ їжі має порядок, або уявний, або символічний, оформлює тим самим тип відносин із нею [38].

Інше експериментальне дослідження дозволило виявити психологічні чинники, які впливають на порушення харчової поведінки в жінок середнього віку. Визначено, що прагнення до перфекціонізму може слугувати додатковим механізмом, який призводить до нескінченного прагнення досконалості та є причиною болісного бажання контролювати себе, свій апетит і своє тіло [34; 24].

Отже, власне розуміння свого Я відіграє вагому роль у формуванні багатьох процесів, харчової поведінки також, через ставлення до себе. Виявлено, що деякі психологічні механізми (прагнення перфекціонізму, інтерцепція тощо) сприяють розвитку такої поведінки. Ці висновки демонструють дві речі. По-перше, саме Я-образ формує зовнішню реальність світу, у якому живе особистість, воно реагує на виклики оточення. По-друге, наскільки цілісне або розщеплене власне розуміння Я й впливає на силу та вид реакцій стосовно зовнішніх чинників.

Іншим баченням порушення харчової поведінки є емоційний аспект, де їжа слугує задоволенню емоційної потреби, таким собі способом боротьби з різними видами стресу.

Проаналізовано, що роботи, які в основі своїй покладаються на емоційний аспект порушень харчової поведінки, пов'язані із психологією адикцій [1; 2; 6; 12; 15].

Було визначено, що психологічними причинами порушення харчової поведінки можна назвати такі:

1. Психологічна залежність від їжі, коли їжа використовується для корекції настрою, подібно алкоголю або нікотину.

2. Так звана гіперфагічна реакція на стрес, коли їжа використовується під час або після стресу. У такому разі переїдання – свого роду предмет заваги, прагнення схватися від реальності [12].

Подані дослідження свідчать про те, що їжа слугує потужним емоційним компонентом життя. Реакція на стрес, що заспокоює шляхом поглинання їжі, призводить до надмірного зациклення та може мати механізми, подібні до адикцій.

Результати цих досліджень схиляють до розуміння феномену порушення харчової поведінки як до емоціогенного механізму, що в основі своєї має на меті повернення до гармонійного емоційного тла. Таке бачення відкриває розуміння перебігу процесу «їжа – настрій».

Згідно з ідеями інших авторів, існує дещо інший напрям бачення проблемного питання, що полягає у сприйманні порушення харчової поведінки з позиції *духовно-культурного аспекту*.

В. Шебанова описувала, що «харчова поведінка як феноменологічне явище тілесності є метасиндромним системно-процесуальним утворенням метакаузальної природи, що здатне до самоорганізації нелінійних зворотних зв'язків і саморозвитку в умовах хаотичного спонтанного структурування» [37].

На погляд авторки, харчова поведінка людини – це особливий досвід, у якому соціокультурне тіло виступає посередником між їжею (як джерелом поживних речовин і енергії), гастрономічною культурою (як знаком, що залучає до культури та нормативності у сфері харчування, ситуації вибору тих чи інших харчових продуктів і приготування їжі), ситуацією вживання їжі (як ситуацією фіксування визначених «відносин із їжею» – психологічних смислів їжі, які формуються під впливом позитивних і негативних емоційних переживань під час засвоєння соціально-культурних і сімейних настанов щодо їжі) та соціокультурними настановами краси та привабливості тіла (як широко розтиражованих стандартів жіночої та чоловічої фізичної краси) [37].

Відповідно до зазначених вище тверджень, зв'язок між сприйняттям власної тілесності та впливом соціуму є суттєвим. Харчування людини від народження пов'язане з міжособистісною взаємодією. Згодом їжа стає невід'ємною складовою частиною процесу спілкування, соціалізації: святкування різних подій, установаження та формування ділових і дружніх взаємин. У свою чергу, традиції, харчові звички відбивають рівень розвитку культури, національну, територіальну та релігійну приналежність, а також сімейне виховання у сфері харчової поведінки [2; 35].

Відповідно до цього С. Литвин-Кіндратюк та інші автори зазначають, що культура їжі українців пов'язана із клопіткою працею з вирощування, вибором продуктів з орієнтуванням на низькі ціни, приготуванням їжі та зберіганням харчових продуктів, сімейними традиціями [19; 26].

Також дані розвідки підтверджують, що харчова поведінка може бути гармонійною (адекватною) або девіантною (що відхиляється), це залежить від безлічі параметрів, зокрема від того, яке місце посідає процес харчування в ієрархії цінностей індивіда, а також від кількісних і якісних показників харчування. Етнокультурні чинники чинять величезний вплив на стереотип харчової поведінки, особливо в період стресу [1; 6].

В описі результатів схиляємось до думки, що в єдності психіки та тіла, що формується у зв'язку із соціальним впливом на особистість, тіло є медіатором зовнішньої та внутрішньої реальності, відображає собою гармонійний або дисгармонійний стан здоров'я конкретних людей. У зв'язку із цим від того, як відбувається перебіг впливу зовнішнього на внутрішнє та зворотно, і залежить харчова поведінка людини.

3. Висновки із проведеного дослідження, у яких представлені розгорнуті конкретні результати дослідження та перспективи подальших наукових пошуків у цьому напрямі. Подані результати демонструють три речі.

По-перше, не має єдиного чітко визначеного напрямку розуміння проблеми харчової поведінки. Кожен напрям формує рамки, у яких досліджується та розуміється проблемне питання. Що, у свою чергу, може зумовлювати деякі відмінності в баченні причин розвитку, механізмів перебігу, а також змін чи лікування порушень харчової поведінки.

По-друге, визначення психофізіологічного, когнітивно-поведінкового, емоційного та духовно-культурного аспектів вказує на те, що бачення проблемного питання є досить широким у науковій спільноті. Це сприяє детальному теоретичному й емпіричному вивченню проблеми, що простежується в роботах авторів.

По-третє, виділення провідних аспектів у напрямках досліджень харчової поведінки дає перспективність подальших розвідок з описаної теми для створення класифікації українських наукових робіт.

Іншим цікавим відкриттям у результаті огляду робіт стало те, що тіло виступає медіатором зовнішньої та внутрішньої реальності людини, воно відображає стан гармонії або дисгармонії людини. Способи, якими людина намагається балансувати себе, віднаходимо в роботах стосовно механізмів адикцій, їх перебігу. Вплив соціуму на тіло, його значення в культурі безпосередньо сприяє формуванню харчової поведінки, ступінь важливості поширеної норми зовнішності приводить до порушень або ж стабільності. Те, наскільки гармонійно почуває себе людина, залежить від узгодженості власного Я та впливу зовнішніх чинників.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абсаямова Л. Харчова поведінка жінок: розлади та психокорекція : монографія. Харків : Стильна типографія, 2019. 393 с.
2. Абсаямова Л. допомога при розладах харчової поведінки. *Теоретичні і прикладні проблеми психології* : збірник наукових праць. Северодонецьк, 2017. № 3 (44). С. 35–43.
3. Аврамчук О., Круц О. Особливості схильності до розладів харчової поведінки серед підлітків, які дотримуються дієти поза призначенням лікаря. *Проблеми сучасної психології* : збірник наукових праць. 2019. № 43. С. 9–32.
4. Вивчення харчової поведінки дітей з надмірною масою тіла та ожирінням / І. Андрікевич та ін. *Вісник Вінницького національного медичного університету*. 2017. № 1. Ч. 2. Т. 21. С. 238–241.
5. Психологічні чинники ризику виникнення порушень харчової поведінки в жінок / З. Антонова та ін. *Габітус*. Серія «Психологія особистості». 2021. Вип. 27. С. 125–130.
6. Бойко Є., Лапіна М. Соціальна робота в системі допомоги особам з адиктивною харчовою поведінкою. *Науковий вісник Ужгородського університету*. 2021. Вип. 1 (48). С. 216–220.
7. Бурлачук Л., Шабанова В. Локус каузальності як фактор трансформації внутрішньої картини життєдіяльності особистості з розладами харчової поведінки. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. Серія 12 «Психологічні науки». Київ : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2015. № 1 (46). С. 53–66.
8. Буц М. Формування культури здорового харчування школярів. *Молодий вчений*. 2017. № 9.1. С. 13–16.
9. Вальдамірова О., Ілемкова Г. Дослідження емоційної сфери жінок з порушенням харчової поведінки. *Актуальні проблеми психології: Проблеми психології творчості* : збірник наукових праць. 2008. С. 211–215.
10. Ворошиліна А. Особливості ставлення до тіла в особистості з різним типом харчової поведінки. Харківський осінній марафон психотехнологій : збірник матеріалів IV Міжрегіональної науково-практичної конференції, м. Харків, 31 жовтня 2020 р., ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Харків : Діса плюс, 2020. С. 66–68.
11. Зубар Н. Основи фізіології та гігієни харчування : підручник. Київ, 2010. 336 с.
12. Капланан Н., Кононенко О. Проблема зайвої ваги як порушення харчової поведінки особистості. *Тенденції та перспективи розвитку психології та соціальної роботи в сучасному суспільстві* : збірник тез доповідей на Міжнародній науково-практичній конференції, м. Одеса, 5 листопада 2020 р. С. 187–190.
13. Карпенко П., Мельничук Н. Харчова поведінка в комплексі формування адекватної дієтотерапії. *Сімейна медицина*. 2002. № 4. С. 40–41.
14. Ковальчук З. Психологічні аспекти порушення харчової поведінки у жінок. *Інсайт: психологічні виміри суспільства* : науковий журнал. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2019. Вип. 2. С. 91–98.
15. Кокун О. Психофізіологія. Київ, 2006. С. 184.
16. Лапіна М., Бойко Є. Соціальна робота в системі допомоги особам з адиктивною харчовою поведінкою. *Науковий вісник Ужгородського університету*. 2021. Вип. 1 (48). С. 216–220.
17. Показники здоров'я лабораторних щурів на фоні незбалансованого харчування / Л. Левченко та ін. *Запорожский медицинский журнал*. 2011. Т. 13. № 1. С. 20–22.
18. Леонова Є. Соціально-психологічні типи харчової поведінки. *Вісник Удмуртського університету*. Серія «Філософія. Психологія Педагогіка». 2017. № 2. С. 174–181.
19. Лимар Л. Психологічні аспекти атипового компульсивного переїдання. *Проблеми сучасної психології* : збірник наукових праць. 2018. № 42. С. 93–113.
20. Литвин-Кіндратюк С. Харчова активність особистості: традиційні й інноваційні стратегії. *Філософія, соціологія, психологія* : збірник наукових праць. Івано-Франківськ : Плай, 2000. Вип. 5. Ч. 1. С. 160–165.
21. Малина О., Чиганов С. Психологічні особливості порушень харчової поведінки у дівчат. *Проблеми сучасної психології* : збірник наукових праць. 2019. № 1 (15). С. 78–88.
22. Маслюк А. Нервова анорексія як наслідок соціалізації особистості. *Проблеми сучасної психології* : збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. Вип. 11. С. 454–463.
23. Михайлова М. Психологічні особливості жінок з порушенням харчової поведінки. *Молодий учений*. 2020. № 3 (293). С. 296–298.
24. Мілютіна К., Богуславська О. Тривожність особистості як чинник індивідуального стилю харчування в умовах невизначеності карантинних обмежень. *Габітус*. 2021. № 25. С. 70–73.
25. Мойзріст О. Види порушень харчової поведінки (теоретичний аналіз літературних джерел). *Проблеми сучасної психології* : збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України. Кам'янець-Подільський, 2009. Вип. 6. Ч. 2. С. 85–94.
26. Особливості харчування населення України та їх вплив на здоров'я / В. Москаленко та ін. *Науковий вісник Національного медичного університету імені О.О. Богомольця*. Київ : НМУ, 2009. № 3. С. 64–73.
27. Мухамедьяров Н. Образ фізичного Я особистості як складова її Я-концепції. *Педагогіка і психологія*. Харків, 2006. С. 84–90.
28. Нижник А. Харчова поведінка молоді як предмет психологічного дослідження. *Наукові записки*. Серія «Психологія та педагогіка». 2013. Вип. 22. С. 136–140.
29. Рахубовська Х. Особистісні властивості та розлади в осіб з розладами прийому їжі. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди*. Серія «Психологія». 2012. Вип. 44. С. 184–191.
30. Рябова Н. Психологічні особливості харчової поведінки студентської молоді. *Харківський осінній марафон психотехнологій* : збірник матеріалів IV Міжрегіональної науково-практичної конференції,

м. Харків, 31 жовтня 2020 р., ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Харків : Діса плюс, 2020. С. 174–177.

31. Серга Т., Білоусенко М. Психологічні фактори порушення харчової поведінки в жінок середнього віку. *Перспективи та інновації науки*. 2022. № 2 (7). С. 968–979.

32. Сутчук В. Вплив сім'ї на формування особистості підлітка. Виступ на батьківських зборах. *Психолог*. 2013. № 18. С. 19–23.

33. Травенко О. Психологічні механізми емоційної саморегуляції у жінок з доклінічними формами порушення харчової поведінки. *Актуальні проблеми психології*. Т. XI. Вип. 14. С. 205–214.

34. Фатєєва М. Психологічні особливості самоусвідомлення осіб з орторексією : дис. ... докт. філос. Київ, 2021. 236 с.

35. Психологічна підтримка у формування харчової поведінки підлітків в роботі клінічного психолога / Т. Федотова та ін. *Перспективи та інновації науки*. Серія «Педагогіка. Психологія. Медицина». Київ, 2021. Вип. 4 (4). С. 410–422.

36. Шебанова В. Анкета прикладного дослідження «Особливості самосприйняття свого тіла»:

авторське свідоцтво № 64531 від 18.03.2016 р. Київ : Державна служба інтелектуальної власності України.

37. Шебанова В. Психологія харчової поведінки : автореф. дис. ... докт. психол. наук : 19.00.01. Київ, 2017. 40 с.

38. Шебанова В. Фізіологічний аспект харчової поведінки. *Педагогіка та психологія* : науковий вісник Чернівецького університету. 2014. Вип. 680. С. 187–196.

39. Щербак Т. Психологічні особливості образу фізичного Я в осіб із розладами харчової поведінки. *Інсайт: психологічні виміри суспільства* : науковий журнал. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2019. Вип. 2. С. 104–111.

40. Kokorina Y., Psatii A. Eating behavior as a form of self-attitude. *Insight: The Psychological Dimensions of Society*. 2021. № 5. P. 11–29.

41. Laniush F., Urbanovych A. Опитувальник для визначення синдрому нічного переїдання (NEQ) – валідація та адаптація для української популяції. *Ендокринологія / Endocrinology*. 2021. № 26 (3). С. 311–318.

СЕКЦІЯ 9

ПСИХОФІЗІОЛОГІЯ ТА МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

ПСИХОЛОГІЧНА АДАПТАЦІЯ ДО ДЕБЮТУ ЗАХВОРЮВАННЯ У ХВОРИХ НА ШИЗОФРЕНІЮ

PSYCHOLOGICAL ADAPTATION TO THE DEBUT OF THE DISEASE IN PATIENTS WITH SCHIZOPHRENIA

Коли йдеться про дебют шизофренії, лише його вже можна визнати окремою психічною травмою, яка стосується значущих частин життя особистості та є причиною глибоких внутрішніх переживань, що надалі можуть стати визначальними в житті людини. Переважно в багатьох випадках він супроводжується госпіталізацією у стаціонарні заклади, зтяжним прийомом лікарських засобів, цілковитою або частковою втратою працездатності, негараздами у взаєминах з іншими людьми, емоційним дискомфортом та іншими небажаними та неприємними явищами.

Подолання такого руйнівного впливу перших нападів шизофренії значною мірою залежить від характеристик і особливостей психологічної адаптації, яка координує нагальні потреби індивіда й узгоджує їх із вимогами навколишнього середовища та мінливістю життєвих умов.

Перший напад шизофренії прийнято вважати значним і важливим соціально-психологічним і психофізіологічним стресом для хворого, що, з одного боку, дезорганізує психічну діяльність, із другого – активує механізми психологічної адаптації до хвороби. Психологічна адаптація включає в себе три основні складові частини: копінг-стратегії, захисні механізми та внутрішню картину хвороби. І, залежно від них, можливі різні варіанти поведінки людини, що відповідають намаганням більшою чи меншою мірою вдало впоратися зі стресом, у ролі якого виступає хвороба, пристосуватися й адаптуватися до цієї хвороби.

Окрім того, без належного розуміння механізмів регуляції поведінки за умов захворювання, що прогресує, не видається можливим побудувати адекватні заходи реабілітації для згаданої категорії пацієнтів.

У статті розглянуто особливості психологічної адаптації до дебюту захворювання пацієнтів, хворих на шизофренію, з урахуванням таких складових частин, як: механізми психологічного захисту та долаючої поведінки, Я-концепція та внутрішня картина хвороби. Викладено теоретичні основи дослідження – роботи вчених, які вивчали особливості психологічної адаптації до хвороби загалом і безпосередньо досвід хворих на шизофренію. Представлено результати емпіричного дослідження з використанням низки експериментально-психологічних і статистико-математичних методів дослідження психологічної адаптації до хвороби.

Ключові слова: психологічна адаптація, захисні механізми, копінг-стратегії, внутрішня картина хвороби, Я-концепція, шизофренія, дебют шизофренії.

Debut of schizophrenia itself may be considered as a separate mental trauma, which affects significant parts of individual's life and is the cause of deep internal issues that can later become determinative in a person's life. Mostly in many cases it is accompanied by hospitalization in inpatient facilities, prolonged medication, complete or partial disability. Also, it can cause issues in relationships with other people, emotional discomfort and other undesirable and unpleasant phenomena.

Overcoming such a devastating effects of the first attack of schizophrenia mostly depends on the characteristics and particular qualities of psychological adaptation, which coordinates the urgent needs of the individual to get them along with the requirements of the environment and the variability of life conditions.

The first attack of schizophrenia is considered to be a significant and important socio-psychological and psychophysiological stress for the patient, which, on the one hand, disorganizes mental activity, and on the other hand, activates the mechanisms of psychological adaptation to the disease. Psychological adaptation includes three main components: coping strategies, defense mechanisms and the internal picture of the disease. Depending on those components, there are many different variations of human behavior, which are corresponding to the attempts to handle this stress, and to adapt to the disease.

In addition, without proper knowledge of behavioral mechanisms of a human with progressing disease, it is impossible to build adequate rehabilitation conditions for this category of patients.

This article reviews the peculiarities of psychological adaptation to the debut of the disease of patients with schizophrenia, taking into account such components as: defense mechanisms and coping strategies, self-conception and the internal picture of the disease. It also outlines the theoretical foundations of the study – the work of scientists who investigated the peculiarities of psychological adaptation to the disease as a whole and scientists who worked directly with a psychological adaptation to the debut of the disease of patients with schizophrenia. The results of the conducted empirical study using different experimental-psychological and statistical-mathematical methods for studying of psychological adaptation to the disease were presented as well.

Key words: psychological adaptation, defense mechanisms, coping strategies, internal picture of disease, self-conception, schizophrenia, debut of schizophrenia.

УДК 159.972. (072.422.433)

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.47.38>

Лазебник Ж.В.

студентка 2 курсу магістратури за спеціальністю 053 – Психологія Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Проскурня А.С.

к.психол.н., асистент кафедри психодіагностики та клінічної психології факультету психології Київський національний університет імені Тараса Шевченка; дослідник факультету гуманітарних та соціальних наук Університету Миколаса Ромеріса (м. Вільнюс, Литва)

Психологічна адаптація (за В.М. Воловиком) – активна функція особистості, що відповідає за забезпечення узгодження актуальних для індивіда потреб із вимогами, що висуває йому оточення, а також із динамічними змінами умов життя [3, с. 79–90]. Ю.А. Александровський зацентрував увагу на системній структурі психологічної адаптації, висвітлив останню як прояв злагодженої системної діяльності багатьох підсистем (біологічних і психологічних), «що гарантує діяльність людини у стані оперативного спокою», злагодженості, дозволяє особистості віднайти способи оптимальної протидії різного роду природним і соціальним чинникам впливу, а також, зі свого боку, активно та цілеспрямовано впливати на них. У рамках біопсихосоціальних уявлень передбачається, що психічна адаптація (перманентно існуючий процес, спрямований на оптимальне пристосування організму до конкретних умов) включає в себе три блоки: біологічний, психологічний і соціальний. Отже, психологічну адаптацію можна розглядати як одну з підсистем єдиної системи психічної адаптації. Складовими частинами власне психологічної адаптації в даній системі вважають сприйняття й обробку інформації, емоційне реагування, взаємодію із соціумом, стратегії долаючої поведінки та захисні механізми особистості. У разі розвитку захворювання, можемо додати механізми внутрішньої картини хвороби як прояв психологічного захисту [5, с. 4–5]. Внутрішня картина хвороби може розглядатися як особлива форма психологічної адаптації, що є «найважливішою підсистемою психологічної регуляції поведінки людини», яка формується на підставі базисних механізмів психологічної адаптації в умовах захворювання, що прогресує.

Доведено положення про актуалізацію психологічного захисту в ситуаціях, що супроводжуються виникненням переживань, які не відповідають Я-концепції та, як наслідок, можуть стати причиною дезорганізації та кардинальних змін образу «Я». Дія захисних механізмів направлена на зміну та заперечення неприємних, неприйнятних і таких, що загрожують, переживань із метою послаблення суперечливостей між ними та «Я-концепцією», що складалася [7, с. 124]. Якщо говорити окремо про адаптаційну функцію механізмів психологічного захисту, то різними авторами були сформульовані різні результати функціонування захисних механізмів психіки: збереження інтеграції поведінкових патернів, також зниження рівня тривоги й емоційної напруги; підтримка, зміцнення та розвиток позитивно оцінюваних сторін самосвідомості; збереження свідомості людини від неприємних, часто травматичних переживань, сукупних як із внутрішніми, так і із зовнішніми конфліктами, тривожними ста-

нами та станом занепокоєння та дискомфорту. Також результатом функціонування захисних механізмів психіки можна вважати досягнення повноти й узгодженості внутрішнього світу людини, подолання неспокою, хвилювання та напруги [4, с. 71]; подолання нелегких умов стресу. Такими можна вважати, серед іншого, і захворювання. Не можна не сказати також про двоякий ефект дії механізмів психологічного захисту для особистості. З одного боку, вони справді сприяють збереженню внутрішньої рівноваги особистості, проте із другого – вони деякою мірою перешкоджають росту та розвитку особистості, розширенню її «Я», розробленню нових для особистості шляхів адаптації. У даному дослідженні використовується модель Р. Плутчика, який описав вісім механізмів психологічного захисту, що співвідносяться з механізмами психологічного захисту, які були представлені А. Фройд. Р. Плутчик стверджував, що захисним механізмам психіки властива біполярність тією ж мірою, що і протилежним емоціям, на яких психологічні захисти базуються: до них належать радість – сум, страх – гнів, прийняття – відчуження, передбачення – подив. Так, 8 основних механізмів психологічного захисту можна поєднати в чотири пари біполярних (деструктивних і конструктивних): реактивні утворення – компенсація, подавлення – заміщення, заперечення – проєкція, інтелектуалізація – регресія.

Поряд із механізмами психологічного захисту структурними елементами психологічного захисту розглядаються стратегії долаючої поведінки (копінг-стратегії). Особистісний адаптаційний потенціал як здатність особистості до структурних і рівневих змін своїх якостей і властивостей, що підвищує її організованість і стійкість, відіграє важливу роль у подоланні хвороби. Рухомою властивістю, що разом із внутрішніми індивідуальними можливостями особистості виявляє адаптаційний потенціал особистості, є копінг-поведінка. У міру формування ремісії роль особистісного адаптаційного потенціалу, порівняно з активним періодом захворювання, істотно зростає. Копінг-поведінку описують як процес конструктивного пристосування, у результаті якого індивід долає складну ситуацію, водночас підвищує самооцінку [6, с. 13]. Це стратегія дій, до яких вдається людина в ситуаціях психологічної загрози фізичному, особистісному та соціальному благополуччю, що здійснюються в когнітивній, емоційній і поведінковій сферах функціонування особистості та приводять до успішної чи менш успішної адаптації.

Механізми долаючої поведінки та механізми психологічного захисту розглядаються як шляхи адаптації до стресової ситуації, де копінг-стратегія визначається як стратегія дії особистості, спрямована на подолання або

переоцінку ситуації психологічної загрози, а механізми психологічного захисту спрямовані на послаблення психічного дискомфорту [1, с. 4–5]. Деякі дослідники вважають захисні механізми ригідними процесами, що діють нереалістично, без урахування цілісності ситуації та здатності оцінити довготривалу перспективу; тому вони можуть спричинити порушення інтеграції поведінки та не є конструктивними шляхами подолання труднощів. Навпаки, копінг-стратегії розглядаються як конструктивні способи подолання труднощів, що спрямовані на реалістичне пристосування до навколишнього світу з урахуванням цілісної ситуації та здатністю розбивати проблему на потенційно вирішувани завдання [4, с. 235].

Як уже зазначалося вище, у разі розвитку захворювання як прояв психологічного захисту ми можемо розцінювати механізми внутрішньої картини хвороби [5, с. 5]. А.Є. Лічко та Н.Я. Іванов дослідили й описали 12 видів ставлення до хвороби й об'єднали їх у три блоки за характером адаптивності й інтра- чи інтерпсихічної направленості.

До першого блоку було віднесено такі три типи реагування на хворобу: гармонійний, ергопатичний і анозогностичний. У разі формування психологічна адаптація не зазнає особливих порушень. Тобто ці типи вважаються адаптивними. Якщо говорити детальніше, то пацієнти з гармонійним типом реагування на хворобу здатні адекватно оцінити власний стан, виявляють активність у лікуванні захворювання, дотримуються рекомендацій лікаря щодо лікування та режиму. Водночас їм властиве також бажання впоратися із хворобою та подолати її, відкидання «ролі» хворого, збереження системи цінностей і активного функціонування в соціумі. Окрім гармонійного типу ставлення до хвороби, перший блок також включає в себе ергопатичний і анозогностичний типи. Хворим, у яких сформувалися такі типи реагування на хворобу, притаманна відсутність критики щодо свого стану, або ж двоїста, неповна критика, недооцінка значущості хвороби чи цілковите витіснення її; також іноді хворі вдаються до недотримання режиму, рекомендованого лікарем, поринають у працю, іноді заперечують саму наявність хвороби. Проте суттєві прояви психічної дезадаптації у хворих із цими типами реагування на хворобу відсутні, що дозволяє умовно розглядати їх в одній групі з гармонійним типом ставлення до хвороби [2, с. 16–17].

Ті типи ставлення до хвороби, яким властива наявність психічної дезадаптації, що пов'язана із хворобою, включені у другу групу (з інтрапсихічною направленістю) та третю (з інтерпсихічною). Так, тривожний, іпохондричний, неврастенічний, меланхолійний, апатич-

ний типи реагування на захворювання включені у другу групу. Їм, як уже було зазначено, властива інтрапсихічна направленість особистісного реагування на захворювання, що спричиняє порушення адаптивних можливостей хворих. Емоційна складова частина ставлень у цих хворих характеризується дезадаптивною поведінкою: відреагування шляхом дратівливості чи ослабленості, тривожного, пригніченого, подавленого стану, «відходу» у хворобу, зневіру в результативності можливої боротьби із захворюванням тощо. Третя група охоплює такі типи ставлення до хвороби: сенситивний, егоцентричний, дисфоричний і паранояльний. Їм властива інтрапсихічна направленість реагування. Ці типи також знижують рівень соціальної адаптації хворих. Таким хворим властиво таке сенсibiliзоване реагування на хворобу, що, вірогідно, значною мірою зумовлюється особливостями особистості, які були властиві їй ще до хвороби. Це сенсibiliзоване ставлення до захворювання виявляється в дезадаптивному поведінці хворих: часто їм соромно через своє захворювання перед людьми; іноді хворі ніби «користуються» захворюванням як можливістю втілення якихось цілей; вони вигадують паранояльного типу ідеї щодо чинників, які зумовлювали виникнення в них хвороби та її хронічного перебігу; виявляють різномірні агресивні направленості, звинувачення в бік оточення у власному захворюванні [2, с. 17].

Більшість авторів визнають, що процес розвитку шизофренії має вагомий вплив на формування та розвиток Я-концепції, надає їй якісної своєрідності, спотворює її ієрархічну структуру, елементи, які вона в себе включає, та їх взаємозв'язок. У своїх роботах Йосеф Парнас висловлює думку про те, що центральною патопсихологічною складовою частиною шизофренії є спотворення до рефлексивного базового уявлення про образ «Я». Ці базові уявлення в нормі відповідальні за набутий суб'єктивний досвід дій, їх узгодженість і релевантність [7, с. 19]. «Я-концепція» – це комплекс конструктів, що формує людина як описову характеристику самої себе в сукупності з оцінкою цієї характеристики. У ролі описового аспекту «Я-концепції» зазвичай застосовують терміни «образ Я» або «картина Я». Частину, споріднену із самосприйняттям або реагуванням на окремі свої риси, прийнято називати самооцінкою, або прийняттям себе. Насправді, «Я-концепція» означає не лише те, що являє собою особистість, а також те, якої думки вона щодо самої себе, як сприймає свої реальні можливості, а також можливості свого зростання в майбутньому. За К. Роджерсом, уявлення індивіда про самого себе являють значення «Я-концепції». Коли постає загроза доцільності власного «Я» природі людини,

виникає різниця між «Я-реальним» і «Я-ідеальним». Людям, у кого ця розбіжність надто виражена, властива не досить хороша психологічна адаптація, окрім того, невисокий рівень самореалізації, майже відсутня здатність до самосприйняття, високий рівень тривожності й емоційна нестабільність. Особистість, якій притаманна негативна «Я-концепція», тобто незадоволеність собою, не вміє адекватно сприймати саму себе, отже, не здатна також адекватно сприймати й інших, така особистість є не задоволеною життям і оточенням. Тобто поряд із нелюбов'ю до себе виникає також значуща відраза до оточення, тобто ставлення до себе відображається на ставленні до інших людей, що зумовлює дезадаптацію [3, с. 77].

У хворих на шизофренію загальна самооцінка часто є високою, оскільки індивід не спроможний адекватно оцінити зміни характеру, що були спричинені психічним захворюванням. Це часто свідчить про нестійкість «Я-концепції», про наявність психологічних захистів, направлених на побудову помилкового, того, що не відповідає дійсності, «ідеального» образу «Я». Така форма захисту, безумовно, має як позитивні, так і негативні аспекти. З одного боку, вона характеризується підвищенням активності людини, із другого – сприяє зниженню критичності суб'єкта та регуляції діяльності та поведінки, що відображається в побудові відмінних від реалістичних планів на майбутнє.

В емпіричному дослідженні взяли участь 60 пацієнтів, з діагнозами «параноїдна шизофренія» та «шизоафективний розлад», віком від 16 до 56 років, серед яких 36 жінок, та 24 чоловіка. До вибірки ввійшло 34 особи з установленим діагнозом «шизофренія, параноїдна форма» (група 1), 26 осіб з установленим діагнозом «шизоафективний розлад» (група 2). Дослідження проводилося взимку – навесні 2020–2021 рр. на базі КНП КОР «ОПНМО» (смт Глевага).

Основними методами дослідження були клініко-психологічний, клініко-катамнестичний, експериментально-психологічний, а також статистичний аналіз.

Для вивчення типу ставлення до хвороби застосовувалася Методика ТОБОЛ (Л.Й. Васерман, Б.В. Іовлев, Е.Б. Карпова, А.Я. Вукс, 1987 р.); виявлення особистісних характеристик хворих здійснювалося за допомогою шістнадцятифакторного особистісного опитувальника Кеттелла; дослідження самооцінки та рівня домагань було здійснено за допомогою методики Дембо – Рубінштейн у модифікації Г.М. Прихожан; дослідження захисних механізмів пацієнтів проводилося за допомогою методики «Індекс життєвого стилю» Плутчика – Келлермана, для визначення способів долаючої поведінки застосовувався копінг-тест Р. Лазаруса, визначення готовності хворих

брати на себе відповідальність за події, що відбуваються в їхньому житті, здійснювалося із застосуванням методики психологічної діагностики рівня суб'єктивного контролю Дж. Роттера. Статистичний аналіз даних було проведено методами математичної статистики з використанням стандартного статистичного пакету SPSS Statistics 22.

У процесі дослідження було виявлено, що у групі 1 серед усіх інших типів реагування на хворобу найчастіше трапляється змішаний тип, що охоплює сенситивний, тривожний та іпохондричний, де всі три належать до дезадаптивних. Так, можна стверджувати, що ці хворі схильні перейматися щодо того, як їх буде сприймати суспільство загалом і найближче коло спілкування зокрема, через це мають труднощі в побудові особистісних стосунків. Як відомо, пацієнти, хворі на шизофренію, характеризуються проблемами соціалізації та побудови близьких стосунків незалежно від типу ставлення до хвороби, і згадані дезадаптивні типи реагування на захворювання лише посилюють ці прояви. Має місце також перебільшена зосередженість на суб'єктивних неприємних відчуттях, а також страх через думки та переживання щодо несприятливого перебігу хвороби (див. Рис. 1).

Друге місце за поширеністю у групі 1 посідають порівну анозогностичний, ергопатичний і суміш анозогностичного з ергопатичним типом ставлення до хвороби (по 12,5%). Тобто значна частина хворих на шизофренію схильні недооцінювати значущість хвороби чи цілковито витіснити її; також іноді хворі вдаються до недотримання режиму, рекомендованого лікарем, поринають у працю, іноді заперечують саму наявність хвороби.

Для порівняння: у групі 2 переважає чистий сенситивний тип ставлення до хвороби. Тобто ця категорія хворих більшою мірою схильна до надто чутливих реакцій на виникнення захворювання. Якщо ж урахувати лише критерій адаптивності-дезадаптивності, без розподілу досліджуваних на групи за дванадцятьма типами ставлення до захворювання, то переважають в обох групах дезадаптивні типи реагування на хворобу.

У групі 1 найбільш вираженою є деструктивна форма психологічного захисту «реактивні утворення», якій притаманне запобігання прояву неприйнятних чи неприємних для особистості думок і відчуттів шляхом гіперболізованого прояву протилежних прагнень, чим вище виражений даний психологічний захист, тим гостріше проявляється схильність до непостійності, періодичного імпульсивного потурання власним бажанням і незгоди із загальноприйнятими нормами та правилами.

Також було виявлено, що рівень загальної напруженості механізмів психологічного захи-

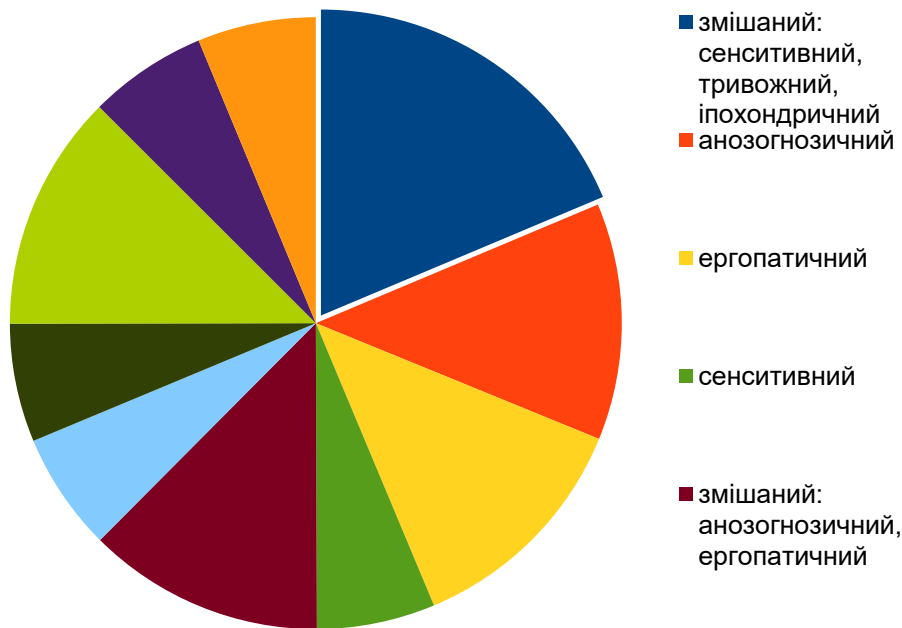

Рис. 1. Порівняння поширеності різних типів ставлення до хвороби у групі 1

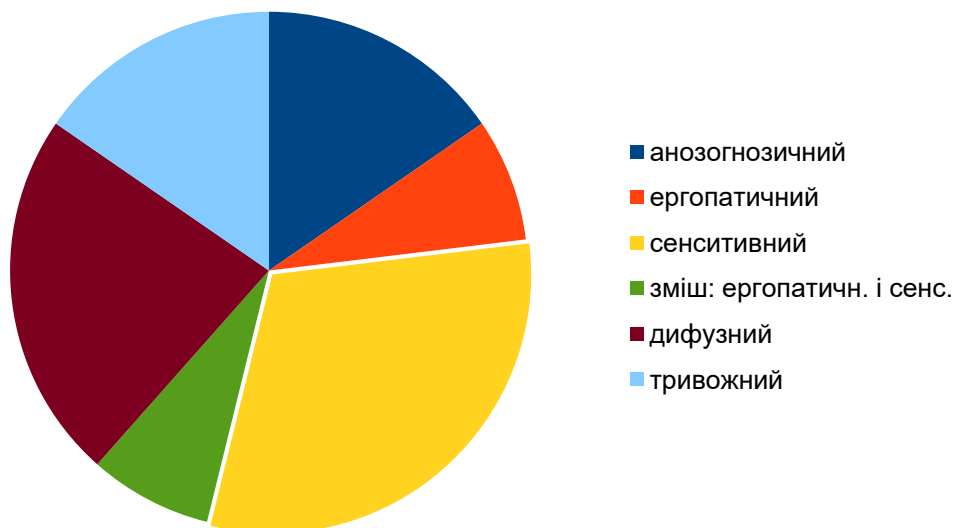

Рис. 2. Порівняння поширеності різних типів ставлення до хвороби у групі 2

сту у групі 1 є досить високим, значно вищим, аніж у групі 2, як і показники за кожною шкалою окремо, окрім механізмів заперечення та витіснення – за цими шкалами у другій групі показники виявилися незначною мірою вищими. І хоча психологічні захисти сприяють послабленню психологічного дискомфорту, проте вони діють без урахування цілісності ситуації та здатності оцінити довготривалу перспективу, тому вони, імовірно, спричиняють порушення інтеграції поведінки та не є конструктивними шляхами подолання труднощів, як уже зазначалося вище.

Отже, є сенс спрямовувати роботу з даною категорією хворих на посилення конструктив-

них копінг-стратегій і ослаблення напруженості механізмів психологічного захисту, що було підтверджено і в самому дослідженні: разом із високою напруженістю психологічних захистів неконструктивний емоційно спрямований механізм уникнення, як стратегія подолання негативних переживань шляхом реакції заперечення проблеми, фантазування, намагання відволіктися від наявних проблемних ситуацій тощо, виявився найбільш вираженою формою долаючої поведінки. Дана форма копінгу є емоційно спрямованою, і тому є менш конструктивною, ніж проблемо-спрямовані форми долаючої поведінки. Найменш вираженою стратегією виявилася стратегія планування

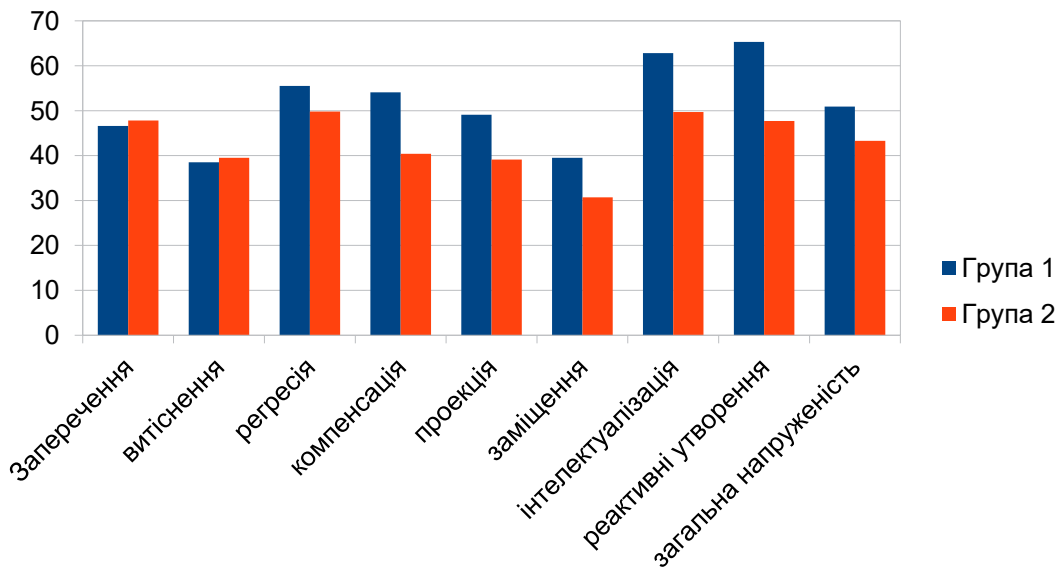

Рис. 3. Порівняння середніх показників вираженості механізмів психологічного захисту у групах досліджуваних

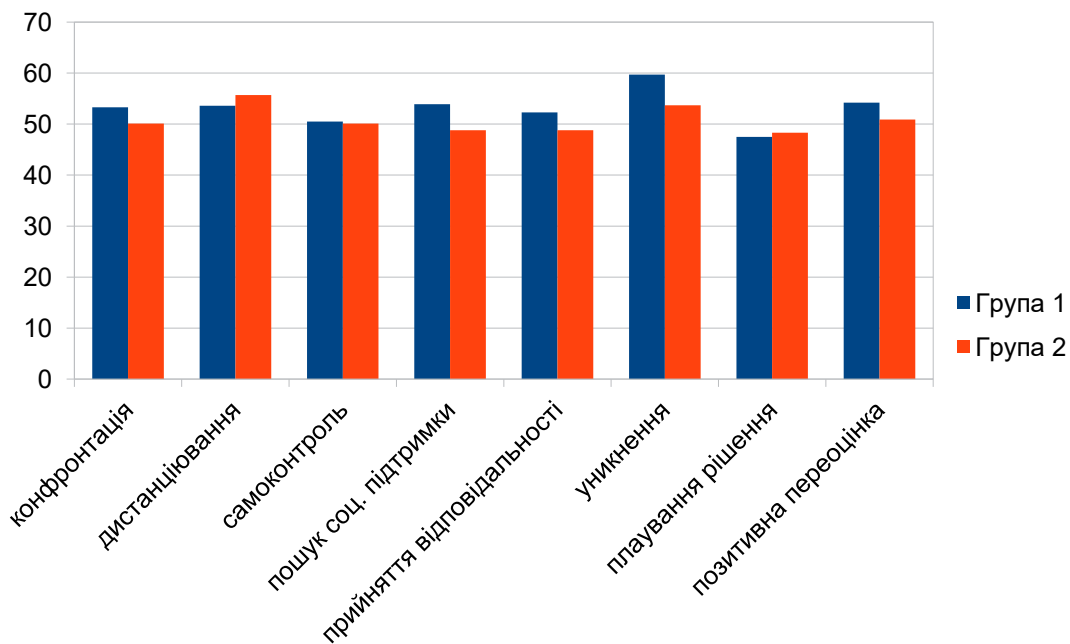

Рис. 4. Порівняння середніх показників вираженості різних форм долаючої поведінки у групах досліджуваних

вирішення проблеми. Ця форма копінг-поведінки якраз належить до проблемо-спрямованих і вважається найбільш адаптивною та конструктивною. Вона передбачає спроби подолання виниклої фруструючої ситуації шляхом її аналізу, а також аналізу альтернативних шляхів її вирішення; побудова стратегії власних дій з урахуванням актуальних об'єктивних умов, ресурсів, досвіду, що і прийнято вважати

найбільш адаптивною стратегією долаючої поведінки.

Загалом простежується тенденція до підвищення рівня вираженості конструктивних копінгів із підвищенням рівня освіти. Але з підвищенням рівня освіти хворі менш схильні до пошуку соціальної підтримки.

В обох групах досліджуваних показник рівня домагань відповідає високому, що може вка-

зувати на постановку нереалістичних цілей і некритичне ставлення до власних можливостей, що, у свою чергу, зумовлює нестійкість «Я-концепції» загалом.

Щодо рівня суб'єктивного контролю, було виявлено переважання екстернального локусу контролю у групі 1, проте з підвищенням рівня суб'єктивного контролю підвищується також і рівень тривожності. Також було доведено, що, чим старше хворий, тим більше його рівень суб'єктивного контролю в області здоров'я. Чим молодший вік, тим міцнішим є переконання про те, що його захворювання зумовлені випадком, а про його здоров'я подбають лікарі, близькі люди тощо.

Висновки із проведеного дослідження. У процесі дослідження було проведено аналіз теоретичних концепцій, у яких розкриваються особливості психологічної адаптації до хвороби загалом і безпосередньо хворих на шизофренію, визначено, що основними структурними елементами в системі психологічної адаптації до хвороби виділяються традиційно три її складові частини: механізми психологічного захисту, стратегії долаючої поведінки (копінг-стратегії) і внутрішня картина хвороби. Під час емпіричного дослідження вдалося з'ясувати, що серед хворих на шизофренію з-поміж всіх інших типів реагування на хворобу найчастіше трапляється змішаний тип реагування на хворобу, що охоплює сенситивний, тривожний та іпохондричний, де всі три належать до дезадаптивних типів реагування на хворобу. Друге місце за поширеністю посідають ергопатичний, анозогнозичний і змішаний типи реагування на захворювання, що включає в себе згадані два. Якщо враховувати лише критерій адаптивності-дезадаптивності, то переважають дезадаптивні форми реагування на хворобу. Також було підтверджено авторську гіпотезу про те, що разом із переважанням деструктивних копінгів серед хворих на шизофренію рівень загальної напруженості механізмів психологічного захисту є досить високим, що поряд із високим рівнем домагань і екстернальним локусом контролю може зумовлювати порушення інтеграції поведінки та соціалізації.

У результаті нами було розроблено низку рекомендацій супроводу пацієнтів із дебютом шизофренії. Як бачимо, хворі на шизофренію здебільшого все ж схильні до деструктивних форм психологічного захи-

сту та копінг-поведінки, до дезадаптивних форм реагування на хворобу. А навіть якщо типи ставлення до хвороби й адаптивні, то найчастіше вони супроводжуються некритичністю до свого стану, що, імовірно, може стати причиною відмови від лікування та, відповідно, повторних психозів, погіршення стану, розвитку шизофренічного дефекту. Також дезадаптивні типи ставлення до хвороби провокують посилення проблем соціалізації. Отже, насамперед є сенс працювати саме в напрямі посилення конструктивних копінг-стратегій і ослаблення захисних механізмів, корекції внутрішньої картини хвороби для ослаблення проблем соціалізації та побудови близьких стосунків. Важливі також сімейна терапія, соціотерапія та розвиток комунікативних навичок. Оскільки часто хворі на шизофренію мають низький рівень контролю емоцій і поведінки, занурені у власні ідеї й у свій внутрішній світ, має місце когнітивно-поведінкова терапія як форма корекції викривлення когнітивного процесу, можливість продемонструвати хворому зв'язок поведінки з емоціями та, відповідно, розвивати навички самоконтролю.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Психологическая диагностика индекса жизненного стиля : пособие для психологов и врачей / Л.И. Вассерман и др. Санкт-Петербург : Психоневрол. институт им. В.М. Бехтерева, 2005. 48 с.
2. Психологическая диагностика отношения к болезни : пособие для врачей / Л.И. Вассерман и др. Санкт-Петербург : Изд-во НИПНИ им. В.М. Бехтерева, 2005. 31 с.
3. Ніколаєнко С.І., Ніколаєнко О.С. Поняття адаптації в різних напрямках психології. *Світогляд – Філософія – Релігія* : збірник наукових праць. Суми : УАБС НБУ, 2012. Вип. 2. С. 68–77.
4. Психология адаптации личности. Анализ. Теория. Практика / А.А. Реан и др. Санкт-Петербург : Прайм – Еврознак, 2006. 479 с.
5. Biopsychosocial model of schizophrenia and early maladaptive schemas Part 1. Vulnerability-diathesis-stress / A.P. Kotsubinsky et al. *V.M. Bekhterev review of psychiatry and medical psychology*. 2016. № 2. P. 3–7 (In Russ.).
6. Lazarus R.S. Psychological stress and the coping process. New York : McGraw-Hill, 1966. 466 p.
7. Parnas J. Self and schizophrenia: a phenomenological perspective. *The self in neuroscience and psychiatry* / T. Kircher, A.S. David (eds). Cambridge : Cambridge University Press, 2003. P. 217–241.

НОВИЙ ВИД НАУКОВИХ ПОСЛУГ

Шановні колеги! Питання академічної доброчесності є надзвичайно актуальними у наш час. Враховуючи великі масиви інформації, що з'являються у всесвітній мережі, жоден вчений не може бути впевненим, що його авторське право захищене. Крім того, поширеною є ситуація, коли декілька вчених в одній галузі науки користуються однаковими джерелами інформації, а в результаті безкоштовні програми пошуку плагіату засвідчують стовідсоткові збіги тексту, що може призвести до безпідставних звинувачень у плагіаті, особливо після перевірки за базою даних авторефератів та дисертацій. Це викликано тим, що порівняння з іншими дисертаціями не вказує на використання спільних першоджерел (статей, монографій, статистичних щорічників, словників тощо), а однозначно визначає тільки збіг тексту, ігноруючи навіть цитати. Важливим є також те, що чинне законодавство однозначно визначає, що перевірку може здійснювати виключно установа за профілем дослідження, а не поширені в мережі безкоштовні програми. Для уникнення подібних ситуацій ми пропонуємо Вам скористатися науковою **послугою оцінки технічної унікальності наукового тексту** за допомогою *ліцензованого* програмного забезпечення, яке гарантує похибку перевірки до 3%. Переваги такої перевірки порівняно з іншими методами:

- Ви *укладаєте угоду* про надання послуг;
- Ваш файл *не розміщується у мережі*, тобто інформація і авторство залишаються анонімними;
- Ви *отримуєте звіт*, підготовлений за допомогою *ліцензованого* програмного забезпечення; *порівняльну таблицю* однакових фрагментів тексту із зазначенням джерела; *офіційний звіт про надану послугу* із зазначенням результатів;
- Ви отримуєте вичерпну інформацію про текстові збіги у Вашому дослідженні та дослідженнях інших авторів не тільки *українською, але і російською та англійською мовами*;
- Ви користуєтесь програмним забезпеченням, яке використовується *тільки спеціалізованими науковими та освітніми установами* і розроблене виключно для пошуку текстових збігів *саме у наукових дослідженнях*, а не у публіцистиці, рекламних веб-сайтах тощо;
- Виключна робота з авторами – ніхто, крім автора тексту, не зможе замовити у нас перевірку цього тексту, що *убезпечить Вас від перевірок третіми особами*;
- Ви отримуєте можливість коректно оформити посилання на першоджерела;
- Існує можливість перевірки *будь-яких наукових досліджень*: статей, рефератів, авторефератів, дисертацій, доповідей, тез, звітів тощо.

Терміни і вартість перевірки і надання звіту:

Характер наукової роботи	Терміни (робочих днів)	Вартість
Докторська дисертація	5 – 10	5500 грн
Кандидатська дисертація	3 – 7	3500 грн
Автореферат	1 – 2	500 грн
Стаття (обсягом до 12 сторінок)	1 – 2	500 грн
Інші види робіт	За домовленістю	За домовленістю

Для того, щоб замовити послугу, Вам необхідно звернутись електронною поштою до Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій, вказавши у темі листа «Оцінка унікальності тексту». У листі вкажіть адресу для листування, додайте файл у форматі MS Word з текстом наукового дослідження. Фахівець відповідного відділу надасть Вам відповідь щодо процедури здійснення експертизи.

Контактна особа:

Партенюха Дар'я – молодший науковий співробітник

Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій.

+38 (048) 709-38-69

+38 (093) 253-57-15

info@iei.od.ua

З повагою
дирекція Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій.

НОТАТКИ

Наукове видання

ГАБІТУС

Науковий журнал

Випуск 47

Коректура • Я. Вишнякова

Комп'ютерна верстка • Ю. Семенченко

Формат 60x84/8. Гарнітура Pragmatica.

Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 24,57. Ум. друк. арк. 31,16.

Підписано до друку 28.03.2023. Замов. № 0523/309. Наклад 100 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»

65101, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1

Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 7623 від 22.06.2022 р.